

DRAHYAYANA SRAUTHA SUTRA WITH DHĀVI BHASHYAM

(with notes on Dhanvi Bhashya together with Mantra
Vinnyoga Sangraha Karika, Krathu Sangraha Karika,
Krathu Prayachitta Karika and Krathu Mala)

Edited By :

Mayuram Sri M. RAMANATHA DIKSHITAR
Dharmajna, Vidya Vachaspathi, Vedanta Siromani,
Sama Lakshana Srautha Smartha Vidwan (Given by Maharaja
of Mysore), Retd. Professor, Sanskrit College, Madras.
Recipient of President Award

WITH FINANCIAL ASSISTANCE FROM
MINISTRY OF EDUCATION. GOVT. OF INDIA.

Published by :

SIR C. P. RAMASWAMI IYER FOUNDATION

'THE GROVE'

MADRAS - 18.

© All rights Reserved
1st Edition 1982
Copies 500

3 - AUG 1984 Sir C. P. Ramaswami Iyer

Price -

Printed at

ELANGO ACHUKOODA
166, Royapettah High Road
Mylapore
MADRAS 600 004

श्रीशिवाय नमः

द्राह्यायण श्रौतसूत्रम् (धन्विभाष्यसनाथम्)

मन्त्रविनियोगसङ्ग्रहकारिकया, ऋतुसङ्ग्रहकारिकया,
ऋतुप्रायश्चित्तकारिकया रामनाथदीक्षितकृतप्रभाष्यटिप्पण्या
धनुषालया च सवलितम्

सपादक

ब्रह्मश्री माधुरम् म. रामनाथ दीक्षितः

धमन, विद्यावाचस्पति, वेदान्तशिरोमणि, सामवेदलक्षण श्रौतहर्मातं विद्वान्
(महीशुरराजकीय सस्थानम्) चेन्नपुरी ससृष्ट कलाशाला प्राध्यापकचर
भारतीय राष्ट्रपति सम्मानितश्च

भारत राजकीय विद्याविभाग धनसाहाय्येन मुद्रापयिङ्गवा

सर् सि पि. रामस्वाम्यार्य धर्मनिधिना प्राकाश्यं नीतम्

विजयसेतराम्

१९८२

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणार्थं आदर्शतया उपात्ताः ग्रन्थाः

- क. मायुरं श्री रामनाथदीक्षितानां, पूर्णं घन्विभाष्यसहितं
ग्रन्थाक्षरमयं हस्तलिखितं ।
- ख. कल्लिकुडि श्री मुब्रह्मण्य शास्त्रिणां समग्रं घन्विभाष्य-
सहितं ग्रन्थाक्षरतालपत्रमयम् ।
- ग. मेलक्कावेरि मणिश्रीतिनां द्वितीयखण्डप्रभृति पण्डपटल
समाप्तिपर्यन्तं हस्तलिखित ग्रन्थाक्षरमयम् ।
- घ. पालूर् श्री अप्पात्तूर् श्रीतिनां आदित आरभ्य पण्डपटल-
पर्यन्तं घन्विसहित ग्रन्थाक्षरमयं हस्तलिखितम् ।
- ङ. मूलमात्रम् समग्रम् मळदूर् R. सन्तानशास्त्रिणाम् ।
- च. दशमपटलपर्यन्तं घन्विसहितं Edited by J.N. Reuter
Ph. D., L. L. D., Lecturer of Sanskrit in the
University of Helsingfors London.
कैस्तवाब्दं १९०४ (देवनागर्या मुद्रितम्)
- छ. एकादशपटलप्रभृति पञ्चदशपटलसमाप्तिपर्यन्तं, Edited
by Raguvvera (in devanagari script) मळदूर् ।

FOREWORD

by

Justice V. Sethuraman, Judge,
Madras High Court (Retd)

From the discovery of Vinayaka idols in distant countries like Mexico and the evidence of the worship of the Sun in countries like Japan, it is clear that the Sanatana Dharma embraced the whole world, until it was displaced by the *Buddhist, Christian and other faiths in the several countries of the world.* The result is that the world wide religion is now confined in the Indian Sub-continent and there too, particularly only to Nepal and India. Vedas form the bed-rock of this religion.

The Vedas were divided into four. Rig, Yajur, Sama and Atharvana. Sama Veda alone had 1,000 Sakhas (branches) or versions. The extant Sakhas are only three Viz: Kowthuma, Jaiminiya and Ranayaneya, prevalent in Tamil Nadu, Kerala and Maharashtra respectively.

Sri Krishna declared that he was Sama Veda among the Vedas. That is also the Veda whose chanting is enjoyed by the Kailasapathy. The comparative or relative importance of this Veda is thus beyond dispute. The Vedas prescribe, or deal with the performance of, several yagnas or sacrifices. The puranas, the Itihasas, and the Agamas came into existence to explain the meaning of the Vedas. But for doing the acts or Karmas enjoyed by the Vedas, we have to look only to the Vedas and Vedangas.

The Vedas have six Angas or organs and they are as useful as the organs of the physical body. The Siksha is compared to the nose, Vyakarna to the face, Nirukta to the ear, Chandas to the feet, Jyothisha to the eyes and Kalpa Suttas to the arms. The Kalpa Suttas specify the mantras to be used and explain

assistance for easy location of any Sutra. The author has, by his efforts, placed the world of scholars under a deep debt of gratitude by taking steps to print the sutras, with the help of the Govt. of India. But for his efforts, there would be a risk of these Sutras also not being available to the future generations of Vedic scholars.

The author's previous publication in 1960 of Sama Veda Sarvaswam, khadira Grhya Sutam partly in Tamil and partly in Grantha characters has secured the appreciation of His Holiness of Sri Sankarachary of Kanchi Kamakoti Mutt, Sri Sankaracharya of SringeriSivagamga Samsthanam, Sri Acharya Swamigal of Ahobila Mutt and Sri Madhwacharya Swamigal of Vyasaraya Mutt and various scholars like Sarvasri P. S. Subramania Sastri, Dr. V. Raghavan, Y. Mahalinga Sastri and Sastra Ratnakara S. Anantakrishna Sastri, T. V. Ramachandra Dikshitar, Pelagam Rama Sastri, and Veppatur subramanian Sastri and savants like Sir C. P. Ramaswami Iyer. The present book which is in Sanskrit is likely to have a wider circulation and is bound to be found useful by all who set a store by our traditional values and practices. It is but fitting that this publication is brought out under the auspices of the C. P. R. Foundations, a centre for the propagation of the thoughts, tradition and culture of India and which is doing so much of useful work. In particular Sri C. P. R. himself was a Samavedin.

I am grateful to Br. Sri. Dikshitar for having given me an opportunity of looking into the book at this stage and participating in its publication by writing this Foreword. I commend it to the world of Oriental scholars, traditional and modern.

Madras
18-8-82

V. SETHURAMAN

श्रीशिवाभ्यां नमः.

प्रस्तावना

कल्पकवल्लीजानि कपालिनामान कादिसुरसेव्यम् ।

कल्पाद्यगसनाथ वन्दे वेद च धीविलासाऽऽप्त्यै ॥

यस्येमेकल्पाद्या हस्ताद्यगानिरूपितास्सद्भिः ।

तत्रेदं कल्पाद्य श्रौत सूत्र विचार्यते किञ्चित् ॥

विदितमेवेदं विद्वत्तलजानां ऐहिकामुष्मिकप्रेप्सितफल-
दायी वेदाद्यः कल्पतरुरिति ।

यमधिकृत्य सर्वज्ञकल्पइति भगवत्पादाभ्यन्ति भाष्येस्वीये ।
पङ्कशनन्दीकाङ्कडाचस्पतिमिश्रा अपि परशिवसमतामुपपादयति ।

पङ्कगिरिज्ञैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि ।

शाश्वतायनमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ इति ।

परमेश्वर सर्वज्ञत्वादिपङ्कगोपेत । वेदश्चशिक्षादि
पङ्कगोपेत । ईश्वर ज्ञानविरामतेश्चर्य इत्यादि अव्ययगुणदश-
कोपेत, वेदश्च च-तु-अपि इत्यादि अव्ययबहुत्वोपेत । उभय-
स्यापि शाश्वतत्वं प्रसिद्धम् । एव शिवसाम्यम् ।

मनुरप्याह--

भूत भाव्य भविष्यच्च सर्वं वेदात्प्रसिद्धयति । इति ।

1. छन्द पादोऽनु वेदस्य हस्तोऽल्पाऽभ्यकरणेन । ज्योतिषामवन तन्तु तिसाराऽप्राण
संयमेषु । मुष्य स्वाकरणं प्रोक्तं निष्कर्षयोत्रमुच्यते । इति ।

एदादुशोवेद, ऋग्यजुस्तामाथर्वभेदेन चतुर्धाभिन्न तत्र सामवेदमधिकृत्य भणति भगवान्पतञ्जलि "सहस्रवर्त्मसामवेद." इति ।

श्रीमद्भागवते च--- सुरुर्मावापितच्छिष्य. सामवेदतरोर्महान् ।
सहस्र सहिताभेद चक्रेसाम्ना तदस्तुतम् ॥

इति । चरणव्यूहपरिशिष्ट, "सामवेदस्य किल सहस्र भेदा भवन्ति । एष्वनद्ययायेष्वधोपातास्ते गन्तुव्यगमिहता. षोषान् व्याख्यास्याम. इत्युक्तम् । तत्र इदानीं द्राविड वग बीहार् प्रदेशेषु, कौयूमशाखेकैव प्रथमाना दृश्यते । केरले द्राविडे च वचिन्त् जैमिनीयशाखा कर्णाटक सिन्ध्याचलप्रदेशेषु राणायनीय-शाखा वर्तते । गौतमशाखा वचिदस्तीति श्रूयते पर न दृश्यते । राणायनीये मन्त्रमाह्यणश्रोतस्मातीविक द्राह्यायणतो भिन्न न दृश्यते

द्राह्यायणसूत्र तु कौथुमशाखीयब्राह्मणोक्तान् यागानेव अधिकृत्य सावेस्तर बहून् विषयान् विवेचयति ।

सामवेदीयकौषुमशाखाया ब्राह्मणान्यष्टी—

'अष्टीहिब्राह्मणग्रन्था प्रौढ ब्राह्मणमादिमम् ।
पांड्यशास्त्रद्वितीयस्यात् ततस्तामविधिर्भवेत्" ।
आर्षेय देवताध्यायो भवेदुपनिषत्तत ।
सहितोपनिषद्ग्रन्थो अष्टावित्तीरिता. ॥ इति

श्रीतसूत्राणिवश—

द्राह्यायणमनुपदं निदानंकल्पमेव च ।

अपग्रन्थाश्चक्षुद्राश्च ताण्ड्य (तन्दा) लक्षणमेव च ।

सूत्रं पञ्चविधज्ञेयं कल्पानुपदमेव च ।

अनुस्तोत्र तु विज्ञेयं सूत्राणां दशकस्मृतम् ॥

इति सागवेदसर्वानुक्रमणिका ।

द्राह्यायण सूत्रं तावत् आदिमप्रौढब्राह्मणोक्तान् विषयान् सविस्तरं प्रतिपादयति । यत्रचित् पङ्क्तिशोक्तानपि—

प्रौढब्र ह्यणस्य ब्राह्मणान्तरापेक्षयावृहत्त्वात् प्रौढमिति, ताण्ड्यमर्हार्थिणादृष्टत्वात्ताण्ड्यमितिपंचविंशत्यध्यायात्मकत्वात्-पंचविंशत्ब्राह्मणमिति च व्यपदेश । तत्र एकाहस्ताध्या-ऽग्निष्टोमाह्य ज्योतिष्टोमप्रभृति सहस्रसंबत्सरसाध्यविश्वसृजामयनपर्यन्तानां अशीत्युत्तरशतसहशकानायागानां विधिः, तेषां अह क्लृप्तिः, स्तोमक्लृप्तिः, नाम्नां प्रवृत्तिनिमित्तम्, यागानां-नित्यनमित्तिककाम्यभेदाः, कास्येषु पुत्रपश्वन्नराज्यादि ऐहिक फलकाः, स्वर्गादि सुख, प्रजापतित्वादिसंस्थान प्राप्तिरूपामुष्मिक-फलकाश्चयागाः, प्रस्तोतृद्गातृप्रतिहर्तुं कर्तव्यकार्याणि, अन्ये च विषया प्रतिपादिताः ॥ एतत्सर्वं अनुक्रमेण द्राह्यायणसूत्रे सविस्तरं प्रतिपाद्यते । अपि च कात्यायनापस्तम्बश्रीतसूत्रयोः ताण्ड्योक्तक्रमेणानुस्रियतेप्रायशः ।

आपस्तम्बश्रीतसूत्रे ताण्ड्यब्राह्मणोक्तवाक्यानिर्तयवाव-
धृतानि, तानियथा—

ताण्डये-अध्या-१-ख १-आ-१ महन्मेवोचः इत्यादि पंच
ब्राह्मणवाक्यानि-आप-श्रौतसूत्रे-प्र १०-क-१-सू-४-तथैवावधृतानि ।
एवमुभयत्र समानवाक्यानि आप-२२-२३-प्रश्नयो, ताण्डयोक्त-
२२-२३-२४-२५ अध्यायस्थानि-समानानि दृश्यन्ते । किंच
इति छन्दोग ब्राह्मणं, इति-१०-१-३, १० २ ५ इत्यादी वदति
इति ताण्डयक इतिचान्यत्र ।

कात्यायनश्रौतसूत्रे-ताण्डयोक्ताविषयाःक्रमेणप्रायशः अनु-
चन्ते । आपस्तम्बेनच अग्निष्टोम व्यूढद्वादशाह गवामयना-
द्या. ऋत्वि विश्वसृजामयन पर्यन्ताः ताण्डयोक्तक्रमेण विधीयन्ते ।
एतत्सर्वं ब्रह्मश्री चित्रस्वामिशास्त्रिपादः वाराणस्यां १९३५
क्रेस्तवर्षे मुद्रित ताण्डयब्राह्मण भाष्योपोढाने विस्मरश पट्टि
काप्रदर्शन मुखेन प्रदर्शितम् ।

* अतः ताण्डयब्राह्मणं बहुत्र प्रमाणतया गृहीतमिति ब्राह्म-
णान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं प्रतीयते । ताण्डयोक्तामपि तेन दृष्ट
ब्राह्मणम् । सामवेदीय उपाक्रमणि तपेणसमये शटिभाल्लबवि
कालबदि ताण्डया. इत्युल्लियते । वशवाहणे विचक्षणरताण्ड्य
इत्यत्र तण्डस्थगोत्रापत्य-विचक्षणोनामतःइति सायणभाष्यम् ।
एव द्राह्मणसूत्र पद्द्विषद्ब्राह्मणोक्ताभिचारकृतून् सदशवज्येणु
प्रभृतीन्, सुद्वद्ब्राह्मणानसूपोदुवरीविषयान्, प्रायश्चित्तविधि
च सम्यक् प्रतिपादयति ।

द्राह्मणसूत्रम्

द्राह्मणो नामपि - वंशब्राह्मणे - रुद्रभूतिद्राह्मणः--
इत्युक्तः । तत्र द्रह्म अपत्य - द्रह्मन्वात् - गर्गादिभ्यः इति

यजिकृते यजिजोश्च (पा. ४-१-१०१) इति फक् । रुद्रभूतिः
नामतः-- इति सायणाचार्येण त्रिवृतम्-- सच वंशत्राह्मणोक्त-
प्रथमर्षेः शर्वदत्तस्य आचार्यः । सच श्रौतसूत्रकर्ता अत एव
छन्दोगा द्राह्यायणसूत्रिण इति वदन्ति । आश्वलायनसूत्रिणः
बोधायनसूत्रिणः, आपस्तम्बसूत्रिण इत्यादौ श्रौतसूत्रकारानैव व्य-
पदिशन्ति । आश्वलायनसूत्रादीं श्रौतगृह्यसूत्रयोरेकएवकर्ता
उपलभ्यते, सामवेदे परं, श्रौतसूत्रकारः द्राह्यायणः गृह्यसूत्र-
कारः खादिर इति वैलक्षण्यं दृश्यते । वंशब्राह्मणे अनेके ऋषयः
प्रतीयन्ते तत्र खादिरः न दृश्यते । अन्यत्र कुत्रापि खादिर नाम
न श्रूयते, अतोऽनुमीयते द्राह्यायणस्यैव नामान्तरं खादिर इति
स्यादिति । तत्र लिङ्गं च, एवं दृश्यते ।

श्रौतसूत्रं

गृह्यसूत्रं

१. तूष्णीमज्ञेदक्षिणा ५-४-३०, एवमज्ञेकुरुतेति यज्ञे ४-४-२२ २३
२. पाकयज्ञइत्याचक्षते एकाग्नी यतान् १२-१-४
पाकयज्ञ इत्याध्या मःकश्चै-
३. उदगायन पूर्वपक्षपुण्याह कार्ग्वी १-१-१७
सन्निपाते यज्ञकालोऽनादेशे उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहेषु प्रा-
२२-१-१ गावर्तनादह्नः कालोनादेशे १,
१-२

जगोभयत्र अयज्ञ शब्दः, पाकयज्ञ, एकाग्नि, उदगयनादि-
शब्दाः एकरूपेण दृश्यन्ते ।

एतदधिकृत्य साधुत्यासाधुत्वविषये, अनूचानाः प्रमाणम्
एतदधिकृत्य अस्मदीय सामसारसर्वस्वग्रन्थे विवेचितं १६८ पृटे
सामवेदसर्वस्वग्रन्थे च १३० पृटे

सूत्रंचेदं एकत्रिंशत्पटलात्मक । एकैकस्मिन् पटले
चत्वारः खण्डाविद्यन्ते । दशकरूपेणापिविभागोविद्यत इति
ज्ञायते

इति छन्दोग सूत्रस्यदीपे धन्विद्विनिर्मिते ।

तृतीयेदशकेपठः पटलोव्याकृतोऽधुना ॥ इत्यादि श्लोकेन

अस्य धन्विकृतभाष्य आमूलसूडमुपलभ्यते । सन्नधन्वी
काश्यपगोत्रः बंष्णवःइति ज्ञायते "इति काश्यपगोत्रेण धन्विना-
प्रीतयेहरे." इति अनेकत्र श्रूयमाणत्वात् । कश्यपुत्रः कुश्रत्यइति
न ज्ञायते । भाष्यतावत् पदार्थविवेचन पूर्वकं श्रौतसूत्रान्तरोपखंड-
भ्रष्टकं असंगतव्याख्यानंतरनिरसनपूर्वकं तद्वत्तत्र आक्षेपानुद्धाद्य
सयुक्तिकं तत्समाधान पूर्वकं च सुनभार्यबोधकं विलसति । बहुत्र
आश्वलायनापस्तंबकत्यायनादिसूत्राणां उदाहरणानि दृश्यन्ते ।
तानि सर्वाणि अऽप्याय खण्ड वाक्यमंडपा निर्देश सनाथप्रदर्शि
तानि मदीयप्रभाष्यटिप्पण्याम् । रुद्रस्कन्द कृतव्याख्यापिविद्यत
इति श्रूयते परं, न दृश्यते तदेव खण्डघत इति केषांचिर्वाभि-
प्रायः । एतदपिटिप्पण्यां ज्ञापितम् विद्यते तदेवखण्डघत इति
केचिन् मखस्थानि भाष्यं इति द्राह्यायणसूत्रे प्रतिपटलं प्रतिखण्डं च
प्रतिपाद्यमानविषयाः विषयानुक्रमण्यं प्रदर्शिताः । निदान सूत्र
ग्रन्थोपोद्घाते पेट्टणास्तीति विश्रुताः-

“प्रधानसूत्रादिकारान् मुनीन्द्राह्यायणादिकान् ।
राणायनादिकान् सामगाचार्यान् प्रथमाम्यहम् ॥ इत्याह”

आपस्तव श्रौत सूत्रवृत्तिकार रुद्रतः एवमाह । अन्यूनान-
नतिरिक्तकांगा इत्याश्वलायनद्राह्यायणी-इति । आप-श्रौ-१०-१-१

वेदान्तवागीश इति प्रसिद्ध द्राह्यायणसूत्रमधिकृत्य ।
टिप्पणीचकारेति श्रूयते। पर नोपलभ्यते ॥

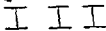
अस्य भरतस्वामिभाष्य-वर्तते तदनुसारेण धन्वी
व्याख्यात् इति ज्ञायते । तद्भाष्यं च खण्डघतेऽनेनेति केचन ।
रुद्रस्कन्दकृते औद्गात्रसारसंग्रहाख्येग्रन्थे । “इति भगवता
भाष्यकारेणमखस्वाभिना द्राह्यायणसूत्रे प्रथमाध्यायस्य प्रथम
खण्डादारभ्य उक्तार्थमात्रमेव स्वमतेन प्रयोगक्रमोदशित इति
वर्तते । आण्डपिल्ले त्रयोगे बहुत्रप्रमाणत्वेन गृह्यन्तेद्राह्यायण-
सूत्राणि ।

सायणाचार्याभिव व्याख्यातवन्तइति श्रूयते, परनोप
लभ्यते । धन्विना व्याख्यानमेव उपलभ्यते, प्रमाणत्वेनगृह्यते
च । घन्विन काल-कि पि १०-१२ । सायणस्य-१४ । रुद्र-
स्कन्दस्य १५ आण्डपिल्ले-१६ मखस्वामी ५ । एवमभिप्रयन्ति-
विमर्शका ।

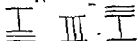
सप्रदणपटले पर्याय विष्टवनाधिकृत्यधिवेन न पूर्वक कुशा-
विधान मम्यगीरितम् । तत्र स्तोमा नयप्रकाशएव । स्तोमो
नाम उद्गात्रादिभि द्वियमाणानास्तोत्राणांसख्या । सा च नय-

प्रकारा । अवान्तर भेदाश्च विद्यन्ते । तत्र एकैकस्य विभागस्य पर्याय इति नाम पर्यायविभागस्य विष्टुतिरिति नाम । कुशानाम औदुवरदारुणा निर्मिता सख्यागणनार्थमुपादीयन्ते । कुशा-
विन्यासप्रकार पट्टिकया प्रदर्शयन्ते ॥

त्रिभूतः

पंचदशः

सप्तदशः

एकविंशः

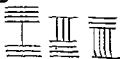
त्रिणवः

त्रयात्रिंशः

चतुर्विंशः

चतुश्चत्वारिंशः

अष्टाचत्वारिंशः

धन्वि भाष्यसनाथंद्राह्यायणसूत्रं पूर्णतया नेतावत्पर्यन्तम् मुद्रापित । आदित्यारभ्यदशमपटलपर्यन्तं J. N. Reuter Ph. D. L. L. D. प्रभुणा लेण्डन् नगरे १९०४ क्रैस्तवाब्दे मुद्रापितम् । नेदानीमुपलभ्यते कोशागारं विना ।

एकादशप्रभृति पञ्चदशपटलपर्यन्तं रघुवीरमहाशयेन लाहूर् नगरे मुद्रापितम् । उभयमपि देवनागरीमयम् (तदपि-दुर्लभम्) तत पर मुद्रापितं वर्तन इति न श्रूयते । अतः इदं प्रथमतया मुद्रणाप्राप्ता. धन्वि भाष्यसमेताः एकविंशतिपटलाः इदानीप्रकाश्यन्ते अपेक्षित पूरणपूर्वक, प्रामाणिकग्रन्थान्तर प्रदर्शन पूर्वक च रचित मदीय टिप्पण्या सनाथाइति निवेद्यते श्रौततत्त्वबुभुत्सूना सविधे ।

श्रौतसूत्रकाराः

बोधायना, श्रलायना, पस्तंब द्राह्यायणलाटधायन जमिनि हिरण्यकेणि शाह्यायन मानव वाराह कौशिक वैखानस कात्यायन भरद्वाजादय श्रौतसूत्रकाराः । तत्र बोधायनः कण्वपुत्रः वेद-व्याससमकालिकः तच्छ्रौतसूत्रस्य भाष्यकारः भवस्वामी ।

आश्वलायन श्रौतसूत्रस्य द्वादशाध्यायात्मकस्य भाष्यकर्ता देवस्वामी । तस्यवृत्तिः गार्ग्यनारायणकृता । गृह्यसूत्रस्य हर-दत्तकृता अनाधिना वृत्तिः । आपस्तंबः बोधायनशिष्यः शत्या-प्रथमकः वेदव्यास समनन्तरकालिकः, तस्य कालः पाणिनेः पूर्वं भिस्तोः पूर्वं अष्टमाब्दीत पूर्वं इति, देशः उत्तरदेशः यमुनातीर-

दासी इति च विमर्शकाराः । तच्छ्रौतसूत्रस्य भाष्यकर्ता धूर्तस्वामी-
कपर्दिस्वामी च । रामाण्डार, रुद्रदत्त इति द्वौ वृत्तिकारौ । आपस्तम्ब
धर्मसूत्रस्य वृत्तिः तज्यला, वृत्तिकार हरदत्तः । गृह्यसूत्रस्य सुदर्शनः
मन्त्रप्रणनस्य हरदत्तः, सच प्राचीनः सुदर्शन अर्वाचीनः, रुद्रदत्तः
भाष्यकारधूर्तस्वामिनां अर्वाचीनः इति ज्ञायते । यतः

अस्यापस्तम्ब सूत्रस्य दुर्ज्ञानाज्ञानसशयान् ।

सूत्रदीपिकया वृत्त्या रुद्रदत्तः परास्पति ॥ इति प्रतिज्ञाय-
धूर्तस्वामिभाष्यं खण्ड्यते रुद्रदत्तेन स्ववृत्ती अघोनिदिष्टस्य ले
आप-श्री सू-६-२२-६, ६-३१-४, ७ १-१८, ८ २२-१३, । आप-
श्री-११-९-२ सूत्रे - भाष्यकृत् धूर्तस्वामी अनुपदकारस्य तु
ऊर्ध्ववाहुता - इति तद्ग्रन्थमनुवदति । तत्र रामाण्डारवृत्ती-
अनुपदकारः छान्दोग्याद्द्विशत्राहाण व्याख्याता इति वर्तते ।
तादृशव्याख्या नोपलभ्यते । अनुपदइतिश्रीतसूत्रकिञ्चिद्वर्तते दण-
सूत्रमध्ये । तस्यकर्ता कः इति न ज्ञायते, अत विचारणीयं एतत् ।

त्रिंशत्प्रश्नात्मक सूत्र आपस्तबद्धनीरितम् ।

श्रीगार्ह्यस्मार्तकर्म बोधकं तत्र पञ्चभिः ॥ इत्यारभ्य-

पञ्चविंशत्यपद्विंशो गार्ह्यमन्त्राः प्रदर्शिताः । (प्रपञ्चिताः)

प्रश्नेऽथमप्तविशेष्यात् गार्ह्यतन्त्र विधिक्रमः ।

अष्टाविंशकोनत्रिंशत्प्रश्नयोः स्मार्तसत्क्रियाः ॥

सामान्यतो विशेषेण त्रिंशो शुल्बविनिर्णयः । इति

अस्मिन्ग्रन्थे आपस्तव सूत्राणि बहुषु स्थलेषु उदाहृतानि
तानि सर्वाणि पटलखण्डसूत्रमख्यानिकैश्चपुरस्सर टिप्पण्या निदि-
ष्टानि । कात्यायनश्रौतसूत्र - कर्कभाष्यसहित पञ्चविंशत्यध्याय-
रूप अन्ते शुक्लसूत्रविशिष्टम् विस्तृत भाष्य, टिप्पणीच विद्यते
मुद्रित बयार्ई नगरे ॥

ब्राह्मणसूत्रादिश्रौतसूत्रेषु दशसु द्वितीयम्—

अनुपदसूत्रम्— अत्र दशप्रपाठका - एकैकस्मिन् प्रपाठके पञ्च-
दशखण्डास्सन्ति प्रायशः । “यजुषा कर्मसु लिङ्गतो विधान,
इत्यारभ । मध्ये” एषसुब्रह्मण्याया स्वरविरामयोर्नियम ।
तस्या आर्षमादित्य इन्द्रोदेवता-सपाछन्द-सर्वेषा छन्दसा रूप-
यत्प्रथमद्वितीये चतुरक्षरे तेन गायत्री-यत्पञ्चमसप्त, तेन ककुप्
यत्प्रथम त्रिणवत तेन जगती-यदन्त्य पुनरभ्यासेन पञ्चदश तेना-
तिछन्दा - एवमेषा सर्वाणि रूपाणि सर्वाणि छन्दाणि सर्वा-
देवता । यएनामेव सर्वं छन्दस्यां वेद, सर्वाश्च लोकानाप्नोति
सर्वाश्च कामान् अपहृतपात्माविशोकश्च भवति, सपत्नाश्च
जयति” । इत्यादि अवश्यविज्ञेयोऽनन्यलभ्यश्चद्विषय प्रदृश्यते ।
ग्रन्थसङ्ख्या १४९४ वाराणसेयसस्कृतनिःश्वविद्यालये गीतानाथ-
सुतपुरुषोत्तमेन लिखित वर्तते । जर्मन् देशे मुद्रितमिति श्रूयते ।
अस्मद्देशे अनुपलभात् उपाकर्मणि वेदारम्भे ब्राह्मणसूत्रपाठा-
नन्तर अनुपद हिन्वा निदानमारभ्यते । अस्मदीयोपाकर्मप्रयोगे
योजिततत् ।

निदानं तृतीयं- पतञ्जलि महर्षिणाप्रणीत दशप्रपाठकात्मकम्
प्रतिपाठक त्रयोदशखण्डावर्तन्ते । प्रथमतः सप्तखण्डा. छन्दो-
विचितिसूत्रमथाः । ऋग्वेदे सामवेदे च मन्त्राणां बाहुल्यात्
छन्दोविज्ञानाय छन्दश्शास्त्रं प्रवर्तितम्—

या पट्पिङ्गलनागाद्यं छन्दोविचितयः कृता ।

ताना पिङ्गल नागीया सर्वसाधारणी भवेत् ॥

सर्वानुक्रमणीकाचित् छन्दोनुक्रमणीपरा ।

शौनकीया तृतीयेमा तिस्रऋग्वेदिना मठा ।

यजुर्वेदविदामन्या सर्वानुक्रमणी भवेत् ।

सामगानानिदानस्था पतञ्जलिहृताहि सा ॥ इत्यभि-

युक्तोक्तिः ।

अत्र छन्दोविचितिसूत्रे-चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, इत्यारभ्य
सप्तछन्दांसि, ऊर्ध्वं जगत्या इत्यारभ्याऽति छन्दांसि, देवासुरा-
पंछन्दांसि, तेषां अवान्तरभेदाः - इत्यादि सर्वं विन्यस्तयोक्तम् ।
छन्द पादो नु विज्ञेय इति वेदपुराणस्य पादत्वेन रूपितम् ।

अवशिष्टैः भागैः ऋतुपूषयुक्तविषया प्रतिपाद्यन्ते ।

ब्राह्मण्येन असकृन् निदानमूय प्रमाणतयाधियते । तस्य तत्र तत्र
टिप्पण्यां स्पष्टनिर्देशः. कृतोमयाऽस्मिन् ग्रन्थे ।

कल्पसूत्रम्

वशसु श्रौतसूत्रेषु चतुर्थमिदं । गार्ग्यमशकप्रणीतम् ।
 श्रौतसूत्राणां सर्वेषां कल्पसूत्रत्वेऽपि अस्थासाधारणं कल्पसूत्रमिति
 नाम-बोधायनाप-तंवादिभिः, श्रौतसूत्रकारैः, मीमांसा भाष्यकार
 शबरस्वामिभिः ताण्ड्यब्राह्मणभाष्यकारसायणाचार्यैश्च असकृत्
 प्रमाणतयास्वग्रन्थे इदं सूत्रं धियते, अतः अतिप्राचीनत्वमस्यानु-
 नातुं शक्यते । आण्ड्यपिल्लैश्रौतप्रयोगे बहुत्रप्रमाणतया गृहीतम्
 —अत्र एकादशाध्यायाः पंचदशोत्तरशतं खण्डाश्च सन्ति ।
 श्रौतप्रयोगे अन्यत्राविद्यमानावहवोविषया अत्रविलसन्ति ।
 तिल्पति केन्द्रीय विद्यालये मुद्रापितम् । अस्य भाष्यकारः वरद-
 राजइति प्रतीयते ॥

उपग्रन्थसूत्रम्

श्रौतसूत्रेषु पंचमं-अस्य प्रणेता कात्यायनमुनिः, यमधिकृत्या-
 भियुक्तावदन्ति —

"वाजिनां सूत्रकृत् साम्नामुपग्रन्थस्यकारकः ।

स्मृतिं श्लोकात्मिकां सम्यक् भ्राजमानांचकारह ।

महा वार्तिकनीकारः पाणिनीय महाशयै ।

यत्प्रणीतानिवापयानि भगवांस्तु पतञ्जलिः ॥

व्याख्याच्छान्तनवीमेन महावाक्येनहपितः ।

योगाचार्यः स्वयंकर्ता योग शास्त्र निदानयोः ।

एवंगुण गणैर्मुक्तः कात्यायनमहामुनिः । इति

अत्र प्रपाठकाः चत्वारः द्वापं चाशत् खण्डाश्चसन्ति । अत्र
ऋनुपुसंभावितदोषप्रायश्चित्तानि, तत्र साम्नां गानप्रकाराः,
निघनभेदाः, इत्यादिकमुक्त्वा अन्ते प्रतिहार भक्तिमधिकृत्यवि-
ग्रहतया प्रपंचितम् । अस्पवृत्ति माधवाचार्यकृता, प्रतिहार
भागस्य वरदराजेनकृता, इति ज्ञायते—

उपग्रन्थस्य वृत्तिस्तु माधवाचार्येणयाकृता ।

तस्या वरद राजेन शेषस्तप्रतिपूरितः ॥ इति प्रतिहार
भाष्ये श्रवणात्

क्षुद्रकल्पसूत्रं

कल्प सूत्र शेषं-ताण्ड्यशेषस्य यथा षड्विंश इति पृथक्-
व्यवहारः नद्वत कल्पसूत्रेएकादशाध्यायाः-अत्र षट्-आहत्य मप्त-
दश । अत्रकामनाभेदेन ऋनु नामधिकारिभेदः सामविधिः इत्या-
दिकं प्रतिपादितम् ।

शिष्टाः ताण्ड्यलक्षण, पंचविधसूत्र, कल्पानुपदः अनु-
स्तोत्राख्य ग्रन्था. प्रतिपाद्यविषये नातीवभिद्यन्ते, यतः नात्र
विशियन्ते । निदिष्टकल्पसूत्राणां अन्येषांच लक्षणग्रन्थानां
स्वरणं मदीय माससार सर्वस्वाख्ये १९७२ वर्षे मुद्रिते साम-
-सर्वस्वाख्ये १९६० वर्षे मुद्रितेच विग्रहतया कृतमिति नात्र
३ ।

द्राह्यायणसूत्रं दक्षिणभारतीया. कौथुमशाखिनः औद्गात्र
प्रयोगे ब्रह्मत्वप्रयोगे च प्रमाणतयापाददते । गृह्यसूत्र च खादि-
रीयम् ।

अत्र ग्रन्थे घन्विना प्रमाणत्वेन परिगृहीतानां ब्राह्मण,
श्रौतसूत्रवाक्यानां, अन्येषां च व्याकरणमीमांसादि सूत्राणां
अध्याय खण्ड वाक्यसंख्यानिर्देशः अधोनिर्दिष्ट. टिप्पण्यम् ॥

लाट्यायनसूत्रम्

लाट्यायनोनाममहर्षिः श्रौतसूत्र, द्राह्यायणसूत्रवदेव
वचचित् सूत्रभेदेन आमूलचूडं द्राह्यायणीयमनुसरन् सूत्रयामास ।

स च ऋषि. वंशब्राह्मणे नोपलभ्यते । तस्य भाष्यं अग्निस्वा-
मिकृतं संपूर्णं कल्कत्तानगरे क्रैस्तव १८७२ वत्सरे, आनन्दचन्द्र-
वेदान्तवागीश इत्युपपद्युञ्जा, पण्डित प्रवरेण मुद्रापितम् ।

श्रीदामोरसुत, रामकृष्णदीक्षितमहोदयेन लाट्यायनमनु-
सृत्य, ज्योतिष्टोमपद्धतिः इति ग्रन्थोरचित इति श्रूयते । स च
रामकृष्णदीक्षितः तानाभाइ-इति फुल्लसूत्रव्याख्यायाःकर्ता ।
१९३२ क्रैस्तववर्षे वाराणसीय सस्कृतसीरीस् पुस्तकमालायाः
कर्मकाण्डविभागे दशमपुष्पत्वेन चौकन्वामुद्रणालये, सरलाक्ष्य
ध्यात्पयासनाय लाट्यायनसूत्रं पण्डितवरमुकुन्दशर्मणा ज्योति-
ष्टोमान्तं प्रपाठकद्वयं मुद्रापितम् । तच्चमदुपकारायामूत् ।
मत्तिस्वामी कि. वि. ६ रामकृष्णदीक्षितः - १७-इति वदन्ति ।

इदं च लाट्यायनसूत्रम् उत्तरभारतीयाः राणायनशाखीया-
श्रौतप्रयोगे उपयोजयन्ति । गृह्यकर्मसुगोभिलीयम् - द्राह्यायण-
लाट्यायन श्रौतसूत्रद्वयमधिकृत्यबहुप्रपञ्चः कृत - आङ्गिरसभाष्य-
याम्

The Srauta Sutras of Latyayana and Drahyayana and their commentaries By Ashok Parpola, 1968 इति कोशे

॥ कल्पकारिका ॥

तत्तत्कर्मसु इतिकर्तव्यताबोधकानां - सूत्राणां, कारिकाणां, प्रयोगानाञ्च सत्वेऽपि अतवधानात्, आलस्यात् अथावत् ज्ञानाद्वा मन्त्रतन्त्रादिषु श्रेय जायते । श्रेयश्च वैगुण्य, तेन च निष्फलस्य विपरीतफलस्य च कर्मणः स्यात् । अत तत्तत्प्र-
प्रायश्चित्तेषु तद्दुष्टं भवति । कल्पकारिकाया प्रवर्ग्यसामप्रभृति-
यज्ञपुच्छान्त मन्त्रतन्त्रश्रेयेष्वपि श्रितकथितम् । नैतावत्पर्यन्त-
मुद्रिता आवश्यकत्वात् अप्रयोजिता ।

ऋतुसंग्रहकारिका

गृह्येषु प्रयोगेषु मन्त्रेषु, कर्मणां तन्त्रबोधिका कारिकाऽ-
पेक्ष्यते । यथा बामनकारिका याट्यायनकारिका इत्यादिगृह्य-
कर्मत्रयबोधिका यथारुनुसंगहकारिकेऽपि श्रौतकर्मबोधिका
कारिका वर्तते । ताण्ड्यभाष्ये मायणादृता । साचातसप्तपिता
प्रयोगादिस्मरणाय ॥

मन्त्रविनियोगसंग्रहकारिका

ताण्ड्यब्राह्मणोक्तानां "महन्मेऽब्रुवः" इत्यादिमन्त्राणां विनियोग परिज्ञानं श्लोकात्मककारिकया श्रुतिरि ज्ञायते । नैवं सूत्रप्रयोगवाक्यैः तेषांस्मृतेः दुष्करत्वात् । अत्रकारिकायां प्रतिमन्त्रंविनियोगः क्रमेणसुलभतयाज्ञातं शक्यते । अतः अग्नि-ष्टोमान्तभागः दक्षिणाप्रतिग्रहभागश्चाप्रयोजितः । अवशिष्ट-भागः ताण्ड्यभाष्ये सायणाचार्ये तत्र तत्र निर्दिष्टः सुबोधश्च-बुभुत्सूनां ॥

"ऋतुमाला"

ताण्ड्येनिर्दिष्टाः यागाः अशीत्मुत्तरशतसंख्याका वर्तन्ते । तेषामेवक्रमेणप्रयोगक्रमः ब्राह्मणसूत्रेकथितः । कल्पभाष्ये-अन्यत्रश्रीतमूले च तानेवाधिकृत्यप्रपञ्च. कृतः । तेषु एकाहस्ताण्या, कति-अहीनाः, सत्राश्च कति इति नामनिर्देशपूर्वकं विशदतया-निर्दिष्ट ऋतुमालायाम् ।

ग्रन्थान्ते सूत्रस्यवाक्यानां श्रुतिग्रहणाय अकाराद्यनुक्रमणी-योजिता ॥

एतादृशग्रन्थसंपादनविषये पुस्तकदानेन, विषयदानेन च उपकृतयतां महनीयानां, पूर्णतयामूलमार्त्तं परिशोध्यरक्षितस्य ब्राह्मणसूत्रस्य, अनुक्रमणी ग्रन्थस्य च दानेन सहायकृतां मरुद्वर् श्रीसन्तानशास्त्रिणामस्मत्सुहृदां, तासपत्रमयस्य ग्रन्थस्य

स्फुटलेखनेन, प्रतिलिपि (Proof) दर्शनेन च समीकृतवतो वेदान्तवेदविदुष श्री श्रीकान्तशर्मण अस्मत्प्रियमुद्दृष्टश्च कृतज्ञता-परपरानिवेद्यते ।

एतादृशप्रौढग्रन्थस्य सपादन घनसाहाय्येनोपकृतवता भारतीयसर्वकाराणां सि पि रामस्वामिअय्यर् धर्मनिधि अधि-कारिणां च कार्त्तव्यनिवेदनपत्ररा किमन्यत् कर्तुं शक्यते ।

गैर्वाण्यावाण्यामुद्रापणे क्लेशबाहुल्ये सत्यपि तदविगणय्य सथद्ध ग्रन्थ मुद्रितवत् इलङ्गो मुद्रणालयाधिकारिण एम् एस् मणियवन् नाम्न एतादृशग्रन्थसपादने आदरातिशयोऽभिवर्धता-मिति आशी प्रयुज्यते ।

इत्य विदुषा विधेय

38, नाट्टु मुत्तु कुमरप्पवीधी

म. रामनाथदीक्षितः

मद्रास् - ४

(मायूरम्)

श्रीशिवाभ्यां नमः

द्राक्षापणसूत्रभाष्यस्य विषयानुक्रमणिका

विषयः	पार्श्वम्	विषय	पार्श्वम्
प्रथमः पटलः		नामसुब्रह्मण्याह्वानम्	३१
परिभाषाप्रकरणम्	१	सत्रेषु विशेषः	३२
ऋत्विग्लक्षणम्	७	सुब्रह्मण्यस्यस्वरविधानम्	३५
सोमप्रवाकः	९	विकृतिषु-सु-आह्वानम्	३८
देवयजनलक्षणम्	११	अहर्गणेषु आह्वानम्	४२
उद्गातुर्देवयजनगमनम्	१४	द्वितीयः पटलः	
मन्त्रश्रेषे प्रायश्चित्तम्	१६	प्रस्तोतुः परिसामगानम्	४९
मधुपर्कः	१७	गमनमार्गः	५२
तस्यगृहे निषेधः	२०	अग्नि चयने-गानविधिः	५३
मधुपर्कालाभेमधुमन्थः	२०	प्रवर्ग्योद्गासनम्	५५
तस्यनियमः	२१	महावीरायतनोपस्थानम्	६१
ऋत्विजोसाधारणोनियमः	२२	दीक्षणीयादीष्टिसामानि	६३
सुब्रह्मण्यस्य कार्यम्	२३	प्रवर्ग्ये-गानकालः	६४
राजवहनं सुब्रह्मण्या- द्द्यात्	२६	धेनुपामविचारः	६५
आतिथ्यान्ते सुब्रह्मण्या- ह्वानम्	२६	अग्निप्रणयनम्	६८
तस्य विकल्पः	२९	सुत्यारम्भः यज्ञसारथिः	६९
		अनूबन्धपशुः	६९
		औदुम्बर्युच्छ्रयणम्	७१

विषय	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
ऋत्विक्कृतस्यफल-		चतुर्थः षटलः	
यजमानस्य	७४	स्तोमयोगमन्त्र	११९
सूत्रोच्छ्रयणम्	७६	उत्तरसवनयोः विज्ञेय	१२०
विश्वरूपागानम्	७९	बहिष्पवमानानन्तर-	
ज्योतिर्गानम्	८३	कार्यम्	१२१
तस्य विकृतिपुनिषेध.	८४	अनुव्याहरणशक्याम्	१२२
तृतीयः षटलः		अहीनसत्रेषु बहिष्पवमान	१२२
युगपत्कर्मसु द्वयाणांश्रव्य	८५	मन्त्रादिस्थानेषु गानम्	१२३
हविर्घनिप्रवेश	८७	उद्गातृणां भोजनकाल	१२४
राजाभिमर्शनम्	८७	ववाहोमान्तेधिष्योप-	
पुरस्तात्श्रुजप	८९	स्थानम्	१२४
द्रोणकलशसम्भारंनम्	९७	रीरुकिणामुपस्थानम्	१२९
प्रवरणम्	९९	सद प्रवेश	१३१
सर्पणम्	१०१	यजमानब्रह्मत्वे-यदि	
सोमाज्यस्पर्शनिषेध	१०३	उद्गाताकुर्यात्	१३३
प्रवृत्तहोमविधि	१०४	सदस्पस्योपस्थानम्-	
सर्वस्तोत्रेषु उपवेशनम्	१०८	भक्षश्च	१३७
उपगानविधि	१०९	सवनमध्येवहिर्गमने-मार्ग	१३८
प्रस्तरग्रहणम्	११४	पञ्चमः षटलः	
बहिष्पवमानम्	११५	प्रस्तोतु चमसग्रहणादि	१३९
उत्तरयो सवनयो		उपहृत्य सोमभक्षणप्रकारः	१३९
कतंग्यम्	११८	सोमाप्यायनम्	
		तत्रविकल्प	१४०

विषयः	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
भास्तिस्तोत्रेषुत्तण-		सौम्याहरणोद्गातृकार्यम्	॥
ग्रहणादि	१४४	सौम्यचरुभक्षणम्	१७६
रात्रिपर्यायातिरिक्त		यजायज्ञीयस्तोत्रम्	॥
संधिस्तोत्रेषु स्तोमयोग.	१४६	तस्य धर्मा.	१७७
कुशलक्षणम्	१४७	अग्निष्टोमसामान्तरेऽपि	
प्रस्तोतृकुशाविधान	१५०	धर्मा	१८१
पर्यायशब्दायः	१५२	कुशासंलोभनम्	१८२
सवनसमाप्तीगमनम्	१५२	तन्तवेमाइतिवाचनम्	१८३
अत्र ध्रिष्ण्योपस्थानम्	१५३	हारियोजनभक्षणादि	१८४
उक्त्येभ्य ऊर्ध्व उपस्थानम्	१५४	अवभृथसामधर्मा.	१८६
प्रस्तोतु. हविर्घानिगमनम्	॥	विकृतिपुतस्यविशेषः	१८७
दक्षिणाप्रतिग्रह	१५६	अवभृथस्तानप्रकारः	१८८
तत्र ऊहप्रकारः	१५८	आदित्योपस्थानादि	॥
अश्वरथप्रतिग्रहः	१५९	अग्निष्टोमफलम्	१९०
स्मार्तकर्मसु प्रतिग्रह.	१६७		
		सप्तः पटलः	
पटुः पटलः		पोडशिग्रहावेक्षणम्	१९१
पृष्ठहोमः तत्रमतभेदः	१६८	तत्र विचारः अत्यग्नि-	
रपन्तरगानं तद्धर्माः	१७०	ष्टोमंप्रति	१९२
अपृष्ठत्वे तस्यविशेषः	१७२	अश्वः कृष्ण-पर्वस्या-	
वामदेव्यगानम्	१७३	द्वारि इत्यादिपोडशिग्रहाः	१९४
बह्यसाम	॥	पोडशिग्रहभक्षणमुसत्रे	१९५
ऋभवान्ते-पुरोडाशविषुः	१७४	वाजपेये भक्षणम्	१९७.

विषय.	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
सन्धो-अतिरिक्तस्तोत्रेषु		नवमः पटलः	
भक्षणम्	"	गवामयने पृष्ठचपडहे	
असोमयाजिनः-आहिताग्ने.		रथवहन, इत्यादयः.	
आत्विज्ये प्रायश्चित्तम्	१९९	पृष्ठानांघर्मा.	२४४
सत्रायदीक्षिताना सवाद.	२०४	पृष्ठाहात् परवहुभाषण-	
तेषां घर्म.	२०५	वर्जनम्	२४८
तेषांमध्येयदि कश्चित्		ऋत्विजांसिपिमेधुष्यां	
अप्येत तदाकर्तव्यम्	२०८	भोजनम्	२४९
अनाहिताग्नेस्वतम्	२०९	भक्षणमन्त्र	२४९
गवामयनप्रारम्भः	"	पृष्ठघर्माणामतिदेश	२५०
देवोदासीध्वंसजनयो		विश्वजितिसर्वपृष्ठात्वोर्वा	
विचारः	"	मेव अतिदेशः	२५१
अभिप्लवपडहे		द्वादशरात्रस्य मन्त्रमेर्गह्ल-	
साम्नाविधिः	२१०	आर्भव	२५१
अष्टमः पटलः		अष्टमनवमयोस्वाम-	
गवामयनविकल्पः	२१५	विधि.	२५२
तत्र अहवसृष्टिः	२१६	दशमेर्गह्लिकेचनघर्मा.	२५५
साम्नां घर्मा.	२१८	ज्यायगिकानोयसिन-	
१११-११२	२३१	चठन्दमि	२४७
ज्योतिषामयनेविकल्पा	२३८	अधराणा व्यवस्था	"
		ब्रह्मोद्य-नदधः	२६०
		जद्ग्रावुकसंधम्	२६२

विषयः	पाश्वर्कम्	विषयः	पाश्वर्कम्
दशमः पटलः		द्वादशः पटलः	
महाप्रते परिगादगानम्	२६४	ब्रह्मणः सर्वकर्मसूष- वेशनम्	२९३
ऋषयाससामगानप्रकारः	२६८	पाकयज्ञ-दीक्षणा- प्रतिग्रहः	२९४
राजनस्तीव्रं तस्यराजसा हाय्यम्	२६९	आत्राने प्रवेशादि- उपवेशनम्	२९५
स्तोत्रकालेशरः वेधनम्	२७०	मथनकाले सामगानं	२९७
भूमिदुन्दुभि शब्दार्थः	२७२	उद्गातुः ब्रह्मणो वा- गानं इतिविचार्यनिर्णयः	२९९
उद्गातुः भूमिदुन्दुभि- वादः	२७३	दृष्ट्यादिपुसंचारः	३०३
महाव्रतस्तयनम्	२७५	अनुमन्त्रणम्	३०४
औदुंबर्यासन्दीनयनं	२७६	प्रायश्चित्तहोमः	३०५
एकादशः पटलः		प्राणित्तरहरण प्राशनं	३०७
आनहुहेनचर्मणाऽऽवादनं	२७९	यजमानस्य वसुत्वे	३०८
दुन्दुभ्याहननम्	२७५	आधाने दक्षिणा	३१०
पत्नीनाम् वीणावादनम्	२८२	प्राणभक्षः प्रत्यक्षभक्षः	३१२
अभिगरापगरो वदतः	२८४	त्रयोदशः पटलः	
पुंश्चलीब्रह्मचारिणी	२८५	चातुर्मास्त्रेषु वरुण-	
दास्याः मार्जालीयपरीयुः	२८६	प्रघ्रासे	३१३
राजनस्तोत्रघर्मा.	२८८	साकमेधे	३१७
यज्ञपुच्छम्	२९०	अपूपप्रदक्षिणे	३२१

विषय	पार्श्वम्	विषय	पार्श्वम्
पतिकामाकुमारोद्यदि	"	षोडशः पटलः	
पशुबन्धेषु	३२३	सन्तनिसाम्भ	
सौत्रामण्याम्	३२५	ऊह्विचार	३४४
सन्त्वाहिंयन्तीति		ऊह्वस्य पोरुपेयत्वापोह-	
निघने विकल्पः	३२६	ययत्वविचार	३५५
हविर्मज्ञा, सोमसत्त्वा	३२७	विचारस्य सिद्धान्त	३५७
चतुर्दशः पटलः		प्रस्तावविचार प्रतिहार	३५९
सोमयागे ब्रह्मत्वम्	३२८	विष्टुतीना प्रकारबहुत्वात्	
सोमक्रयण	३३०	तत्रव्यवस्था	३६३
आतिथ्येष्टि तानूनप्त्रम्	३३२	चतु ऋचादिसूक्तानाग्रहण	
सुब्रह्मण्याह्वानम्	३३३	कस्येति विचार	३७९
प्रवग्यं	३३४	सुपनिबृहति ऋच	
अग्निचयनेप्रवग्योद्वासन	३३६	उद्धारव्यवस्था	३८१
पञ्चदशः पटलः		सप्तदशः पटलः	
अग्नीषोमप्रणयने	३३९	पर्यायेषु वृचभागादि	
सुत्यादिने	३४२	व्यवस्था	३८२
सर्पणम्	३४५	पर्याया समाविपमाश्च-	
रविमरनीत्वाद्यनु		सन्ति तत्र समत्वविचार	३८५
मन्त्रणम्	"	चतुष्टोमन्तौ स्तोम	
अतिरात्र सन्धिषु	३४६	विचार	४००
वाजपेये	३५०	पर्यायविचार	४०१
भक्षणम्	३५३	स्तोमविभागस्यफलम्	४०५

विषयः	पार्श्वम्	विषय	पार्श्वम्
अष्टादशः पटलः		एकविंशः पटलः	
छन्दोदैवतनिधनानियथा		ऊपास्थाने अन्यानि-	
प्रकृति विकृतावपि	४०५	निधनानि	४६६
तस्यापवादः	४०७	छन्ननिधनस्य ग्रह्ययज्ञे-	
पञ्चभक्तयः	४११	विनियोग	४६६
ओकारेण उद्गीथो		अभिवरणणीयेपुनिधनानि	४६७
पादान	४१५	जागतसोमसाम्नि	
प्रतिहारः	४१७	दणपक्षाः	४६८
एकोनविंशः पटलः		गायत्रसाम्निप्रस्तावः	४७०
प्रतिहारविचारः	४२३	व्याधुद्गेयं-इत्यस्य-	
		व्याख्या	४७२
		रेतस्याहिकारविषयः	४७४
		रथन्तरवर्णोत्तमा-	
		अस्मार्थः	४७५
		स्वाराण्याज्यानि इत्यादेः	४७७
सन्तनिप्रतिहारः	४३४	काम्यनिधनभेदाः	४८०
महानाम्नि-पार्थुरथमा-		तत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तौ	४८१
दीनांप्रतिहारः	४३५	धूर्गनिविधिः	४८७
संकृति प्रतिहारविचारः	४४२	आज्येषु धूर्गनिविधिः	४८७
राजनेपचक्रत्वः स्तोभः	४४७	ऋतुप्रायश्चित्तकारिका	४८९
इलान्दसाम्नः प्रतिहारः	४५०	ऋतुसंग्रहकारिका	५००
भद्रादिषु प्रतिहारः	४५१	मन्त्रविनियोगसंग्रहः	५०३
निधनविचारः	४५६	ऋतुमाला	५०७
सिमासु	४६९	मकाराद्यनुक्रमणी	५११
		शुद्धाशुद्धे	

लोकवेदयोः दृष्टं, यथा वाक्यसमाप्ती इति शब्दः । तद्यथा, अथातोऽनन्ता द्वादशाहा इति प्रतिदिशन्ति । अथात्. ¹सामान्तानां । ²अथात्. संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्याम. इत्यादि । आन्तर्यं हेत्वर्थता तु वाक्यस्य परिभाषापरत्वात् न संभवति । 'विधानं' विधिः, विशेषकथनं व्यगदेशः, तदभावः अव्यपदेशः । तदयमर्थः - विधौ विशेषाकथने सर्वकृतूना तत्र अधिकार इति । चक्षतिहि - ³'ऋत्विगार्पणोऽनूचान' इत्यादि ⁴तत् सर्वकृतुसाधारणमिति ॥

तस्यात्मजोऽहं यज्ञेशः रामनाथाभिधाय गतः ।

दीक्षितेन्द्रात् द्वादशोऽयं मायूरक्षेत्र सङ्गतः ॥ ५ ॥

आशान्तविलसत्कीर्ति ब्रह्मविद्या विचक्षणम् ।

आत्मविद्या गुरुवन्दे *रामशास्त्रीति विश्रुतम् ॥ ६ ॥

*पोतक रामशास्त्रिणः

कामकोटिमठाधीश योगिवर्यान्नभाम्यहम् ।

यत्कृपालेशमालव्य टिप्पणी रचयते मया ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य सूत्रस्य दीपे धन्विनिमित्ते ।

प्रभाष्या टिप्पणी काचित् सुखबोधाय तन्यते ॥ ८ ॥

अत्र भाष्यं, अथात् इति पदद्वयं वाक्योपक्रमे लोक-वेदयोः दृष्टम् । यथा वाक्यसमाप्ती इति शब्दः । आन्तर्य-हेत्वर्थतातु वाक्यस्य परिभाषापरत्वात् संभवतीत्युक्तम् ।

¹अथात् सामान्ताना चत्वारोभागाः समस्ताः स्वरो नि-धनं इज वाक् सद्यानि स्वरण्याग्नेयानि² इत्यादिना निधनानां चानुविध्यमुत्वा तत्तन्निधनानुसारेण तत्तद्देवताकत्वं प्रतिपाद्यते निदानसूत्रे । (प्रपाठकः १-४७-१२ सूत्र-१)

1. इ वा कालपत्ता । 2. इ अत्र तद्विषयपरः (सं-वा-१-१-१)

3 इ-१-१-७ 4. इ तत्तु ।

‘केचित्त्वाहुः - अनारभ्याधीतानां महम्बोच इत्यादि यजुषां, तिसृभ्यो हिंरुरोत्तीत्यादि विष्टुतीनां, सुब्रह्मण्यायाः २तत्प्रायश्चित्तानाञ्च सर्वकत्वर्थता अनेन सूत्रेण उच्यते इति ॥

तदयुक्तं, यद्युपदेशादेव ३सर्वकत्वर्थता उच्यते; तर्हि न्यायविरुद्धं; “प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्” इति हि न्यायविदः । किञ्च उपदेशादेव सर्वार्थित्वे सति ऊहो न स्यात् । ४अतिदेशपूर्व-
अथशब्दस्य, ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्व्येण्वथोअय’ इति कोशात् बहवोऽर्थाः प्रतीयन्ते ॥

“अथैतस्य समाप्तायस्य विताने योगापरिंति वक्ष्यामः” इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमं सूत्रम् । अत्र नारायणकृत वृत्तिः- “लोके याति प्रत्याम्नायं प्रयोगशास्त्राणि स्मर्यन्ते तान्यनुष्ठानोपयुक्ततयाऽध्ययनविध्याक्षिप्तत्वात् प्रत्याम्नाय-मङ्गलत्वं प्रतिपन्नानि । तत्राङ्गाङ्गिनोरनुष्ठानकृतमानन्तर्यं, अथ-शब्दो द्योतयतीति ॥

“अथातोऽधिकार” इति कात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमं सूत्रम् । अत्र कर्कभाष्यम्-—तत्रापनयशब्दः पूर्ववृत्तवेदाध्ययनानन्तर्य-प्रत्ययार्थः । पूर्ववृत्तेहि वेदाध्ययने उत्तरो विचार उपपद्यते । वेदवाक्यदार्शनिरूपणं ह्यत्र भवति । अतः शब्दः तद्वेष वेदाध्ययनं हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मादधीतो वेदः तत उत्तरं विचारस्या-वसर इति ॥

1. इ. केचित्त्वाहुः । 2. इ. प्रायश्चित्तानाञ्च । 3. इ. पर. बत्वर्थमुच्यते ।
4. इ. पर. अतिदेशपूर्वत्वात् ।

कत्वादूहस्य । तत को दोषः? "यजमानशब्द सर्वत्र यथार्थं कुरु" इत्याद्यूहव्यवहार न स्यात् । तस्मात् उपदेशत सर्वार्थं (यमित्ययुक्तम् । अथोच्येत प्रकृती उपदेशाद्भवति विकृतावति-
देशादित्येव सर्वार्थत्वमिति? । तर्हि मजुविष्टुति सुब्रह्मण्या-
प्रायश्चित्ताना विशेषः^१ 'तन्नवन्न-य, अन्येषामप्युपास्नेगाय-
तानर' इत्यादि स्तोत्रीयाणा रौरवपौध्राज्यादि साम्ना च तेनैव
न्यायेन सर्वार्थत्वात् । तस्मात् सूत्रकारः^२ सुव्यवहाराय परिभाषा
करोतीति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणश्रौतसूत्रसमानाकार कौशुमणाखीयमन्त्रब्राह्मण-
विनियोजकम् ताडधायनश्रौतसूत्र उत्तरदेशीयं प्रमाणत्वन
परिगृहीतमस्ति । तत्रैव प्रथम सूत्रम् । "अथ विष्टप्रव्यपदेशे सर्वं
ऋवधिकार" इति । अवाग्निस्वामिनाप्यम् अथेत्ययनिपात
वानन्तपपिशो मङ्गलायं । पूर्वप्रकृतापेक्षोऽधिकारार्थश्चेति ।
अथोच्येत यान्त्रस्य पूर्वप्रकृतानीति? ब्राह्मण, ऋग्यजुस्साम
समाभ्याय, आर्षेयकल्प, गृह्यार्षेय, धर्मशास्त्राणि, अङ्गानि
लोकश्चेति ॥

"अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः" इति आपस्तव्य
श्रौतसूत्रस्य आदिम सूत्रम् । अत्र रुद्रदत्तप्रणीतव्याख्या-अथात
इति - अथात शब्दोऽयं प्रकृष्टारभे प्राय प्रयुज्यते वृद्धे ।
यच्चिदान्तर्येऽपि । न पुनरिहानन्तर्यायं । वृत्तस्य कस्यचिद-
नन्तरस्मानुपनमात् इति ॥ एव श्रौतसूत्र व्याख्यातार क्वचित्

१. इ शवदावयव न पनायम् । २ पा भे तथव्यवहाराय ।

मन्त्रविधियादिग्रहणेन ॥ २ ॥

चकार परिभाषासमुच्चयार्थं । आदिग्रहणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्य विधिः, न पुनः उपात्तमात्रस्य । (एतच्च बोद्धव्यमिति) ॥ २ ॥

यद्यत्र, मन्त्राप्तान वस्तुव्यमिति, अत आह—

२ *उत्तरादि. पूर्वात्तलक्षणम् ॥ ३ ॥

उत्तरमन्त्रस्य आदिग्रहणं पूर्वमन्त्राप्तमानस्य लक्षणं वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

एकश्रुति विधानान्मन्त्रान् कर्षाणि च उद्गातैव कुर्यादनादेशे ॥ ४ ॥

आनन्तर्यं, क्वचित् अर्थान्तरं च अथगच्छस्य वर्णयन्ति । कल्पसूत्रतावन् वेदान, अङ्गस्य अङ्गचपेक्षत्वात् अङ्गिभूतं वेदाध्ययनानन्तर्यं बबतु यद्यपियुज्यते, तथापि महन्मेऽवोचः उति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेत, इत्यारभ्यैव मन्त्रविनियोगात्, तत्प्रभृत्येव विनियोज्यमन्त्राणां परिज्ञानस्य आवश्यकत्वात्, परिभाषाया, उपयोगाभावात् तथोदाहितिमन्तव्यम् ।

अनारभ्याधीतानां मन्त्राणां प्रकृतिगामित्वमेव । विकृती तु अतिदेशेनैव प्राप्तिः । उभयनामित्वे द्विरुक्तत्वदोषः स्यात् । सकृदुक्तं शब्दं सकृदेवार्थं गमयति इति हिन्द्याय । अतः "प्रकृती वा, प्रकृतावेव कृतः - अद्विरुक्तत्वात् - द्विरुक्तत्वदोषपरिहाराय इत्यर्थं - जे सू-३-६-१-६ (इदं तृतीयवृष्ठस्य प्रकृती वा द्विरुक्तत्वादित्यस्य विवरणम्)

*मन्त्रान्तमव्यक्तं परस्यादिग्रहणेन विद्यात् - आदिर-
गृह्यसूत्रम् १ १-१८ ॥

महन्मेवोच इत्यादि मन्त्रान्, कर्माणिच सामवेदोक्तानि-
उद्गातव्यं अनादेशे कुर्यात् । एकश्रुतिविधानादिति, एक-
वचनं निर्देशेन विधाने सतीत्यर्थः । *केचित्तु एकश्रुतिविधानान्
मन्त्रानिति सूत्रं विभज्य मन्त्राणामेकश्रुत्यं विधत्ते इत्याहुः । एक-
श्रुतिविधानान् - एकश्रुतियुक्तविधानान् मन्त्रान् कुर्यादिति ।
तदयुक्तं, जपादिष्वतिप्रसङ्गेन सूत्रस्यापूर्णत्वात् । ** 'यज्ञ-
कर्मण्यजपन्मूषसाम'स्ति पाणिनिस्मृत्या सिद्धत्वाच्चेति ॥ ४ ॥

यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान् ॥ ५ ॥

उत्तरादिपूर्वान्तलक्षणमित्युक्तम्, येषु तत्लक्षणं न
संभवति उत्तरमन्त्राभावात्, केवलमुत्तरेण ब्राह्मणेन सह प्रश्लेष-
पठितत्वात्, तान् अनादिष्टान्तान्मन्त्रान् यावद्यजुः प्रतीयात्,

सूत्रं-४-आनादेशे इति - आदेशश्च--"प्रस्तोता हविर्दानं
गच्छेत् माध्वन्दिने; हुत आदित्यग्रहे प्रतिहर्ता भवे" इति ॥

* ब्राह्मण्यणमूतस्य औद्गात्रचारसङ्ग्रह इति रुद्रस्कन्द-
कृता व्याख्या अस्ति, सा खण्डघते तत्रतत्र घन्विना ॥

** यज्ञकर्मण्यजपन्मूषसामनु (पा. १-२-३४) यज्ञक्रियाया
मन्त्रे एकश्रुति स्पाजजपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धादिव, ककुत् ।
यज्ञ-इति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजप-इति किम् ।
ममान्ने यज्ञोविह्वेषस्तु । जपोनाम उपाशुप्रयोगः यया जने
निमानस्य । न्यूषो नाम षोडश ओकारा । गीतिषु सामाख्या ॥
इति कीमुद्याम् ।

यावदेकार्थप्रतिपादकं पदजातं तावत्परिमाणान् प्रतीयादित्यर्थः । किमुदाहरणं?, ओदुम्बर्युच्छ्रयणे सूत्रं, अध्वर्युणा सहोच्छ्रये-दक्षिणोत्तरोत्तानाभ्यां पाणिभ्यां द्युतानस्त्वेति । अत्र दूहपृथि-वीतामन्वारभते इति मन्त्रान्तः । ब्राह्मणं च *प्रश्लेषपठितम् । तत्र ब्राह्मणेन एकवाक्यताऽप्रोगात् दूहपृथिवीमिति मन्त्रान्त इति । यथा काम्यासीत्यनुमन्त्र्य दक्षिणेवास्या. कर्णे¹ जपित्वेति च उदा-हरणमिति ॥ ५ ॥

ऋचश्चादिग्रहणेन ॥ ६ ॥

अनादिष्टान्तासु ऋक्षु यद्यपि क्वचिन्मध्ये वाक्यसमाप्तिः स्यात्, तथापि आदिग्रहणेन कृत्स्ना एवर्चः प्रतीयात् । यथा शन्नोदेवी-रित्यप उपस्पृश्येत्यादी । अत्र शन्नोदेवीरभिष्टय इति² प्रतिपादं अवान्तरवाक्यसमाप्तिर्भवति । तत्र प्रथमपादमात्रस्य ग्रहणं प्राप्तं अनेन सूत्रेणापोद्यत इति ॥ ६ ॥

एवं परिभाषा कृता

॥ अथेदानी ऋत्विग्लक्षणमाह ॥

ऋत्विगार्षेयोऽनूचानस्साधुचरणो धारम्यन्यूनाङ्गोऽनति-
रिक्ताङ्गोद्वपसतश्चानतिकृष्णोऽनतिश्चेतः ॥ ७ ॥

* तामुच्छ्रयति द्युतानस्त्वामास्तउच्छ्रयतु उदूदिवंस्तभा-
नान्तरिक्षंपृणदूहपृथिवीतामन्वारभतआयोष्ट्वासदनेसादयामि ॥
ताण्ड्य ब्रा. (६-४-२) इति प्रश्लेषपाठः ॥

1. इ. जपित्वा गोनानानि 2. इ. प्रतिपादकं

ऋषिर्वहृश्रुतः । “¹एषं ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति’
 तैत्तिरीयकब्राह्मणम् ॥ तेन, ऋषेः-बहृश्रुतस्यापत्यमार्षेयः । *अनू-
 चानः कल्पसूत्राध्यायीति ²बोधायनः । साधुचरणः-साधुवृत्तः ।
 वाग्मी-वाचाल-प्रणस्तवाक् । अन्यूनार्ङ्ग-चतुरङ्गुल्यादिप्रति-
 पेध । द्वयत्ततश्चेति, द्वयत्तं-परिमाणं “³प्रमाणेद्वयस”जिति
 पाणिनिस्मृतेः । द्वयसत् इति पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । तेन ⁴अय-
 मर्थः । पुरुषलक्षणं शास्त्रमिदं यदङ्गप्रत्यङ्गपरिमाणं ततोप्य-
 न्यूनार्ङ्गोऽनतिरिक्ताङ्ग इति ।

*“अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽधीती गुरोस्तुम्” इत्यमरकोशे ।
 अनूक्तवान्-अनूचानः, शिष्येभ्यः विद्यासंप्रदानं यः कृतवान्
 इत्यग्निस्वामिभाष्यम् । नाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी’त्यमरः । अनति
 कृष्णोऽनतिश्चेत् इत्यनेन बालवृद्धयोः प्रतिपेधः ।

तत्तत्त्विकं ग्रहा - खा मृ-(१-१-२१) ऋत्विगिति आर्षे-
 योनूचानइति ऋत्विग्गुणनियमार्थम् इति रुद्रस्कन्दः ॥

ऋतौयजतीति ऋत्वेक् - वसन्ते ब्राह्मणोयजेत् इत्यधुतेः इति
 यच्चित् । यद्येवं क्षत्रियादेरपिग्रहणस्यात्प्रीष्मेराजन्यइति श्रुतेः ।
 तत्सेष्टं याजनाधिकारात् तेषां । अतः याजनाधिकारयुक्ते
 विप्रैर्य यतंते योगहृदया ऋत्विगिति पदम् ॥

1. तैत्ति ६-६-१-४ 2. खी मृ २६-२-५ । 3. पाणिनि. स्मृ १-२-२७.
 4. इ. वा. तेनपरिमाणवयमर्थः ।

ननु च, 'प्रत्यय. पर'श्चेति¹ पाणिनि स्मृते² केवलस्य
द्वयसत्त्वं प्रत्ययस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ॥

नैव, पर'श्चेति मूलमधिकृत्य *महावार्तिककारेणोक्तम् ।
'द्वयसजादीनां केवलप्रयोगस्य दृष्टत्वात्तद्वेवान्येषामपि प्रत्य-
यानां केवलप्रत्ययप्रयोगप्रसंगे प्रयोगनियमार्थपर'श्चेति सूत्र"-
मिति । तेन द्वयसजादीनां केवलप्रयोग कण्ठेनैव शब्दविद्धिः
साधुत्वेनोक्त इति न कश्चिद्दोषः ॥

केचित्तु अद्वयसत् इति नञ् प्रश्लेषेण पदविच्छेदं कृत्वा
पण्डनिषेधोऽयमित्याहुः । तदयुक्तं - द्वयसत् इति पण्डप्रयोगा-
भावात् । अन्युनाञ्च इत्यनेनैवच पण्डनिवृत्तिसिद्धेः । चकारोपि
तत्पक्षे निरर्थक इति ॥ ७ ॥

८ याज्वश्च प्रथमैरिन्द्रभिर्गुणैः व्याख्यातः ॥ ८ ॥

प्रथमैरार्षेयादिभिः त्रिभिर्गुणैर्युक्त एव याज्व स्यात् । नान्य ।
तावन्मात्रमेव तस्यापेक्षितं, न³ चामीत्यादिकमिति ॥ ८ ॥

९ सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमस्तोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा प्रत्याचक्षीत् ॥९॥

असीसोमेनयजते सत्वा⁴ मृत्विजमभ्यर्थयते, इति यो
वक्ति स सोमप्रवाक, तेनैवमुक्तं यद्यात्विजमकरिष्यन् स्यात्
तदा सोम नमस्करत्य सोमप्रवाक प्रत्याचक्षीत् । नास्ति मे श्रुद्धा,
अन्यो वरणीय इति । प्रत्याख्यानदोष⁵ निवृत्त्यर्थो नमस्कारः ।

*महावार्तिककार कात्यायन एव "महावार्तिकनौकार पाणिनीय-
महार्णवे" इति उपग्रन्थसूत्रारम्भे दर्शनात् ।

1. पाणि स्मृ ३-१-१-२ 2 उ केवलस्य द्वयसत्त्वं 3. उ वार्तिकवादिभिः ।
4. उ भार्तिशब्द 5 उ शास्त्रार्थो

श्रूयतेहिप्रत्याख्यानेदोष - "यशसावाएषोऽभ्येति य आर्त्विज्येन
चरति, तत् य २प्रतिहन्धे यश स प्रतिहन्धे" इति ॥ ९ ॥

१० महन्मेवोच इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

आर्त्विज्यकरिष्यन्महन्मेवोच"इति सोमप्रवाकमभि-
मन्त्रयेतेति ॥ १० ॥

११ तन्नमद्वात् अप्रोक्तेऽपि करिष्यामीति विदित्वा ॥ ११ ॥

सोमप्रवाकेणाऽप्रोक्तेऽपिसोमे, करिष्याभ्यार्त्विज्यमिति
निश्चित्य, महन्मेवोच इति मन्त्र न जह्यात्-द्रूयादेवेत्यर्थं । ननु
च सोम वक्तु आगत सोमप्रवाक कथमनुवत्वा तिष्ठेत् ?
उच्यते, पूर्वमेवोद्गात्राज्ञातमितिकृत्वा स्मरणायकेवल तिष्ठे-
दपीति न दोष । ननु च सोमप्रवाकेणानुक्तेसोमे, मन्त्र-
त्याग एव युक्त, महन्मे वोच इति मन्त्रार्थाभावात् । नैव,
सोमप्रवाकस्यागमनादेव सोमःप्रोक्तोभवतीति महन्मेवोच इत्यु-
पपन्नमेव (भवति) मन्त्रलिगमिति मन्यते ॥ ११ ॥

१२ *आवसथ सोमप्रवाकाय *लवणमघ्नं दध्नाऽऽहारयेत् ॥ १२ ॥

यत्र अतिथीन् वासयति स आवसथ, त प्रति सोमप्रवा-
काय लवणससृष्टमघ्न दधियुक्तमाहारयेदिति ॥ १२ ॥

*आवसथ - 'वेदममावसथ पुमान्' इति कोश । आव-
सथ-इति लाट्घा-सू ।

**लवणमघ्न - अत्र ससृष्टार्थस्यठक लवणात्लुक् (पा-४-
४-२४) इति लुक् ।

1. एतदेव का १-२४४ 2 उ प्रतिहन्धेत् यश स प्रतिहन्धेत् ।

१३. प्रहिणुयात्प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात्कर्मभ्यः* ॥ १३ ॥

औदुम्बरी सम्मानादेः स्वकर्मणः पुरस्तात् यानि यानि-
कर्माणि सुब्रह्मण्याह्वानादीनि, तदर्थं प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ यजमानाय
प्रहिणुयादिति ॥ १३ ॥

अथोद्गातुः देवयजनं प्रति गमनकालं विधास्यन् देव-
यजनलक्षणमाह

१४. *प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं लोमशं समम्[†] ॥ १४ ॥

उत्तरपूर्वदिशः प्रवण-निम्नः यस्य तत्-प्रागुदक्प्रवणम्
लोमशं-बह्वौपधियुक्तं; अनूपरमित्यर्थः। ननु च अध्वर्युप्रत्ययं,
देवयजनं किमिहोच्यते-उच्यते ब्राह्मणेतावदध्वर्युप्रत्ययपि
देवयजनं प्रसंगाद्विहितम्। ^२तत्तु, दुविज्ञानमिति व्याख्यानाय
सूत्रकारः प्रवर्तत इति न दोष इति ॥ १४ ॥

१५. पुरस्ताच्चास्पापः स्युः ॥ १५ ॥

*तादर्थ्येचतुर्थी . यानि पुरस्तात् कर्माणि-तादर्थ्यस्तामा-
दीनि तदर्थ-इति अग्निस्वामी-

*प्रागुदक्प्रवणं देवयजनम् । पश्चाद्दक्षिणाप्रवणं श्मशान-
करणम् । पङ्क्तिशब्दाह्वानं अ-३ ख-३ सूत्रं २०, २१ ॥

† लोमशमवृक्षं समम् इतिलाट्घा-सू

अस्य-देवयजनस्य पुरस्तादापश्च भवेयुः । नदी वा ¹तटाको
वा ॥ १५ ॥

तत्र प्रमाणमाह—

१६. *त्रिष्टुक्रियमितिहाह ॥ १६ ॥

“यस्य पुरस्तात्स्त्रीणि ज्योतीषि दृश्येरन् अग्निराप
आदित्यस्तद्देवयजनं तत् त्रिष्टुक्रिय'मिति ब्राह्मणम् । तच्छापाभेव
विधायकम् । अग्न्यादित्ययोः विधिमन्तरेणापि सिद्धेः । अग्नि-
राहवनीयः आदित्यश्च द्वावपि नित्यमेव देवयजनस्य पुरस्तात्
स्थितावेव । तेन प्राप्ताप्राप्तविवेकेन अपामेवायं विधिरिति
सूत्रकारेण व्याख्यातमित्यनुसंधेयमिति ॥ १६ ॥

१७. तदभावे महावृक्षउदपानो महापथो वा ॥ १७ ॥

अपामभावे पुरस्तान्महावृक्षः न्यग्रोधादिः भवेत् । तथा च
श्रुतिः - + 'पुरस्ताच्चित्रं देवयजन'मिति । चित्रःचित्रयो वन-
स्पतिरुक्तः । ***उदपान -कूपः । +महापथः प्रसिद्ध इति ॥ १७॥

*“त्रिष्टुक्रियमितिहाह” - एतत्सूत्रं लाट्यायने नास्ति ।

**पङ्क्तिः. धा. । अ. ३ । ख. ३ सू. १७ । +पङ्क्तिः. ब्रा
अ. ३ । ख. ३ । सू. १८ ॥

***उदपानः - पुंस्येवाग्युः प्रहिः कूपः. उदपानन्तु पुंसि
वा । इत्यमरः

+महापथः - देशान्तरगामीमार्गः इति अग्नि.स्वामी ॥

१८. न चास्यस्थलतरमदूरे स्यात् ॥ १८ ॥

अस्य देवयजनस्य अदूरे-समीपे स्थलतरमत्युन्नतप्रदेशो न स्यात्, किन्तु देवयजनमेव समीपप्रदेशादुन्नतं स्यादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—^{*}यदुन्नतं भूम्या अनूपर[॥]मिति ॥ १८ ॥

१९. देवयजनमात्रञ्च पुरस्तात् ॥ १९ ॥

अदूरे नस्यादित्यनुवर्तते - अस्य देवयजनस्य पुरस्ताददूरे-समीपे, शम्भ्यानिपातनाश्वाक् देवयजनाय पर्माप्तो-योग्यः प्रदेशो न भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—^{**}तस्य न पुरस्ताद्देवयजन-मात्रमतिशिष्याशावाञ्छम्भ्याप्रास^१ इति ॥ १९ ॥

२०. विपर्यस्याभिचरणीवेषु ॥ २० ॥

^१अभिचरार्थेषु ऋतुषु यथोक्तं देवयजनलक्षणं *विपर्यस्य कुर्यादिति ॥ २० ॥

किं सर्वमेव विपर्यस्येत् ? नेत्याह—

२१. †स्थलादन्यद्देवयजनमात्रञ्च ॥ २१ ॥

^{*}यदुन्नतं भूम्या अनूपरं यत्र बहुला ओषधयश्चात्वाल-सारिण्यः यत्रापस्स्युः तस्यन(नु)पुरः ॥ षड्विंशब्राह्मणं-अ-३ ख-३-सू-११ ॥

^{**}षड्विंश-३-३-१२

*विपर्यसः प्रातिलोभ्यम्

†सूत्रं-२०, २१ इत्वं द्वयमपि एकं सूत्रं जाट्यायने ॥

बद्वानामासीति देवमजनस्यासाधारण पन्थानमा^१पद्योत्तर-
महावेदिपार्श्वं आक्रम्य तत्रैव स्थित्वा, दक्षिण वेद्यन्तमीक्षमाण
२पित्तरोभूरित्युपतिष्ठेतेति ॥ २५ ॥

२६ ३पञ्चान्तर^३येऽन्वाहारं धानञ्जय्यः ॥ २६ ॥

सर्वत्र यजुषो-मन्त्रस्य, प्रमादादन्तरये-भ्रंशे सति यदा
पश्चात् स्मरति तदा तस्य पुनः प्रयोगं कुर्यात् । मन्त्रोच्चारण-
जन्यादृष्टसिद्धिचर्चमिति धानञ्जय्य ॥ २६ ॥

२७ उपेक्षणं शाण्डिल्यः । २७ ॥

उपेक्षणमेव कार्यं, न पुनः प्रयोगः, मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थं
प्रकाशनार्थत्वात्, कृतेकर्मणि तत्प्रकाशनस्यानपेक्षितत्वादिति
शाण्डिल्यः । **करणमन्त्रविषयमेतत्सूत्रद्वयम् । ये पुनरनुष्ठिते-
कृतेकर्मणि तत्फलप्रार्थनारूपाः, स्तुतस्यस्तुतम^१सीत्यादयो मन्त्राः
तेषां पुनः प्रयोगो भवत्येवेत्याहु^३रिति ॥ २७ ॥

इति प्रथमपटले प्रथमः खण्डः

*एते भाष्ये अच्यप्रत्यये । (पा० ३ ३०५६) अयइति अन्त-
मध्ये-अय-विच्छेदः -

** अनुष्ठानवाले उच्चारणीया मन्त्रा -

+ वेचिदिति अध्याहृतं व्यम् ।

१. इ. आताप । २. सा. भा. १-१-५ । ३. इ. वा. यदुरा-१११५ ।

अथ द्वितीयः खण्डः

(मधुपर्कः)

२८. *अर्हयिष्यन्त आहरन्ति विष्टरौ पाद्यमध्येमाचमनीयं
मधुपर्कमिति । १ ॥

अर्हणा-पूजा । उद्गातुरागतस्य पूजांकरिष्यन्तो यजमान-
पुरुषाः, विष्टरद्वयं पाद्यादिकञ्चा^१हरेयुरिति ॥ १ ॥

२९. तेषामेकैकशस्त्रिर्वचनम् ॥ २ ॥

तेषां विष्टरादीनामाहूतानां प्रत्येक त्रिस्त्रिर्वचनं आवे-
दनाय कार्यं, यजमानेन । विष्टरौ विष्टरौ विष्टराविति । एवं
पाद्यादेरपीति ॥ २ ॥

३०. गोश्व ॥ ३ ॥

मधुपर्काङ्गभूतायाः गोरपि त्रिर्वचनकार्यम् गौर्गौर्गौ-
रिति । अत एव विधेर्गौरुष्याहरणीया मधुपर्कमिति गम्यते ।
तदाहरणञ्च मधुपर्कात्तरकालमेव न विष्टराद्याहरण^२समकालं,
एतैस्सहपाठाभावात्, गोश्वेति पृथक् सूत्रकरणाच्चेति मन्तव्य-
मिति ॥ ३ ॥

*अर्हयिष्यन्तः आहरन्तीत्यादि सूत्रचतुष्टयं लाट्प्रधाने
नास्ति । "तत्रैतदाहरन्ति विष्टरं, पादप्रक्षालनमर्ध्यमाचमनीयं
मधुपर्कमिति तत्र सूत्रम् ॥

1. अन्वाहरेयुः 2. समकाले ।

३१. विष्टरयोरेकमध्यास्ते धौतौ पादावितरस्मिन् ॥ ४ ॥

विष्टरयो-पीठयोरेकस्मिन्नुद्गानाऽ^१ध्यास्ते । इतरस्मिन् पीठे स्वस्य पादो यजमानेन धौतो प्रक्षालितो निदध्यात् । अत्र धौतो पादाविति पाद्यविनियोग उक्त । अर्घ्यस्य विनियोगाभावेऽप्याहूणविधात्मादेव विनियोग कल्प्य । स चाब्जलविक-
देशमा (नि) नयेदिति शास्त्रान्तरानुसारेण द्रष्टव्य इति ॥ ४ ।

३२. पृथक्सावित्रीपादैर्मधुपर्कस्यपिवेत् ॥ ५ ॥

निवेदितस्य मधुपर्कस्य एकदेश सावित्र्या त्रिभिः पादैः पृथगेव प्रतिपाद पिवेदिति ॥ ५ ।

३३. इदमन्नमय रस इमागावस्तद्विधियेति तु

पुरस्तादेर्कस्य ॥ ६ ॥

एकंकस्य सावित्रीपादस्य पुरस्तादिदमन्नमयरस इति मन्त्र-मधुपर्काभिमन्त्रण जपेत् । तुशब्दो विशेषज्ञोत्तमार्थ । कथं? वक्ष्यमाणा प्रतिपादमुपरिष्टान्मन्त्रा पृथगेवस्यु । अत्र^२ त्वभिमन्त्रणमन्त्रस्तत्संसाधारण इति ॥ ६ ॥

३४. वाग्बहुर्वहुर्मेभूयादिति प्रथमस्योपरिष्ठात् ॥ ७ ॥

प्रथमस्य सावित्रीपादस्य उपरिष्ठाद्वाक् बहुर्वहुर्मेभूयादिति मन्त्र प्रक्षिपेदिति ॥ ७ ॥

३५. प्राणो वै वाचोभूयान्बहुर्मेभूयो भूयादिति द्वितीयस्य ॥ ८ ॥

द्वितीयस्य सावित्री पादस्योपरिष्ठात् प्राण इत्यादि मन्त्र प्रक्षिपेदिति ॥ ८ ॥

१. इ यास्ते । २. इ अर्घ्यं अभिमन्त्रण सर्वसाधारण ।

३६. *मनो याव सर्वं सर्वमे भूषादिति तृतीयस्य ॥ ९ ॥

तृतीयस्य मावित्रीपादस्य उपरिष्टान्मनोवावेति मन्त्रं
प्रक्षिपेदिति । तदेव त्रय. पानमन्त्राः ॥ ९ ॥

प्रति मन्त्रमन्ते स्वाहाकारः कार्यं इत्याह—

३७. सर्वे स्वाहाकारान्ताः ॥ १० ॥

अयमत्र प्रथमोमन्त्रः-इदमन्नमयं रस इमा गावः सहश्रिया
तत्सवितुर्वरेण्यं वाग्बहुर्बहुर्भूषात्स्वाहेति । एवमुत्तरावपि
मन्त्रौ द्रष्टव्यौ । प्रतिमन्त्रं भक्षण । अन्ते वाचमनंकार्यम्,
तदाहरणविधानात् । अत्र गृह्योक्तो मधुपर्कप्रकारो नादरणीयः,
सूत्रकारेण ऋत्वङ्गतयात्र पृथग्विधानात् । केचित्तु **गृह्योक्त-

*वाग्बहु-इत्यादि सूत्रत्रयं एकमेवलाटघायने

**गृह्योक्तमधुपर्कप्रकारः एवं खादिरगृह्यसूत्रे, प-४-ख ४-

“मधुपर्कप्रतिगृहीष्यन्निदमहमिमामितिप्रतितिष्ठन्
जपेत्” ॥ ५ ॥ अर्ह्यत्सुवा ॥ ६ ॥ ‘विष्टरपाद्यार्घ्याच-
मनीयमधुपर्काणामेकैक त्रिवेदयन्ते ॥ ७ ॥ गाञ्च ॥ ८ ॥
उदङ्घ्रं विष्टरमास्तीर्य याओपधीरिति अध्यासीत् ॥ ९ ॥
पादयो द्वितीयया द्वीचेत् ॥ १० ॥ अपः पश्येत् यतोदेवीरिति ११
सव्यं पादमवसिञ्चेत्सव्यमिति ॥ १२ ॥ दक्षिणं दक्षिण-
मिति ॥ १३ ॥ उभौ शेषेण ॥ १४ ॥ अन्नस्य राष्ट्रिरसीति अर्घ्यं

मपि अत्राविरुद्धमुपसंहरन्ति । अत्र देवयजनमागतस्योद्गा-
तुर्मधुपर्कविधानात् यजमानस्य गृहे मधुपर्कदान, पश्चाद्देवयजन-
गमनमिति वदन्तो निरस्ता इति ॥ १० ॥

अथ यदि मधुपर्कानस्यात्, तत्स्थाने मधुमन्वोदेयः ।

तस्य भक्षणमन्त्रमाह—

३८. रसोऽसि वानस्पत्यो रसं^१ मयिधेहीति मधुमन्वस्य
पिबेदिति गौतमः ॥ ११ ॥

मधुनाऽऽलोडितास्सक्तव मधुमन्वा ॥ ११ ॥

तस्य मधुपर्कस्यानापन्नत्वात् मधुपर्क इत्यावेदनेप्राप्ते विशेषमाह—

प्रतिगृह्णीयात् ॥ १५ ॥ यशोसीत्याचमनीयम् ॥ १६ ॥ यशसो
यशोसीति मधुपर्कम् ॥ १७ ॥ त्रि. पिबेत् यशसो महस श्रिया
इति ॥ १८ ॥ तूष्णीं घतुर्यम् ॥ १९ ॥ . . . एवमयज्ञे ॥ २२ ॥
कुस्नेति यज्ञे ॥ २३ ॥

विष्टर, पञ्चविंशतिदर्भनिमित्त. कूर्चविशेष. विष्टर,
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् - पञ्चाशद्भि. कुशवंहा तदर्धेनतु
विष्टर. । ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मा लंबकश्चस्तु विष्टर. ॥ दक्षिणा-
वर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टर. ॥ द्वौचेदित्यत्र चेच्छब्दात्
पादयोरनित्योविष्टर. । तदा विष्टर. इति त्रिवचनमिति
रद्रस्कन्दः ॥ दक्षिमधुघृतसंयुक्तो मधुपर्कः, रद्रस्कन्द. । दक्षि-
मधुमुक्तः - इति गोमिल-भाष्ये-कातयायनः । दक्षिमधुयुक्तं
मधुपर्कं - मध्वलाभेसपिर्वा आश्वलायनवचनात् - इति भाण्ड-
विल्लं प्रयोगे ।

१ इ मेधेद् ।

१९. वानस्पत्य इति प्रवचनम् ॥ १२ ॥

वानस्पत्यो वानस्पत्यो वानस्पत्यइति प्रवचनं कार्यं
(इत्याह) ॥ १२ ॥

४०. *तथा दधिमन्योदमन्थयोः ॥ १३ ॥

तथा दधिगिश्रास्सवतवो दधिमन्थाः । उदकेन मिश्रिता
उदमन्थाः । तथोरपि मधुपर्कस्थानापन्नगोस्तथैव रसोसि वानं-
स्पत्य इति भक्षणं कार्यम् ॥ १३ ॥

तत्र विशेषमाह—

४१. **पयस्योऽपयस्य इति तु रसादेशः ॥ १४ ॥

वानस्पत्य इति पदस्थाने पयस्योऽपयस्यइति पदद्वय
क्रमेण प्रक्षिप्य तेन रसस्यादेशः कार्यः । रसोऽसि पयस्यो रसं
मयिधेहीति दधिमन्थभक्षणम्, रसोऽपयस्य इति उदमन्थभक्षण-
मिति ॥ १४ ॥

४२. एत २एव प्रवचने कालिन्दस्सारस्वत इतिवा ॥ १५ ॥

दधिमन्योदमन्थयोः पयस्योऽपयस्य इति एते प्रवचने,
कालिन्दस्सारस्वत इति वेति ॥ १५ ॥

*सूत्रं ४०, ४१ एतद्वयमपि साटघायने एकं सूत्रम् ॥

**पयस्योपयस्य इति प्रश्लेषरहित पाठभेद, तथा रसोसि
पयस्य इति च ।

१. ट. वचनं । २. इ. एतेष्वेक, एतेष्वेक ।

४३. शेष ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १६ ॥

भक्षितं शिष्टं मधुपर्कं ब्राह्मणाय दद्यादिति ॥ १६ ॥

४४. तदभावेऽद्भिःसंप्रोक्ष्यान्ब्राह्मणाय ॥ १७ ॥

ब्राह्मणाभावे शेषमद्भिः प्रोक्ष्यक्षत्रियादिभ्यो दद्यादिति ॥ १७ ॥

४५. कुरुतेति गमि प्रोक्ताया ह्यपात् ॥ १८ ॥

मधुपर्काङ्गभूतायागमि प्रोक्ताया *कुरुतेति प्रेष्येत् ।
सज्ञपनादि । क्षपणान्तोव्यापार करणमभिप्रेतमिति ॥ १८ ॥

४६. "उत्सृक्ष्यञ्चोक्तो धर्मस्तृणान्यस्तु पिरतूदकस्तृजतेति
ब्रूयात् ॥ १९ ॥

अथ यदिगार्होहस्तृजतेत् तदानी, 'ओक्तो धर्म' इति
मन्त्रमुक्त्वा उत्सृजेदिति ॥ १९ ॥

४७. सर्वेषां यज्ञोपवीतोदकाचमने नित्ये ॥ २० ॥

सर्वेषामुद्गातृप्रभृतीनां चतुर्णामप्यात्विज्योपक्रमवेलायां

*सप्तर्षीदोष पापेषु मधुपर्के पशोर्बंध । दत्तोरसेतरेवान्तु
पुत्रत्वेनपरिग्रह इति, कलिवर्ज्यप्रकरणे उक्तम् । अत युगा-
न्तरविषयमेतन् 'कुरुतेति' ॥

**४६ एतत् सूत्रस्थाने "उत्सृजतगा तृणानिगौ अत्विक्ति
वा" इति लाटभायने सूत्रम् ॥

ऋयज्ञोपवीतमाचमनञ्च नित्यमेवकार्यमिति ॥ २० ॥

४८. ^१कर्मोपयतामव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च यज्ञांगिः ॥ २१ ॥

कर्म कुर्वता यज्ञाङ्गैस्सह **व्यवायो केनचिन्नकार्यं ।
व्यावृत्तिः-यज्ञाङ्गानां पृष्ठतः करणं, तच्च न कार्यमिति ॥ २१ ॥

४९. प्राङ्मुखकरणश्चानादेशे ॥ २२ ॥

अनादेशे सर्वैरपि प्राङ्मुखैरेव कर्मकर्तव्यमिति ॥ २२ ॥
अथ सुब्रह्मण्यस्य कृत्यं वक्तुमारभते—

५०. क्रीते राजनि सुब्रह्मण्य उत्तरेण सोमवहनं गत्वाऽन्तरेणोपे-
शमीशाखां पलाशशाखां वा सपलाशां पाणौ
कृत्वाऽवतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

*उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि
भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् । आप-धर्म-
१-५-१-१ । अन्नगुरुस्पासनादी यज्ञोपवीतं विहितं, तच्च वस्त्र-
यज्ञोपवीतं । तथा च हरदत्तमिश्रकृतोऽज्वलाया वृत्ती, वासो
विन्यासविशेषोऽयज्ञोपवीतमिति "दक्षिण बाहुमुद्धरते" इत्यादि
ब्राह्मणविहितं, एषुविधानात्कालान्तरे न अवश्यं भावः इति
विवरणं कृतम् । अतः एतत् न नित्ययज्ञोपवीतविषयम् ।

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत् कृतम् ॥"

इति कात्यायनसंहितायां (१-४) नित्ययज्ञोपवीतस्य सदा-
घार्षत्वनिषेधात् ॥

**व्यवायः - अन्तरागमनं, व्यावृत्तिः - अनभिमुखता ।'

कृते सोमे, सोमवहनं-शकटं प्रागीपमवस्थितमुत्तरेण गत्वा द्वयोरीपयोर्मध्ये शाखां गृहीत्वा ¹तिष्ठेत् । अत्र माम-
 ध्यत् उत्तरामीषामुत्क्रम्य प्रविश्य तिष्ठेदिति गम्यते । अन्ययोत्त-
 रेणगत्वा मध्ये तिष्ठेदिति वचनाशक्तः । किञ्च ²तामेवेपामनू-
 त्क्रम्येति बल्यनि, ततोऽध्वगम्यते उत्तरामीषामुत्क्रम्य प्रविशे-
 दिति ॥ २३ ॥

५१. अध्वर्यु³संप्रैषं सर्वत्राकाङ्क्षेतसुब्रह्मण्यायाम् ॥ २४ ॥

सर्वत्र सुब्रह्मण्याह्वाने अध्वर्युणा प्रैषमाकाङ्क्षेत् । तत्प्रेषित
 एवाह्वयेत् । नान्यथेऽप्यर्थः । तेनातिथ्येऽपि तामाप्ती अध्वर्युसंप्रे-
 षाभावेऽस्माभिरु⁴क्तापि सुब्रह्मण्या न कार्या । तथा च जैमिनि-
 रपि तत्र सुब्रह्मण्यां न विधत्ते । अध्वर्युसंप्रेषस्य तत्र वैकल्पि-
 कत्वादिति ॥ २४ ॥

५२. रश्मी धारयन् श्रावया प्रेष्येद्रावौ ॥ २५ ॥

अनडुहोवन्धनार्थे रज्जू राव्येन हस्तेन धारयन् पूर्वगृही-
 तया शाखया तावनड्वाहो प्रेष्येत्; शाखया स्पृष्ट्वा गमयेत् ।
 शाखया संस्पृशेदित्येव जैमिनिरिति ॥ २५ ॥

अव्यावृत्ति यज्ञांगैः अव्यवायं चेच्छेत् । खा-गृ-१-१-२८-
 होमांगैस्सह पराङ्मुखः न भवेत्, अन्तराच नगच्छेत् । कुर्या
 दित्यध्याहारात्सिद्धे इच्छेदिति, यदिप्रमादात् व्यावृत्ति व्यवायं-
 या कुर्यात् तदा पुनः प्रतिमुखः स्यात्, प्रत्यागच्छेच्च इत्येव-
 मयम् ॥ रुद्रस्कन्दः ॥

1. इ. अपतित्थेत् 2. शा. १.२.२९ । 3. इ. संप्रेषं । 4. शा. १.२.२ ।

५३. दक्षिणं पूर्वम् ॥ २६ ॥

दक्षिणमनङ्वाह प्रथम प्रेष्येदिति ॥ २६ ॥

५४. सुब्रह्मण्योमिति विराह्वयेत् प्राचि वर्तमाने
मध्यगया चात् ॥ २७ ॥

सोमवहने शकटे प्राचि-प्राङ्मुखे वर्तमानेति, मध्यम-
स्वरेण सुब्रह्मण्योमित्येतावन्मात्र त्रिराह्वयेत् । केचित्तु प्रणवेपु
विराममिच्छन्ति, उत्तरत्र सुब्रह्मण्याह्वाने, 'पूर्वयोः प्रणवा-
न्तयोः विरमे'दिति दर्शनात् । २केचित्तु तत्रैव विधानादत्र
नेच्छन्ति ॥ २७ ॥

५५. पट्कृत्वः प्रतीचि ॥ २८ ॥

प्रतीचि-प्रत्यङ्मुखे शकटे आवर्तमाने तेनैव स्वरेण
पट्कृत्वः आह्वयेदिति ॥ २८ ॥

५६. पूर्वेण पत्नीशालां विमुक्ते, छदिति शाखामव^३गूह्य
तामेवेषामनूत्क्रम्याव्यवपन्नगनीपोमौयथार्थस्यात् ॥ २९ ॥

पूर्वेण प्राग्गश गत्वा, द्वयोरनङ्गुहोरन्धतरस्मिन् विमुक्ते
सति, शकटस्य छदिति शाखाम^३गूह्य, तामेवेषामनूत्क्रामेत्,
यामीषां पूर्वमुत्क्रम्य मध्ये प्रविष्टः । उत्क्रम्यचाग्नीपोमयो-
र्व्यवधानमकुर्वन्, यथार्थं सुब्रह्मण्यः स्यात्, यथाप्रयोजन
गच्छेद्वा तिष्ठेद्देत्यर्थः ।

1. आ १-३-६ । 2. केचित्-छदस्त्ववृत्ती । 3 इ जयगुह्य ।

अग्नीषोमाविति आहवनीयार्णि नीतश्च सोममाह ॥२९॥

इति प्रथमपटले द्वितीय खण्ड

ॐ

अथ तृतीय खण्ड

५७. अथैतद्राजवहनं सुब्रह्मण्याप दद्याद् दक्षिणारसु-
कर्मसंयोगात् ॥ १ ॥

अथ राजवहनं शकटं अनडुद्भ्रघो सहैव सुब्रह्मण्याय दद्यात् ।
“अनोयुक्तं सुब्रह्मण्या”येति श्रुते । दक्षिणायुवतेपुत्रनुपु सत्रव्यति-
रिक्तेष्वित्यर्थं । अनडुदप्रेषणेन कर्मणा सुब्रह्मण्यस्य संयोगात्,
तत्कर्मन्वयादित्यर्थः । कर्मसंयोगादिति हेतुकथनमन्यत्रापि
तत्तत्कर्मन्वितस्य प्रस्तोत्रादे कुशास्तरणवस्तादिदानार्थमिति ॥१॥

५८. आतिथ्याया सस्थितायां दक्षिणस्य द्वारपाहोः
पुरस्ताच्चिष्टमन्तर्वेदि देशेऽन्वारब्धे यजमाने पत्न्या च
सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा निगद ह्यात् ॥ २ ॥

प्राग्भ्रशस्य २पुरस्ताच्चद्द्वार तस्य दक्षिणस्यूणामा
पुरस्तात्सञ्चरदेशमतिक्रम्यान्तर्वेदि तिष्ठन् पत्नीयजमानयोरन्दा-
रब्धयोस्सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा निगद भूयादिति ॥ २ ॥

तमेव निगद दशमिति—

५९. इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्भेषवृषणक्षस्य मेने ।
गौरावस्सुन्दिन्नहत्यापैजार कौशिकुराक्षण गौतम
ब्रूवाण इति ॥ ३ ॥

1 अ राजवहन । 2 अ मत्पुरस्ताद् ।

इति शब्दस्मृत्यपठित्त्वि स्वरप्रदर्शनार्थः । इति-अनेन स्वरेण प्रूयादित्यर्थः । न पुनर्निगदसमाप्प्यर्थः । एतावदहे सुत्यामित्यादेरपि निगदत्वात् ॥ ३ ॥

६०. *एतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यात् ॥ ४ ॥

एतावदहे सुत्यामिति शाखान्तरीयो मन्त्रपाठः । **[एतावदहेः सुत्यामिति अस्माकं पाठः] †इत्यहे सुत्यामिति च; ***उभयोरेक एवार्थः ॥ सूत्रार्थस्तु यावन्त्यहानीति यावदहं, समाहारे †द्विगुप्तमासः । यावदहे-यावत्स्वहस्त्वतीतेषु सुत्या स्यात् तावन्त्यहान्येतावदह इति †संख्यया निर्दिशेत् । एतावच्छब्दः संख्योपलक्षणार्थः यथा रूपहे सुत्यां, द्वादशाहे सुत्यामित्यादि । द्वादशाहेऽतिक्रान्ते सुत्यामागच्छेत्यर्थः ।

*५८, ५९, ६०, सूत्राणि एकमेव सूत्रं लाटघायने ॥

**एतावदहेः सुत्यामिति अस्माकं पाठः इति षड्वित् पाठः ।

***इत्यहे सुत्यामागच्छ मध्वन्निति षड्विंशवाक्यस्यापि अयमेवार्थः ॥

+यावदहमिति समाहारे द्विगुप्तमासः । “यस्य च भावेन भावलक्षणं” इति सप्तमी (पाणि-२-३-३७) । सुत्यामिति द्वितीया । अनुलक्षीकृत्य इत्यध्याहारः ॥

ननु च, एतावदहेऽतिशान्न इति न श्रूयते । तेन सुत्यादिवसमपि अन्तर्भाव्य सख्यानिर्देश कार्यं । चतुरहे सुत्या, त्रयोदशाहे सुत्यामिति, नैतदेवम्—यद्येवमभविष्यत्त-
दानीमेतावतिथे सुत्यामिति यावतिथे स्यादिति पूरणप्रत्ययेन निर्देशोऽभविष्यत्, न चैव । किञ्च तापश्चिते सत्ते सवत्सरोप-
सत्के कथ परिमाणनिर्देश इत्यपेक्षायाम् प्रकृतौ द्वादशाहे दृष्ट-
मिति प्रकार दर्शयति सूत्रकार ॥ ⁴द्वादशाहे मृत्येति निदित्वा परिमाणाह्वान धानञ्जट्य' इति, तत्र यदि प्रकृतौ सुत्यादिवस अन्तर्भाव्यपरिमाणनिर्देश स्यात्, तदा त्रयोदशाहे सुत्येति विदित्वेति सूत्रप्रणयन स्यात् । न चैवमस्ति, तस्मादेतावदहे अतिक्रान्त इत्येवायं इति ॥ ४ ॥

६१- अयेति समानेऽहनि ॥ ५ ॥

³सुत्यायाः समानेऽहनि, अथ सुत्यामित्यादिशेत् । सुत्यायाः पूर्वदिवसे तु इवसुत्यामित्यादेश कार्यं ⁴तस्यान्ते-
श्यस्सुत्या गोतमस्'येति सिद्धवदनुवादात् । स्पष्टं च्वाह जैमिनि । ⁶श्व सुत्यामित्यौषवस्येऽहनि निर्दिशे'दिति ॥ ५ ॥

६२ पूर्वयोः प्रणवान्तयो विरमेत् ॥ ६ ॥

सुब्रह्मण्योमिति पूर्वयोः प्रणवान्तयो विरम्य विरम्याह्वयेत् ॥ ६ ॥

६३- मेने ब्रूवाणेति च ॥ ७ ॥

'बृयणश्वस्य मेने', 'गोतमब्रूवाणेति च द्वयोरपि विरमे-
दिति ॥ ७ ॥

1 डा १४२८ 2 ड मत्राय । 3 इ सुयण । 4 डा १४१७
5 ड त्वात् । 6 ज वा २५० ।

६४. आग्नेय्यां षणे जारेति च ॥ ८ ॥

अग्निष्टुत्स्व्याग्नेयी सुब्रह्मण्यांवक्ष्यति । तत्र ^१'जातवेदो विचर्षण' इत्यत्र विरमेत् । ^२'उपसोजारेति च विरमेदिति ॥ ८ ॥

६५. *पृथग्पजति शब्देषु च ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणायां सनामग्राहसुब्र^३ह्मण्यायां यजतिशब्देषु पृथक् पृथक् विरमेदिति ॥ ९ ॥

अथ निगदशेषं दर्शयति—

६६. देवा ब्रह्माण आगच्छतागच्छतागच्छत इति गीतमः ॥ १० ॥

एतावदहे सुत्यामित्यस्यानन्तरं 'देवाब्रह्माणइति निगद-
शेषं ब्रूयात् । नान्यत्किञ्चिदिति गीतम इति ॥ १० ॥

६७. आगच्छतेति पूर्वं देवा^४ह्वानं धानञ्जय्यः ॥ ११ ॥

देवाब्रह्माणइत्यस्मात्पूर्वं आगच्छतेतिब्रूयादिति धानञ्जय्यः
इति ॥ ११ ॥

६८. आगच्छमघवन्नित्येके ॥ १२ ॥

देवाह्वानात्पूर्वमागच्छमघवन्नितिपदद्वयं प्रयोज्यमित्येके ।
तथैव वय^५मघीमह इति ॥ १२ ॥

*६२, ६३, ६४, ६५, एतत्सूत्रं चतुष्टयं लाट्चायने
'आगच्छमघवन्नित्येक' इति ६८ सूत्रात् परं विद्यते ।

१. डा. १-४-५ २. डा-१-४-७ ३. डा १-३-१० ४. उदेकाह्वानम्-
५. यर्हाव-१-१-३५ ।

७५. प्रत्येकं^१ नाम गृह्णीयाद्यजमाननामधेयानि
यानिस्पृः ॥ १९ ॥

सूत्रेषु यावन्ति यजमाननामधेयानि, तानि प्रत्येकं पृथगेव गृह्णीयात् । न सा^२भान्यतो निर्देशः कार्यः । तेन, नारायणो यजते, वासुदेवो यजत इति पृथक् पृथगेव ग्रहणमिति । अन्ये तु सत्र प्रसंगाभावात् सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । कथं ? यजमानस्य त्रीणिनामधेयानि; अभिवादीयं, व्यावहारिकं, क्षत्रनामेति च । तानि प्रत्येकं सर्वाण्यपि गृह्णीयात् । यथा, दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिगदे आशास्तेअयं यजमानोऽसावित्यत्र, यजमानस्य द्वयोर्नामधेययोर्ग्रहणं । *आश्वलायनोऽपिभिधत्ते- 'असावसावित्य-स्याऽऽदिश्यनामनी' इति-तद्वदिति । तदेतद्वृद्धैर्विमृश्यमिति ॥१९॥

७६. **अमुष्यपुत्रः पौत्रो नप्तेति पूर्वेषाम् ॥ २० ॥

यजत इत्यनुवर्तते । स च पुत्रपौत्रनप्तृशब्दः प्रत्येकं संबन्धनीयः । पृथग्यजति शब्देऽपि वि^१रामविधान सूत्रे बहु-

* आश्वलायनोऽपि-आशास्ते अयं यजमानोऽसावसावित्य-स्याऽऽदिश्य नामनी उपांशु सन्निधौ गुरोः । सांख्यावहारिकं नाक्षत्रञ्चेति नारायणवृत्तिः ॥ (आश्व-श्रौ-१-९-५) [आनन्दा-श्रममुद्रणालयः, पुना-३१ पृष्ठे (१९१७)]

**७४, ७५, ७६ एतत् सूत्रत्रयं सूत्रत्रयत्वेन निरदिशत् ताटपयने ॥

वचनदर्शनादिति । यजमानस्य पूर्वेषां पितृपितामहप्रपितामहा-
नामपि नामानि गृह्णीयात् । यज्ञस्वामिनः पुत्रो यजते, वासु
देवस्य पौत्रो यजते, नारायणस्य नप्ता यजत इति ॥ अमुष्य
इति पुल्लिङ्ग अविश्वक्षितं, जनकत्वमात्रमेव विश्वक्षितम् । तेन
स्त्रीणामपि नामग्रहणम् । मृत्यभ्रमायाः पुत्र इत्यादि । कुत
एतत् ? यजमानस्य सुकृते बन्धूना भागित्वार्थो नामग्राहः ।
बन्धुत्वञ्च स्त्रीणामप्यविशिष्टमिति ॥ २० ॥

७७. अथावरेषां यथाज्येष्ठं स्त्रीपुंसानां ये जीवेयुः ॥ २१ ॥

अवरेषां लयाणां पुत्रपौत्रनप्तृणां स्त्रीपुसरूपाणां जीवतां
यथाज्येष्ठं नामानि गृह्णीयात् । अमुष्यपिता यजते, पितामहो
यजते, प्रपितामहो यजत इति । पुत्रवर्गं समाप्य पौत्रवर्गं नाम-
ग्रहणं “यथा ज्येष्ठ”मिति वचनात् । पुत्रवर्गेषु यदि दुहिता
ज्येष्ठा तस्याः प्रथमं ग्रहणमिति । स्त्रीपुंसानामिति वचनात् ।
पण्डस्य न ग्रहणम् । पतितस्यापि न ग्रहणम् । यजमानस्य
सुकृते तस्य अभागित्वात् ॥ २१ ॥

७८. *जनिष्यमाणानामित्यन्तत उक्त्वा सुत्यादेशप्रभृति समापयेत् ॥ २२ ॥

*ब्रह्मचहवा इदमग्रे सुब्रह्मचास्ताम् । ततः सुब्रह्मोदकामत् ।
अथहृदेवा यज्ञेन ब्रह्मपर्यगृह्णत । अग्निर्वैश्रह्या असावादित्य-
स्सुब्रह्मा । तद्देवा यज्ञस्य संघावन्वैच्छन्, एषवैयशस्य संघिः
यत्रैष उत्करः । तस्मादुत्करेतिष्ठन् सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयेत् ।

जनिष्यमाणानां पिता पितामह प्रपितामहो यजत इति पाठाभावेऽपि सामर्थ्या¹दवगम्यते । तथैव जैमिनिना स्पष्टमेव पठितम् । जनिष्यमाणानां पिता पितामह प्रपितामह² इत्युक्त-
माहेति । तत्र जनिष्यमाणानामिति वगल्लयस्थापि तन्त्रेणनिर्देश,
पृथगनुपादानात् । एवमुक्त्वा तदनन्तरं श्वस्तुत्यामागच्छेति
निगदशेष समापयेदिति ॥ २२ ॥

सुब्रह्मण्यो इम् सुब्रह्मण्योइम् सुब्रह्मण्योइम् इति । त्रिपत्याहि-
देया । इन्द्रामच्छेति । यदाहेन्द्रामच्छेति एतद्वाअस्य प्रत्यक्षनाम
तेनैवं तदाह्वयति हरिव आगच्छेति । पूर्वपक्षापरपक्षीवा
इन्द्रस्पहरी साभ्याहीव सर्वहरति । सेधातिथेर्मेवेति ।

इत्यादिना एकैक पदमादाय तस्य तस्य राम्यक् निर्वचन
खण्डद्वयेन त्रिचत्वारिंशद्ब्राह्मणवाक्यं कृत्वा-अन्ते — अघो-
खत्वाहु यच्चावगत यच्चानवगत सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिरिति
तस्मादेव विद सुब्रह्मण्य कुर्वीत नानेव विदम् इति समाप्यते-
पङ्क्तिब्राह्मणे ।

अत्र सायणाचार्या आहु, प्रायश्चित्तविद यत् यज्ञे अवगत
अभ्ययाज्ञात - यच्चअनवगत - अपरिज्ञात - तस्यसर्वस्य - एयैव
प्रायश्चित्ति । विदुषामुत्तमण्येनकृत सुब्रह्मण्याह्वानमेव प्राय-
श्चित्तम् । तस्मादवविद यथोक्तप्रकारेण ज्ञातारब्राह्मण
सुब्रह्मण्य कुर्वीत इति । अत्र सुब्रह्मण्याह्वानकर्ता ऋत्विक् सुब्रह्मण्या-

1 ट प ग्यते 2 इ इत्युत्तमण्यहेरेवेति

अथ नामग्रहणवाक्येषु स्वरं विधत्ते—

७९. *अर्थनिर्वचनमुच्चान्तम् ॥ २३ ॥

अर्थमात्रस्यवाचकम्, अर्थनिर्वचनं-प्रथमान्तपदमित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रेहि प्रथमा, नाधिकं कर्मत्वादिकमभिधत्ते इति । तेनावमर्थः, प्रथमान्त पदं अन्तोदात्तमिति । तत्र यजमाननाम-धेयं, पुत्रः, पौत्रः, नन्ता, पिता, पितामहः प्रपितामह इति सप्त-पदानि अन्तोदात्तानि स्युरिति ॥ २३ ॥

८०. वैभक्ते च स्यादौ वैभक्तश्चैव ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वसूत्रादुच्चपद समस्तमपि सामर्थ्यात् सवध्यते । 'स्य'इति षष्ठ्येकवचनादेशो गृह्यते । आदिषाब्देन तदागमो 'याडादि', षष्ठ्येकवचनविभक्तिसंयन्धिनि स्यादौ परतः पूर्व-

निगदस्य पदार्थपरिज्ञाता भवेत् यदि, तदा यज्ञसंभावित अज्ञान, अन्यथाज्ञानजन्यदोषो नश्येत् । अन्यथा, दोषनिर्हरणाय प्रयश्चित्ता-न्तरं अनुष्ठेयं । अतः एवमपरिज्ञातारं ऋत्विजं नकुर्वीतेति अन्व-यव्यतिरेकाभ्यां सदयमाहश्रुतिः प-त्रा-णेअ-१-ख-२-आह-१-४३

*७९ सूत्रादाराभ्य नवसूत्राणि लाट्यायने च सन्ति । किञ्च "याजनीपोमीयवपाया लुप्ता सा साद्यस्केपु" इत्यधिकं एकं सूत्रं वर्तते ॥

मक्षरमुच्चं भवेत् । वैभवतः स्यादिरपि उच्चो भवेत् । यथा,
 वासुदेवस्य पुत्रः, सत्यभामायाः पुत्र इति पठ्यन्तस्य पदस्या-
 न्त्याक्षरं, तत्पूर्वञ्चोदात्तमित्युक्तं भवति । तथा च 'महाभाष्य-
 कारः 'अमुप्येत्यन्तोदात्तः स्यात्, तस्योपोत्तमञ्चेति ॥ २४ ॥

८१. उच्चाच्च नीचे नीचमिति ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रद्वयविहितादु^३च्चाद्यनीचं* तदपि नीचे परत
 उच्चं भवेत् । यथा पितामहप्रपितामहपदयोराद्यो वर्णः । नीचे
 परत इति वचनात् पितृपुत्रपोत्रनप्तृपदाना आदिख्यात्तो न भवति,
 † उदात्तपरत्वात्तस्येति ॥ २५ ॥

८२. जनिष्यमाणानामिति मध्ये द्वे ॥ २६ ॥

जनिष्यमाणानामित्यस्म पदस्य मध्ये द्वेअक्षरे तृतीयचतुर्थे
 उदात्ते भवतः । शिष्टमनुदात्तमिति ॥ २६ ॥

* अनुदात्तं पदं एकवर्जं'मिति सूत्रेणोदात्तभिन्नस्य अनु-
 दात्तत्वं विधानात् ।

† अर्धनिर्वचनमुच्चान्तमिति सूत्रेण उदात्तपरत्वम् ।

१. म पा-७-ब । पाणि १-२-३७

२. इ. अत उदात्तः ।

३. इ. उच्चादुत्तर धर्मीचमितिपाठभेदः ।

८३.

यजेश्वादिः ॥ २७ ॥

यजत इत्यस्वादिरुच्चो भवेत् । अत्रसर्वलोच्चपदमन्-
वर्तते । एवमुच्चस्य नीचापेक्षस्वा^१च्छिष्टं सर्वमनुदात्तमिति
मन्तव्यम् । अत्र सुब्रह्मण्योमिति पदमन्तोदात्तम् । सुब्रह्मण्याया-
मोंकार उदात्त इति महाभाष्यकारवचनात् । इन्द्रागच्छेति
निगदस्सूत्रपठितस्वर, तत्रापि महाभाष्यम् - "आकार
आख्याते तवादिश्च वाक्यादौच द्वे द्वे मघवन्वर्जमसावित्यन्त'
इति । इत्यहेसुत्यामिति पदद्वयमन्तोदात्तमिति व्याकरणसिद्ध-
मिति ॥ २७ ॥

८४.

दक्षिणासु चोदितोऽनुव्रजन् दक्षिणाः, सनाम-

ग्रा^२हामाहुर्येत् ॥ २८ ॥

दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणाः अनुव्रजन्, नामग्राहयुक्तां
सुब्रह्मण्यामाहुर्येत् । अध्वर्युणा चोदित (प्रेषितः) इति वचनं
विस्पष्टार्थं, 'अध्वर्युसंप्रेषं सर्वदाका'इक्षेदिति 'पूर्वमेवोक्तत्वा-
दिति ॥ २८ ॥

८५.

प्रणवनामानि वा ॥ २९ ॥

यद्वा सुब्रह्मण्योमिति त्रिःप्रणवमुक्त्वाऽसौ यजत इत्यादि
नामग्रहणश्च कुर्यात् । इन्द्रागच्छेति निगदं न भ्रूयादिति ॥ २९ ॥

८६.

हविर्धानप्रवर्तनान्नीयोमप्रणयनयोश्च सुब्रह्मण्येत्येके ॥ ३० ॥

स्पष्टम् ॥ ३० ॥

1. इ उच्च गिष्टं । 2 महाभा- २-३-४-६ । 3 इ यहा । 4. इ-२
२-२४ ।

८७. अनाह्वानमाचार्याः प्रातरनुवाकान्ता सुब्रह्मण्येति ॥ ३१ ॥

दक्षिणानयने सुब्रह्मण्याया. अनाह्वानमेवेति आचार्याः ।
कुतः ? यस्मात्प्रातरनुवाकान्तैव सुब्रह्मण्या । सुत्यायामागमनार्थ-
त्वादाह्वानस्य । आगतेषु देवेषु पुनराह्वानं निरवकाशमिति ।
इति शब्दो हेत्वर्थ इति ॥ ३१ ॥

प्रथमपटले तृतीयः खण्डः

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ विकृतिषु सुब्रह्मण्याया विशेषं विधातुमुपक्रमते—

८८. साधस्त्रेध्वग्नीषोमीषायामिष्टीवपाकालाऽऽज्य-
भागयोर्हुतयो संस्थितायां त्रेत्येके ॥ १ ॥

साधस्त्रत्र. नामैकाहा. । तेष्वग्नीषोमीय पशोः स्थाने,
ऽग्नीषोमीयेष्टीवहिता, शाखान्तरे । तत्स्थानापन्नत्वाद्ग्नीषो-
मीयवपाकाला सुब्रह्मण्या प्राप्ता, कस्मिन् अवसरे कर्तव्येति न
ज्ञायते, १. तत्रेदमुच्यते, आज्यभागयोर्हुतयोर्वपाकाला सुब्रह्मण्या
कार्या । अग्नीषोमीयपशावाज्यभागानन्तरं वपाहोमस्य दर्शनात् ।
अत्रवपाहोमाभावेपि २. तत्कालस्य संभवात् ग्रहणं द्युक्तम् । यत्र
समाप्तायामिष्टी कार्येत्येके ॥ १ ॥

स्वमतमाह—

८९. *लुप्तात्प्रधिकरणायायात् ॥ २ ॥

अधिकरण - स्थान - निमित्त तदभावादिष्टी लुप्तैव
सुब्रह्मण्या । वपाहोमो हि प्रकृतां निमित्तम् । तदत्र नास्तीत्य-
क्रियेवेति ॥ २ ॥

९०. अग्निष्टुत्स्वाम्नेयो निगदः ॥ ३ ॥

अग्निष्टुतोनामैकाहा । तेष्वग्निदैवत्योनिगदः स्या-
दिति ॥ ३ ॥

९१. तत्र गौतमीयम् ॥ ४ ॥

तत्र गौतमीय मत वक्ष्यत इति शेष ॥ ४ ॥

१ २ १० २ १० २० ० १ १० ० १० २० ०
९२. अग्न आगच्छ रोहिताभ्यां बृहद्भानो धूमकेतो
१० २० ० ० ० १० २
जातवेदो निचर्षण आङ्गोरसत्राक्षणाङ्गिरस-
०
ब्रुवाण इति^३ प्राक्सुत्यादेशान् ॥ ५ ॥

एतावदहे सुत्यामि.यस्य पुरस्तादिन्द्रागच्छेति नि^४गदम
पोह्याग्न आगच्छेत्येव पठितो निगद स्यादिति ॥ ५ ॥

९३. देवानां स्थाने अग्नय इति ॥ ६ ॥

*८८, ८९-सूत्रद्वयं लट्प्रयागे नास्ति ।

१. अ वेणयो ।

२ अ १ ३ व १ ३ अनुपय सू-म-३ ४ अ १-३-३, ४ ।

देवा ब्रह्माण १ इत्यत्र देवाना स्थाने अग्नयस्स्यु । अग्नयो
ब्रह्माण आगच्छतेति ॥ ६ ॥

१४. अथ घानञ्जयसः, अग्न आगच्छ रोहितव आगच्छ
१ २३ ० १ २३० १३०२ १ २० ०
भरद्वाजस्याजसहसस्त्रतो चारावस्कन्दिन्नुपसोजार इति^२ ॥ ७ ॥

घानञ्जयस्तु, जातवेदोविचर्षणइत्येवमन्तस्य स्थाने अग्न
आगच्छ रोहितव आगच्छेति एव पठित निगदमाहेति ॥ ७ ॥

१५. आङ्गिरसप्रभृति समानम् ॥ ८ ॥

आङ्गिरसब्राह्मणाङ्गिरसब्रुवाणेत्यादिकमुभयोरप्याचार्ययो
समानमिति । तत्र मघवन्निति पदमुभयोरपि मते नास्त्येव ।
तन्मते प्रकृतावप्यभावात् । यत्पुन आग^३च्छमघवन्नित्येक इति
प्रकृतौ तृतीयमत दशित, तदप्यग्निष्टुःसुनभवति । आग्ने-
यत्वाग्निगदस्येति मन्तव्यम् । ऊहेनाप्यग्न इति न प्रयोज्य;
देवाना स्थानेऽग्नय इतिवत् सूत्रकारेणानुवत्त्वादिति ॥ ८ ॥

१६. इन्द्रं शक्र इति श्रूपाद्विश्व इति देवान् अनिस्वतेषु ॥ ९ ॥

उपह्वयप्रभृतय केचिदेकाहा अनिस्वता भवन्ति ।
अनिस्वतलक्षणश्च ४वथ्यति । "उपह्वये देवतानामघ्रेयानि परोक्ष
धूसु"रित्यादिना तेष्विन्द्रपदमपोहा शश्रपद प्रयुञ्जीत । देवा

१. श १-२-१० । २. श १-२-८ । ३. श १-२

२४-१-१ ।

इति पदमपोह्य विश्व इति ब्रूयात् । शक्रागच्छ, विश्वे ब्रह्माण
आगच्छतेति ॥ ९ ॥

९७. अनिरुक्तप्रातःसवनयोश्च ॥ १० ॥

प्रातः सवनमात्रगनिरुक्तं यस्य सोऽनिरुक्तप्रातःसवनो
वाजपेय, प्रजास्तेरपूर्वश्चैकाह । द्वयोरपि तथा इन्द्रं शक्रेतिब्रूया-
द्विष्य इति देवानिति । ननु च पूर्वैणैव सिद्धमेतत् । नैवं; उत्त-
रयोः सवनयोर्द्वयोरपि निरुक्तत्वात्, *भूयसां न्यायेन निरुक्तधर्मः
स्यात् । तद्विवृत्यर्थं इदं सूत्रं, भूयस्थान्मुख्यत्वं ¹बलवदिति
सूत्रकारमतमिति ॥ १० ॥

९८. अभिषेचनीय दशपेयावन्तरेण सनामग्राहः ॥ ११ ॥

राजसूयेऽभिषे- नीयदशपेययोस्तुत्ययोरन्तराले दशाहानि
भवन्ति । "तद्दीक्षित एव दशाहे ततो दशपेयेन यजे"तेति
सूत्रकारवचनात् । तद्दीक्षित इत्यस्यायमर्थ —अभिषेचनीय-
दीक्षया दीक्षित एव, न पुनर्दीक्षाकृत्वा ततो दशाहे दशपेयेन
यजेतेति । तेन दशाहे दीक्षा न सन्ति । न चोपसदः, केवलं
स³सूपेष्टिभिश्चरत्यष्टवर्षवः । तत्रेष्ट्यन्तेषु सनामग्राह सुम्रद्वय्या-
ह्वानमप्राप्त इव सूत्र विधत्ते, नामग्राहमात्र वेति ॥ ११ ॥

*भूयसां न्यायेन—“विप्रतिविद्धधर्माणा समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम्” (जै-न्या-१२-२-२२ अधि ८) विरुद्धधर्माणा प्रमाण-
प्रापिताना एकत्र समवाये भूयसां धर्माणा ग्रहणं न्याय्यमित्यर्थः ॥

1. ट. प्रवृत्तमिति । 2. आ-२५-२-१ । 3. तंसूपेष्टि ।

१९. अहर्गणेष्वहराद्यन्तयोराह्वयेत् । १२ ॥

अहर्गणेषु सत्राहीनेषु अहराद्यन्तयोराह्वयेत् । अहरादिः प्रातरनुवाकोपक्रमकालः, वसतीवरीपरिग्रहण कालो वा । अहरन्त स्वयमेव वक्ष्यति, "१अप्सुपोमान्तमहस्सत्रेषु दधिभक्षान्तमहीनेष्विति । तत्राहरन्तेषु अध्वर्युमंप्रैषाभावादप्राप्त विधीयते । अहरादिग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथा प्रातरनुवाकोपक्रमे देवताऽऽगमनार्थमाह्वानमेवमहरन्तेष्वप्यवश्यं कार्यम् । अध्वर्युसंप्रैषाभावेऽपि मैत्रावरुणस्यातिप्रैषमन्त्रे^२ण प्रेषितत्वादिति भावः ॥१२॥ ननु सस्यते किमर्थमाह्वानं? अत आह—

१००. उत्तरार्थाऽहरन्तिकी ॥ १३ ॥

अहरन्ते भवा आहरन्तिकी । सा(हि)सुब्रह्मण्या उत्तरदिवसार्थाऽवश्यं कार्या । उत्तरार्थेतिवचनादन्त्येषु अहस्सु न भवति । तत उत्तराभावादिति । अत्र केचिदहरन्तादूर्ध्वमुत्तरदिवसार्थं वसतीवरीपरिहरणकालेषु सुब्रह्मण्याह्वानमिच्छन्ति, तत् सूत्रकारस्यानभिमतम् । अहराद्यन्तयोरिति द्वयोरेव कीर्तनात् । तेन उत्तरोत्तरमुत्थानां द्वे द्वे एव सुब्रह्मण्ये असाधारणभूते अहरणक्रमे, पूर्वाहरन्ते चेति मन्तव्यम् । तथा च सूत्रकारो दर्शयति, "३ऋध्वमति रात्रादाग्नेय्येका द्वितीये पञ्चदशरात्रे द्वे"वेति । अन्यथा द्वेवा त्रिसोवेत्येवावश्यमिति ॥ १३ ॥

१०१. अग्नीषोमीय प्रभृत्यहीनेषु सर्वास्तनामग्राहाः ॥ १४ ॥

1. शं. ६-४-१३, १४ । 2. आन-धौ-१३-३-२२ । 3. श-१-४-२६ ।

बहीनेष्वग्नीषोमीय वषाप्रभृति उत्तरास्तर्वाः सुब्रह्मण्याः
सनामग्राहाः स्युः । ननु अतिदेशसिद्धमेतत्, नैवं-आहरन्ति-
कोष्वप्राप्तेः । तदर्थं सर्वा इति विधानमिति ॥ १४ ॥

१०२. दीक्षानु^१पूर्व्येण दीक्षितानां सत्रेषु नामग्राहः ॥ १५ ॥

सत्रेषु यजमानानां दीक्षाक्रमेण नामग्राह इति ॥ १५ ॥

१०३. ऊर्ध्वमतिरात्रादग्रहणम् ॥ १६ ॥

सत्रेष्वित्यनुवर्तते । सत्रेषु प्रायणीयातिरात्रस्य प्रात-
रनुवाकपर्यन्तमेव नामग्रहणम् । तत्र ऊर्ध्वमग्रहणमिति ।
अत्र अहरन्तेष्वविधानादेवाग्रहणस्य सिद्धत्वादहरादौ निषेधो-
मिति ॥ १६ ॥

१०४. तस्यान्ते श्व. सुत्या गौतमस्य ॥ १७ ॥

पूर्वद्व्युपक्रान्तोऽतिरात्रो द्वितीयेऽह्नि प्रातःकाले समा-
प्यते । तस्यान्ते या सुब्रह्मण्या द्वितीयदिवसार्था, तत्र श्वः
सुत्यामागच्छेति निर्देशः कार्यं इति गौतमः । ननु च, तदानीमेव
द्वितीयसुत्यारंभात् अद्यसुत्यामित्येव वक्तव्यम् । नैतदेवं;
अहर्गणमधिकृत्य उत्तरोत्तरदिवसार्थे मैत्रावरुणस्यातिप्रैषमन्त्रे
सर्वेषामह्णामविशेषेण श्वः सुत्यामित्येवे पाठात् । न हि द्वितीय-
स्याऽह्नोऽद्यसुत्यामिति विशेषतः पाठोऽस्ति । तेन पश्चाद्भावि-
त्वसामान्यात् श्वः सुत्यामिति कथ^२चिन्निर्देशः कार्यः, तुल्यन्या-
यतया सुब्रह्मण्यायामपि तद्वन्निर्देश इति ॥ १७ ॥

१०५.

नामैधान्त एके ॥ १८ ॥

एके पुनरतिरात्रस्य नामैघसामसमाप्तो उक्थ्यपर्धाया-
वसाने आहरन्तिकीं सुभ्रह्मण्यमपकृष्य कुर्यादित्याहुः । उत्त-
रेष्वहस्तु तथाकरणात् । तथा सति, श्वः सुत्यामिति निर्देशः
समञ्जसः इति भावः ॥ १८ ॥

१०६.

अद्यसुत्या शाण्डिल्यस्य ॥ १९ ॥

तस्यान्त इत्यनूयते । अतिरात्रस्य अन्ते अद्यसुत्यामिति-
निर्दिशेदिति शाण्डिल्यः । तदानीमेव द्वितीय सुत्यारंभात् । यः
पुनरतिप्रैपमन्ते श्वः सुत्येतिपाठः स तु सर्वास्मात्तरसुत्यानां श्वः
श्व एवारंभात्, तदभि प्रायः । न तु द्वितीयदिवसाभिप्रायः, तत्र
अद्यसुत्येत्यूह एव कार्यं इति शाण्डिल्यो मन्यत इति ॥ १९ ॥

१०७.

अनाह्वानं घानञ्जयः ॥ २० ॥

तस्यान्ते अनाह्वानमेवेति घानञ्जयः । कुतः? सर्वथाऽनु-
पपत्ते । अतिप्रैपे तावत् श्वः सुत्यामिति पाठात् अद्यसुत्यामित्य-
नूपपत्तम् । तदानीमेवारंभात् श्वः सुत्यामिति चानुपपन्नं; तेना-
नाह्वानमेव मुक्तमिति ॥ २० ॥

१०८.

तिसृषु चोत्तमासु नामग्राहः ॥ २१ ॥

नकारो घानञ्जयानुकरणार्थः । ऊर्ध्वमतिरात्रात्सर्वेषु

१०८, १०९ मूलद्वयं भाट्टघाषने एकीकृतम् ॥

न नामग्राह इत्युक्तं, धानञ्जयस्तुसत्रस्यान्ते तिसृषु सुब्रह्म-
ण्यासु नामग्राहश्च कार्य इत्याह । तस्य निदानं मृगम् ॥ २१ ॥

१०९. उच्यते इति गौतमः ॥ २२ ॥

स्पष्टमिति ॥ २२ ॥

११०. तथा सत्यग्नीषोमीयवपायामग्रहणं धानञ्जयः ॥ २३ ॥

तथावतीति - यदि सत्रसमाप्ती द्वयोरेव सुब्रह्मण्ययो-
नामग्राहः, तथासति पुरस्तादेव द्वयोरेव नामग्राहः । नाग्नीषोमीय
वपायामित्यर्थः । यथाप्रायणं तथैवोदयनं युक्तमित्यभिमतमिति ॥

१११. * अनाह्वानं वा ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

११२. सर्वत्र सत्रेष्वग्रहणं शाण्डिल्यः ॥ २५ ॥

सर्वत्र सत्रेष्वग्नीषोमीय प्रभृत्यासमाप्तेः, न क्वचिदपि
नामग्रहणमिति शाण्डिल्य इति ॥ २५ ॥

११३. ** ऊर्ध्वमतिरात्रादाग्नेय्येका, द्वित्वेष्वदशरात्रे द्वेषा ॥ २६ ॥

द्वितीयस्य पञ्चदशरात्रस्य द्वितीयमहरग्निष्टुब्धवति ।
'अग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगद' इति ऋचनादाग्नेयी सुब्रह्मण्याकार्या ।
अग्निष्टुब्धवतिरिक्तेष्वहं तु प्रकृतिवद्वेन्द्री सुब्रह्मण्येत्यसन्दिग्धम् ।

* ११०, १११ सूत्रद्वयं एकमेव लाटघायने ॥

** एतत् सूत्रे 'द्वेषा' इत्यत्र सूत्रं द्विधा विभक्तम् लाटघायने ।

यापुनरपसद्विवसेषु ¹सर्वसुत्यासाधारणी सुग्रहमण्या सा किमाग्नेयीस्यादैन्द्रीवेति संशयः । तत्रेदमुच्यते — ऊर्ध्वमतिरात्रदग्नि-
 ष्टुत एवासाधारणी केवलमेका सुग्रहमण्याग्नेयीस्यात्, द्वेवेति
 परिस्संख्यानमेतत् । तेनोपसत्कालीनास्तु सर्वाऐन्द्रघण्टवस्युः ।
 ऐन्द्राणामह्नां भूयस्त्वान्मुख्यत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अतिरात्रान्ते
 धानञ्जय्यमतेन आह्वानाभावादेका आग्नेयीत्युक्तम् । गीतमादि
 मतेन आह्वानात् द्वेवेर्युक्तमिति ॥ २६ ॥

११४. सर्वा प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यस्त्वृतीये ॥ २७ ॥

तृतीये पञ्चदशरात्रे प्रथममहरग्निष्टुत् । तदनन्तरं ज्यो-
 त्तिगौरागुरिति त्रीण्यहानि त्रिकद्रुकसंज्ञकानि भवन्ति । तत्र
 त्रिकद्रुकेभ्यः प्राक् सर्वास्तुब्रह्मण्या उपसत्कालीना अपि आग्नेय्य
 एवस्युः । अग्निष्टुतो मुख्यत्वादिति भावः । ²भूयस्त्वान्मुख्यत्वं
 प्रबलमिति सूत्रकारपक्षः । *जमिनिश्चाह - मुख्य वा पूर्वचोदना-
 ल्लोकवदिति । आग्नेयीति अग्न इति पदञ्चहुवचनेन विपरि-
 णम्यानुपञ्जनीयम् ॥ २७ ॥

*काम्येष्टिप्रकरणे, आग्नावेष्णव एकादशकपाल निर्वपेत्
 सारस्वती आज्यस्य मजेत् इति श्रूयते । तत्र आज्यभागमन्त्रे,
 ऐन्द्राग्ने सारस्वतयोः घर्मप्राप्ती विकल्प इति पूर्वपक्षं कृत्वा,
 आग्नावेष्णवस्य प्रथमपठितत्वात् मुख्यत्वेन तस्यैव घर्मोप्राप्त्य
 इत्युक्तम् ॥ जै.सू-१२-२-८

1. आग्नेयतद्भिद्वेत्थर्मः । 2. डा १-४-१० घन्वी ।

११५. कौण्डपायिनतापधितयोर्द्वादशाहे सुत्येति विदित्वा परि-
माणाह्वानं धानञ्जय्याः, सुत्यामागच्छेति इतराः ॥ २८ ॥

कौण्डपायिनामयने द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा तदनन्तरं
हविर्यज्ञैः पण्मासानतीत्य सुत्या भवति । तथा तापश्चिते सत्रे
संवत्सरमुपसदो भवन्ति, तदनन्तरं सुत्य । उभयोरपि सत्रयोः
प्रथमामुपसदमारभ्य सुत्यायाः प्राक् एतावदहे सुत्यामिति परि-
माणं कार्यं प्रकृतिवदिति प्राप्ते इदमुच्यते ।

द्वादशाहे अतिश्रान्ते सुत्या भविष्यतीति ज्ञात्वा परि-
माणाह्वानं कार्यम् । ततः पूर्वं इतराःसुब्रह्मण्याः केवलं सुत्यामा-
गच्छेत्याह्वयेत् । प्रकृती द्वादशाहे तथैव परिमाणनिर्देशा-
दिति धानञ्जय्याभिप्रायः । प्रथमामुपसदमारभ्यैव परि-
माणाह्वानमिति सूत्रकारस्य मतम् । कुतः? मूलप्रकृती ज्योति-
ष्टोमे तथैव विधानात् । यथा ब्रह्मेसुत्यामिति दृष्टमपि परिमा-
णाह्वानमाधिकत्वात् द्वादशाहे न भवति, तस्य द्वादशोप-
सत्कत्वात्, तथा द्वादशाहे दृष्टमपि परिमाणाह्वानं आधिक-
त्वात् तापश्चित्तादी न भवतीति ॥ २८ ॥

११६. ऊर्ध्वञ्चातिरात्रात्प्रथमस्य सारस्वतस्य

प्राक् श्वस्तुत्यायाः ॥ २९ ॥

सुत्यामागच्छेत्यनुवर्तते । प्रथमस्य सारस्वतस्य पर्वणि
पर्वणि सुत्या, तदन्तरालदिवसेषु इष्टघयनमिति स्थितिः । तत्रापि

1. ततः - उपसत्कालानुब्रह्मण्यायाः पूर्वं ।

2. अ. द्वादशाहे न भवतीत्यारभ्य आधिकत्वादिदन्तं नास्ति ।

प्रथमसुत्याया ऊर्ध्वं इष्टधनदिवसेष्वन्त्यवर्जं सुत्यामागच्छेत्येव
निदिशेत् न परिमाणाह्वानं कुर्यादित्यर्थः । सुत्यायाः पूर्वदिवसे
तु श्वस्सुत्यामिति निदिशेत् । प्राक् श्वः सुत्याया इति
वचनात् ॥ २९ ॥

ननु च इष्टधनदिवसेषु सुब्रह्मण्याह्वानं नास्त्येव, अवि-
हितत्वात् । असतिचाह्वाने कथं तत्प्रकारकथनं? अत आह—

११७. कौण्डपायिनसारस्वतयोरिष्टधनेषु
सुत्यावच्छाण्डित्यः ॥ ३० ॥

इष्टधनदिवसेष्वपि सुत्यादिवसवदाद्यन्तयोः सुब्रह्मण्या-
ह्वानं कुर्यात् । एतावान्विशेषः सुत्यादिवसेष्व्याद्यन्तयोराह्वानं
उत्तत्सुत्यार्थं, इष्टधनदिवसेष्व्याह्वानं आगामिसुत्यार्थमिति
शाण्डिल्यग्रहणं पूजार्थमिति ॥ ३० ॥

११८. तथाऽग्निहोत्रमासे, तथाऽग्निहोत्रमासे ॥ ३१ ॥

कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रमासेऽपि तथैवाद्यन्तयो-
राह्वानमिति ॥ ३१ ॥

इति काष्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

उन्वोगसू^१त्रदीपोऽयं प्रथमे पटलेकृतः ॥

प्रथमपटले चतुर्थः छण्डः

प्रथमपटलः समाप्तः

अथ द्वितीयः पटलः

प्रथमः खण्डः

एवं सुब्रह्मण्यस्य कृत्यमुक्त्वा प्रस्तोतुर्वक्तुमारभते

११९. सर्वत्रानादेशे *परिसामानि प्रस्तोता
गायेत् स्वाध्यायवत् स्वासु ॥ १ ॥

यानि बहिस्तोत्रं अङ्गतया प्रयुज्यन्ते तानि परिसामानि, सान्धनादेशे स्वकीयास्वृक्षु यथाऽध्ययनं प्रस्तोतैव गायेत् । योनिः उत्तराद्वयञ्च स्वकीयाः । ततोऽन्याः परकीयाः । यथा रथन्तरस्याऽभित्वाशूरनोनुम इति स्वकीयाः, कयानश्चित्र आभुवदिति परकीयाः । वामदेव्यस्य हि ता स्वभूता । तत्र रथन्तरं दक्षिणे पक्षे गा^१येदित्युक्ते कयानश्चित्र आभुवदिति एतास्वपि रथन्तरस्य दर्शनात्तास्वपि गानं प्रसज्येत, तन्नित्यर्थं स्वास्विति वचनम् । 'आश्चिन्तस्तुब्धेषु पदाय पदाय स्तोत्रे'दिति ^२वचनात् प्रतिपादं स्तोत्रानुपङ्गः प्राप्तः, तन्नित्यर्थं स्वाध्यायवदिति वचनम् । यथाध्ययनमित्यर्थः । सर्वत्रेति वचनं, अद्वयसंप्रेपाऽ-भावेपि गानार्थः; अन्यथा सुब्रह्मण्यस्येवनिवृत्तिः स्यात् । तथा सामान्यप्रैपेऽपि प्रस्तोतुरेव गानार्थः; अन्यथा 'स्वयमातृणायां सामगा'येति सामान्यप्रैपे उद्गातुरेव गानं स्यात्, 'उ^३द्गातेव

*परिसामानि—परिच्छिन्नकर्तृकानि, परिगतलिङ्गानि वा सामानीत्यग्निस्वामिनः ।

1. डा-२-१-१५ । 2. डा-२-२-२ । 3. डा. सामान्यवचनात् ।

4. डा-१-१-४ ।

7

कुर्यादनादेश' इति वचनात् । अनादेश इति वचनं अग्न्याधेये
 ग्रह्या गत्येदित्यादेशे सति ; तन्निवृत्यर्थं अनादेश इति । जेमि-
 निनोक्तं ; "अथ परिमाणानि नगेयानि, न 'ह्येवाध्वर्युः
 संप्रेष्यति, यदध्वर्युः संप्रेष्यति गेया'नीति । तथा पदायपदाय
 स्तोभाननुसंहरेदित्याचार्यसमयः । यथाधीतान्येव गेयानीत्य'नु-
 ब्राह्मणिन इति ॥ १ ॥

१२०. तृचापत्तीनि तृचेषु त्रिरितराणि ॥ २ ॥

यानि **तृचमापन्नानि तृचस्था(ना)नि रथन्तरादीनि
 परितामानि, तानि तिसृष्वपि ऋक्षु गायेत् । इतराण्येकर्चा-

* इह हि छान्दोग्ये द्विविधो विधिः आनुब्राह्मणिकः
 पाट्प्रामाणिकश्च । तत्र आनुब्राह्मणिकः यजुषां कर्मसु लिङ्गतो
 विधानं अर्थग्रहणात् इत्यत आरभ्य साधरणगुणविधिस्तु सर्वत्रेति
 यावत् इति अनुपदसूत्रोक्तः एकः, अपरः षड्भिः प्रमाणैः
 निर्वर्त्यते इति लाट्धायनश्रौतप्रथमसूत्रे अग्निस्वामिभाष्यम् ।
 अत्र अनुपदसूत्रं तावत्, "ब्राह्मण्यणं अनुपदं निदानं कल्पमेव
 च" इति श्रौतसूत्रदशकमध्ये द्वितीयं श्रौतसूत्रं, तदनुसारिणः
 अनुब्राह्मणिनः । एतच्च ज्ञापितं मदीय उपाकर्मप्रयोगे । साम-
 रारत्तर्वस्वे च किञ्चिद्विस्तरशोऽभिहितम् ।

** तिसृषां ऋचां समाहारस्तृचं, "ऋचित्रैस्तरपदादि-
 लोपञ्चच्छन्दसि" (पा.६-१-३४ वा.) इति त्रिशब्दस्य संप्र-
 सारणं, पूर्वरूपत्वञ्च (पा.६-१-१०८) "ऋक्पूरवधूः" (पा.५-
 ४-७४) इत्यादिना समासान्तोऽचप्रत्ययः । तदापन्नानि तृचा-
 पत्तीनि ॥

1. इ. नद्यध्वम् ।

पत्नीनि, ऋग्बिहीनानि च प्रजापतेर्हृदयादीनि, तानि त्रिस्त्रिगण्ये-
दिति ॥ २ ॥

अथ प्रवर्ग्यंसामसु विशेषमाह—

१२१. *शाङ्गारूढवदाङ्गिरसेवा(द्वे)त्रिरभ्यस्येदन्तरा
पराचा ॥ ३ ॥

‘अञ्जन्तिघर्मं तत्रशाङ्गमित्यादिना प्रवर्ग्यंसामानि
वक्ष्यति । तत्र प्रथमं साम शाङ्गसंज्ञकम् । आरूढवदाङ्गिर-
समुत्तमं साम । एते एव द्वे सामनी प्रवर्ग्यप्रचारे त्रिरभ्यस्येत् ।
तयोरन्तरा यत् सामजातं तेन पराचा-सकृदुक्तेनैव गायेत् ।
नाभ्यस्येत् । पराचेति तृतीयैकवचनम् । वाशब्दो अवधार-
णार्थः । न पुनर्विकल्पार्थ इति ॥ ३ ॥

अन्तरा नाभ्यस्येदित्यत्र हेतुमाह—

१२२. तथा च होता ॥ ४ ॥

प्रवर्ग्यप्रचारे होताऽपि तथैव घर्ममभिष्टीति । प्रथमोत्तमे
ऋचौ त्रिरुक्त्वा, मध्यपतित्तास्सर्वाः सकृदेव होता वृत्ते; तद्वत्प्र-
स्तोतापि मध्यपतितेन सामजातेन पराचैव गायेदिति ॥ ४ ॥

हेत्वन्तरञ्चाह—

१२३. लिङ्गोपपत्तिश्चैवम् ॥ ५ ॥

*१२१, १२२, १२३ सूत्राणि लाट्यायने न सन्ति ॥

एवं पराचा गाने क्रियमाणेसति, प्रवर्ग्यसाम्नामनुष्ठेयार्थ-
प्रकाशनरूपलिङ्गोपपत्तिः । अभ्यासेतु क्रियमाणे, कालविलम्बा-
दुत्तरोत्तरानुष्ठेयस्य, मन्त्रात् प्रकाशनं नस्वादिति ॥ ५ ॥

१२४. अन्तरेण चात्वालोत्करौ सञ्चरत्सर्वत्रानादेशे ॥ ६ ॥

चात्वालोत्करावध्वयुप्रसिद्धौ, तयोर्मध्यदेशेन *सञ्चरत्सर्व-
देति ॥ ६ ॥

१२५. तदाप्नानेतीर्थम्** ॥ ७ ॥

चात्वालोत्करयोर्मध्य तदाप्नानसन्नक + तीर्थ-सञ्चर-

* सञ्चरः-“अन्तराज्जतरेण युनते” आभ्या योषे द्वितीया
स्यात् पा.२-३-४ इति पठ्यर्थे द्वितीया । मध्यदेशेन सञ्चरः ।
सञ्चरत्यनेनेति करणे चास्तोनिपात. (पा.३-५-११६) मार्गं. ॥

** अत्र सञ्चरमार्गस्य आप्नानमिति, तीर्थमिति च पृथक्
संज्ञाद्वयमिति मन्तव्य । यो भूयो जिगमिगेदाप्नानेन स गच्छेत्
(द्रा-५-२-२४) इति, ‘पूर्वेण पत्नीशाला अन्तरेणाग्नीद्धीय
सदश्च तीर्थेन दक्षिणा नयेयुः’ (५-३-१३) इति च पार्थनयेन
सञ्चरमार्गाभिधानात् । अत एव आप्नान तीर्थमिति पदद्वयेन
व्यस्ततया निर्देशं सङ्गच्छते, अन्यथा “एतन्मृगतीर्थम्” (द्रा-५
२-२२) इतिवत् समासेनैव स्यात् ॥

+ तीर्थ-तरन्ति अनेनेति करणेष्यक् (पा.३-२-७) ॥

मार्गं । संज्ञाकरण व्यवहारार्थं, "यो भूयो जिगमिपेदाप्नानेन सगच्छे"दिति ॥ ७ ॥

॥ अथ चयनम् ॥

१२६. अग्नौ चीयमाने पश्चिमेन पुच्छंगत्वा
दक्षिणेऽपिकक्षे तिष्ठेद्यत्रवोपदध्युः ॥ ८ ॥

परिसामगानार्थं प्रस्तोतेति शेष । यत्राध्वर्यं व हृष्टकोप-
घानं कुर्युस्तत्र वा तिष्ठेत्, अपिकक्षेवेति विकल्प ॥ ८ ॥

अथकोयमपिकक्षोनाम? तमाह—

१२७. पश्चिमेनपक्षारपिकक्षौ ॥ ९ ॥

अग्निपक्षयो पश्चिमोद्देशावपिकक्षौ पश्चिमेनेति 'एनप्' *प्रत्य-
यान्तोयम् । न तृतीयेति ॥ ९ ॥

१२८. पूर्वोणोप^२प्लवौ ॥ १० ॥

पक्षावित्यनुवर्तते, पक्षयो^३ पुरस्तात् यो प्रदेशो तौ
उपप्लयाविति ॥ १० ॥

१२९. पुष्करपलाश उपधीयमाने हिरण्मये पुरुषे
स्वयमातृष्णामुं च शर्करासु व्याहृतिसामानि गापये-
द्यजमानं, सत्यं पुरुषो भूर्भुवः सुपरित्येतासु पृथक् ॥ ११ ॥

* पश्चिमेन-पश्चिमे-अहूरे । एनवन्तमेतत् (पा ५-३ ३५)
न तृतीयान्तम् ॥

प्रथममध्यमोत्तमासु चित्तिषु तिसृषु स्वयमातृष्णा-
शर्करा पुष्करपर्णादिषु च पञ्चसु इष्टकासूपधीयमानासु, सत्य
पुरुषो भूर्भुवस्सुवर्तित्येतासु पञ्च^१सु व्याहृतिषु पञ्चव्याहृति-
सामानि क्रमेण यजमान पृथक् प्रस्तोता गापयेदिति ॥ ११ ॥

१३०. तेषां स्थाने स्वय चिन्वान ऋतनिघ्नमाज्यदोहं
पुरुषव्रतमेकानुगान रथन्तरं वामदेव्यं वृहद् इति ॥ १२ ॥

स्वय चिन्वान इति सप्तमी । अध्वर्युर्यजमानो वा स्वय
चिनुयादिति, यजमानस्य चयन विकल्पेन विहित, यजमाने
स्वय चिन्वाने सति, तेषां व्याहृतिसामानां स्थाने आज्यदोहा-
दीनि पञ्चसामानि यजमानमेव गापयेत् । ऋतनिघ्नमित्याज्य-
दोहविशेषण, एकानुगानमिति पुरुषव्रतविशेषणम् । के^२चित्तु
स्वय चिन्वान इतिप्रथमान्त प्रस्तोतुर्विशेषणमाहु । तदयुक्त;
प्रस्तोतुश्चयनविध्यभवादिति ॥ १३ ॥

१३१. रथन्तरप्रभृतीनि विकल्प्यन्ते लोकसाममिरावृत्तैः ॥ १३ ॥

रथन्तर वामदेव्य वृहदिति त्रीणिसामानि विकल्प्यन्ते ।
लोकसामभि प्रतिलोमेरित्यर्थ । आ^३र्षेयब्राह्मणे 'त्रीणिलोकानां
व्रतानि दिवोऽन्तरिक्षस्य पृथिव्या इति लोकसामानि' दर्शितानि ।
मन्वेवाद्यावापृथिवीषुभोजसाकित्यस्यामृचि प्रथम लोकसाम ।
वाग्वागीय कयानश्चित्रआभुवदिति द्वितीयम् । पुनश्च मन्वे-
यामित्यस्यामेव प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठेति स्तोभोपक्रम तृतीय लोक-

१ इ पञ्चव्याहृतिभामानि । २ इत्यस्यापादा । ३ आर्षेया ३ २५

साम । तत्र प्रतिलोमैरिति वचनात्तृतीय रथन्तरयोः विकल्पः ।
द्वितीय वामदेव्ययोः विकल्पः । प्रथमवृह्तोविकल्पः ॥ १३ ॥

१३२. सञ्चितमग्निं दक्षिणेन गत्वा अग्न आयूँपीति
प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् शिरसि गायत्रं गायेन्निरुक्तम् ॥ १४ ॥

अग्निचयनं समाप्य यदा मण्डू^१ककर्पणान्तं कर्म अध्वर्युणा
कृतं तदाऽग्निः सञ्चित इत्युच्यते । सञ्चितमग्निं दक्षिणेन गत्वा
अग्ने शिरस्समीपे तिष्ठन्गायेत् । 'न धिष्ण्यमासादये'दिति श्रुतेः ।
अनिरुक्तं गेयमिति तत्रा^२ह्वाणेन गायत्रस्य सामान्येनानिरुक्तगान
विधानात्तन्निवृत्त्यर्थं निरुक्तमित्युक्तम् । अनिरुक्तगानं नाम,
केवलं प्रणवेनैव गानमिति सूत्रकारो गायत्र^३पटलेवक्ष्यति ।
निरुक्तगानं तु प्रत्यक्षमृगक्षरेणैव गानमिति ॥ १४ ॥

१३३. प्रत्याव्रज्य रथन्तरं दक्षिणेपक्षे उदङ्मुखः पश्चाद्वा
प्राङ्मुखः ॥ १५ ॥

प्रत्याव्रज्य रथन्तरं दक्षिणेपक्षे दक्षिणतः उदङ्मुख-
स्तिष्ठन्, पश्चाद्वा प्राङ्मुखस्तिष्ठन् गायेदिति ॥ १५ ॥

१३४. पश्चिमेन पुच्छं गत्वा बृहदुत्तरे पक्षेदक्षिणासुखः
पश्चाद्वा प्राङ्मुखः ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

१३५. प्रत्याव्रज्य पश्चापक्षीयं पुच्छे संवत्सरश्चे-
द्दक्षःसौत्यो वा ॥ १७ ॥

वृहद्गानानन्तरं प्रत्यात्रज्य पुच्छेद्य पश्चात्तिष्ठन् यज्ञा
यज्ञीयं गायेत्; यदिकृतो. कृत्स्नः संवत्सरोदीक्षाकालः स्यात्,
सुत्याकालो वा यथा गवामयनतापश्चिदादेरिति ॥ १७ ॥

१३६. ऋतुष्टायज्ञायज्ञीयमन्यत्र ॥ १८ ॥

संवत्सरोदीक्षासुत्याद् गवामयनादेरन्यत्र ज्योतिष्तोमादौ
ऋतुष्टायज्ञायज्ञीय पुच्छेगाधेदिति ॥ १८ ॥

१३७. ग्रामदेव्यं दक्षिणेऽपि कक्षे ॥ १९ ॥

१३८. * प्रजापतेर्हृदयं उचरे ॥ २० ॥

द्वयमपि स्पष्टम् ॥ १९ ॥ २० ॥

१३९. एतानि गौतम उत्तरेणाग्निं गत्वा ॥ २१ ॥

एतानि सामानि उत्तरेणाग्निं गत्वा प्रारभेतेति गौतमः ।
दक्षिणेनाग्निं गत्वेति स्व^१मतं पूर्वमुक्तमिति ॥ २१ ॥

अथ मतान्तरमाह—

१४०. ** एतान्येव प्रदक्षिणं प्रत्यन्तात् धानञ्जयः ॥ २२ ॥

एतान्येव गायत्रादीनि शिरःप्रभृति यावदुत्तरं पक्षं प्रद-
क्षिणं गायेत् । न पुनः प्रत्यावृज्यगायेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

१४१. यज्ञायज्ञीयं पुच्छे ॥ २३ ॥

सर्वेष्वपि ऋतुषु यज्ञायज्ञीयमेव पुच्छे । न पुनः ऋतुष्ठा-
यज्ञायज्ञीयमिति ॥ २३ ॥

* १३७, १३८ द्वयमपि एकमेव साट्भायने ।

** १४०, १४१, १४२ एतत्त्रयमपि एकमेव साट्भायने ।

१४२ प्रजापतेर्हृदयस्थाने च वामदेव्यम् ॥ २४ ॥

प्रजापतेर्हृदयस्थाने च वामदेव्यमेव गायेत् । चकारात् स्वस्थानेऽपि । एतदन्त धानञ्जव्यमतमिति ॥ २४ ॥

मतान्तरमाह—

१४३. दक्षिणेनाग्निं गत्वा गौतमीये व्यत्ययं च पक्षयोः शाण्डिल्यः ॥

शाण्डिल्यस्तु गीतम मत्तएवस्थित्वा ये पक्षयोः सामनी तयो व्यत्ययमाह, गमनञ्चदक्षिणेनाग्निमित्याहेति ॥ २५ ॥

१४४ शिरसि च गीत्वोचरे पक्षे ॥ २६ ॥

शिरसि च गीत्वा तदनन्तरमेवोत्तरपक्षे रथन्तर गायेदिति ॥ २६ ॥

१४५. यथा गीतमितराणि ॥ २७ ॥

इतराणि बृहत्प्रभृतीनि सामानि गीतममतेयथा गीत तथा गायेदिति ॥ २७ ॥

१४६. उचरेचोपलये सं हृदयदेशमालभ्य
प्रजापतेर्हृदयम् ॥ २८ ॥

स्व-आत्मीय हृदयदेशमालभ्य उत्तरउपलये (उपप्लवे) प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् प्रजापते हृदय गायेत् । चकारात् स्वस्थानेऽप्युत्तरेऽपि च गायेत् । एतदन्त शाण्डिल्यमतमिति ॥ २८ ॥

१) अ २-१-२१ । २) उपप्लवे ।

अथ सर्वमतसाधारणमाह—

१४७. अध्वर्युपधेऽर्च्यैतम् ॥ २९ ॥

आक्रमणेष्टकासमीपं अध्वर्युपधः । तत्रस्थित्वा सर्वान्ते
श्र्यैतं गायेदिति ॥ २९ ॥ (इति चयनम्)

द्वितीयपटले प्रथम. खण्ड.

अथ द्वितीय. खण्डः

अथ प्रवर्ग्योद्गासनमधिकृत्याह—

१४८. प्रवर्ग्यवत्पुत्रेण सत्राडासन्दीं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्
अध्वर्युप्रेषितस्त्यग्नाइरिति गायेत् ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यवत्तिक्रमो प्रवर्ग्योद्गासनकाले सत्राडासन्दीमुत्तरेण
गत्वा तस्या. पश्चात्तिष्ठन्, अध्वर्युप्रेषितस्त्यग्नाइरिति गायेत् ।
प्रवर्ग्यसामान्यनुवृत्तत्वं तदुद्गासनसाम्नां प्रथम विधानं प्रवर्ग्य-
साम्नामनित्यताज्ञापनार्थम् । तथा च वक्ष्यति, 'नवाहुर्वा-
दि'ति । प्रवर्ग्यवतीति विशेषण, प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यनिषेधात् ।
प्रवर्ग्योद्गासनविषयमेतद्विधानमिति वक्ष्यमाणसूत्रपर्यालोचन-
याज्यगन्तव्यम् । नन्वेवं, प्रवर्ग्यवतीति व्यर्थविशेषणम् । सत्यं;
विस्पष्टार्थम् । केचित्तु प्रवर्ग्योद्गासने उत्तरेणेन्येव पठन्ति । अत्र

१. इ. त्यग्नाइरिति । २. इ. २-२-१५ । ३. इ. व्यर्थविशेषणम् ।

प्रवर्योद्घासने प्रस्तोतः साम^१गायेति त्रिः प्रैवो भवति । प्रतिप्रैषं सकृत्सकृत् सामगानं, त्रिर्वै^२चनस्य समुदायसिद्धत्वादित्येके । प्रतिप्रैषं त्रिगणैदित्यन्य इति ॥ १ ॥

१४९. *पदाय पदाय स्तोमेत् ॥ २ ॥

अग्निं होतारं मन्येदास्वन्तं इत्यस्यामृचि प्रतिपादं त्वशाइ-
रिति स्तोभमाहरेदिति ॥ २ ॥

१५०. निधनायैव स्तोत्रीं वाचं विसृजेत् ॥ ३ ॥

त्यशाइरिति ^३स्तोभगतां वाचं-वाशब्दमित्यर्थः । तानिध-
नायैव ब्रूयात् । न प्रतिपादमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१५१. उपग्रहप्रभृतीनि स्वरयन्त उपेषुः येषमोप-
युक्ताःस्युः ॥ ४ ॥

ये धर्मं प्रवर्यप्रचारे उपयुक्ताः-समन्विताः, ते सर्वे उप-
ग्रहप्रभृतीनि निधनानि स्वरयन्तो ब्रूयुः । उपग्रहशब्देन निधना-
त्पूर्वपठित एकार उच्यते । उप समीपे, गृह्यते पठयने इत्युपग्रह
इति । स्वर न्त इति बचनं प्रथमद्वितीयार्थम् । तृतीयस्याध्ययन-
सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

१५२. पत्नी च ॥ ५ ॥

उपग्रह प्रभृतीनि निधनानि उपेयादिति शेषः । पत्न्या

* १. ४ १५. उपग्रहानि उपेयैव ।

अपि प्रवर्ग्यंसमन्वयादेव सिद्धे, पुनर्वचन यजमानस्य निधनव-
चनादेव तस्या कृतकार्यत्वाऽऽशकानियृत्यर्थमिति ॥ ५ ॥

१५३ एव मध्ये ॥ ६ ॥

मार्गस्य मध्येप्येवमेव प्रस्तोता गायेत् । सर्वे निधन
ब्रूयुरिति ॥ ६ ॥

१५४ प्राप्यचाहवनीयायतनम् ॥ ७ ॥

आहवनीयायतन उत्तरवेदि, प्राप्य च एवमेव गायेत् ।
निधनञ्च सर्वेद्रूयु । आहवनीयायतनमिति घर्मोद्वासनदेशोप-
लक्षणम् । तेन नदीद्वीपादौ घर्मोद्वासनप्येवमेव कुर्युरिति ॥ ७ ॥

१५५ परिपिच्यमानेषु उपस्पृश्य वार्षाहरम् । ८ ॥

अध्वर्युणा^१ परिपिच्यमाने घर्मे, अप उपस्पृश्य वार्षाहर
साम गायेदिति ॥ ८ ॥

१५६ इष्टाहोत्रीय परिपिक्ते ॥ ९ ॥

परिपिक्ते घर्मे, इष्टाहोत्रीय साम गायेदिति ॥ ९ ॥

१५७ तस्य सर्वे निधनमुपेयुः ॥ १० ॥

तस्य इष्टाहोत्रीयस्य साम्नो निधन घर्मोपयुक्ताः सर्वे
ब्रूयुरिति ॥ १० ॥

१५८. द्वीपश्चेत्, धर्मपात्राणि हरेयुः* सन्ततान्येव गायेन्ना-
काश्चेत्परिपेचनम् ॥ ११ ॥

यदि नदीद्वीपे धर्मपात्राणि अध्वर्यवो हरेयुः तदादी नदीद्वीपं
प्राप्य पूर्वोक्तानि त्र्यग्राहरित्यादीनि त्रीण्यपि सामानि सन्ततानि
अविच्छेदेनैव गायेत् । न परिपेचनमाध्वर्यव प्रतीक्षेतेति ॥ ११ ॥

१५९. श्येतं प्रत्याव्रजन् ॥ १२ ॥

इष्टाहोत्रीयगाने कृते प्राग्बध प्रत्याव्रजन् प्रस्तोता श्येतं
गायेदिति ॥ १२ ॥

१६०. तृचेवैकस्यां वा यजमानो निधनमनुषेयात् ॥ १३ ॥

एकस्यामृच्चि, तृचेवा, श्येतनिधन, यजमानोऽपिद्वूया-
दिति ॥ १३ ॥

१६१. पूर्वया द्वारा प्रपद्य उत्तरेणाग्नीन् गत्वा, पश्चा-
द्गार्हपत्यस्य तिष्ठन्, महावीरायतनं प्रेक्षमाणः
वामदेव्यं गायेदिति धानञ्जरयः ॥ १४ ॥

महावीरायतनमिति-पूर्वं प्रवर्ग्यप्रचारे यत् महावीरस्या-
यतनं तदिति ॥ १४ ॥

१६२. श्यैतान्तानीति शाण्डिल्यः ॥ १५ ॥

*अस्मिन्सूत्रे 'सन्ततान्येव गायेदि'ति लाट्घागने नास्ति ॥

त्यन्नाइ प्रभृतीनि श्यैनान्तानि चत्वार्येव धर्मोद्भासने
गायेत् । न वामदेव्यमावश्यकमित्यर्थं । तथा च जैमिनि,
श्यैतान्तान्येवोक्त्वा वामदेव्यं नोक्तवान् । अत्र ^१कर्त्विच्त् वाम-
देव्यं नित्यमिति मत्वा व्याचष्टे । श्यैतान्तान्येव तिष्ठन्गायेत् ।
वामदेव्यन्त्वासीन एवेति । तत् सूत्रानुगुणं न भवति ॥ १५ ॥

१६३ गणस्तामान्युत्तराणि ॥ १६ ॥

उत्तराणि यानिसामानि वक्ष्यामः, तानिसर्वाष्येको
गणः । *तस्य सहप्रवृत्तिः सह वानिवृत्तिरित्यर्थं । तेषां स्वेस्वे
विषये विकल्पं वक्ष्यति । तत्र ^२यदा एकं कर्तुमिष्यते तदाऽन्यदपि
कर्तव्यम् । न पुनरेकस्य वरणमन्यस्याकरणमिति वैषम्यं
कार्यमित्यनेन सूत्रेणोक्तमिति ॥ १६ ॥

अथ तेषां विकल्पमाह—

१६४. आभिरूप्यात्कर्तव्यानीत्येके ॥ १७ ॥

तेषां सामानां तत्र तत्र कर्मणि आभिरूप्यात्-क्रियमाण-
कर्माभिवादित्वात् कर्तव्यानीत्येके इति । तथा च जैमिनि—
“सर्वेष्टिपशुसोमेषु यथा लिङ्गं यथा देवतञ्च सामानिगाये”
इति ॥ १७ ॥

१६५. नवा कुर्यात् ॥ १८ ॥

*सनियोगशिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिरिति
पाणिनीयाः ।

नहि वचनाभावे लिङ्गमात्राद्गान युक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

१६६ स्वेवायज्ञे कुर्यादित्येके ॥ १९ ॥

स्वकीययज्ञे सत्त्वेषु अवश्य कुर्यादित्येके ॥ १९ ॥

१६७. *यथा कामी वा ॥ २० ॥

स्वकीयेऽपि यज्ञे याथाकाम्यं वा स्यात्, कुर्याद्वा, नवे-
त्यर्थं ॥ २० ॥

१६८ दीक्षणीयाया तार्क्ष्यसामनीगायेत्, स्वमृषित्येते ॥ २१ ॥

दीक्षणीयायामिष्टौ प्रधानयागकाले गायेत् । अगाना
प्रधान^१कालत्वात् । स्पष्ट^२चाह जैमिनि — “यानि पशो
शिष्टानि सामानि यपान्ते तानि गायेत्, प्रधानयागकाले उपस-
त्सुच इष्टिषु चे”ति । तथा, “पागावृत्तस्तिष्ठन्नूपविष्टो वा
मध्यमया वाचा गाये”दिति ॥ २१ ॥

१६९. प्रायणीयायां प्रपद्भार्गवम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

१७० उदयनीयाया उद्धत् ॥ २३ ॥

भार्गवमित्यनुवर्तत इति ॥ २३ ॥

१७१. आतिथ्यायां गार्थीसामौशनम् ॥ २४ ॥

१. सूत्र १६७ लाटघायने नास्ति ।

१ प्रधानयागकाले । २ स्पष्टमत्राह ।

ओशनस्य*विशेषण गायत्री सामेति । गायत्र्यामृचि
गीयमानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ प्रवर्ग्यसामान्याह -

१७२. अञ्जन्तिधर्मं तत्र शार्ङ्गम् ॥ २५ ॥

प्रवर्ग्यप्रचारे धर्मं महावीरमध्वर्यवोऽञ्जन्ति । तदा शार्ङ्गं
गायेत् । अथ जैमिनि प्रवर्ग्यसामान्यधिकृत्याह— **“अन्त-
रेणवेद्युत्करौ प्रवद्य अपरेण होतार परीत्य दक्षिणतोऽधर्ममभिमुख-
उपविश्य गायेदिति ॥ २५ ॥

१७३. रजतजातरूपे उपदधति तच्छुक्रवन्द्रे ॥ २६ ॥

रजतञ्च जातरूपञ्च द्वे रवभे क्रमेणोपदधत्यध्वर्यवः ।
तदानी शुक्रनन्द्रमामनी गायेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

१७४. अभीन्धते तद्दुधर्मस्य तन्वौ ॥ २७ ॥

धर्ममित्यनुवर्तते, धर्ममभीन्धते अध्वर्यवः । तदानी धर्मस्य
तन्वौ गायेत् । अत्र केचित्धर्मं तन्वौ गीत्वा तदनन्तरं महा-
वेश्वानुरद्रतादीनि, कानिचित्सामानि धर्माभिरूपत्वात् गेया-
न्याहुः । तच्चिन्त्य, सूत्रकारेणानुवर्तत्वादिति ॥ २७ ॥

१७५. रुचितं प्राहुस्तद्दुधर्मस्यवारोचनमिन्द्रस्य वा ॥ २८ ॥

*अन्यथा देष्टुमओशन स्यात् ।

**उत्कर - भागलयकृताया ' अन्तर्वेद्या' मध्यमभागः
उत्करः ।

धर्ममित्यनुवर्तते— रुचित धर्मं प्राहुरध्वर्यव, ¹रुचितो धर्म इति । तदानी धर्मरोचनमिन्द्रोचन वा भावत् इति ॥ २८ ।

१७६. •धेनुसृजन्ति तद्धेनु ॥ २९ ॥

धेनुवत्सेनयोजयन्ति, अध्वर्यव तदानी धेनुसामगायेत् ॥ २९॥

तत्र स्वाध्यायवद्गानं प्राप्ते विशेषमाह—

१७७ ** तस्य देवतासु सोपायं स्तोभमाहरेदनुपायपादाया-
भ्यस्येदुत्तमं पादं पञ्चनिधनवदिति गौतमः ॥ ३० ॥

स्वादिष्टयेत्यस्यामृचि प्रतिपाद पुरस्तादेकैका देवताऽऽ-
म्नाता । भुवदिष्टा, जनदिष्टा, वृधदिष्टेति तृतीयपादस्वोपरिष्टा-
र्चका देवता करदिष्टेति । तदनन्तर सोपायस्तोभ । तदन्ते
देवताभूत निधन, सामोपक्रमे च निरुपायस्तोभ, एव^२स्त्रिपते
इदमाह-तस्य धेनुसाम्नाो देवतासु उच्यमानासु सोपाय स्तोभ
प्रत्येक पुरस्तादाहरेत् । उपायरहितस्तोभ ^३पादाय पादाय
पुरस्तादाहरेत् । तथा स्वादिष्टयेत्यस्या उत्तम पाद करदिष्टेति

• धेन् उपसृजन्तितद्धेन्विति लाटघायने । ...

** "तस्य देवतासु सोपायं स्तोभमाहरेत् न पादायेति
गौतम उत्तम पाद पुनरभ्यस्येत् यथा पञ्चनिधनेवामदेच्ये"
इति मूलद्वयमेव, १७७ १८० स्थाने विद्यते लाटघायने ।

1 यत्पद्यथा १४ १ ३, ३३ जाप-१५ ५-१३ ।

2, ३ स्थितनिदमाह ।] इ पा पदाय ।

चतुर्थदेवतानन्तरमाहृत्याभ्यस्येत् । अस्य ¹त्रयस्यापि दृष्टान्तः, पञ्चनिघनवदिति । यथा कथानश्चित्रइति पञ्चनिघनेवामदेव्ये निघनभूतासु देवतासु प्रत्येक सोपायस्तोभ आम्नातः । प्रतिपादं निरुपायस्तोभः, उत्तमश्च पादः चतुर्थनिघनानन्तरमभ्यस्यते तद्वदिति । अत्र तथाऽध्ययनाभावेऽपि पञ्चनिघनवामदेव्याध्ययननिदर्शनार्थमिति गौतमाभिप्रायः । अत्र उपायशब्देन स्तोभान्तगतो वाशब्दोऽभिधीयते । तस्य सर्वेषु सामसु निघनोपायत्वात्, निघनलक्षणत्वादित्यर्थः । तथा च वक्ष्यति तान्यन्तस्सामनिघनानि, ²वाक्चेत्स्तोभान्तोऽनन्तर इत्यादीति ॥३० ॥

मतान्तरमाह—

१७८ समस्येत्पददेवते इति शाण्डिल्यः ॥ ३१ ॥

पादश्च देवताश्च समस्येत्, नतयोः पृथक्पृथक् स्तोभमाहरेदिति शाण्डिल्यः । तस्याप्युत्तमस्य पादस्याभ्यासः संमत एव, निषेधाभावात् । तन्मते पञ्चकृत्वः स्तोभाहरणम् । तत्र यथाऽध्ययनं सामान्ते सोपायस्तोभः । ³तत्र पूर्वं देवता चतुष्टये *निरुपायस्तोभ इति ॥ ३१ ॥

*औहो वा इत्युक्त्वा होइ इत्यन्तमपोह्य स्वादिष्ठयेत्याह इति आण्डिल्यै प्रयोगे । तत्र देवतापदात् पूर्वं सोपायस्तोभः प्रयोक्तव्यः । तदनन्तर स्वादिष्ठयेति ध्रूयात् । ऋक् पादार्थं होइ इत्यन्तं न ध्रूयात् इत्यर्थः । अयमेव ऋजुरिति भाति ॥

1. इ. कृतोपस्यापि । 2. द्रा-२०-३-३२-३३ । 3. इ. तत्पूर्वं ।

मतान्तरमाह—

१७९. नोत्तमं पादं पुनरभ्यस्येदिति वार्षगण्यः ॥ ३२ ॥

उत्तमपादाभ्यासे प्रमाणाभावात् नाभ्यासः कार्यः । पञ्च-
निधने तु वामदेव्येऽभ्यसनसिद्धोऽभ्यास इति वैषम्यम् । तन्म-
तेऽपि पाददेवतयो समासेनैव स्तोभाहरणं पञ्चकृत्व इति
समानम् ॥ ३२ ॥

ननुच; तत्पक्षे केवल चतुर्थदेवताया. स्तोभाहरणं न
प्राप्नोति । ततः पूर्वं समस्तयोरेव पददेवतयोः स्तोभाहरणात् ।
तत आह—

१८०. शेषं यथा मरुतां भूतौ तथा समापयेत् ॥ ३३ ॥

यथाऽन्तश्चरति रोचनेति मरुतां भूतौ साम्नि पददेवतयो
समासेनैव पूर्वं स्तोभमाहृत्य पश्चात्केवलदेवताया अपि स्तोभा-
हरणमाप्नातम् । तद्वदत्रापि चतुर्थदेवताप्रभृति शेष समापयेत् ।
केवलदेवताया अपि स्तोभमाहृत्यैव समापयेदित्यर्थं ॥ ३३ ॥

१८१. पय आहरन्ति तत्पयः ॥ ३४ ॥

पयः आहरन्त्यध्वर्यव. तदानी पय. सज्ञकं सामगायेदिति ॥ ३४

१८२. आसिञ्चन्ति तत्सिन्धुपाम आत्वायिशन्त्विति ॥ ३५ ॥

महावीरे पय आसिञ्चन्ति, तदानी सिन्धुपाम गायेदिति ॥ ३५ ॥

१८३. शकाभ्यां परिगृह्णन्ति तद्वतिष्ठस्य *शकौ ॥ ३६ ॥

*महावीरधारणार्थं यज्ञियकाष्ठनिर्मितेमध्यमभागे वर्तुले
द्वे दारुणी शकपदवाच्ये भवतः ।

यदा शफाभ्यां महावीर परिगृह्णन्त्यध्वयं वः तदानी
वसिष्ठस्यशफाविति ॥ ३६ ॥

१८४. द्वियमाणे व्रतपक्षौ ॥ ३७ ॥

अध्वर्युभिर्महावीरे द्वियमाणे इति ॥ ३७ ॥

१८५. हुतेऽश्विनोर्ग्रतेऽहोरात्रयोर्वा ॥ ३८ ॥

हुतेघर्मोऽश्विनोर्ग्रते अहोरात्रयोर्ग्रते वा गायेदिति ॥ ३८ ॥

१८६. रौहिणाभ्यां पुरोडाशाभ्यां चरन्ति तद्राजनरौहिणके ॥ ३९ ॥

स्पष्टमिति ॥ ३९ ॥

१८७. परिधर्म्यं सम्राडासन्धां समारोपयन्ति, तदाऽऽरूढ-
वदाङ्गिरसमितएत इति स्वनिधनम् ॥ ४० ॥

परिधर्म्यं प्रवर्गोपकरण महावीरादिकं अध्वर्यव साव-
यन्ति, तदानीमारूढवदाङ्गिरसं गायेत् । तस्य साम्न ऊपेति
निधनम् । तदपोह्य तत्स्थाने स्वगिति निधनश्च कुर्यात् । स्व-
निधनमिति बहुव्रीहि । आरोहानितिपदान्वयादारूढवदित्यु-
क्तमिति ॥ ४० ॥

१८८. *अग्निं प्रणयन्ति तत्राग्नेर्ग्रतम् ॥ ४१ ॥

ओपवसथ्येऽह्नयुत्तरवेद्या अग्निप्रणयन्त्यध्वयं वः । तदानी-
मग्नेर्ग्रतमनुव्रजन्नेव गायेत् । होतुरनुव्रजनदर्शनात् इति ॥ ४१ ॥

*अत्र ऋग्मयो यजुर्मयः साममयो भवति इतिह्याह इति
साटधामने अधिकं सूत्र, भाष्यं च 'व्रम्याविद्यया सस्कृतः घर्म-
इत्यर्थे इति ॥

१८९. अग्नीषोमी तत्रोभयोर्व्रते ॥ ४२ ॥

प्रणयन्तीत्यनुवर्तते - अग्नीषोमी प्रणयन्त्यध्वर्यव । तदा-
नीमुभयोरग्नेस्सोमस्य च व्रते गायेदिति ॥ ४२ ॥

१९०. *सुत्यायां यज्ञसारथि प्राक्प्रातरनुवाकोपाकरणादाग्नी-
ध्रीयेऽहरहः ॥ ४३ ॥

सुत्यादिवसे प्रातरनुवाकोपाकरणात्पूर्वं आग्नीध्रमण्डपे
उपविश्य यज्ञसारथि गायेत् । एवमहरहरहीनेज्विति ॥ ४३ ॥

१९१. सत्रे सत्रस्यद्धि ॥ ४४ ॥

सत्रेषु यज्ञसारथिस्थाने सत्रस्यद्धि गायेत् ॥ ४४ ॥

१९२. उक्षाचेदनूषन्ध्व औक्ष्णोरन्ध्रे ॥ ४५ ॥

अवभृथोत्तरकालमनूषन्ध्वपशुस्ति, सचेदुक्षास्यात् तदानी-
मौक्ष्णोरन्ध्रे सामनीवपान्ते गायेत् । यानि पशौ शिष्टानि तानि
वपान्ते गायेदिति । जैमिनिवचनात् । अत्र केचिदान्नीध्रीये
गानं कार्यमित्याहुः, अन्ये तु ^१विशेषावचनादङ्गानां प्रधानदेश-
त्वाच्चाहवनीयसमीपे गानमित्याहुः इति ॥ ४५ ॥

१९३. ऋषभार्पणम् ॥ ४६ ॥

अनूषन्ध्वइति विपरिणतमनुवर्तते । ऋषभेऽनूषन्ध्वे सति,
अर्पणं सामगायेदिति ॥ ४६ ॥

*"सुत्याया यज्ञसारथ्यहरहरिति लाट्यायने मूत्रम् ।

१ अ २ २ २१ । २ ३ विशेषपपना महाया प्रयागदेतासाहाह-
वनीय ।

यद्यन्यतो गृह स्यात्तदा देवयजनस्य उत्तरपाश्वेन गच्छेत् ।
उभयथाऽप्या^०पाने^१नैव^२ देवयजनस्य प्रवेश इति ॥ २ ॥

२०३. पूर्वो सदसोद्धार्यो^३श्चभ्रावन्तरेण प्रवधाग्रेर्णा^४दुर्वरीं
गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठन् अश्वर्युणासहोच्छ्रयेद्दक्षिणोत्तरो-
त्तानाभ्यां पाणिभ्यां द्युता^५नस्त्वेति ॥ ३ ॥

सदसः पूर्वद्वारे स्मूणानिखननार्थमवटद्वयमस्ति, तौश्वध्री
अन्तरेण प्रविश्य प्रागग्रामोदुश्वरीमश्वर्युणा पूर्वमेव निहिताम-
ग्रेण गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठन् अश्वर्युणा सहोच्छ्रयेत् ।^३दक्षिणोत्तरो-
त्तानाभ्यां पाणिभ्यां द्युतानस्त्वेति ब्राह्मणपठितेन मन्त्रेण, पृथि-
वीमित्यन्तेनेति ॥ ३ ॥

२०४. आयोरिति श्वश्रेऽवदध्यात् ॥ ४ ॥

आयोष्ट्वेत्यादिना हृदय इत्यन्तेन ब्राह्मण पठितेन मन्त्रेण
श्वश्रेऽवदध्यात् । अत्र ब्राह्मण, "४तामन्वारभत आयो"ष्ट्वेति ।
तस्यायमर्थं अन्वारभ्य सादयेदिति । कुत ? सादयामीति मन्त्र-
लिङ्गात्सूत्रानुरोधाच्चेति ॥ ४ ॥

२०५. अवधाय जपेश्वमः समुद्राय नमः^५समुद्रस्यचक्षसे
मामा यूनर्वाहासीदुर्गस्पृजो^६दा ऊर्जं मेदेहजं
मे धेहजंमेदेहजं मे धेहीति ॥ ५ ॥

* चात्वालोत्कारयोर्ग्रन्थे तदापानसजक सश्वरमार्गः ।

1. इ आप्नतेन । 2 सा-भा-६-४-२ । 3 इ, दक्षिणोत्तराभ्या-
मुत्तानाभ्यां । 4 सा-भा-६-४-३ । 5 सा-भा-६-४-७-८-११ ।

A आप्नानेनैव शीर्षं नैवेति क.प पाठ

ननु ब्राह्मण पठितएव मन्त्र. किमर्थं पठ्यते? उच्यते;
ब्राह्मणे मन्त्रैकदेशाना पृथक् पृथग्विनियोग प्रतिभाति । तन्नि-
वृत्त्यर्थं कारस्त्रेण¹ पठित्वा जपे विनियुक्त इति ॥ ५ ॥

२०६. ताम्रविसृजेदाऽऽवच्छादनात् ॥ ६ ॥

ताम्रीदुंबरी न विसृजेत्, छदिरध्यु²हनात्पूर्वमिति ॥ ६ ॥

२०७. अश्वर्युणाऽभिहुतायां जुहुयात्तस्यैवाऽऽवृताऽन्तरेण
विशाखे ॥ ७ ॥

अश्वर्युणाऽभिहुतायामौदुम्बरी-होमे कृते इत्यर्थः । तस्मै-
वाश्वर्यो. आनृता-प्रकारेण हिरण्यनिधानादिना, औदुम्बरीः
विशाखयोर्मध्ये खवेण जुहुयादिति ॥ ७ ॥

२०८. घृतेन धावापृथिवी आग्नीणायां स्वाहेति पूर्वा,
प्रजापतयेस्वाहेत्युचराम् ॥ ८ ॥

आहुतिमितिशेषः ॥ ८ ॥

२०९. अन्यतरां वा स्वाहाकारद्वितीयाम् ॥ ९ ॥

पूर्वयोर्मन्त्रयोरन्यतरेणैकामाहुति, केवलस्वाहाकारेण
द्वितीयामाहुतिमिति पक्षान्तरमिति ॥ ९ ॥

२१०. यथा भूमिमाज्यं प्राप्स्यतीति ॥ १० ॥

उभयोरपि पक्षयोः, यथागूमि औदुम्बरीमूलमाज्यं

1. इ पठित्वाजपे विनियुक्ते । 2. अ-२-३-१७ ।

प्राप्तयति, तथा प्रभूतमन्नान्नयेत् । इतीति—अनेन प्रकारेणेत्यर्थ ॥ १० ॥

२११. *आज्य होमचोदना**स्वनादेशे ॥ ११ ॥

स्पष्टमिति ॥ ११ ॥

२१२. अधस्ताद्विश्रास्य परिगृह्यजपेत् दिवि
देवां दँह मयि प्रजामिति ॥ १२ ॥

स्पष्टमिति ॥ १२ ॥

२१३. अन्तश्चिरे ऋषींसि दँह मयि पशूनिति मध्ये ॥ १३ ॥

ओदुम्बरीमध्य परिगृह्येत्यर्थ ॥ १३ ॥

२१४. पृथिव्यामर्ध्यावर्धादिहँ मयिसजातानिति मूले ॥ १४ ॥

मूल परिगृह्येत्यर्थ ॥ १४ ॥

२१५. ऊर्ध्वं होमाद्याजमानं धानञ्जप्यः ॥ १५ ॥

होमादूर्ध्वं यत्कर्म मन्त्रजपात्मकं, तद्यजमानेनेव कर्तव्यं, मयि प्रजा पशून् सजातान् दँहेति प्रत्यगाशीष्ट्वादिति ॥ १५ ॥

२१६. स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यौ या वै काश्चिदृत्विमात्रिष-
माशास्ते यजमानस्यैव ॥ १६ ॥

* इदं सूत्रं लाटघावने नास्ति ।

** "आज्य जुहुयात् हवियोऽनादणे" । खा-गृ-सू पट-
२-घ-२-मू-१५ ।

1. इ यजमानस्य कश्चिदिति ।

स्वयमेवोद्गात्रा मन्त्रजपःकार्येइतिमतान्तरम् । ऋत्विग्भिः
कृतमपि फलाशासनं यजमानगतमेवाशास्यते, न स्वार्थमिति
हेतोरिति ॥ १६ ॥

२१७. अक्छाद्यमानायां दिव्यञ्छासि सन्तनिनाम
विश्वजनस्य छाया, नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीरिति ॥ १७ ॥

अध्वर्युणाऽक्छाद्यमानायामोदुवर्यां जपेदिति ॥ १७ ॥

२१८. दक्षिणेन श्वभ्रान् गत्वाऽपरौद्वार्यावन्तरेण प्रपद्यैत्कुर्वा-
दिति शाण्डिल्यः ॥ १८ ॥

सदसि यावन्तः श्वभ्राः, स्थूणानिखननार्थाः, तान् सर्वान्
दक्षिणेन गत्वा, अपरौद्वार्यां-श्वभ्रावन्तरेण प्रपद्य, एतत्-उच्छ्र-
यणादिकं कुर्यादिति शाण्डिल्य इति ॥ १८ ॥

२१९. उत्तरेणेति घानञ्जय्यः ॥ १९ ॥

तानेवश्वभ्रानुत्तरेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२२०. गौतमीयमितरत् ॥ २० ॥

इतरमतं गौतमीय, यत् ^१पूर्वमुक्तम् पूर्वेणसदसोद्वार्या-
वित्यादि ॥ २० ॥

२२१ यथेतेनिष्क्रामेत् ॥ २१ ॥

^२सर्वथा येनप्रकारेण सदसि प्रविष्टः तेनैव प्रकारेण
निष्क्रामेदिति ॥ २१ ॥

इति द्वितीयपटले तृतीयः खण्डः -

अथ चतुर्थं. खण्ड.

०२२. *यूपमुच्छ्रीयमाणमनुमन्त्रयेर^१नृमणऊर्ध्वमर
सन्त्येति ॥ १ ॥

यूपोच्छ्रयणकाले, अञ्जयुणा यूपमुच्छ्रीयमाणं उद्गाता-

*यूपलक्षणं पङ्क्तिशे—१. यूपं करोति सक्षीरं स्थूल मूले
बालाग्रं अनुरूपम् । २. वज्रोवैयूपः वज्रेणैवास्मै भ्रातृव्यं प्रह-
रति । ३. क्षण्टाश्री करोति । ४. दश दिशः परिगृह्णाति ।
५. पञ्चदश सप्तदश एकविंशत्यरत्नि वा । ६. पालाशं पुष्टि-
कामस्य, वैत्वं ब्रह्मवचंस कामस्य, औदुम्बरं अन्नाद्यकामस्य,
खादिर बलकामस्य वैभीतकराजवृक्षो भ्रातृव्यवतः, क्रमुका-
श्वत्व पापणा. यशस्कामस्य, यत्किञ्च यज्ञियं पशुकामस्य ।
७. तत्रवर्जनीयाभवन्ति गडुलो व्रणिलो व्यावृत्तः, कुटिः कुब्जः
भूलः दग्ध शुष्क. सुपिर घुणजग्धः इत्यप्रशस्ताः । ८. अथ
प्रशस्ता. गुह्यावर्ताः अनूपर्वसमा. प्रशस्ताः । ९. यूपस्याश्रिदैव-
तानि अग्निं पूर्वायां यमो दक्षिणायां वरुणः पश्चिमायां सोम
उत्तरायां याविदिशः तामु आदित्यरुद्रमरुद्दसवः, अपराजिता.
पितरश्चाधरायां साध्याश्चोर्ध्वायाम् १०. सर्वदैवत्यो वै यूपः
यूपो वैबहुरूप वज्रीभूत्वा देवानुपतिष्ठते इत्यादि पङ्क्ति-अ-५-
ख-४-सू १ to १० ।

ग्रप्या वृक्षाः पलाशखादिरवित्त्वरीहीतका ॥ पालशं
तेजस्कामोयज्ञकामो वा । यादिर, स्वर्गकामो वीर्यकामो वा ।

रोऽनुमन्त्रये*रन्, 'युगपत्कर्मसु सर्वेष्विति' वक्ष्यमाण सूत्रात्
 त्रय एवोद्गातारः । चत्वारोऽपीति केचित्, अस्मिन् स्थाने युगप-
 त्कर्मस्विति सूत्राकरणात् । नृमण ऊर्ध्वंभरसन्त्वेति पदत्रयोपादानं
 उत्तरसूत्रे तत्परामर्शनार्थमिति ॥ १ ॥

२२३. एतान्वेषोद्दृष्ट्यानि यावन्तः स्युः ॥ २ ॥

एतान्येव स्त्रीणिपदानि कदाचिद्गृहस्थानानि भवन्ति । यत्र
 यावन्तो यूपास्स्युः, तत्र तावत्सु यूपेषु, तद्यथा यूपैकादशिन्यां
 नृमणस, ऊर्ध्वंभरसः, वः इति । तत्र कालभेदेन यूपानामुच्छ्रयणात्
 प्रकृतिवदधिकारेण प्रयोगे प्राप्ते, वचनमेतत् प्रथमयूपोच्छ्रयण-
 काल एव उत्तरानप्यभिप्रेत्य मन्त्रोहः कार्य इति । नृमण इति
 समासोयं सकारान्तः संवृध्यन्तः । यथा ^२समुद्रे त्वा नृमणा

वैल्वमन्नाद्यकामो ब्रह्मवचंसकामो वा । रोहीतकं प्रजाकामश्च-
 क्षुष्कामो वा ॥ समेजातमशाखाजं बहुपर्णशाखं अप्रतिशुष्कायं
 असुपिरमव्यावृत्तं अधूर्णमृजुमूर्ध्वंशकलमग्रईपदुपावनत प्रागुदक्
 प्रत्यगवोपनतम् ॥ आपस्तंबश्रौतसूत्रे सप्तमप्रश्ने प्रथमखण्डिका-
 सूत्रं १५, १६, १७ ॥

*अनुमन्त्रणलक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,
 स्पृशन्अनामिकाशेण, ववचिदालोकयन्नपि ।
 अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सर्वदैवानुमन्त्रयेत् ॥

अप्स्वन्तरिति । नृपु—प्राणिषु, मनो यम्य, रक्षिष्याम्येतानिति,
 स नृमणा - विष्णु, विष्णुत्वेनच यूप स्तूयते - ¹उरुविष्णो
 विक्रमस्वेत्यादिभि । तेन अय मन्त्रार्थ, हेनृमण त्वामूर्ध्वंभरस
 ऊर्ध्वं धार्यमाण, अहमप्सूर्ध्वंभरा दृशेयम् । त्वया विष्ण्वात्मना
 अहमप्सूर्ध्वं धार्यमाण स्यामित्यर्थ । केचित्तु नृमण शब्द ²ब्रह्म-
 वाची खलेवाल्या वर्तत इत्याहु ³ । तदयुवत, तस्य समासत्वेन
 बह्वृचतंतरीयैरऽऽययनादिति ॥ २ ॥

२२४. यत्र तिष्ठन्त उछीयमाणं पश्येयुरिति छाण्डिल्यः ॥ ३ ॥

अन्तर्वेदिवा बहिर्वेदि वा यत्र तिष्ठन्तो यूप द्रष्टुं शक्नुयु-
 त्त स्थित्वाऽनुमन्तणमित्यर्थे ॥ ३ ॥

२२५ अन्तर्वेद्यैवेति धानञ्जयः ॥ ४ ॥

स्पष्टमिति ॥ ४ ॥

तन्नहेतुमाह—

२२६ न बहिर्वेदि यजुरवकृत्यत इति ॥ ५ ॥

न हि सति सभवे, बहिर्वेदि मन्त्रप्रयोगो युक्त इति ॥५ ॥

अथ सूर्येऽहनि प्रातरनुवाकात्पूर्व विश्वरूपा गान,

1 तैन्त १-३ ४ १ ।

2 ४ उपक्रमवाची ।

3 अदस्कन्वदुत्तो-२ ४ १ २ ।

अस्मद्ब्राह्मणविहितम् । तत्करणे गुणातिशयश्च श्रुतः ।
शाखान्तरे तु तद्गान निषिद्धम् । तत्र निषेधपक्षमुपपादयति-

२२७. विश्वरूपाणां गानं ज्योतिष्टोमे यजमानेनोक्तः
प्रत्याचक्षीत चतुष्टोमस्तोमसंपदतिरेकात् ग्रहशस्त्रा
भावाच्च ॥ ६ ॥

गुणातिशयलिप्सुता यजमानेन चोदितोप्युद्गाता विश्व-
रूपाणां गान प्रत्याचक्षीत-नैवकुर्यादित्यर्थः । कुत ? चतुष्टोमस्य
अग्निष्टोमस्य, स्तोमानां त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां या
संख्यासपत्तिः ब्राह्मणेनोक्ता, 'तस्य नवतिशत स्तोत्रीया' इति,
तदतिरेकप्रसगात् । विश्वरूपागाने हि तिस्रस्तोत्रीया अतिरि-
च्येरन् । स्तोमसपत्तिरपि गुणवत्तरैव श्रुता । किञ्च गानपक्षे
ग्रहशस्त्राभ्यामवयव भवितव्यम् । अह वा गृहीत्वा चमस

*अध्वर्यवित्याहोद्गाता मा स्म मेऽनिवेद्य होत्रे प्रातरनु-
वाकमुपाकरोरिति । सोऽध्वर्यु प्राह । सहतो व्रजति स पूर्वया-
द्वारा हविर्दाने प्रपद्यते ॥ स दक्षिणस्य हविर्दानस्योत्तरं
चक्रमभ्यपथ्रममाण उदङ्ङासीतो विश्वरूपा गायति ॥ षड्विंश
ब्रा-१-४-१ to ४ ।

**क्षत्रं वै स्तोत्रं विट् शस्त्रं क्षत्रेणैवास्मै विषां अनुधीयं
अनुवर्तमानं करोति । अथो स्तुतशस्त्रयोरेव समारम्भाय अव्य-
वस्रसाय सतत्यै । इत्यादिना गुणातिशयः श्रुतः । (षड्विंश-
१-४-५)

बोनीयस्तोत्रमुपाकुर्यादिति तैत्तरीयश्रुतेः; “स्तुतमनुशसति शान्त्या” इति च । न च तद्वयमप्यत्रास्ति; तस्मादप्यगानमिति ॥ ६ ॥

अथ गानमुपपादयन्नाह—

२२८. वसतीवर्षोग्रहः प्रातरनुवाकशस्त्रमासां न च
संपत्कोपो यथान्यैः परिसामभिर्गायैवेति चेद्ब्रूयात् ॥ ७ ॥

वसतीवर्षोग्रहः प्रातरनुवाक शस्त्र भविष्यति । न च ब्राह्मणोक्तसपद्विरोध । विश्वरूपाभिः सोमात्मकस्य हविषस्तद्देवतानाञ्च स्तुत्यभावात् । यथा परिसामभिर्नसंपत्कोपस्तद्वत् । तस्मात् विश्वरूपा गायैवेति यजमानो यदि ब्रूयात् तदा गान कार्यमिति । नात्र यजमाननियोगस्तन्त्रम्; किन्तु यथोक्त ग्रहशस्त्रकल्पति । यदि रोचते, तदा गातव्यमित्येतावद्विबधितम् । तेन यजमानेनानुक्तोऽपि गायैदिति शास्त्रार्थः । केचित्त्वाहु-
नित्यमेव गानम् । (यजमान) नियोगः, प्रत्याख्यात पुननियोगश्चादृष्टार्थं कार्यमिति, तदयुक्तः; ग्रहशस्त्राभावादिति हेतुकथन वैयर्थ्यात्, “गायैवेति चेद्ब्रूया”दिति चेच्छब्देनानित्यतासूचनाच्च । जमिनिरपि प्रत्याख्यानेनाकरणमेवाह, “तं यदि ब्रूयुविश्वरूपागायेति^१ न करोमि एत त्रयोदश स्तोत्रं विराजं सलोभयतीति ब्रूयात् ।” (सभवे तु कार्यं अन्यत्र नेति) ॥ ७ ॥

अथ गानपक्षे प्रकार विधत्ते—

१ सं-स ३-१-२-४ । २. ता-आ-४-९-१३ ।

३. ४ ‘विश्वरूपागायेत्यनुमंश एतत्त्रयोदश’ इति पाठभेदः ।

२२९. न मामनामन्व्य प्रातरनुवाकमुपाकुर्या इत्यध्वर्युं ब्रूयात् ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

२३०. होतारं प्रातरनुवाकायोपविष्टं पूर्वेण गत्वा यजमानश्च
पूर्वयाद्वारा प्रपद्यान्तरेणहविर्धानि पूर्वेणचक्रे उदङ्मुखः
उपविशेत्तूष्णीम् ॥ ९ ॥

पूर्वया द्वाराहविर्धानं प्रपद्य पूर्वमेवोपविष्ट होतारमग्रतो
गत्वा शकटयोर्मध्ये चक्रयोः पुरस्तादुदङ्मुख उपविशेत् । तूष्णी-
मिति वचनं स्तोत्रधर्मस्य मन्त्रबहुपुवेशानस्य निवृत्यर्थमिति ॥ ९ ॥

२३१. पुरस्ताद्यजमानः प्रत्यङ्मुखः ॥ १० ॥

यजमानस्यापि सह प्रपदनं पूर्वमुषत, स पुरस्तादुद्गातु-
रुपविशेदिति ॥ १० ॥

२३२. १ युञ्जे वाचं शतपदीं गाये सहस्रवर्तनि गायत्र वैष्टुभं
जगद्विश्वारूपाणि संभृता देवाओकांसि चक्रि र इत्येतस्यां
पदतीं त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानञ्जयः, स्वाध्यायवत्स्वरेण ॥ ११ ॥

पङ्क्ताविति वचनं पञ्चस्वपि पादेषु व्याप्यगानार्थं ।
२ अनिरुक्त गेयमिति सामान्यश्रुते, अत्रापवादाभावादनिरुक्तमेव
गेयम् । स्वाध्यायवत्स्वरेणेति मध्यमयावाचेत्यर्थः ॥ ११ ॥

* युञ्जेवाच शतपदी इत्याह । वाग्वाच शतपदी ऋक्
शतपदी शतसनिमेव तदात्मानं च यजमानं च करोति ॥ इत्यादि-
प्रथसा, षड्विंश ब्राह्मण अध्या-१-पाद-४-ब्रा-१० ।

1. पञ्चविंश-१-४ १०-१५ । 2. ता-वा ७-१-४-८ ।

२३३. मनसैव यजमान उपस्वरेत् ॥ १२ ॥

उद्गातुर्गनिकाले यजमानो मनसैव गायत्रमुपस्वरेत्-
गायेदित्यर्थः । तदप्यनिरुक्तमेव । *केचिदाचिकमित्याहुरिति ॥ १२ ॥

२३४. त्रिषु त्रिषु पदेषु गायेदिति गौतमः ॥ १३ ॥

गुञ्जेवाचमित्यस्या ऋचः त्रिषु त्रिषु पादेषु गायत्रं गायेत् ।
न पञ्चसु पादेष्विति गौतम इति ॥ १३ ॥

कथमित्याह—

२३५. पूर्वं पूर्वमतिसृजन् गायत्रीकारम् ॥ १४ ॥

प्रथममाद्येषु त्रिषु पादेषु गीत्वा, पश्चात्प्रथमं पाद-
मुत्सृज्य द्वितीयमुपक्रम्य पादत्रयमनभ्यासेन ^१गायत्रं कृत्वा
गायेत् । पुनर्द्वितीयं पादमुत्सृज्य तृतीयमुपक्रम्य तथैव गान
मिति ॥ १४ ॥

२३६. प्रगाथकारं वा ॥ १५ ॥

प्रगाथं वा कृत्वा गायेत् । तत् कथम्? प्रथमं पादत्रये
गीत्वा, पश्चात्तृतीयं ^१दं द्विरभ्यस्य, चतुर्थेन पादेन सह गायत्रं
कृत्वा गायेत् । एवं चतुर्थपादं द्विरभ्यस्य पञ्चमेन सह गायत्रं

*केचित्-रुद्रस्कन्धः । यजमानस्य आचिकं गानमेव इति
आण्डपितृसं प्रयोगे ॥ यजमानः मनसैव तत्सवितुर्वरेण्योमितिषत्
आचिकं गायेत् इति कल्पभाष्ये च ॥

कृत्वा गायेत् । कृत एतत्-पूर्वस्तोत्रीयान्त्यस्य पादस्य पुन-
रभ्यासः प्रगाथ इत्युच्यते । अत्र त्रिपु त्रिपु पदेषु गायेदिति
वचनात्तस्यैव द्विरभ्यासः कार्य इति ॥ १५ ॥

२३७. गीत्वा यथार्थं स्यात् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥ १६ ॥

२३८. विश्वरूपाश्वेदायेज्ज्योतीष्यपि गायेत् ॥ १७ ॥

पुञ्जेवाचमिति तिमृणां स्तोत्रीयाणां विश्वरूपा इत्यभि-
धानम् । विश्वारूपाणि संभृतेत्यक्षरान्वयात् । चेच्छब्दः तासा-
मनित्यतां सूचयतीति ॥ १७ ॥

अथ ज्योतिषां गानकालमाह—

२३९. परिहिते प्रातरनुवाकेऽपोनप्रीयं नाम सूक्तं, पुरा तस्मा-
द्वोत्तरमारमयित्वा ॥ १८ ॥

प्रातरनुवाके होत्रा समापिते सति, पश्चात्तेनैवानुवक्तव्य-
मपोनप्रीयं नाम सूक्तमस्ति । तदनुवचनात् पूर्वं होतारमारम-
स्वेत्युक्त्वा ज्योतीषि गायेदिति ॥ १८ ॥

२४०. आप्रयणस्य वाऽनुहिंकारं पवित्रं धारयन् ॥ १९ ॥

अथवा आप्रयणं गृह्णतोऽध्वर्योः ^१हिंकारकालः । तद्वेलायां
दशापवित्रं धारयन् ज्योतीषि गायेदिति ॥ १९ ॥

२४१. आस्तावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगात् ॥ २० ॥

यद्यन्यतो गृहं स्यात्तदा देवयजनस्य उत्तरपार्श्वेन गच्छेत् ।
उभयथाऽप्या^१पाने^२नैव^३ देवयजनस्य प्रवेश इति ॥ २ ॥

२०३. पूर्वां सदसोद्वार्योश्चभ्रावन्तरेण प्रपद्यागेणोद्वर्री
गत्वोददद्मुखस्तिष्ठन् अध्वर्युणासहोच्छ्रयेद्दक्षिणोत्तरो-
त्तानाम्या पाणिभ्यां द्युता^४नस्त्विति ॥ ३ ॥

सदस पूर्वद्वारे स्थूणातिखननार्थमवटद्वयमस्ति, तीश्वभ्री
अन्तरेण प्रविश्य प्राग्ग्रामीदुम्बरीमध्वर्युणा पूर्वमेव निहिताम-
ग्रेण गत्वोददद्मुखस्तिष्ठन् अध्वर्युणा सहोच्छ्रयेत् । ^३दक्षिणोत्तरो-
त्तानाम्या पाणिभ्यां द्युतानस्त्विति ब्राह्मणपठितेन मन्त्रेण, पृथि-
वीमित्यन्तेनेति ॥ ३ ॥

२०४ आयोरिति श्वध्रेऽवदध्यात् ॥ ४ ॥

आयोष्ट्वेत्यादिना हृदय इत्यन्तेन ब्राह्मण पठितेन मन्त्रेण
श्वध्रेऽवदध्यात् । अत्र ब्राह्मण, "४तामन्वारभत आयो"ष्ट्वेति ।
तस्यायमर्थः अन्वारभ्य सादयेदिति । कुत ? सादयामीति मन्त्र-
लिङ्गात्सूत्रानुरोधाच्चेति ॥ ४ ॥

२०५. अवधाय जपेक्षमः ससुद्राय नमः ^१ससुद्रस्यचक्षसे
मामा यून्वाहासीदूर्गस्यूजोदा ऊर्न मेदेक्षर्जं
मे धेक्षन्नमेदेक्षन्न मे धेहीति ॥ ५ ॥

^१ चात्त्रालोत्करयोर्वन्मध्य तदापानसंज्ञकं सञ्चरमाणं ।

१ इ आप्तानेन । २ तासा-६४२ । ३ इ दक्षिणोत्तराभ्या-
द्युतानाम्या । ४ तासा ६४३ । ५ तासा ६४७८५११ ।

▲ आप्तानेनव तीर्थे नवेति क ष पाठ

ननु ब्राह्मण पठितएव मन्त्र किमर्थं पठ्यते? उच्यते,
ब्राह्मणे मन्त्रैकदेशाना पृथक् पृथग्विनियोग प्रतिभाति । तस्मि-
न्वृत्त्यर्थं कात्स्न्येन पठित्वा जपे विनियुक्त इति ॥ ५ ॥

२०६. तान्नविसृजेदाऽऽवच्छादनात् ॥ ६ ॥

तामोदुबरी न विसृजेत्, छदिरध्वू^२हनात्पूर्वमिति ॥ ६ ॥

२०७ अश्वर्युणाऽभिहुतायां जुहुपात्तस्यैवाऽऽवृताऽन्तरेण
विशाखे ॥ ७ ॥

अश्वर्युणाऽभिहुतायामोदुम्बर्या-होमे कृते इत्यर्थः । तस्यै-
वाश्वर्यो आवृता-प्रकारेण हिरण्यनिधानादिना, ओदुबर्या-
विशाखयोर्मध्ये स्रुवेण जुहुयादिति ॥ ७ ॥

२०८. घृतेन धावापृथिवी आप्रीणाथां स्वाहेति पूर्वा,
प्रजापतयेस्वाहेत्युत्तराम् ॥ ८ ॥

आहुतिमिति शेषः ॥ ८ ॥

२०९. अन्यतरां वा स्वाहाकारद्वितीयाम् ॥ ९ ॥

पूर्वयोर्मन्त्रयोरन्यतराणां कामाहुतिः, केवलस्वाहाकारेण
द्वितीयामाहुतिमिति पक्षान्तरमिति ॥ ९ ॥

२१०. यथा भूमिमान्यं प्राप्स्यतीति ॥ १० ॥

उभयोरपि पक्षयो, यथामूमि ओदुम्बरीमूलमाज्य

1 & पठितत्वाज्जपे विनियुक्ते । 2. वा २-३-१७ ।

प्राप्स्यति, तथा प्रभूनमवन्नावयेत् । इतीति—अनेन प्रकारेण-
त्ययः ॥ १० ॥

२११. *आज्यं होमचोदना**स्वनादेशे ॥ ११ ॥
स्पष्टमिति ॥ ११ ॥

२१२. अधस्ताद्विशासस्य परिगृह्यजपेत् दिवि
देवां ईह मयि प्रजामिति ॥ १२ ॥
स्पष्टमिति ॥ १२ ॥

२१३. अन्तरिक्षे वधोसि ईह मयि पशूनिति मध्ये ॥ १३ ॥
ओदुम्बरीमध्ये परिगृह्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

२१४. पृथिव्यामध्येपथीदेहे मयिसजातानिति मूले ॥ १४ ॥
मूल परिगृह्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

२१५. ऊर्ध्वं होमाद्याजमानं धानञ्जयः ॥ १५ ॥

होमादूर्ध्वं यत्कर्म मन्त्रजपात्मकं, तद्यजमानेनैव कर्तव्यं,
मयि प्रजा पशुन् सजातान् दृहेति प्रत्यगाशीष्ट्वादिति ॥ १५ ॥

२१६. स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यौ यां वै काश्चिदतिगाक्षिष-
माशास्ते यजमानस्यैव १सेति ॥ १६ ॥

* इदं सूत्रं लाट्यायने नास्ति ।

** "आज्यं जुहुयात् हविषोऽनादेशे" । द्या-गु-सू-पट-

• २-घ-२-मू-१५ ।

1. इ पशुगात्रम तथेति ।

स्वयमेवोद्गात्रा मन्त्रजपकार्यइतिमतान्तरम् । ऋत्विग्भिः
कृतमपि फलाशासनं यजमानगतमेवाशास्यते, न स्वार्थमिति
हेतोरिति ॥ १६ ॥

२१७. अथच्छाद्यमानार्या दिव्यच्छत्रासि सन्तनिनाम
विश्वजनस्य छाया, नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीरिति ॥ १७ ॥
अध्वर्युणाऽवच्छाद्यमानायामोदुधर्या जपेदिति ॥ १७ ॥

२१८. दक्षिणेन श्वभ्रान् गत्वाऽपरोद्धार्यावन्तरेण प्रपद्यैतत्कुर्या-
दिति शाण्डिल्यः ॥ १८ ॥

सदसि यावन्तः श्वभ्राः, स्यूणानिखननार्थाः, तान् सर्वान्
दक्षिणेन गत्वा, अपरोद्धार्या-श्वभ्रावन्तरेण प्रपद्य, एतत्-उच्छ्र-
यणादिक कुर्यादिति शाण्डिल्य इति ॥ १८ ॥

२१९. उत्तरेणेति धानञ्जयः ॥ १९ ॥
तानेवश्वभ्रानुत्तरेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२२०. गौतमीयमितरत् ॥ २० ॥
इतरमत गौतमीय, यत् पूर्वमुक्तम् पूर्वोणसदसोद्धार्या-
वित्यादि ॥ २० ॥

२२१ यथेतनिष्क्रामेत् ॥ २१ ॥

^२ सर्वथा येनप्रकारेण सदसि प्रविष्टः तेनैव प्रकारेण
निष्क्रामेदिति ॥ २१ ॥

इति द्वितीयपटले तृतीयः खण्डः -

अथ चतुर्थं खण्ड.

२२२. *यूपमुच्छ्रीयमाणमनुमन्त्रयेरन्मृमणऊर्ष्वेभर
सन्वेति ॥ १ ॥

यूपोच्छ्रयणकाले, अध्वर्युणा यूपमुच्छ्रीयमाणं उद्गाता-

*यूपलक्षणं षड्विंशे— १. यूपं करोति सक्षीरं स्थूलं मूले
बालाग्रं अनुरूपम् । २. वज्रोर्वेयूपः वज्रेणैवास्मै भ्रातृव्यं प्रह-
रति । ३. अष्टाश्रीः करोति । ४. दश विगः परिगृह्णाति ।
५. पञ्चदश सप्तदश एकविंशत्यरतिं वा । ६. पालाशे पुष्टि-
कामस्य, वैल्वं ब्रह्मवचंस कामस्य, औदुम्बरं अन्नाद्यकामस्य,
खादिरं बलकामस्य वैभीतकराजवृक्षौ भ्रातृव्यवतः, क्रमुका-
श्ववत्य पापणाः यशस्कामस्य, यत्किञ्च यज्ञियं पशुकामस्य ।
७. तत्रवर्जनीयाभवन्ति गडुलो व्रणितो व्यावृत्तः, कुटिः कुब्जः
शूलः दग्धः शुष्कः सुपिरः घुणजग्धः इत्यप्रशस्ताः । ८. अथ
प्रशस्ताः शुद्धावर्ताः अनुपूर्वसमाः प्रशस्ताः । ९. यूपस्याधिदैव-
तानि अग्निः पूर्वायां यमो दक्षिणायां वरुणः पश्चिमायो सोम
उत्तरायो याविदिशः तामु आदित्यरुद्रमरुद्भवः, अपराजिताः
पितरश्चाधरायां साध्याश्चोर्ध्वायाम् १०. सर्वदैवत्यो वै यूपः
यूपो वैबहुरूपः वज्जीभूत्वा देवानुपतिष्ठते इत्यादि षड्वि-अ-५-
ख-४-सू १ to १० ।

यूप्या वृक्षाः पलाशखदिरबिल्वरोहीतकाः ॥ पालशं
तेजस्कामोयज्ञकामो वा । खादिरं, स्वर्गकामो वीर्यकामो वा ।

रोऽनुमन्त्रये^१रन्, 'युगपत्कर्मसु रावेष्विति' वक्ष्यमाण सूत्रात्
 द्वय एवोद्गातारः । चत्वारोऽपीति केचित्, अस्मिन् स्थाने युगप-
 त्कर्मस्त्विति सूत्राकरणात् । नृमणऊर्ध्वभरसन्त्वेति पद्ययोपादानं
 उत्तरसूत्रे तत्परामर्शानार्थमिति ॥ १ ॥

२२३. एतान्येवोहस्थानानि यावन्तः स्युः ॥ २ ॥

एतान्येव त्रीणिपदानि कदाचिद्गूहस्थानानि भवन्ति । यत्र
 यावन्तो यूपास्स्युः, तत्र तावत्सु यूपेषु, तद्यथा यूपैकादशिन्यां
 नृमणस, ऊर्ध्वभरसः, वः इति । तत्र कालभेदेन यूपानामुच्छ्रयणात्
 प्रकृतिवदविकारेण प्रयोगे प्राप्ते, वचनमेतत् प्रथमयूपोच्छ्रयण-
 काल एव उत्तरानप्यभिप्रेत्य सन्वोह कार्य इति । नृमण इति
 समासोयं सकारान्तं सदुध्यन्त । यथा ^२समुद्रे त्वा नृमणा

बैल्वमन्नाद्यकामो ब्रह्मवर्चसकामो वा । रोहीतक प्रजाकामश्च-
 क्षुत्कामो वा ॥ समेजातमशाखाज बहुपर्णशाख अप्रतिशुष्काग्र
 असुपिरमव्यावृत्तं अधूर्णमृजुमूर्ध्वशाकलमग्रईपद्गुपावनत प्रागुदक्
 प्रत्यग्वोपन्तम् ॥ आपस्तवश्चीतसूत्रे सप्तमप्रश्ने प्रथमखण्डिका-
 सूत्र १५, १६, १७ ॥

^१अनुमन्त्रणलक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन,
 स्पृशन्बनामिकाग्रेण, क्वचिदालीकयत्नपि ।
 अनुमन्त्रणीय सर्वत्र सर्वदेवानुमन्त्रयेत् ॥

अप्सन्तरिति । नृपु—प्राणिपु, मनो यस्य, गृह्णित्वाभ्येतानिति,
 स नृमणा - विष्णु, विष्णुत्वेनच यूप मृत्यते - ¹उहविष्णो
 विक्रमस्वेत्यादिभि । तेन अय मन्त्रार्थं, हेतुमण त्वामूर्ध्वंभरस
 ऊर्ध्वं धार्यमाण, अहमप्यूर्ध्वंभरा दृशेयम् । त्वया विष्ण्वात्मना
 अहमप्यूर्ध्वं धार्यमाण स्यामित्यर्थं । केचित्तु नृमण शब्द ²वक्र-
 वाची खलेवास्या वर्तत इत्याहु ³ । तदयुक्त, तस्य समासत्वेन
 बह्वृचतैत्तरीयैरऽऽययनादिति ॥ २ ॥

२२४. यत्र तिष्ठन्त उच्छीयमाणं पश्येपुरिति श्लाण्डिल्यः ॥ ३ ॥

अन्तर्वेदिवा बहिर्वेदि वा यत्र तिष्ठन्तो यूप द्रष्टु शक्नुयु
 तत्र स्थित्वाऽनुमन्त्रणमित्यर्थं ॥ ३ ॥

२२५ अन्तर्वेद्येवेति धानश्लेष्यः ॥ ४ ॥

स्पष्टमिति ॥ ४ ॥

तत्रहेतुमाह—

२२६ न बहिर्वेदि यजुरवकल्पत इति ॥ ५ ॥

न हि सति सभवे, बहिर्वेदि मन्त्रप्रयोगो युक्त इति ॥५ ॥

अथ सुत्येऽह्नि प्रातरनुवाकात्पूर्वं विश्वरूपा गान,

1 तै-स १ ३ ४-१ ।

2 ४ उपरमवाचो ।

3 एतदुक्तवृत्तौ-२ ४ १ २ ।

अस्मद्ब्राह्मणं विहितम् । तत्करणे गुणातिशयश्च श्रुतः ।
शाखान्तरे तु तद्गान निषिद्धम् । तत्र निगेषपक्षमुपपादयति-

२२७ विश्वरूपाण गान ज्योतिष्टोमे यजमानेनोक्तः
प्रत्याचक्षीत चतुष्टोमस्तोमसंपदतिरेकात् ग्रहशस्त्रा
भारात् ॥ ६ ॥

गुणातिशयलिप्सुना यजमानेन चोदितोऽप्युद्गाता विश्व
रूपाणा गान प्रत्याचक्षीत-नैवकुर्यादित्यर्थः । कुत ? चतुष्टोमस्य
अग्निष्टोमस्य, स्तोमाना त्रिव्यू-पञ्चदशसप्तदशैकविंशाना या
सख्यासपत्ति ब्राह्मणेनोक्ता, 'स्तस्य नवतिशत स्तोत्रीया' इति,
तदतिरेकप्रसंगात् । विश्वरूपागाने हि तिस्रस्तोत्रीया अतिरि-
च्येरन् । स्तोमसपत्तिरपि गुणवत्तरैव श्रुता । किञ्च गानपक्षे
ग्रहशस्त्राभ्यामवश्य भवितव्यम् । ग्रह वा गृहीत्वा चमस

*अध्वर्यवित्याहोद्गाता मा स्म मेऽनिवेद्य होत्रे प्रातरनु-
वाकमुपाकरोरिति । सोऽध्वर्युं प्राह । सहृतो व्रजति स पूर्वया-
द्वारा हविर्दाने प्रपद्यते ॥ स दक्षिणस्य हविर्दानिस्योत्तर
चक्रमभ्यपध्रयमाण उदङ्ङासीतो विश्वरूपा गायति ॥ पङ्क्ति-
त्रा-१-४-१ to ४ ।

**क्षत्र वै स्तोत्रं विद् शस्त्रं क्षत्रेणैवास्मै विश्वं अनुवीर्यं
अनुवर्तमानं करोति । अथो स्तुतशास्त्रयोरेव समारम्भाय अव्य-
वहृत्ताय सतस्यै । इत्यादिना गुणातिशयं श्रुतं । (पङ्क्ति-त्रा-
१-४-५)

२३३. मनसैव यजमान उपस्वरेत् ॥ १२ ॥

उद्गातुर्गानकाले यजमानो मनसैव गायत्रमुपस्वरेत्-
गायेदित्यर्थः । तदप्यनिरुक्तमेव । *केचिदार्चिकमित्याहुरिति ॥ १२ ॥

२३४. त्रिषु त्रिषु पादेषु गायेदिति गौतमः ॥ १३ ॥

सृञ्जेवाचमित्यस्या ऋच. त्रिषु त्रिषु पादेषु गायत्रं गायेत् ।
न पञ्चसु पादेष्विति गौतम इति ॥ १३ ॥

कथमित्याह—

२३५. पूर्वं पूर्वमतिमृजन् गायत्रीकारम् ॥ १४ ॥

प्रथमपादेषु त्रिषु पादेषु गीत्वा, पश्चात्प्रथम पाद-
मुत्सृज्य द्वितीयमुपक्रम्य पादद्वयमनभ्यासेन ^१गायत्रं कृत्वा
गायेत् । पुनर्द्वितीयं पादमुत्सृज्य तृतीयमुपक्रम्य तथैव गान
मिति ॥ १४ ॥

२३६. प्रगाथकारं वा ॥ १५ ॥

प्रगाथं वा कृत्वा गायेत् । तत् कथम्? प्रथमं पादद्वये
गीत्वा, पश्चात्तृतीयं ^१दं द्विरभ्यस्य, चतुर्थेन पादेन सह गायत्रं
कृत्वा गायेत् । एवं चतुर्थपादं द्विरभ्यस्य पञ्चमेन सह गायत्रं

*केचित्-रुद्रस्कन्दः । यजमानस्य आर्चिक गानमेव इति
आण्डपिल्लै प्रयोगे ॥ यजमान. मनसैव तत्सवितुर्वरेण्यो नितिवत्
आर्चिकं गायेत् इति कल्पभाष्ये च ॥

शुक्त्वा गायेत् । कुत एतत्-पूर्वस्तोत्रीयान्त्यस्य पादस्य पुन-
रभ्यासः प्रगाथ इत्युच्यते । अत्र त्रिपु त्रिपु पदेषु गायेदिति
वचनात्तस्यैव द्विरभ्यासः कार्यं इति ॥ १५ ॥

२३७. गीत्वा यथार्थं स्यात् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥ १६ ॥

२३८. विश्वरूपाश्रेद्गायेज्ज्योतीष्यपि गायेत् ॥ १७ ॥

युञ्जेवाचमिति तिसृणां स्तोत्रीयाणां विश्वरूपा इत्यभि-
धानम् । विश्वारूपाणि संभूतेत्यक्षरान्वयात् । चेच्छब्दः तासा-
मनित्यतां सूचयतीति ॥ १७ ॥

अथ ज्योतिषां गानकालमाह—

२३९. परिहिते प्रातरनुवाकेज्योनप्रीयं नाम सूक्तं, पुरा तस्मा-
द्वीतारमारमयित्वा ॥ १८ ॥

प्रातरनुवाके होत्रा समाहिते सति, पश्चात्तेनैवानुवक्तव्य-
मयोनप्रीयं नाम सूक्तमस्ति । तदनुवचनात् पूर्वं होतारमारम-
स्वेत्युक्त्वा ज्योतीषि गायेदिति ॥ १८ ॥

२४०. आग्रयणस्य वाऽनुर्हिकारं पवित्रं धारयन् ॥ १९ ॥

अथवा आग्रयणं गृह्णतोऽध्वर्योः ^१हिकारकालः । तद्वेलायां
दशापवित्रं धारयन् ज्योतीषि गायेदिति ॥ १९ ॥

२४१. आस्तावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगान् ॥ २० ॥

अथवा बहिष्पवमानस्तुतिदेशंप्राप्य तस्य स्तोमयोगात्
पूर्वं गायेदिति ॥ २० ॥

अथ गानप्रकारमाह—

२४२. अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्य इत्येतेषु पदेषु त्रिस्त्रिरेकैः
क्रम्यात्तं मनसा गापन्नं गायेत् ॥ २१ ॥

अग्निज्योतिरित्येतान् त्रीन् पादान् प्रत्येकं त्रिरभ्यस्य
प्रथमे पादे त्रिरभ्यस्ते मनसा गायन्नं निरुक्तं गायेत् । एवमुत्तर-
योरपीति ॥ २१ ॥

२४३. तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्यः ॥ २२ ॥

तानि ज्योतीषि, नान्यत्र विश्वरूपाभ्यः प्रयोक्तव्यानि ।
विस्पष्टार्थमिदं वचनं, विश्वरूपाण्येद्गायेदित्यनेनैव विश्वरूपा-
गानस्य ज्योतिगानि निमित्तत्वावगमादिति ॥ २२ ॥

२४४. * न चान्यत्र विश्वरूपा ज्योतिष्टोमात् ॥ २३ ॥

विश्वरूपा अपि ज्योतिष्टोमात्-प्रकृतिभूतादग्निष्टोम-
संस्थादन्यत्र न भवेयुः । विकृतिष्वतिदेशप्राप्तस्य विश्वरूपा-
गानस्य प्रतिषेधोऽयमिति ॥ २३ ॥

* विश्वरूपाज्योतिष्टोमात् ज्योतिष्टोमात् इति लाट्घा-
यने, षटलसमाप्ति ॥

२४५. सहचराणिद्वेतानि विध्वरूपाश्चज्योतींषि च
ज्योतींषि च* ॥ २४ ॥

विश्वरूपाश्चज्योतीषिचेत्येतानि सहचराण्येव । तस्मा-
द्विध्वरूपानिवृत्ती ज्योतिषा निवृत्तिरिति, पूर्वोक्तस्य हेतुकथ-
नमेतदिति ॥. २४ ॥

* इति छन्दोगसूत्रस्य दीपेऽस्मिन् धन्विना कृते ।
द्वितीयःपटलो वृत्तः प्रीयतां देवकीमुत् ॥

इति द्वितीयपटले चतुर्थं खण्डं.

द्वितीयपटलः समाप्तः.

— * —

॥ अथ तृतीयः पटलः ॥

२४६. षुगपत्कर्मसु सर्वेपूद्गातुर्दक्षिणमनुमाहु प्रस्तोता, सर्व्यं
प्रतिहर्ता ॥ १ ॥

*सुत्येऽह्नि महारात्रे बुध्वा प्रस्तोता आग्नीध्रमण्डपे आसीनः
यज्ञसारथिसामन्निर्गायेत् । अथ यजमानः शालामुखीयस्य पश्चात्
लोकद्वारमिति प्रथमसागन्निर्गायेत् । नमोज्जनय इति होमः अप-
जहिपरिधं इत्युत्तपठेत् । अथ अध्वर्युः होतरेहीत्याह । तदा
विश्वरूपागानमिति क्रमः आण्डपिल्लैः प्रयोगे ॥

* ब पा. द्राह्यायण कृतेसूत्रे यथामति यथागमं ।

द्वितीयपटलव्याख्यात् धन्वीकाश्यपतन्दनः ॥

युगपत्क¹तं व्यतया चोदितेषु बहुकर्तृकेषु कर्मसु, ²क्रियन्तस्ते कर्तार, कथं वाऽनुष्ठानमित्यपेक्षायामिदमुच्यते । उद्गातु-
दक्षिणं वाहुमनु-दक्षिणपार्श्वे प्रस्तोता स्यात्; सव्यं वाहुमनु
प्रतिहर्ता स्यात् । कर्तारोप्येत एव, नान्य इत्यनेनैव सूत्रेणोक्तम् ।
अन्यस्यानुपादानादिति ॥ १ ॥

२४७. होता प्रातरनुवाकमनूच्याभू³दुषाः इति यदा ब्रूयात्
अथवेदिमाक्रामेयुः⁴मृदाशिक्षिरेति ॥ २ ॥

मामाहिंसीरिति मन्त्रान्त ॥ २ ॥

२४८. वहिर्वेद्ये तज्जपित्वा मामा हिंसीरित्येतावतैवेति
धानजय्या ॥ ३ ॥

मृदाशिक्षिरेत्यादि, वेदिरसीत्यन्तं वहिर्वेदिजपित्वा, मा
मा हिंसीरित्येतावन्मात्रेणैव वेद्याक्रमणमिति ॥ ३ ॥

२४९. सवनमुखेषु *च यजुषा ॥ ४ ॥

⁵जातो बहुवचनम् । उत्तरयोरपि सवनयोर्मुखे, मृदा-
शिक्षिरेति मन्त्रेणैव वेद्याक्रमणमिति । तत्राप्यभिपवादिमाध्य-
न्दिन सवनम् । आदित्यारभणं तृतीयसवनमिति ॥ ४ ॥

२५०. अहरहरिति गौतमः ॥ ५ ॥

अहर्गणेषु प्रत्यहं सवनत्रयेषु मन्त्रेणैवाक्रमणमिति गौतमः ५ ॥

*च शब्दः धानञ्जय्यमतानुकार्यणार्थः ।

1 इ कर्मकर्तृव्यतया । 2 क्रियन्तस्ते कर्तारः । 3 अर् ३ ५ ७५-९
ऐ-वा-२-१८-१०-१२ । को-वा-११-६ । 4 ता-वा-१-१-७ ।
5 पाणि-स्म-१-२-५८ ।

२५१. सकृत्कृतावितिशाण्डिल्यः ॥ ६ ॥

एकस्मिन् कृतौआदावेव सकृन्मन्त्रेणाक्रमणम् । न सव-
नत्रये । नाप्यहरहरिति शाण्डिल्यः ॥ ६ ॥

२५२. यावद्वाऽऽक्रामेयुरित्येके ॥ ७ ॥

यावद्धेति विधायै घाप्रत्ययः, यावत्कृत्वः वेदिमाक्रामेयुः,
तत्र सर्वत्र मन्त्रेणैवाऽऽक्रमणमित्येके । तेन अतिरात्रे प्रतिपर्यायं
निष्क्रान्तानां मन्त्रेणैव पुनः प्रवेश इति ॥ ७ ॥

२५३. हविर्द्वानं प्रवेश्यमानाः वसतीवरीरनु प्रविशेयुः ॥ ८ ॥

अपरया द्वारा वसतीवरी प्रवेशयन्ति, तस्मिन् काले
पूर्वया द्वारा प्रविशेयुः इति ॥ ८ ॥

कथमित्याह—

२५४. तस्य साटघामालभ्य 'विष्णोः' शिर' इति ॥ ९ ॥

रराटीनाम हविर्द्वानस्य पूर्वद्वारोपरिस्विता काष्ठमयी
यष्टिरिति सत्यापादः, तस्यां विष्णोःशिर इति मन्त्रेणालभ्य
प्रविशेयुः ॥ ९ ॥

२५५. २इष ऊर्ज इति प्रविशन्तोऽन्तरेणेपे* वाहनवहृत्य
पाष्णीस्तुघच्छन्तो ३धुनज्जीति राजानमभिसृशेयुः,
या प्रातः सवनाय ॥ १० ॥

* लाटघामने इषऊर्ज इत्यारभ्य 'अन्तरेणेपे' इत्येतदन्तं
एक सूत्रं वाहनवहृत्येत्याद्यन्यत् ॥

इप ऊर्जं इति मन्त्रेण प्रविशन्त ईपयोरन्तरा बाहूनघ
प्रसार्यं प्रातः सवनाय विभक्त सोममभिमृशेयु । अभिमर्शना-
शक्तौ पादाग्रेणस्थित्वा पादस्य पृष्ठभागोद्यमन स्यात्, तन्नि-
वृत्यथं पाष्णीरनुद्यच्छन्त इत्युक्तम् ॥ १० ॥

२५६. अविभक्तश्चेत्सर्गम् ॥ ११ ॥

यद्यविभक्त सोमः स्यात्, तदा सर्वमेव सोममभि-
मृशेयु ॥ ११ ॥

२५७ नचेत्प्राप्नुयुर्दोशेनैव ॥ १२ ॥

यदि हस्तेन सोम न प्राप्नुयु -न शक्युः, तदा तद्देश एव
हस्त प्रसार्यं मन्त्र जपेयुः ॥ १२ ॥

२५८ प्रस्तोऽता प्रथमोऽतिसर्पेत् ॥ १३ ॥

^१ततः सोममभिमृश्य, हविर्द्वानियोर्मध्यत प्रस्तोता प्रत्य-
हमुख प्रथम गच्छेत् ॥ १३ ॥

२५९ तत उद्गाता ततः प्रतिहर्ता ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

२६०. दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य पश्चात्पश्चात्पश्चात्
उपविशेयुः "ऋतस्य सदन" इति ॥ १५ ॥

एव गत्वा सव्यपार्श्वेन आवर्तमाना दक्षिणहविर्द्वानस्य
पश्चादुपविशेयु । अत्र जैमिनि — "अन्तरेणहविर्द्वानि गत्वा,
दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य ^३पश्चादक्षमुपविश"न्तीति ॥ १५ ॥

१ उ भय । २ ता वा १-२२ । ३ उ. पश्चादक्षमुपवि-
शन्ति अयमेवमुक्त इति प्रतिभाति ।

उपवेशानन्तरं वहिष्पवमानार्थमृगजप विधास्यन् तत्प्रसं-
गात् सर्वस्तोत्रसाधारणमाह—

२६१. पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ऋचः सर्वत्र जपेषुः

यास्तुकरिष्यन्तः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु यास्त्वृक्षु स्तुतिं करिष्यन्तः स्युः, ताः
स्तोत्रस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च सर्वत्र जपेषुः ॥ १६ ॥

२६२. अत्र तु वहिष्पवमानस्य ॥ १७ ॥

अत्र अस्मिन्काले, उपवेशनानन्तरं वहिष्पवमानार्थं जपेषुः ।
‘सर्वत्र स्तोमयोगात्पूर्वमेव पूर्वजपः, वहिष्पवमानेदर्शनात् ।
यजमानोपह्वानन्तरं उपरिष्ठाञ्जप इति मन्तव्यं । वहिष्पव-
माने तथैव दृष्टत्वात् १७ ॥

२६३. अभिपुते राजनि २श्रुतपात्रमसीति

द्रोणकलशमालम्पवानस्पत्य इति प्रोहेयुः ॥ १८ ॥

सोमाभिपवे कृते द्रोणकलशमक्षस्य पञ्चादवस्थितं अक्ष-
स्याधस्तात्प्राञ्चं प्रोहेयुः । ४‘अधोऽधोऽक्षं द्रोणकलशं प्रोहन्ति,
५‘प्राञ्चं प्रोहन्तीतिश्रुतेः ॥ १८ ॥

२६४. दक्षिणे पाणाबुद्राता दशापवित्रं कुर्वति ॥ १९ ॥

पूर्वमेव द्रोणकलशेऽध्वर्युणान्यस्तं दशापवित्रं, तदिदानीं
दक्षिणेहस्ते गृहीत्वा प्रोहेत् । शुक्लाभिः कृणस्त्रिकाभिर्निर्मितं

1. ङ पाठे वहिष्पवमानान्त्रेषु स्तोत्रेषु मन्त्रिणं पुरस्तादुपरिष्ठादित्यविशेष-
चोदनादव्यवधानेन गतानन्तरं जपं प्राप्तं तथापि इत्यधिकः ।

2. ता ब्रा-१-२-३ । 3 ता ब्रा-१-२-४ । 4. ता ब्रा-६-५-१४
5. ता-भा-६-५-२० ।

दशायुवत वास दशापवित्रम् "१स्वर्भानुर्वा आसुर इत्यारभ्य"
 "तस्माच्छुक्ल पवित्र"मिति श्रुते ॥ १९ ॥

२६५. अक्षञ्चैदुपहन्युः पुनः प्रोहेयुः ॥ २० ॥

अत्र ब्राह्मणम् — "२योऽस्य प्रिय स्यादनुपस्पृशन्नक्ष
 प्रोहे"दिति । यदि प्रमादादक्षमुपहन्यु -उपस्पृशेदित्यर्थं । तदानी
 नूनरपि द्रोणकलश ३मपकृष्य अनुपस्पृशन्त एव प्रोहेयुः । तदेव
 तत्र प्रायश्चित्तमिति सूत्रार्थः ॥ २० ॥

२६६. अन्तरेणाक्षविष्कम्भौ दशापवित्रं द्रोणकलशे
 प्रास्येदनुपघ्नन् ॥ २१ ॥

अक्षस्योपरिष्ठादीपाधारक काष्ठ तद्देव तिर्यगायतो
 विष्कम्भ, तयोरक्षविष्कम्भयोर्मध्यावकाशेन दशापवित्र द्रोण-
 कलशे प्रास्येत् । अनुपघ्नन् बाहुभ्यामक्षमनुपस्पृशन्नित्यर्थं ॥२१॥

२६७. ४संहितौ चेदुभावुपरि ॥ २२ ॥

यद्यक्षविष्कम्भौ सश्लिष्टौ स्याता तदा तयोर्मध्यावकाशेन
 प्रासनाशक्तौ, तयोरपरिदेशेनैव प्रास्येत् । अवकाशसम्भयेतु तेनै-
 वावश्य प्रासन कार्यम् । "५उपर्युपर्यक्ष पवित्र प्रयच्छन्ती"मिति
 श्रुते ॥ २२ ॥

२६८. सर्वं रयोपस्थ उपर्युपर्युत्तरेण रथजंषां रथश्रेत् ॥ २३ ॥

यदि क्वचिच्छयनादौ रयो हृदिर्धानं स्यात्, तदा कृत्स्न-
 स्यैव रथापस्थस्योपरिष्ठाद्रथजवा मध्ये अवस्थितामुत्तरेण

१ ता. वा ६६०९। २ ता. वा ६६१५। ३ अ. आकृष्य ।
 ४ अ. वा सहितौ । ५ ता. वा ६५१४ ।

दशापवित्र पुरस्तादतिहृत्य अधस्तादवस्थिते द्रोणकलशे
प्राप्स्येत् ॥ २३ ॥

तृतीयपटले प्रथम खण्ड

अथ द्वितीया खण्डः

२६९, प्रत्यावृज्य ग्राणो युञ्ज्यात् ॥ १ ॥

द्रोणकलश प्रोहणानन्तर उत्थायाभिपवदेश प्रत्यावृज्य
आगम्य, ग्राणो युञ्ज्यात् । एकवचनमविवक्षित, उ^१त्तरसूत्रे
तानभिमृश्य जपेयुरिति बहुत्वश्रवणात् । जपस्यैव प्राधान्येन
ग्रावयोजनस्याप्रधानत्वाच्च । किञ्च, "ग्रा^२णस्तसाद्य द्रोण-
कलशमध्यूहन्तीति श्रुते, स्पष्टमेव ग्रावयोजनेऽपि कर्तव्यहृत्यम ॥
कथं युञ्ज्यादित्यत आह—

२७० प्रदक्षिणमष्टमदेशेषु स्थवीयांस्यभ्यन्तराणि कृत्वा ॥ २ ॥

अष्टमदेश कोणदेश अभिपवचर्मणोर्मध्ये अवान्तरदिक्षु
चतुरो ग्राण प्रदक्षिण युञ्ज्यात् । तेषां ग्राणां स्थवीयासि
स्थूलतरान् प्रान्तभागानभ्यन्तरान् कृत्वा युञ्ज्यात् ॥ २ ॥

२७१ तानि मुखानि ॥ ३ ॥

तानि स्थवीयासि मुखानीत्युच्यन्ते । "समुखान् ग्राण
कृत्वा विमुखान् ग्राण कृत्वे^३त्यादी (उपयुज्यते) ॥ ३ ॥

२७२ दक्षिणार्धपूर्वार्धं प्रथमम् ॥ ४ ॥

दक्षिणपूर्वदेशस्थं ग्रावाणं प्रथमं युञ्ज्यात्, उत्तरपूर्वदेशे
समाप्तिः इति ॥ ४ ॥

२७३. तानभिमृश्य जपेयुः^१'र्मिस्त' इति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

२७४. श्रुतं सदन एतज्जपित्वा^२ युक्तास्थवहते^३त्येताव-
तैवेति धानञ्जयः ॥ ६ ॥

द्रोणकलशप्रोहणानन्तरं तत्रैव स्थाने मरुत इत्यादि,
चातयध्वमित्यन्तं जपित्वा ततः प्रत्यावृज्य युवतास्थवहतेत्येता-
वन्मात्रेण ग्रावयोजनमिति धानञ्जयः ।^३ श्रुतस्य सदने
सीदामीति मन्त्रेण च यत्रोपविश्यते तदृतसदनं, दक्षिणस्य
हविर्द्धानस्य पश्चाद्देशः ॥ ६ ॥

२७५. पश्चाद्दक्षिणतो वा द्रोणकलशं अध्यूहे^४युः इदमह-
मिममिति, यजमानशब्दं सर्वत्र यथार्थं कुर्युः ॥ ७ ॥

मन्त्रगतं यजमानपदं^५ सर्वत्र यथार्थमूहेत्, इमान्यज-
मानानिति । न केवलमत्रैव, सर्वत्रैवमिति ॥ ७ ॥

२७६. अनुजपेयुरन्येन कृते मन्त्रौ ॥ ८ ॥

^१ड अत्र इदमहमिममित्येतत्पर्यन्त एकं सूत्रं, यजमान-
शब्दमित्यन्यत् सूत्रं व्याख्यानैश्च, "युक्तानां प्राग्गामुपरिष्ठाद्-
द्रोणकलशं पश्चाद्दक्षिणं प्राञ्चं स्थापयेयुः दक्षिणतः उदञ्चं वे-
त्यधिकपाठः"

1. ता-भा-१-२-५ । 2. ता-भा-१-२-५ । 3. श-३-१-१५

4. ता-भा-१-२-५ । 5. ड सत्रे ।

अन्येताध्वर्युणा ग्रावयोजनादिके कृते, केवलं तौ मन्त्री
जपेयुः न पुनः ग्रावयोजनं कुर्युः । एवं ¹ग्रावयोजनादेः कल्प
उपतः ॥ ८ ॥

अयमेव काम्यानामपि ब्राह्मणोक्तानां ब्राह्मणविहितं
वैशेषिकमङ्गलिनित्याह—

२७७. *ब्राह्मणविहितादन्यत्रैककल्पाः काम्यानाम् ॥ ९ ॥

अत्रब्राह्मणे, ²‘द्विष्याद्विमुखान् ग्रावण’ इत्यारभ्य चत्वारः
काम्याः कल्पा उच्यताः । तेषु द्वेष्यप्रियकल्पयो द्रोणकलशा-
ध्यूहने मन्त्री विशेषवि³हिती । अन्यत्सर्वं न विहितं, किं
पुनस्तत्? प्रदक्षिणं ग्रावयोजनं, अभिमर्शनमन्त्रजपः पश्चाद-
ध्यूहननित्यादि । तत्सर्वं नित्ययदेव कार्यम् । तथैव ⁴राष्ट्रजि-
घांसुकल्पेऽपि ॥ ९ ॥

द्वेष्यकल्पस्त्ववशिष्यते । तत्रापि नित्यकल्पग्रहणे प्राप्ते
साह—

२७८. द्वेष्यकल्पादन्यत्र ॥ १० ॥

द्वेष्यकल्पादन्यत्रनित्यकल्पधर्मग्रहणमिति ॥ १० ॥

कस्तर्हि द्वेष्यकल्पे प्रकारः? तस्माह—

२७९. विपर्ययस्य तु तस्मिन् ॥ ११ ॥

* अत्र सूत्राणां संख्या व्यत्यासः जाट्यायने ।

1. इ. नित्यस्यशवः । 2. ता ब्रा-६-६-२ । 3. ता-ब्रा-६-६-३-४ ।
4. ता ब्रा-६-६-५ ।

पश्चाद्ग्राह्येण. पृथक्कृत्य मध्ये भूमौ द्रोणकलशं सादयित्वा तं पश्चमं ग्रावाणं द्रोणकलशे प्रहरन्निव प्रास्येत् ॥ १८ ॥

२८७. तमुपरिष्ठावृद्रोणकलशस्यकूर्पाद्राष्ट्रजिघांतुः
प्रतिवेशांबलवतीं विशमादिशन् ॥ १९ ॥

इदमहममुयेति मन्त्रेण प्रतिवेशां राष्ट्रप्रतिपक्षभूतां विशां बलवतीमादिशेत् । स्वामिद्वारेण बलवत्त्वं । यथा युधिष्ठिराधिष्ठितया भीमार्जुनादिरूपया विशा कुरुक्षेत्रं राष्ट्रं हन्मीति । अयं च कल्पः स्वकीयेनैव राष्ट्रेण यस्य राशो विरोधो जातः तस्येति मन्तव्यम् इति ॥ १९ ॥

२८८. एतेषामेकं कृत्वा पथ्यं कूर्पादिति गौतमः ॥ २० ॥

¹ एतेषां काम्यानामेकं प्रातरुपवने सकृत् कृत्वा नित्यमेव कल्पमुत्तरयोः सवनयोः कुर्यात्, न पुनः काम्यमिति ॥ २१ ॥

२८९. तमेवेति धानञ्जयः ॥ २१ ॥

² काम्यं चेतप्रातः सवने कृतं, तमेव काम्यमुत्तरयोरपि सवनयोरित्यर्थः ॥ २१ ॥

२९०. शृगानामन्ते पूर्वया द्वारा निष्क्रम्यकाम्यं शाण्डिल्यः ॥ २२ ॥

पृष्ठस्तोत्राणामन्ते माध्यन्दिने सवने संस्थिते, पूर्वया द्वारानिष्क्रम्य काम्यं प्रादयोजनं पृथगेव कुर्यात् । स्वस्थाने, तु सर्वत्र नित्यमेव कुर्यात् ॥ २२ ॥

१. इ. "एतेषां काम्यानामेकं कृत्वा पुनस्तदानीमेव अत्यर्पतया नित्यं कुर्यात् । पथ्यशब्दो नित्यवचन इति । २. इ. तदेव काम्यमुत्तरपुनरुत्तरं न पुनः नित्यमपेशयोपमिति मन्थते ।

२९१. पवित्रेण द्रोणकलशं समृज्यात् 'व'सवस्त्वेति *धुध्नं,
 रुद्रास्त्वेति मध्यं आदित्यास्त्वेति विलम् ॥ २३ ॥
 दशापवित्रेण द्रोणकलशं समृज्यात्, एकवचननिर्देशादु-
 द्गातेव ॥ २३ ॥

२९२. एतेषामेकैकेन त्रिध्रिजनुसवनं समृज्यादिति
 धानञ्जयः ॥ २४ ॥

एतेषामेकैकोमन्त्रं प्रतिस्वनं, नात्रबुधनादि नियमः, अनु-
 क्तत्वात् ॥ २४ ॥

२९३. सर्वैः सर्वेष्विति श्राण्डिल्यः ॥ २५ ॥

प्रतिस्वनत्रयोऽपिमन्त्रा बुधनादिनियममनादृत्यभवेयुः ॥ २५ ॥

२९४. सर्वै धुध्नं सर्वै मध्यं सर्वै विलमित्येके ॥ २६ ॥

स्पष्टम् ॥ २६ ॥

२९५. विलं मध्यं धुध्नमित्यपरम् ॥ २७ ॥

विलं मध्यं धुध्नमित्यनेनवा क्रमेण समृज्यात् ॥ २७ ॥

२९६. अवधूपवित्रमुदग्दशं श्रवाङ्नाभि वितनुयुः

पवित्रन्त इति ॥ २८ ॥

दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लामूर्णास्तुक्ता सोमधारास्त्रावणार्थं
 यजमानं करोति । सा नाभिरित्युच्यते । उदोचीनदशमवाचीन-
 नाभि च । दशापवित्रं कृत्वा द्रोणकलशस्योपरिष्ठाद्वितनुयुः,

*"मूलं बुध्नोऽद्विनामकं" इत्यमरः अतो मूलमित्यर्थः ॥

पवित्रत इत्युक्त्वा । उपरिवितत्य दशापवित्रस्य कोण धारयेयु ।
तथा च ब्राह्मण, "पवित्र विगृह्णन्ती"ति वितत्यधारण-विग्रह-
णम् ॥ २८ ॥

२९७. वृषेनैके ॥ २९ ॥

स्पष्टम् ॥ २९ ॥

२९८. सन्ततार्था धारायामुद्राता जपेत् 'प्र^२शुक' इति ॥ ३० ॥

पवित्रविताने त्रयाणामप्यन्वयादितरयोर्निवृत्त्यर्थं उद्गातृ-
ग्रहणम् ॥ ३० ॥

२९९. अमुष्यराज्यायेति प्रियं राजानमादिशेत् ॥ ३१ ॥

प्रशुकेति मन्त्रस्यान्तोऽमुष्य राज्यायेति । तत्र अमुष्ये-
त्यत्र उदात्तु प्रियं राजानमादिशेत् । युधिष्ठिरस्य राज्याये-
त्यादि ॥ ३१ ॥

३००. *राज्ञोराज्यायेतिवा, यजमानस्य राज्ञो राज्यायेति वा,
सोमस्य राज्ञो राज्यायेति वा ॥ ३२ ॥

* अत्र छ पाठे "राज्ञो राज्यायेतिवा" इति सूत्र,
तद्व्याख्या, 'अथवा राज्ञो राज्यायेति सामान्येनादिशेदिति ॥
"यजमानस्य राज्ञो राज्याय" इत्यपर सूत्र, तद्व्याख्या च
"अथवा यदा क्षत्रियो यजमानं तदानीममुष्येत्यस्य स्थाने
यजमानस्य राज्ञ इति निर्दिशेदिति ॥ अथ सोमस्य राज्ञो राज्या-
येति वा-एव सूत्र त्रिधा । लाटशायने द्विधा ।

सोमस्य राज्ञ इति निर्दिशेत् ॥ ३२ ॥

तमेव पक्षं स्थापयति—

३०१. सोमस्येत्येवब्रूयात्सोमराजानो हि ब्राह्मणाः ॥ ३३ ॥

यस्मात् सोम ^१एव ब्राह्मणानां राजा तस्मात्सोमस्य राज्ञ इत्येव निर्देशः । क्षत्रियवेष्ययोरपि दीक्षयैव ब्राह्मणत्वात्, सोम-स्येत्येवतयोरपि निर्देशः । “ब्रा^२ह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

इति तृतीय पटले द्वितीयः खण्डः

अथ तृतीयखण्डः

३०२. आप्रयणं गृह्णन्नभ्वर्षुर्हिकरोति तदा प्रवृणीरन्,
“अग्निः प्रस्तोताऽहं मानुषः घृहस्पतिरुद्गाताऽहं मानुषा वायुः
प्रतिहर्ताऽहं मानुष” इति यथा लिङ्गम् ॥ १ ॥

यथालिङ्गं मन्त्रैर्देवानुद्गातृन् प्रवृणीरन् । प्रवरणं अभ्यर्चनं । तद्यथा, अ^३ग्निर्वेप्रस्तोता स एव हि सर्वं वेद, अहं तु मानुषः प्रस्तोता तदधिष्ठितः यथा शक्तिकरोमीति ^४एवमुन्म-यतापि ॥ १ ॥

1. श-भा-५-४-२-३ । 2. श-भा-३-२-२२ । 3. द. अग्निरेवप्रस्तो-ताऽस्तु । 4. द. यथाऽभवर्षुर्वेवं होतारं वृणीते ‘अग्निर्देवो देव्यो-होता देवान्यभत् इत्यादि तद्वेषे तत् शत-भा-१-४-१-५-६ ।

३०३. * न प्रवृणीरक्षिति धानञ्जय्यः ॥ २ ॥

३०४. प्रवृणीरन्नेयेति शाण्डिल्यः ॥ ३ ॥

स्पष्टे ॥ २, ३ ॥

३०५ अत्र वाचं यच्छेद्युः ॥ ४ ॥

प्रवरानन्तरं वाचं यच्छेद्युः ॥ ४ ॥

३०६. ऋतसदने वा ॥ ५ ॥

१ ऋतस्य सदने सोदा^१मीति यत्र पूर्वमुपविष्टं, तदूत-
सदनं, तत्रोपविश्य तदाप्रभृति वा वाग्यताः स्युः ॥ ५ ॥

३०७. वेदिं वाऽऽक्रामन्ता ॥ ६ ॥

अथवा ^२मृदाशिशिरेः^३मन्त्रेण वेदिमाक्रामन्त एव
वाग्यताः स्युः ॥ ६ ॥

३०८. स्तुते बहिष्पवमाने विसृजेरन् ॥ ७ ॥

स्तुते बहिष्पवमाने वाचं विसृजेरन् । नान्तरा
कदाचित् ॥ ७ ॥

* ड. तथाहि नवयं प्रवरमन्त्रान् अधीमहे । किञ्च,
“यन्वित्याह वाचा अन्यानृत्वजोषुणते कस्मादुद्गातारो अवृता
आत्विज्यं कुर्वन्ति” इति ब्राह्मणे ऋत्विगन्तरवत् उद्गातृणां अपि
वरणं कार्यमिति चोदयित्वा, “यद्रोणकलशमुपसीदन्ति तेनो-
द्गातारो वृता”, इति द्रोणकलशोपसत्तिमात्रेण वरणं कृतं
न पृथक्कार्यमिति दर्शयति ॥ ता-त्रा-६-५-१६-१७ ॥

३०९. उत्तरार्द्धविद्वानाद्ध्रुवस्थालीं हरन्तः
पश्चिमेनोद्गातृन् हत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः ॥ ८ ॥

यदाऽध्वर्यवः उत्तरार्द्धविद्वानाद्ध्रुवग्रहणार्थं ध्रुवस्थालीं
हरन्ति । तदा ते पश्चिमेनोद्गातृन् हत्वा प्रतिहरेयुः ॥ ८ ॥

३१०. *नाग्रेण ॥ ९ ॥

द्रोणकलशस्योद्गातृणां च मध्यदेशे, न हरेयुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु च, अध्वर्युकृत्यं कि^२मर्थं विधीयते? अत आह—

३११. अपि ह्यध्वर्यवोऽप्यकुशला भवन्तीति ॥ १० ॥

अध्वर्यवोऽप्यस्मिन्नर्थे कदाचिदकुशला स्युः, तत्सूत्रेष्ववचनात् ।
३ततोऽस्माभिरेतदुक्तम् । अध्वर्यु^४भिरत्रावहितैः भवितव्य-
मिति ॥ १० ॥

॥ सर्पणम् ॥

३१२. अभिपीडय पवित्रमध्वर्युं निःसर्पन्तं प्रस्तोता
सन्तनुपात् ॥ ११ ॥

अभिपीडनं - ५अध्वर्युकर्म । गृहीतेषु ग्रहेषु दशापवित्रं
निपीडय निश्चोद्य हविर्द्वानिद्वारेण^६ निःसर्पन्तं अध्वर्युं प्रस्तोताऽ-
न्वारभेत् ॥ ११ ॥

*लाट्यायने ३१०, ३११, सूत्रद्वयं नास्ति ।

1. इ नीलप्रेणहरेयुः १ 2. इ किमव । 3. इ अतो 4. अमिहितेन
अहितव्यमितेन पाठभेदः । 5. इ प्रस्तोतृकर्म । 6. इ र्द्वारोपायः ।

३१३. *वमुद्रावा उद्रातारं प्रतिहर्ता त ब्रजा ब्रह्माणं
यजमानः ॥ १२ ॥

सर्वत्र सन्तनुयादित्यनुवर्तते ॥ १२ ॥

तेषा समन्वारम्भे प्रमाणमाह—

३१४. "पञ्चत्विजःसंरब्धाःसर्पन्तीत्येतानाह ॥ १३ ॥

"पञ्चत्विजस्सर्वास्सर्पन्ती"ति ब्राह्मण एतानेवानुक्रा-
न्तान् ऋत्विज आह, नान्यान् । कुत ? अनन्तरमेव ^२ब्राह्मणे
व्रयाणा तावदुद्गातृणा अवच्छेदे दोषवचनात्, ते तावत् तयइति
गम्यते । अ^३ध्वर्युं प्रस्तर हरतीति वचनात् स एक, सर्वत्र
ब्रह्मणोऽनुसघातृत्वात्स एक—एवमेते पञ्चत्विज इति ॥ १३ ॥

३१५. दोषवचनात् व्यवच्छेदात् जुगुप्सेरन् ॥ १४ ॥

"*यदि^४ प्रस्तोतावच्छिद्यत इत्यारभ्य ब्राह्मणे गुरुतर-

*इद सूत्रचतुर्धा विभक्त, उत्तरे सूत्रे च न स्त लाटघायने ।

**यदि प्रस्तोताऽवच्छिद्यते यज्ञस्य शिर छिद्यते ब्रह्मणे
धर दत्त्वा स^१ एव पुन कर्तव्य छिन्नमेव तत्प्रतिदधाति ॥ यद्यु-
द्गाताऽवच्छिद्यते यज्ञेन यजमानो व्यृध्यते अदक्षिण स यज्ञ
कृतु सस्थाप्य, अथाऽन्य आहृत्य तस्मिन् देय यावद्दास्यन्
स्यात् ॥ यदि प्रतिहर्तावच्छिद्यते पशुभि यजमानो व्यृध्यते
पशवो वै प्रतिहर्ता सर्ववेदस देय, यदिसर्ववेदस न ददाति सर्व-
ज्यानि जीयते ॥ ता. ब्रा-६-७ १३ to १५ ॥

† ब्रह्म ।

1 ता ब्रा ६-७-१२ 2 ता वा ६-७-१३-१५ । 3 ता वा
६-७-१६ । 4 ता ब्रा ६-७-१३ ।

दोषवचनाद्गुरुतरप्रायश्चित्त विधानाच्च, सर्वात्मनावच्छेदं*
परिहरेयुः ॥ १४ ॥

३१६. न राजानमालम्ब्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरन्, तथाऽऽ-
ज्यं राजनं सर्वत्र ॥ १५ ॥

*अविच्छेदायपूर्वस्य कच्छ गृह्णन्ति शिष्टाः । यद्युद्गाता-
पच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञ. संस्थाप्य, अथान्य आहृत्यस्तत्र तद्-
दद्यात्, यत्पूर्वस्मिन् दास्यन्स्यात् । यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत
सर्वंस्वं दद्यात् इति ब्राह्मणे-उद्गात्रपच्छेदे त ऋतुमदक्षिणं कृत्वा
स एव पुन. कर्तव्यः, तत्र पूर्वकृती सङ्कल्पिता दक्षिणा दद्यात् ।
प्रतिहर्त्रपच्छेदे तत्र कृती सर्वंस्व दक्षिणात्वेन दद्यादिति
विहितम् । एकस्मिन्नेव कृती युगपत् उद्गातृप्रतिहर्त्रोरपच्छेदे
निमित्तद्वयं सभवात् द्वादशशत दक्षिणा वा सर्वंस्व दक्षिणा वा
विकल्पेन प्राप्नोति । त ऋतुमदक्षिणं संस्थाप्य उत्तरकृती वि-
कल्पेन द्वादशशतदक्षिणा वा सर्वंस्व दक्षिणा वा देया इति
जै. न्या ६-५-१८ ॥

उद्गात्रपच्छेदात् पर प्रतिहर्त्रपच्छेदे, प्रतिहर्त्रपच्छेदात्
पर उद्गात्रपच्छेदे वा, पर यत् तस्मैव प्रावलयम् । अयमेवार्थः,
“पीर्वापर्ये पूर्वदीर्बल्य प्रकृतिवत्” इति सूत्रेण ज्ञाप्यते ।
अपच्छेदयो. पीर्वापर्ये पर प्रबलं पूर्वं दुर्बलं तेन बाधात्, यथा
श्वेनयागे शरमयं वर्हिरित्यनेन वाक्येन वर्हिषा शरमयत्वं बोध-
केन प्रकृतिवदिति अतिदेशतः प्राप्तस्य कुशमयवर्हिषः बाधः
सहत् ॥ जै. न्या-६-५-१९ ॥

राजानं स्पृष्ट्वा^१ऽनुपस्पृश्यापो घृतं न स्पृशेयुः । तथा घृतं
स्पृष्ट्वानुपस्पृश्यापो राजानं न स्पृशेयुः ॥ १५ ॥

तत्र प्रमाणमाह—

३१७. *वज्रो वा एष सोमस्य यदाज्यमिति^२तथोरतमवाप-
माह ॥ १६ ॥

वज्रो वा एष सोमस्य यदाज्यमिति^२श्रुतेः । त्रयाणामुद-
कोपस्पर्शानार्थमेतत्सूत्रम् । पूर्वदशापवित्रनिष्पीडनेन राज्ञः स्पृष्ट-
त्वात् ॥ १६ ॥

३१८. अध्वर्युणा हुते प्रवृत्तहोमौ जुहुयु-

र्गत्पानुपूर्व्येण, “वेकु^३रानामासि” “घृषोभेति ॥ १७ ॥

अध्वर्युणा वैप्रुपहोमे कृते, सर्पणक्रमेण त्रयोपि प्रवृत्तहोमो
जुहुयुः । होमश्च सव्येन हस्तेनेत्याहु । कुत ? अन्वारभवेनाया
असञ्जातविरोधिना दक्षिणहस्तेनान्वारभात् तद्विच्छेदस्यचा-
मुक्तत्वात्, उत्तरत सव्यैः पाणिभिः तृणनिरसन वि^४धानाच्च ।
व्यापृतत्वाद्धि दक्षिणहस्तस्य, सव्यैः पाणिभिरिति वचन नान्य-
थेति । केचिदत्र प्रवृत्तहोमाविति समाख्यानात् प्रवरणाभावे
होमनिवृत्तिमाहुः । तदयुक्तं; जैमिनिकल्पे प्रवरणमनुक्तवैव

*एतत् सूत्रं साट्यायने नास्ति ।

1. इ राजसर्पानेहृते इत्यधिक पाठः । 2. इ इतिधृति तपोराज्य-
सोमपोराज्ञानिमाह । सोमस्य यच्छेषत्, “पुत वै देवा यत्र कृत्वा सोममपन्नन्ति”
इति धृते । तेन घृतात्सोमस्य भय भवति । तत्परिहाराय अपानुपस्पृशानं मध्ये
कृतंयमिति । अन्वरं प्रवृत्तहोमं करिष्यति । उदकोत्तरतानांपभेतत्सूत्रम् ।
इत्यधिक. पाठ ॥ 3. ता-आ-१ ३-१, ३ । 4. आ-३-३-२६ ।

राजानं स्पृष्ट्वा¹ऽनुपस्पृश्यापो घृतं न स्पृशेयुः । तथा घृतं
स्पृष्ट्वानुपस्पृश्यापो राजानं न स्पृशेयुः ॥ १५ ॥

तत्र प्रमाणमाह—

३१७. *'बज्रो वा एष सोमस्य यदाज्यमिति'²तयोत्समवाप-
माह ॥ १६ ॥

बज्रो वा एष सोमस्य यदाज्यमिति²श्रुतेः । त्रयाणामुद-
कोपस्पर्शानार्थमेतत्सूत्रम् । पूर्वदशापविन्ननिष्पीडनेन राज्ञः स्पृष्ट-
त्वात् ॥ १६ ॥

३१८. अध्वर्युणा हुते प्रवृतहोमौ जुहुयुः-

गत्यानुपूर्वेषु, "बेकु³रानामासि" "स्योमेति ॥ १७ ॥

अध्वर्युणा वैप्रुपहोमे कृते, सर्पणक्रमेण त्रयोपि प्रवृतहोमौ
जुहुयुः । होमश्च सव्येन हस्तेनेत्याहु । कुत ? अन्वारभवेलाया
असञ्जातविरोधिना दक्षिणहस्तेनान्वारभात् तद्विच्छेदस्यचा-
सुक्तत्वात्, उत्तरत्र सव्यैः पाणिभिः, तृणनिरसन वि⁴धानाच्च ।
व्यापृतत्वाद्धि दक्षिणहस्तस्य, सव्यैः पाणिभिरिति वचनं नान्य-
थेति । केचिदत्र प्रवृतहोमाविति समाख्यानात् प्रवरणाभावे
होमनिवृत्तिगाहुः । तदमुक्तं; जमिनिकल्पे प्रवरणमनुक्त्वेव

*एतत् सूत्रं लाट्यायने नास्ति ।

1. इ राजारसनेकृते इत्यधिकं पाठः । 2. इ इतिश्रुति तयोराज्य-
सोमयोत्समवापिमाह । सोमस्य बज्रोपुत्र, "घृतं वै देवा यज्ञं कृत्वा सोममयन्ति"
इति श्रुतेः । तेन घृतसोमस्य भयं भवति । तत्परिहाराय अणुपस्पर्शानं मध्ये
कर्तव्यमिति । अन्वारं प्रवृतहोमं करिष्येति उदकोत्सवर्तनार्थमेतत्सूत्रम् ।
पाठः ॥ 3. ता-वा-१-२-१, २ । 4. आ ३-२ २६ ।

प्रवृत्तहोमविधानात् । तस्मादयमर्थं रक्षोभ्यस्त्राणाय देवाना यज्ञे
ब्रह्मस्पतिना प्रार्थिताना सूर्यादीना, देवैः प्रार्थिताया वाचश्च यी
होमो, ती प्रवृत्तहोमाविति । अत्रबृहस्पतिर्वै देवानामुदगाय-
दिति ¹ब्राह्मणे स्पष्टोऽयमर्थ इति ॥ १७ ॥

३१९. संसृतसोमे त्वधिकामुद्गाता जुहुयात् ²सवेशायोप-
वेशयेति, यथासवनं छन्दास्यादिशन् ॥ १८ ॥

पृथक्प्रयोजनाना युगपदेकस्मिन् वेषे सुत्याया ससव,
तस्मिन् ससुते सोमे प्रवृत्तहोमानन्तर उद्गाताऽधिकामेकामाहुति
जुहुयात् । सवेशायोपवेशयेति ब्राह्मणपठितैर्मन्त्रै यथासवन
छन्दास्यादिशन् । सवेशायोपवेशायगायत्र्यैछन्दसेऽभिभूतये स्वा-
हेति प्रातः सवने होम । सवेशायोपवेशाय त्रिष्टुभेछन्दसेऽभि-
भूतये स्वाहेति माध्यन्दिने, एव जगत्यै छन्दसेऽभिभूतये इति
तृतीयसवने, यथासवनमिति एकस्मिन्नेव सवने त्रयोपि मन्त्रा
न स्युरित्यर्थं ।

अत्र के³चिदाहु उद्गातृशब्देनात्र सवनोद्गाताऽभि-
धीयत इति । क पुन सवनोद्गातानाम्? तत्राप्याहु उद्गाता
प्रातः सवने, प्रस्तोता माध्यन्दिने, प्रतिहर्ता तृतीय सवन इति,

* “बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायतै रक्षाः स्याद्विषां वन् स य
एषा लोकानमधिपतय तान् भागधेयेनोपधावत्” इत्यादि
ता ब्रा-६ ७-१ ॥

1. ता-या ६ ७-१ । 2 ता-या १ ४-६ । 3 ४३ एतत् ।

तेन तन्न तन्न सवनने तेन तेनेय मवेशायेति होतव्यमिति । तद-
युक्तम्-नहि सवनोद्गाता नामकश्चिदस्ति, यवचिदपि मूत्र-
कारेण तथा व्यपदेशाभावात् । ननु च उत्तरयो सवनयो
“^१यथासवनमुपविश्य प्रस्तोता हृदिर्धानगच्छे”दिति वचनात्,
उद्गातृगमन नास्ति । तेन ^२यथासवनोद्गाता जुहुवादिस्त्युक्ते
प्रस्तोतृ प्रतिहर्षोरप्युद्गातृशब्देनाभिधानमिति गम्यते । नैतदेव,
उद्गातुर्गमनाभावेऽपि होममात्र वचनात् गत्वा करिष्यति ।
नैतावता सवनोद्गातानाम कश्चित्कल्पनीय इति ॥ १८ ॥

३२०. “ऋच सामे”ति स्वाहाकारान्तया तृतीयां सर्षत्र ॥ १९ ॥

सर्वत्र-सप्तवेचासप्तवे च ऋच सामेति स्वाहाकारा-
न्तया^४च तृतीयामाहुतिमुद्गातव कुर्यात् ॥ १९ ॥

३२१. स एवेति शाण्डिल्यः ॥ २० ॥

स एवोद्गाता प्रवृत्तहोमी जुहुयात् । नेतराविति
शाण्डिल्य । कृत ? ^५वृहस्पतिर्वेदवानामुदगायदिति ब्राह्मणेन
उद्गातुरेव प्रवृत्तहोमविधानात् । पक्षान्तरस्य मूल तु, ^६उद्गा-
तारो वै वाने भागधेय कुर्वन्तीति, तत्रैव ब्राह्मणेन बहुवचन-
निर्देश इति ॥ २० ॥

३२२. महागिरिमहानदीथादर्याव्यवायेऽसंसमः ॥ २१ ॥

महागिरिभिर्विन्ध्यप्रदिभिः महानदीभिर्गंगादिभिश्च व्यवाये
ससवदोषो नास्ति । तथा यावति प्रदेशे महावातो वाति

१] भा. ३७ । २] च उद्गातु गमनं । ३] उ यथा सवनं
उद्गाता । ४] उ ऋच । ५] भा. ६७१ । ६] भा. ६७२ ।

तावता व्यवयेऽपि, तथा एवस्मिन्नहनि यावन्तं देजं रथो गन्तुं
शक्नोति तद्रथाहरित्युच्यते । तावता व्यावायेऽपि नास्ति ।
राजदन्तादिवत् ²परनिपात ॥ २१ ॥

३२३. पृथक् जनपदे च ॥ २२ ॥

व्यावायाभावेऽपि जनपदभेदेन ससवदोषो नास्ति ॥ २२ ॥

३२४. अविद्विपाणमात्रादित्येके ॥ २३ ॥

अविद्विपाणेति भावररो निर्देश । यजमानयोरन्योन्यमवि-
द्विपाणत्वमात्रादेव ससवदोषोनास्ति नान्यदपेक्षणीयमित्येके ॥ २३ ॥

३२५ हुत्वा जपेषुः "ब्रह्माहं गापत्रीं वाचं प्राणं प्रजापतिं
प्रपद्येऽजमानमाखणं पर्युह" इति ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

३२६ अध्वर्युमन्वावर्तेरनु सर्पन्तः ॥ २५ ॥

येन पथा येन च प्रकारेणाध्वर्युस्तर्पति ^३तेन च प्रकारेण
तमन्वावर्तेरनु ॥ २५ ॥

३२७ सर्व्यैः पाणिभिः पृथक् दक्षिणा वृणानि निरक्षेयुः
^४योऽद्य सौम्य इति ॥ २६ ॥

सर्पन्त इत्यन्वारभे दक्षिणहस्तस्य व्यापृतत्वात् सर्व्य-
रिति वचनम् ॥ २६ ॥

1. ४ तेन । 2 पाणि-म्-२-२-२१ ।

3 ४ तेन पथा । 4 ता वा १ ३ ३ ।

संपादयेत्-उपगातृभिः गीतिवधंगेदिरयथैः । *तथा च महाप्रते
तेनेदमुपगायातान्ते साम महयिष्यत इति । उपमानाक्षरस्वरः
साम्नः प्राणस्तस्मात् उपगाने कृते प्राणेन सन्तत सहितं साम-
भवति । अन्यथा निष्प्राणं सामस्यादिति ब्राह्मणार्थः ॥ २ ॥

१ अत्रापि ब्राह्मणान्तरम्—

३३४. २ वल्गुतमं सामोपगीतं भवति तस्मादप्युपगेयं
चत्वार उपगास्युधतस्रोदिशो दिग्भिरुपगावन्तीति
च ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

३ स्वतस्तावत्साम वल्गु भवति—श्राव्यं भवति, उपगा-
तृभिरुपगीतं साम वल्गुतमं भवति, यथा लौकिकीगीतिः सह-
कारिभिः उपगीयमाना-नद्वत् ॥ ३ ॥

३३५ पद्वा ॥ ४ ॥

षडुपगातारस्स्युः ॥ ४ ॥

*अत्र ङ पाठे तत्र प्रणवेन तिवृत्ता ब्राह्मणोपगानात्
रक्षित सः दृद्धिरित्यभिप्रायः । किञ्च उपगातृभिः क्रियमाणः
यः स्वरः प्रणवात्मकः सः साम्नः प्राणः । तेन सामसन्तनोति,
अन्यथा पश्चान्ना भवतीनां त्रिभिः पुरुषैः पृथगेव गानात् साम्नः
पूर्वद्विकृतेद, यद्यःशरीरे हस्ताद्यङ्गानि विच्छेद्येन् । यथा च
ब्राह्मणं सर्वाण्यङ्गानि सन्धते एवं प्रणवः सामपर्वाणीत्यर्थः ।
एवमधिक पाठः ।

1. प्र-अन्वदपि ।

2. वल्गुतमं-उपगेयमित्यन्तं पूर्वमूलं इ. पाठे ।

3. इ उपगेयमिति अस्यानन्तरं इति शब्दोऽप्याहर्तव्यं ब्राह्मणसमासति सूचकः
मद्वत्या साम वल्गु श्राव्यं भवति । उपगानेन वल्गुतमं भवति । यथा लौकिकी-
गीति सहकारिभिरुपगीयमाना । तस्मादप्युपमानं कार्यमिति ।

तत्र ब्राह्मणमाह—

३३६. ¹पङ्क्तव उपगातार ²इति च ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

³स्पष्टम् ॥ ५ ॥

३३७. यावन्ती वा संस्वरेरन् ॥ ६ ॥

⁴साम्ना सगतं संस्वरेरन्, न मामध्वनिमन्निभवेयुरि-
त्यर्थः । तावन्त उपगायेषु—⁵चत्वारः पङ्क्ति वा नियमः
कार्यः ॥ ६ ॥

३३८. ते होइत्येतेनाक्षरेणोपगायेषु । ओमिति यजमानः ॥ ७ ॥

⁶गतम् ॥ ७ ॥

अथ उपगानप्रकारमाह —

३३९. पृष्टयन्तरयोरुपविश्यभक्त्यन्तराणि

छादयन्ती मन्द्र उपमा भवन्ति ॥ ८ ॥

पृष्टिरिति - पार्श्वस्थाभिधानं, उद्गातृ पार्श्वस्थयो-
प्रस्तोतृप्रतिहर्षोर्दन्तरालं तयोरुपविश्य साम्नः पञ्चभक्तोनां
छिद्राणि छादयन्ती मन्द्रस्वरेणोपगानं कुर्युः । मन्द्र इति
सप्तमी । मन्द्रस्वरे ⁷स्थित्वा—मन्द्रेणेति यावत् ॥ ८ ॥

1. ड. पुस्तके यद्वा पङ्क्तव इत्येक सूत्रं । 2. ता-वा. २५-१८-४ ।
3. ड. एवं सति साक्षात् श्रुतव एव उपगातारः कृताभवन्ति 4. ड. यावन्त. पुरुषाः
उपगानेन संस्वरेरन् । 5. ड. तेन चत्वारो नियताः ततः ऊर्ध्वं अनियम इति
(अथनेव समीचीनः इति भाति) 6. ड. ते उपगातारः सर्वेषु स्तोत्रेषु हिकारप्रभृति
धास्तोत्रपरिसम्पान्ते. होइति एतेनाक्षरेणाविरत प्तोत्रेष्वारणेनोपगायेषु. । तथैव
यजमानोऽपि प्रणवेन । तत्र होइति परमात्मनः संबोधनं, प्रणवतुल्यमेतत् । कुत ?
'उपहृतं हो इत्याहसमाप्तमेवोषह्वये वाःमाह्युपहृतानो बलिष्वः' इति तैत्तिरीयक
भूतेः (तै-सं-२-६-७-६) । 7. ड. स्थिताः ।

३४०. व्यन्तर उद्गीथः प्रातः सवनादन्यत्र ॥ ९ ॥

त्रयः स्वराः मन्द्रो मध्यमः क्रुष्टश्चेति । तेषां योजन्तरो मध्यमः सः व्यन्तरः, तस्मिन् मध्यमेस्वरे प्रातस्सवनादन्यत्रोद्गीथः कार्य इति^१ ॥ ९ ॥

३४१. मन्द्रस्तेव प्रातः सवने ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

३४२. निधनाय निधनार्थवोपरमेयुः ॥ ११ ॥

^२ उपगान न कुर्युः । एतेन ज्ञायते निधन व्यतिरिक्तासु भक्तिषु आदित आरभ्य सन्ततमुपगानं कार्यम् । न केवलं भक्त्यन्तरेष्विति । किञ्च व^३रुगुप्तम सामउपगीतं इति वचनात् साम्न एव उपगानं, न भक्तिछिद्रेष्वेव । किञ्च, ^४यावन्तो वा सस्वरेरन्निति सामस्वरानुपमदंविधानमपि कृत्स्नस्यैव साम्न उपगाने युज्यते । न छिद्रमात्रोपगाने । न हि तदानी उपमदंशकाप्यस्ति । गानस्यैवाभावादिति । केचित्तु भक्त्यन्तरेष्वेवोपगानं साम्न इति मत्वा निधनाय निधनार्थवोपरमेयुरित्येतत्समूत्र उपद्रवनिधनयोर्मध्ये विरामविधिरिति वर्णयन्ति । तदयुक्तं, भक्त्यन्तराणीति बहुवचनेन उपद्रवनिधनान्तरालस्यापि परिग्रहात् अन्यथा छिद्रद्वयमेवेति बहुवचनं न स्मात् । तस्मात् साम्न एव उपगानं, न छिद्रमात्रस्येति सिद्धम् ॥ ११ ॥

१. इ. केचित्तु तदुत्तर इति सूत्रं पठन्ति । तदानीं तच्छब्देन मन्द्रपरामर्शः, महादुत्तरो मध्यमः स्वरः इति स एकार्थ इति पाठः ।

२. यत् साम्नोपगानं तत्र सर्वत्र उपरमेयुः ।

३. शा-३-४-२ । ४. शा-३-४-५ ।

तत्रापि निघ्नभक्तोरप्युपगानमित्येके—

३४३. ^१ एकाक्षरेषु नोपरमन्ति ॥ १२ ॥

^२ साम्नामेकाक्षरेषु निघ्नेषु नोपरमेयुः ॥ १२ ॥

एवमुपगानविधिं समाप्य उद्गातृन् प्रत्याह—

३४४. ते स्वां स्वां भक्षितमनुञ्चन्तो ध्रुवा ॥ १३ ॥

^३ स्पष्टम् ॥ १३ ॥

३४५. पदे बोद्धवसेयुः स्तोमे वा ॥ १४ ॥

यद्यनुच्छ्वा^४सं कर्तुं न शक्यते तदा पदस्य मध्ये स्तोभस्य तु मध्ये वा उच्छ्वसेयुः ॥ १४ ॥

३४६. ^५नान्तरेण पदस्तोमौ ॥ १५ ॥

सर्ववा न पदान्ते वा स्तोभान्ते वेत्यर्थः । तथा च सूत्र-
परिशेषे जमिनिनोवतं, “सखलुपादमारभ्यारमेन्नान्तरेण
पदे(न)ध्यधान्यादिति । तथा न स्तोभान्ते, नवापदान्तेष्वारमेत्
(कृतं तत्रैतत्, साम्नो यत्पादान्ता इति) उत्तरस्य पदस्यार-
भ्याऽपान्यात्, यथाक्रमणादाक्रमणमाक्रम्य अपान्यात् तादृक्त-
दिति ॥ १५ ॥

1. इ. तत्राप्येके एकाक्षरेषु नोपरमन्ति । 2. इ. पुस्तके तद्व्याख्या, “तत्रापि
निघ्नेषु यानि एकाक्षरानि निघ्नानि तेषु एके शक्तिनः नोपरमन्ति ।
कुर्वन्त्येवोपगान इत्यर्थः ॥ 3. इ. सर्वस्तोत्रेष्वनुवर्तत एव ।

4. इ. अनुच्छ्वासः ।

5. इ. “नान्तरेण पदे मस्तोमौ” इति सूत्रं, व्याख्या-इयो. पदयोः ‘मध्ये
भोच्छ्वसेत् । न च विजातीययोः स्तोत्रयोरिति ।

३४७. *यत्र बोपपद्येत न तान्त. दुर्पादिति ॥ १६ ॥

अथवा किमनेन निर्वन्धन? यत्र यत्राशक्यत्वाद्युप्यास
भापतेत्तत्रोच्छ्रयसोपरेव । न ह्यनुष्ठवासेन तान्त कर्मकर्तुं शक्नु-
यादिति । एव सर्वस्तोत्र साधारणमुक्तम् ॥ १६ ॥

अथ प्रवृत्तमेव वहिष्णवमान प्रत्याह—

३४८. प्रस्तर प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मन् स्तोत्र्यामः प्रशास्तरिष्यु-
क्त्वोद्गात्रे प्रयच्छेत् ॥ १७ ॥

उपवेशनानन्तर अहर्युणा दत्त प्रस्तर प्रतिगृह्योद्गात्रे-
प्रयच्छेत् ॥ १७ ॥

३४९. तेन दक्षिणांजह्वाष्ट्रपहत्य युञ्ज्यात् स्तोममग्ने'स्नेज-
से'ति ॥ १८ ॥

तेन प्रस्तरेण स्वीया दक्षिणांजघा उपस्पृश्य स्तोम
युञ्ज्यात् - मन्त्रजपस्य स्तोम योग ॥ १८ ॥

३५०. "अन्नं करिष्या"मीति ३जपेत्तूर्णा चात्वारुष्ट्रपात्र
चावेक्षेरन् ॥ १९ ॥

स्पष्टम् ॥ १९ ॥

*चतुरवराध्यां उपगास्यु इत्यारभ्य यत्रबोपपद्येत इत्य-
न्तसूत्रस्थाने लाटघायने, अपरेणोद्गातृन् द्व्यवराद्धर्चा उपगा ॥
चतुरवराध्यनिके । स एतेनाक्षरेण उपगायेयु होइति मन्द्रस्वरेण
सन्तत सहधाच्येषु आरमन्त । तस्मात् ह्यन्तरेण स्तुयु । समेन
वा प्रातः सवने एकान्तरेण वा ॥ एतानि सूत्राणि सन्ति ।

१ स्त-घा-न् २ ५ । ३ ता ण २ ३ ६ । ३ ५ अन्न करिष्यामी-
तिस्तेन । तूर्णां चवेक्षेरन् । साप्याति भास्तिवम् । तूर्णां वा । एवं
पत्यादि पृथगिति ।

३५१ सामासिप्रतिमाभाहीत्यादित्यं तूर्णीं¹ वा ॥ २० ॥

स्पष्टम् ॥ २० ॥

३५२. सकृद्विकृत्य बहिष्पवमानेन स्तुवीरन् ॥ २१ ॥

²कल्पकारेण कस्मिंश्चित्, ज्योतिष्टोमप्रभेदः उक्तः । अथा-
तो यज्ञायज्ञीयानुरूपो बृहदग्निष्टोमसामेति । तत्र बहिष्पवमाने-
प्रथमस्तोत्रीये गायत्रं गीत्वा बवित्युत्तयास्वेत्यनुरूपे तृत्रे यज्ञा-
यज्ञीयं भेयम् । तदानीं सामभेदात्पृथक् हिंकारप्रसवती तन्निवृ-
त्यर्थं सकृदिति वचनमिति ॥ २१ ॥

अत्र ब्राह्मणे ³गायत्रं सामाधिकृत्य द्विरवनर्दोद्विकुर्या-
त्तृतीयमिति सामान्येनोक्तं, तद्विशिनष्टि—

३५३. अहिकृता प्रथमारेतस्या हिकृताः पराः ॥ २२ ॥

बहिष्पवमाने प्रथमावर्जं उत्तरास्वेव हिंकारः कार्यः,
अहिकृतैव प्रथमा । सारेतस्येति चोच्यते । संज्ञाकरणं व्यवहा-
रार्थम् । “ऊ⁴र्ध्वं रेतस्याया द्व्यधर⁵मित्यादौ । ननुच
⁶पड्विंशब्राह्मणे प्रथमायां हिंकारनिषेधात् अहिकृता प्रथमेति

* या प्रथमा तां अन्नाद्यं ध्यायन् गायेत् । रेतस एव
तत्सिक्त्याय अन्नाद्यं प्रतिदधाति न हिकुर्यात् । यद्विकुर्यात्
वज्रेण हिंकारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्यात् इति पड्विंशे
२-२-४ to ७ ॥

1. अपेक्षेरतिशयानुपपन्नः । 2. इ सकृद्वचनं कित्तर्थमिति-उच्यते स्तोत्रा-
न्तरेषु सर्वेषु बृहद्वचनः हिंकारवर्जनात्, बहिष्पवमानेपि तच्छब्दोऽस्यादिति तस्मि
दुत्पथम् । वेजिवाहः पल्पकारेण । 3 ता ब्रा-७-१-२ । 4. ब्रा-२१-२-११ ।

माध्यन्दिने पवमाने, सूर्योपुनक्तिवत्यार्भवे पवमाने स्यात् ।
उत्तर सवनद्वयमधिष्ठित्य तयो प्रत्यक्षामानात्त्वात् ॥ १ ॥

३७० विहारं धानञ्जयः ॥ ७ ॥

अग्नेस्तेजसेन्द्रस्येन्द्रियेण सूर्यस्य वर्चसेति पण्णा पदाना
विहृत्य प्रयोग धानञ्जय आह ॥ २ ॥

तमेव दर्शयति—

३७१. अग्नेस्तेजसा बृहस्पतिस्त्वेति श्रातरसवने, इन्द्रस्येन्द्रि-
येण बृहस्पतिस्त्वेति माध्यन्दिने, सूर्यस्येति तृतीय
सवने ॥ ३ ॥

प्रतिसवन द्वे द्वे पदे विभजेत्, बृहस्पतिस्त्वेति प्रत्येक-
मनुपङ्गः ॥ ३ ॥

३७२. सर्वैरेकं यथाम्नायं श्लाण्डित्यः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तेजसेत्यादिभि सर्वैरपि पङ्क्ति पदे अविहृतैरेव
प्रतिसवन स्तोमयोगो यथाम्नाय कर्तव्य । यथाम्नायमिति
वचन बृहस्पतिस्त्वेत्येतस्यानुपङ्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

३७३ साम्ने साम्ने हिङ्गुः ॥ ५ ॥

उत्तरयोः पवमानयो पृथक् पृथक् साम्ने हिङ्गुर्मु । न
बहिष्पवमानवदादौ 'सवृदेव ॥ ५ ॥

३७४ 'वृषकोऽसि' 'स्वरोऽसीति' यजमानवाचने ॥ ६ ॥

भ्रूयेनोसीति यजमानवाचनस्थाने वृषकोसीति माध्यन्दिने
स्वरोसीति तृतीयसवने ॥ ६ ॥

३७५ स्तुत्वा वहिष्पवमानेन प्रस्तराद्भुभयतः परिच्छिद्य *तृण-
श्चात्वाले प्रविद्धयेद्यदिस्तुतं यदिवा(थ)घसुद्भुतमर्वा-
वस्तुतं यदिवातिद्भुत यत्तयोरन्येन दिव^३मारुहेम इम-
मन्येन जयेम लोकमिति ॥ ७ ॥

प्रस्तरात्तृणमादाय तस्य मूलमग्रश्च छित्त्वा मध्यभाग
चात्वाले निरस्येन्, यदिस्तुतमिति मन्त्रेण ॥ ७ ॥

३७६. त्रैबोदपात्रं नितयेत्समुद्रंयः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि-
गच्छताऽरिष्टास्नन्वा भूयास्म मा परासेचि नो धनमूहति ॥८॥
स्पष्टम् ॥ ८ ॥

३७७. वहिर्वैद्युदञ्चोऽयुञ्जि पदान्पुत्रकामेयुः प्राग्दशम्य ॥ ९ ॥^१

उत्थाय वहिर्वैद्युदङ्मुखा अयुग्मानि पदानि प्राग्दशम्यः
उत्कामेयु । त्रीणि पञ्च सप्त नववा । न तत परम् ॥ ९ ॥

३७८ अग्निदक्षिणमावृत्त्याऽऽवृज्याग्नीद्ध्रीय वहिष्पवमानर्चोर्धी-
वीरन् ॥ १० ॥

प्रदक्षिणमावृत्त्याग्नीद्ध्रीय अग्निं गत्वा, तस्य पश्चादुप-
विश्य वहिष्पवमानर्चोऽधीवीरन्-जपेयु ॥ १० ॥

*परिच्छिद्यतृण चतुरङ्गुल चात्वाले प्रविद्धयेद्यदिस्तुत
यदि वाच्य इति लाट्यायने ॥

1 ता वा १५-१२-१५ । 2 हा-३-४ २७ । 3 इ दिवनमाह ।

३७९ अनुव्याहारीन्मामिति ^१यमतिशयेन तस्मा आग्नीद्धी-
य आहुतिवज्रं प्रहरेत् 'यज्ञशञ्चतउपचते नमश्चते सरयोसि
सत्यसंस्कृतस्तस्य ते य ऊन योऽकृत योतिरिक्तमदर्श
सस्य प्राणेनाप्यायस्य स्वाहे'ति ॥ ११ ॥

उद्गातुरुन्नातिरिक्तकरणदोषोद्भायनेन आक्षेपोक्तिरनु-
व्याहार । य ऊन योतिरिक्तमिति मन्त्रलिङ्गात्, आक्षिप्तवा-
नय मामिति य मन्यते तमुद्दिश्याग्नीद्धीये आहुतिवज्रं प्रहरेत् ।
वज्रं प्रहरन्निव बार्हति जुहुयादित्यर्थं ॥ ११ ॥

३८० न व्यभिचरेदिति धानञ्जयः ॥ १२ ॥

अभिचार एव व्यभिचार । ^२'य एनमनुव्याहरति स
आर्तिमाच्छंती'ति श्रुते, स्वयमेव नश्यतः किमभिचारेणेत्यभि-
प्राय ॥ १२ ॥

३८१. अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन् प्रथमादहोऽ-
न्यत्र ॥ १३ ॥

^३अहर्माणेषु प्रथमादहोऽन्यत्र सदसि बहिष्पवमानस्तुति
कार्या न चात्वालदेश इति ॥ १३ ॥

३८२. आद्यन्तयोऽस्तुसत्रेषु ॥ १४ ॥

आद्यन्तयोरिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अन्यत्रेत्यनुवसंते ।
सत्रत्वाद्यन्ताभ्यामहोभ्या अन्यत्र सदस्येव बहिष्पवमानमिति ।
कुत एव व्याख्यायत । गवामयने विपुवति बहिष्पवमानस्य

१ य दर्शिता सञ्चरे ।

२ ता शा १-४ १० ।

३ ष द्विरात्प्रभृत्यहीनेषु ।

परमतेन ¹चात्वालस्तवनविधानात्, स्वमतेन सदसि स्तवनमिति गम्यते । यथोक्तं, 'बहि²रस्येके बहिष्पवमानेन स्तुवत' इति । तेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीतिनिर्णयः ॥ १४ ॥

३८३. प्राक्धिष्यविहरणान्निष्क्रम्यतृणप्रासन

प्रभृति समापयेयुः ॥ १५ ॥ ×

यदा सदसि बहिष्पवमानं तदा स्तुत्यनन्तरं धिष्यान्नि विहरणात् प्रागेव, सदसो निष्क्रम्य चात्वाले तृणप्रासन³प्रभृति ऋग्जपान्तं कुर्युः ॥ १५ ॥

३८४. वैदत्रिरात्रे सत्र न्यायं गौतमः ॥ १६ ॥

“द्वयस्त्रिवृतोऽतिरात्रा” इति वैदत्रिरात्रस्य क्लृप्तिः । तस्योभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणाञ्च तथा विधत्वात् सत्रन्यायः स्यात्, तेन आद्यन्तयोस्तुसन्नेष्वित्येतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥

३८५. अहीनन्यायं धानञ्जयः ॥ १७ ॥

स्वत एवाहीनधर्मत्वात् अहीनधर्म एवेति ॥ १७ ॥

३८६. मन्द्रं प्रातस्सवने स्तुवीरन् ॥ १८ ॥

मन्द्रमध्यमऋष्टानि त्रीणि च वाचः स्थानानि । तेषां प्रथमेन प्रातः सवने स्तुतिः कार्या ॥ १८ ॥

३८७. उत्तरोत्तर्षुत्तरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

उत्तरयोः सवनयोस्तत्तरोत्तरस्वरयुक्तं स्तवने^४ कार्य-
मिति ॥ १९ ॥

1. इ. पाठ्यापवेते ।

2. म. ८-२-२८ ।

3. म. ४-१-७ ।

4. ता-भा-२१ १-१

३८८. *समेनवोभयोः ॥ २० ॥

अथवा समानेनैव स्वरेणोत्तरयोस्तवनयो, मध्यमेन ऋष्टेनवेति ॥ २० ॥

३८९. एतस्यां देलायां प्राङ्नीषुः ॥ २१ ॥

*रागत प्राप्तस्य प्रातरशनस्याय कालनियम ।
केचित्तु आदृतीयसवनसमाप्ते इत पर न भोक्तव्यमित्याहु ॥२१॥

३९०. अनुसवनन्तु सत्रेषु ॥ २२ ॥

सत्रेष्वनुसवन भोजनम् ॥ २२ ॥

कस्मिन् काले इति चेत्—

३९१. सवनम्वस्वीयान् भक्षयित्वा संज्ञेषु नाराशसेषु ॥ २३ ॥

तेषु नाराशसेषु सत्रेषु भोजनमिति ॥ २३ ॥

इति चतुर्थपटले प्रथम खण्डः

अथ द्वितीयः खण्डः

३९२. वषायां हुतायां धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

सवनीयस्य पशोर्वंपाया हुताया धिष्ण्योपस्थान कार्यम् ॥

* 'मध्यमेन वोभयो' इति लाटत्रायने ॥

* साय प्रातर्द्विजातीनां अशन श्रुति चोदितम् ।

नान्तराभोजन कुर्यात् अग्निहोत्रसमोविधि ॥

इति मनुना दिवा रात्री च नियमितस्य भोजनस्य-अय कालनियम ।

[४ तेनाग्निरात्रे सायमराते न काल नियम ।

३९३. चात्वाले तु मार्जनं पूर्वं सत्रेषु^१ इदमापः प्रबहतावत् यञ्च
मलञ्च यत् यच्चापिदुद्रोहानृतं यचशेषेप्रमीरुंगं आपो
मातस्मादेनमो दुरितात्पान्तु विश्वतः निर्मा^२मुञ्चामि
शपथात् निर्मा वरुणादृष निर्मा यमस्य पद्द्विंशात्
सर्वस्मादेवकिल्बिपात्^३ मुमिञ्चान आष ओषभयस्मन्तु,
दुर्मिञ्चास्तस्मं सन्तु, योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति ॥ २

सर्वत्र सत्रेषु तु प्रागुपस्थानान्मार्जनं कृत्वा धिष्ण्यो-
पस्थानं । जमिनिस्तु सत्रेष्वपि क्रतुषु मार्जनमाह । अत्र धिष्ण्यो-
पस्थाने "अध्वनामध्वपत" इति मन्त्रः प्रथमोऽधीतः । सूत्र-
कारस्तु तन्मन्त्रमत्राविनियुज्योत्तरत्र रौरुस्युपस्थाने विनियुङ्गते,
तत्र निदानं मृग्यम् । अन्येत्वाहु प्रत्यक्षान्मानबलात्ताण्डिकाखि-
नामस्माकमपि आदित्योपस्थान अध्वनामध्वपत इत्येतेन कार्यं
इति । जमिनिरप्यादित्योपस्थानं प्रथममनेन मन्त्रेणोक्तवानिति ॥

३९४. ७ सम्राडसीत्पाहवनीयमुपस्थायोदञ्चो गत्वाऽऽ
स्ताव चात्वालशामिश्राणुदङ्मुखास्तुथोनभोऽसंमृष्ट इति ॥ ३ ॥

उत्तरवेद्याः पश्चात् स्थित्वा सम्राडसीत्योत्तरवेदिकमाहर्व-
नीयमुपस्थाय, उ^४दञ्चो गत्वा बहिष्पवमानस्तुतिदेशे तिष्ठन्त
उदङ्मुखास्तमास्तावदेश चात्वालं शामिन्नञ्च तुथोनभोऽसंमृष्ट
इति त्रिभिर्मन्त्रैः यथाक्रममुपतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥

1. वा-स-६-१७ । 2. वा-स-१२-१० । 3. वा-स-६-३२ ।
4. ता-प्रा-१-४-१ । 5. वा-४-३-१ । 6. ता-प्रा-१-४-२ ।
7. ता-प्रा-१-४-३ ।

३९५. ^१विभुरसीरयाग्नीद्धीयसुपतिष्ठेरन् ॥ ४ ॥

गतम् ॥ ४ ॥

३९६. तमुत्तरेण सञ्चरस्तर्वत्र ॥ ५ ॥

वाग्नीद्धीयमग्निमुत्तरेणैव सर्वदा सञ्चरः कार्यः प्राव च प्रत्यक्च गच्छद्भिः ॥ ५ ॥

३९७. दक्षिणेनोत्तरयोः सवनयोर्यदाहविर्द्धानमाहवनीयञ्च
पृष्ठहोमाय ॥ ६ ॥

उत्तरयोः सवनयोर्यस्मिन् काले हविर्द्धानं प्रविशति प्रावयोजनादिकार्यायम् । यदा च पृष्ठहोमार्थमाहवनीयं प्र-
स्तोता गच्छति, तदा दक्षिणेन वाग्नीद्धीय सञ्चरः कार्यः ।
ततोऽन्यत्र सर्वतोत्तरेणैवेति । पृष्ठहोमायेति विशेषणं प्राय-
श्चित्तहोमेषु निवृत्यर्थम् ॥ ६ ॥

३९८ पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रःपञ्चसुखास्तिष्ठन्तो^३वह्निरिति
होतृधिष्ण्यम् ॥ ७ ॥

उत्तिष्ठेरन्निति शेषः ॥ ७ ॥

३९९. श्वात्र इति मैत्रावरुणस्य ॥ ८ ॥

मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं 'श्वा^४त्र' इत्युपतिष्ठेरन्, सदसो-
द्वार्यैव तिष्ठन्तः ॥ ८ ॥

४००. 'तुय उजि^५गंधारिवस्यु'रिति ब्राह्मणाच्छंसिमभृतीनां
उदञ्चः ॥ ९ ॥

१. ता. मा. १-४-४ । २. श. ६-१-१ । ३. ता. मा. १-४-५ ।
४. ता. मा. १-४-६ । ५. ता. मा. १-४-७ ।

तुथ इत्यादि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकोपादानं । ग्राह्याणां-
च्छसि, पोतृ,नेष्ट्रच्छावाकानां चतुर्णां चतुर्भिर्मन्त्रैः तत्रैव तिष्ठन्त
उदङ्मुखा उपतिष्ठेरन् ॥ ९ ॥

४०१. 'शु'न्ध्युरिति'मार्जालीयं तत्रैव तिष्ठन्तः ॥ १० ॥

तत्रैव सदसो द्वारि तिष्ठन्त. मार्जालीयं दक्षिणामुखा
उपतिष्ठेरन्^२ ॥ १० ॥

४०२. ऋत^३धामेत्यादुद्वरीम् ॥ ११ ॥

सदसो द्वार्येव तिष्ठन्तः प्रत्यङ्मुखा औद्वरीमुपतिष्ठेरन् ॥

४०३. 'स'शु'द्र इति ब्रह्मणस्सदनम् ॥ १२ ॥

द्वार्येवतिष्ठन्त. । केचित्तु ब्रह्मणो घिष्ण्यसदनोपस्थानं
साग्निचित्ये ऋतौ नान्यत्वेत्याहुः । तदयुक्तम्; सूत्रे विशेषाकच-
नात् । अनिष्टकचित्कस्यापि ब्रह्मसदनस्य औद्वरी पत्नीशाला-
दिवत् घिष्ण्यत्वेनोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

४०४. उत्तरेण सदोगत्वाऽन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तः

'अहि'रिति' प्राजहितम् ॥ १३ ॥

ब्रह्म सदनोपस्थानानन्तरं, उत्तरेण सदो गत्वा सदसः
पश्चादन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठेरन् ॥ १३ ॥

४०५. 'अर्षज' इति गार्हपत्यम् ॥ १४ ॥

यस्माद्दीत्तरवेदिकमग्निं प्रणयन्ति स गार्हपत्यः ॥ १४ ॥

1. ता. भा. १-४-५ । 2. ड. उपतिष्ठेरन् सामर्थ्यादिति ।

3. ता. भा. १-४-९ । 4. ता. भा. १-४-१० । 5. ता. भा. १-४-११ ।

6. ता. भा. १-४-१२ ।

३९५. ^१विभ्रुसीत्याग्नीद्धीपमुपतिष्ठेरन् ॥ ४ ॥

गतम् ॥ ४ ॥

३९६. तमुत्तरेण सञ्चरसर्वत्र ॥ ५ ॥

अग्नीद्धीयमग्निमुत्तरेणैव सर्वदा सञ्चरः कार्यः प्राक् च प्रत्यक्च गच्छद्भिः ॥ ५ ॥

३९७. दक्षिणेनोत्तरयोः सवनयोर्धदाहविद्धानिमाहवनीयञ्च
पृष्ठहोमाय ॥ ६ ॥

उत्तरयोः सवनयोर्धस्मिन् काले हविद्धानिं प्रविशति प्रावयोजनादिकार्याद्यम् । यदा च पृष्ठहोमार्थमाहवनीयं प्र-
स्तोता गच्छति, तदा दक्षिणेन अग्नीद्धीयं सञ्चरः कार्यः ।
ततोऽन्यत्र सर्वत्रोत्तरेणैवेति । पृष्ठहोमायेति विशेषणं प्राय-
श्चित्तहोमेषु निवृत्यर्थम् ॥ ६ ॥

३९८. पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तो^३वद्विरिति
दोतुर्धिष्यम् ॥ ७ ॥

उत्तिष्ठेरन्निति ज्ञेय. ॥ ७ ॥

३९९. श्वात्र इति मैत्रावरुणस्य ॥ ८ ॥

मैत्रावरुणस्य धिष्य 'श्वात्र' इत्युपतिष्ठेरन्, सदसो-
द्वार्येव तिष्ठन्तः ॥ ८ ॥

४००. 'तुय उद्विर्गंधारिवस्यु'रिति ब्राह्मणान्छंसिप्रभृतीनां
उदञ्चा ॥ ९ ॥

1. ता. भा. १-४-४ । 2. हा. ६-१-१ । 3. ता. भा. १-४-५ ।
4. ता. भा. १-४-६ । 5. ता. भा. १-४-७ ।

तुथ इत्यादि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकोपादानं । ब्राह्मणा-
च्छंसि, पोतु,नेष्ट्रच्छावाकानां चतुर्णां चतुर्भिर्मन्त्रैः तत्रैव तिष्ठन्त
उदङ्मुखा उपतिष्ठेरन् ॥ ९ ॥

४०१. 'शु^१न्ध्युरिति'मार्जालीयं तत्रैव तिष्ठन्तः ॥ १० ॥

तत्रैव सदसो द्वारि तिष्ठन्तः मार्जालीयं दक्षिणामुखा
उपतिष्ठेरन्^२ ॥ १० ॥

४०२. ऋत^३धामेत्प्रा^४दुम्बरीम् ॥ ११ ॥

सदसो द्वार्येव तिष्ठन्तः प्रत्यङ्मुखा. औदुंबरीमुपतिष्ठेरन् ॥

४०३. 'स^५मुद्र इति ब्रह्मणस्सदनम् ॥ १२ ॥

द्वार्येवतिष्ठन्तः । केचित्तु ब्रह्मणो धिष्यसदनोपस्थानं
साग्निचित्ये ऋतो नान्यत्वेत्याहुः । तदयुक्तम्; सूत्रे विशेषाकथ-
नात् । अनिष्टकचित्कस्यापि ब्रह्मसदनस्य औदुंबरी पत्नीशाला-
दिवत् धिष्यत्वेनोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

४०४. उत्तरेण सदोगत्वाऽन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तः

'अहि^६रिति' प्राजहितम् ॥ १३ ॥

ब्रह्म सदनोपस्थानानन्तरं, उत्तरेण सदो गत्वा सदसः
पश्चादन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठेरन् ॥ १३ ॥

४०५. 'अ^७ज इति गार्हपत्यम् ॥ १४ ॥

यस्माद्दोत्तरवेदिकमग्निं प्रणयन्ति स गार्हपत्यः ॥ १४ ॥

1. ता. ब्रा. १-४-८ । 2. इ. उपतिष्ठेरन् सामर्थ्यादिति ।

3. ता. ब्रा. १-४-९ । 4. ता-ब्रा-१-४-१० । 5. ता-ब्रा-१-४-११ ।

6. ता-ब्रा-१-४-१२ ।

४०६. 'सग^१रा' इति दक्षिणाम्नेरायतनम् ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ॥ १५ ॥

४०७. क^२य इति दक्षिणं वेद्यन्तम् ॥ १६ ॥

दक्षिणमहावेदि पार्श्वं दक्षिणामुखा उपतिष्ठेरन् ॥ १६ ॥

४०८. तत्रैव तिष्ठन्तः सर्वान्समन्वीक्षमाणाः पा^३तमेति ॥ १७ ॥

उपस्थितान् सर्वानिव धिष्यन्तान् पुनः समीक्षमाणाः, पात-
मेति सहत्योपतिष्ठेरन् ॥ १७ ॥

४०९. * एकैकमुपस्थायैतत् प्रयुरिति शाण्डिल्यः ॥ १८ ॥

तत्तत् धिष्यमुपस्थाय तदानीमेव त^४त्समन्वीक्षमाणाः
पातमेति मन्त्रं ब्रूयुः । न सर्वोपस्थानान्त इति शाण्डिल्यः ॥ १८

ननु च प्रत्येकं पातमेत्पुपस्थाने बहुवचनविरोधः स्यादत
आह—

४१०. बहुवचनान्येकवचनवत् कुर्वन्तः ॥ १९ ॥

बहुवचनान्येकवचनवत् कुर्वन्त इत्यर्थः । तद्यथा, सन्ना-
डसि कृषानु पाहि माऽग्ने रीद्रेणानीकेन विपृहि मा नमस्तेऽस्तु
मा मा हिंसोरिति ॥ १९ ॥

॥ इति चतुर्थपटले द्वितीय. खण्डः ॥

* लाटघायने, ४०९, ४१० सूत्रद्वय एकमेव ।

1. ता-शा-१-४-१३ । 2. ता-शा-१-४-१४ । 3. ता-शा-१-४-१५ ।
4. इ तं त धिष्य

अथ तृतीयः खण्ड

अथ शाखान्तरीयमुपस्थान दर्शयति—

४११ रोरिकीणिचेत् कुर्पुरादित्यं प्रथममुपतिष्ठेरन्न¹ध्वना-
मिति ॥ १ ॥

रोरिकीणो नाम केचित् शाखिन, तैरधीतानि यजूषि
रोरिकीणि । तानि यदिकुर्युः तदा प्रथम¹'मध्वना'मित्यादित्यो-
पस्थानम् ॥ १ ॥

४१२. आहवनीयमुपस्थाय तमेवाऽ²विजोसि जायमान इत्य^{*}
विजोसि नवजात इति वा यमग्निमनुप्रहरन्ति तमभि-
प्रेत्य ॥ २ ॥

सन्नाडसीऽथाहवनीयमुपस्थाय तमेव पुनरविजोसिजाय-
मान अविजोमिनवजात इति द्वयोर्मन्त्रयोरेत्यतरेणोपतिष्ठेरन् ॥

* ननु च किमर्थं पनरुपस्थानमिति, अत्रेदमुच्यते, यमग्नि-
मनुप्रहरन्ति तमभिप्रेत्य—

यमग्निं मथित्वाऽऽहवनीये प्रहरन्त्यहवर्षव तमभिप्रेत्य
पुनरुपस्थानम् । यद्यप्ययमग्निं पृथङ् नोपलस्यते, तथापि तद्-
बुद्धघोपस्थानं कार्यम् । तदुक्तं अभिप्रेत्येति । तथा आश्वलाय-

*अपिजोसि जायमान इति लाट्बायनपाठ ।

1 ता जा १४१ 2 इ अविजोसि ।

नोऽपि, यू¹पादित्याहवनीय *निर्मन्धानिति मधित्वा प्रहृतवन्तः²
तस्याग्नेरुपस्थानमुक्तवान् ॥ २ ॥

४१३. यदा चात्वालमथोत्करं तुमुलो स्पाक्रन्दकृत्वेति ॥ ३ ॥

यदा चात्वालमुपस्थि³तं तदा तुमुलोसीत्युत्करं उप-
तिष्ठेरन् ॥ ३ ॥

४१४. यदाशामित्रं अथ यत्रोबद्धचनिखनन्त्युव⁴ध्यगोहोसि
पार्थिव इति ॥ ४ ॥

यत्राध्वर्यवः ऊवध्य निखनन्ति त प्रवेश ऊवध्यगोह
इति उपतिष्ठेरन् । ऊवध्यः-पशुशकृत्, तस्य ऽगृह्णार्थंश्वध्नः
ऊवध्यगोहः ॥ ४ ॥

४१५. यदाऽऽग्नीद्धीयमथपत्राच्छावाक आसीनो होतुर्युपहव-
मिच्छत्युपहव्योसिनमस्य इत्युपहव्योसि तन्नषा इति
वा ॥ ५ ॥

आग्नीद्धीयोपस्थानानन्तर अच्छावाकस्योपहवस्यानं
उपस्येयम् । किं पुनः तत् यत्रासीनोऽच्छावाको होतुराजामाका-
द्घाते, ७उपास्मान् ब्राह्मणाह्वयध्वमिति ॥ ५ ॥

४१६. यदा ब्रह्मणः सदनमथ सदस्यस्य सदस्योऽसि मलिम्बुच इति ॥

*निर्मन्धानभयः सगरास्तगरा अग्नयः सगराःस्य इत्या-
दिना आश्रलायने उपस्थानमुक्तम् ॥ निर्मन्व्यो नाम यत्रानिः
मथ्यते स देशः ॥

1. अ-७-५-२-१२ । 2. उ प्रहृतवन्तः । 3. उ. उपस्थितवन्तः ।
4. हे-३-१-१६ । 5. उ गृह्णार्थंश्वध्नः । 6. उ उपोत्तवान् ब्राह्म-
णान् ब्राह्मणाह्वयध्वम् ।

ब्रह्मसदनोपस्थानं कृत्वा सदस्यस्थ सदनमुपस्थेयं सदस्योऽ-
सीति मन्त्रेण ॥ ६ ॥

४१७. यदा दक्षिणं वेद्यन्तं अथ प्राजापत्यमसीति पत्नी
शालामैन्द्रमसीति सदो, वैष्णवमसीति इविद्वानं, ऐन्द्राग्नि-
मसीति आग्नीध्रीयं वैश्वदेवमसीति वा ॥ ७ ॥

यदा दक्षिण वेद्यन्तमुपस्थितवन्तस्तदा प्राजापत्यमसी-
त्यादि मन्त्रचतुष्टयेन पत्नीशालादि चतुष्टयमुपस्थेयम् । ¹उक्त-
मुपस्थानं । शालापदेन दक्षिणवेद्यन्तोपि गृह्यते ॥ ७ ॥

४१८. अथ तथैव समस्तेन ॥ ८ ॥

² सर्वान् तान् यथापूर्वं समस्तेन मन्त्रेण उपतिष्ठेरन् ॥ ८ ॥
समस्तमेव मन्त्रं शाखान्तरीयं पठन्ति—

४१९. सर्वेस्थ सोम्यासस्सर्वे सोमं विवत सर्वे
सोमस्यपीतिमानशुद्ध्वे पातमेति समानं परम् ॥ ९ ॥

³ पातभाग्नयो रद्रेणानीकेनेतिमन्त्रशेषोऽस्माकं रौरि-
किणाश्च समान इत्यर्थः । एवं शाखान्तरीयमुपस्थानम् ॥ ९ ॥

अथोपस्थानानन्तरकृत्यमाह—

४२०. ⁴अतस्प द्वारौ स्थ इत्यपरौ द्वारवाहू सदसस्तंसृज्य
मामा सन्ताप्तमिति प्रविशेषुः ॥ १० ॥

स्पष्टप् ॥ १० ॥

1. ४. पुस्तके इव धाव्यद्वय नास्ति । 2. ४. सर्वान्ते यथा पूर्वं उक्त-
मुपस्थानं तथा समस्तेन । 3. डा-४-२-१७ । 4. ता-वा. १-२-१ ।

४२१. दक्षिणेनौदुबरीं गत्वा तस्या उत्तरत उपविशेयुः ,

ऽनमः सखिभ्य इति ॥ ११ ॥

इदमपि स्पष्टम् ॥ ११ ॥

४२२. पूर्वेण प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता गच्छेत् ॥ १२ ॥

यदा दक्षिणेनौदुबरी गत्वा उपवेशनार्थमुदङ्मुखाः गच्छन्ति , तदा उद्गातुः सव्यपार्श्वं प्रतिहर्तपरित्यज्य प्रस्तोतुर्दक्षिणपार्श्वस्य उदङ्मुखो गच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

४२३. एतस्मां वेलापां समुपह्वयेरन् सर्वे सत्सेषु ॥ १३ ॥

उपह्वानमनुज्ञानम् । उपवेशनानन्तरं सत्सेषु यजमानान् अन्योऽन्यं अनुजानीरन् । उपहृत इत्येवमनुज्ञाप्रदानम् । अनुज्ञानस्य च प्रार्थनापूर्वकत्वात् यजमाना उपह्वयध्वमिति प्रार्थनमर्थसिद्धम् ॥ १३ ॥

४२४. मिथोऽन्यत्र ॥ १४ ॥

सत्सेभ्योऽन्यत्र उद्गातृणां मिथ एवोपह्वानं कार्यम् । नान्येषां अध्वर्यादीनाम् । तत्र उद्गाता प्रथममनुजानीयात् । ततः प्रस्तोतेतरी । ततः प्रतिहर्तेतराविति ॥ १४ ॥

४२५. सर्वे यजमानम् ॥ १५ ॥

सर्वे त्रयोप्युद्गातार यजमानमुपह्वयेरन् । उद्गातार उपह्वयध्वमिति यजमानेन प्रार्थितैस्सर्वैरुपहृत इत्यनुज्ञाः कार्या इति ॥ १५ ॥

४२६ -- द्वारवाहुसंमार्जनप्रभृत्येतत्सर्वं कुर्युः यदाधिष्ण्यानुपति-
ष्टेरन् ॥ १६ ॥

यदा यदा धिष्ण्योपस्थानमुत्तरयो सवनयो क्रियते तदा
तदा सर्वत्र तदनन्तर द्वारवाहु समार्जनप्रभृत्युपह्वानान्त कुर्यु ॥

॥ इति चतुर्थपटले तृतीय खण्ड ॥

अथ चतुर्थं खण्ड

अथोद्गातुरात्विज्यसमाने प्रकार वक्षतुमाह-

४२७. याजमानब्रह्मत्ये चेदुद्गाता कुर्यात् ॥ १ ॥

रोगादिना ब्रह्मयजमानयो स्वकार्पाशक्तौ, तत् कर्म
कर्तुमुद्गाता यदीच्छेदित्यर्थ । अत एवानुवादात् ज्ञायते,
ऋत्विजामेकस्य कर्माशयनावितरस्तत्कर्म कुर्यादिति ॥ १ ॥

अथ तत् प्रकारमाह--

४२८ *आग्नीद्घ्रीयमुपस्थाय पूर्वेण परिक्रामेत् ॥ २ ॥

आग्नीद्घ्रीयमुपस्थाय न पूर्वेण परिक्रामेत्-प्रदक्षिण-
मित्यर्थ ॥ २ ॥

४२९ सादसानुपस्थाय तत एवेक्षमाण पात्नीशालान् ॥ ३ ॥

सदसि भवान् धिष्ण्या^१नुपस्थाय तत एव सदसो द्वार्येव

* ४२७, ४२८, एतत् सूत्रद्वयं लाट्याधने एकमेव ।

। 1 उ होतोपप्रभृतीन् ब्रह्मसदनं पयत्तान् इत्यधिकं पाठ ।

४३७ निरस्त पराचसुरिति दक्षिणात्तुण निरस्येत्^१ आबसो
सदने सीदामीत्युपविशेत् ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

४३८. नमस्मस्त्रिभ्य पूर्वं सद्भ्यो नमो परसद्भ्यो
भूर्भुवस्स्वर्हृहस्पतिः ब्रह्माह मानुषः ओमि-
त्युक्त्वा औद्दुवरी गत्वोपविशेत् ॥ १२ ॥

नम सस्त्रिभ्य इति मन्त्रजप ब्रह्मोपवेशनाग, बृहस्पति-
ब्रह्माह मानुष इति मन्त्रलिङ्गात् । तेन ब्रह्मस्यविधान प्रकरणे
यद्वक्ष्यति, 'उक्त सदस्युपवेशन'मिति^३ तत्सिद्ध भवति । अथ
मन्त्रजपानन्तरमौद्दुवरी गत्वा समन्त्रकमीद्गात्रमुपवेशन कार्य-
मिति ॥ १२ ॥

४३९ अनुपविशेषातामितरौ ॥ १३ ॥

^४ओद्गात्रोपवेशनमेयानुपविशेषाता, न ब्रह्मोपवेशनकालः
इत्यर्थं ॥ १३ ॥

४४० एतेनानुपूर्व्येण सर्वं यथासनञ्चिरीर्षत् ॥ १४ ॥

योऽथ सदस्युपवेशनक्रम अननैव क्रमेण सर्वं याजामान
ब्रह्मत्वमीद्गात्रश्च कर्तुमिच्छेत् । यथासनमिति स्वे स्वे स्थान
इत्यर्थं ॥ १४ ॥

४४१ ग्नायेवेदभ्यौद्दुवरी ॥ १५ ॥

१ इ अत्र निरस्येदित्यतमरु-जायसोरित्यन्यत सूत्रम् ।

२ आ-४ ३ २ । ३ उ तत्र म-प्रमसा तमुपवेशनमिति न-सिद्ध ।

आ-१५-३-१९ । ४ इ इतरी-प्रस्तोतु प्रतिहारी ।

यद्युपवेशनत्रय स्वे स्वे स्थाने गत्वा कर्तुमशक्तः, तदा
औदुम्बरीमेवोपवेशनत्रयमपि तत्तन्मन्त्रत कार्यमिति । अथ्यो-
दुम्बरीति सप्तम्यर्थोऽन्यथीभावः ॥ १५ ॥

४४२. सदस्य एवमेव धिष्ण्यानुपतिष्ठन्
ब्रह्माणमनु उपविशेत् ॥ १६ ॥

सदस्यो नाम षोडशभ्यो ऋत्विग्भ्योऽन्य. कर्मणामुपद्रष्टे-
त्याप^१स्तंबः, सोप्युक्तेन प्रकारेण धिष्ण्यानुपतिष्ठन् ब्रह्माण-
मनु^२प्रविशेत् ॥ १६ ॥

४४३. ब्राह्मणाच्छंसिनं वा ॥ १७ ॥
स्पष्टम् ॥ १७ ॥

४४४. तेनास्य समुपहवस्स्यात् ॥ १८ ॥

तेन ब्रह्मणा ब्राह्मणाच्छंसिना वा सदस्यस्य समुपह-
वोऽन्योन्यमनुज्ञान स्यात्, ब्रह्मणुपह्वयस्व सदस्योपह्वयस्वेति
उक्ते, उपहृत इति प्रतिवचनम् ॥ १८ ॥

४४५. भक्षश्च समानः ॥ १९ ॥

सोमभक्षोऽपि तयोरन्यतरेण सदस्यस्य समानः एकस्मिन्
चमसे सह भक्षणं कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

४४६. वीभत्सेवाताञ्चोन्नानाचमसौस्याताम् ॥ २० ॥

यदि ब्रह्मसदस्यावेकस्मिन् चमसभक्षणे वीभत्सेवातां,
तदा पृथक्चमसौ स्याताम् । अतएव अनुवादात् ज्ञायते, आस्य
सस्पृष्टेन चमसेन सोमभक्षणं कार्यमिति । अन्यथा वीभत्साऽ-

1. आप-सू-१०-१-१०, ११ । 2. इ. अनु सदः प्रविशेत् ।

3. इ. चमसेसह भक्षणमिति पराशरे ।

भावात् । न हि चमसाद्वारा स्त्रावयित्वा भक्षणे वीभत्सा
गन्धोप्यस्ति ॥ २० ॥

४४७. सर्पंतु न शून्य सदः कुर्यात् ॥ २१ ॥

विसस्थिते सवने यदा ऋत्विजो नि सर्पन्ति, तदा तेषु
नि सर्पंतु शून्य सदो न कुर्यात् । निस्सर्पणकाले स्वय सदस्येव
तिष्ठेदशून्यत्वायेत्यर्थः ॥ २१ ॥

४४८. तस्य दधिभक्षान्तं कर्म ॥ २२ ॥

तस्य दधि द्रव्य भक्षणान्तं सुत्येऽह्नि कर्मैत्यर्थं ॥ २२ ॥

४४९. स निरर्तेत सत्रेषु ॥ २३ ॥

सत्रेषु सदस्यो न वरणीय इत्यर्थं ॥ २३ ॥

४५०. विसंस्थिते सत्रे पूर्वया द्वारान्तरेण

होतुर्धिष्य मैत्रावरुणस्य च सञ्चरः ॥ २४ ॥

विसंस्थिते—असमाप्ते सवने, सवनमध्ये इति यावत् ।
होतुर्मैत्रावरुणस्य च धिष्ययो यदन्तराल तेन सर्वथा सञ्चर
इति ॥ २४ ॥

४५१. तद्यथेत् तद्यथेत् ॥ २५ ॥

तत् तदानीं सवनमध्ये यथेत्मेव पुन प्रवेशं कार्यं ॥ २५ ॥

इति चतुर्थपटले चतुर्थं खण्डं

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

चतुर्थं पटलो वृत्तं यःपुत्रैव प्रसीदतु ॥

चतुर्थपटल समाप्त

॥ अथ पञ्चमः पटलः ॥

प्रथमः खण्डः

४५२. चमसं प्रतिगृह्य प्रस्तोता दक्षिणऊरावाधाय दक्षिणेन पाणिना विधायाऽऽसीत् ॥ १ ॥

सवनमुखीयं चमसाऽऽध्वर्युणाऽऽहृतं उद्गातृणां चमसं प्रस्तोता प्रतिगृह्य स्वस्य दक्षिणऊरावाधाय होतुर्भक्षणकालं प्रतीक्षमाण आसीत् ॥ १ ॥

४५३. उपहूयमानापामिडायामनूपधारयेदनुपघ्नन् ॥ २ ॥

इडोपह्वानकाले स्वं चमसमिडापान्नवदास्यसंमितं धारयेत् चमसस्थं सोमरसमनुपघ्नन् अङ्गुलीभिरस्पृशन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

४५४. वषट्कर्तुरनुमक्षं सर्वत्र भक्षयेयुः । ३ ॥

वषट्कर्ता चमसेषु भक्षितेषु पञ्चादुद्गातारः स्वीयं चमसं भक्षयेयुः ॥ ३ ॥

४५५. *एवमेव सर्वत्र ॥ ४ ॥

न केवलमत्र, सवनमुखीय प्रकारे सर्वत्र ॥ ४ ॥

४५६. मिथ उपहूयोद्गाता प्रथमः ॥ ५ ॥

उपहूयेत्यन्तर्भावितप्रथोयं उपह्वानमनुज्ञानं, मिथोऽनु-
जाप्य त्रयोऽपि भक्षयेयुः । तत्रोद्गाता प्रथमं भक्षयेत् । मिथ
उपहूयेति वचनादुद्गातृचमसं वषट्कर्ता **न भक्षयेदिति

*एतत् सूत्रं लाटघायने नास्ति ।

**देवानां वा एतद्यज्ञस्य मुखं, यदुद्गातृचमसं ।

तस्मादुद्गातृचमसं नान्यो भक्षयेत् ॥ -पद्मिनीशत्रु-२-७-५

गम्यते । यदि स्यात्तस्याप्यनुज्ञापन अवश्यं कार्यं, 'नानुपहृतेन सोम पातव्य' इति श्रुते ॥ ॥

४५७. दक्षिणमनुराहुदण्डं कृत्वा श्येन^१ इत्यवेक्ष्येन्दपिति द्विरल्पं भक्षयेत्, यथासवनं छन्दास्यादिशुन् ॥ ६ ॥

आत्मनोदक्षिणं बाहुमनु, चमसस्य दण्डं कृत्वा, तिर्यङ् चमसं धारयित्वा श्येनोन्मुखं इत्यवेक्ष्य इन्दविन्द्रपीतस्येति द्विर्भक्षयेदल्पमल्पं सकृन्मन्त्रेण सकृत्तूष्णीम् । यथा सवनं छन्दा स्यादिशन्नित्यर्थः । तिष्ठ^२च्छन्दस इति माध्यन्दिने । जगच्छ^३-न्दस इति तृतीयं भवने तथैवोत्तरमन्त्रं पाठादिति ॥ ६ ॥

४५८ ऊर्ध्व इति मुख्यान् प्राणनाभिमृशेत् ॥ ७ ॥

भक्षणानन्तरं ऊर्ध्वस्सप्तऋषीनिनि सप्तमुख्यान् प्राणान् चक्षुषी नासिके श्रोत्रं मुखश्चाभिमृशेत् ॥ ७ ॥

४५९ सोम^४सारन्धीति हृदयं, सोम^५सीभिरितिनाभिम् ॥ ८ ॥
अभिमृशेत्तन्नुपङ्गु ॥ ८ ॥

४६० एवमितरौ कुर्यात् प्रतिहर्तापश्चात् ॥ ९ ॥

एवमेवेतरौ प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ भक्षणं कुर्याताम् । तयो प्रतिहर्ता पश्चाद्भक्षयेत् ॥ ९ ॥

४६१. तं स आप्याययेदभिमृश्याप्यायस्वे^६स्येतया गायत्र्या ॥

तं चमसं प्रतिहर्ता आप्याययेत् । द्रोणकलशात्सोमरसमादाय तेन वर्धनं आप्यायनं, मन्त्रेण अभिमर्शनमात्रं वा, हृदय-

१ ता वा १ ५ ३ ४ । २ ता वा १ ५ १ ३ । ३ ता-वा-१ ५ १ ६ ।
४ इ-उत्तरमन्त्रमन्त्राणाम् । ५ ता वा १ ५ ५ । ६ ता वा १ ५ ६ ।
७ ता वा १ ५ ७ । ८ ता वा १-५ ८ ।

मप्युक्तं¹ कात्यायनेन, “भक्षयित्वा मन्त्रेणालभेरन्, सोमं वा सिञ्चेद्यु”रिति । गायत्र्येति वचनं उत्तरत्र, ‘²गायत्र्यैवानुसवन’ मिति सूत्रे आप्यायस्व, समेतु त इति, मन्त्रप्रतिपत्यर्थम् ॥ १० ४६२. सर्वे वा ॥ ११ ॥

सर्वे वा त्रयोऽप्युद्गातारश्चमसमाप्याययेयुः ॥ ११ ॥

“तां तृतीयसवने द्विब्रूयुः ॥ १२ ॥

‘आप्यायस्वेत्येतामृचं तृतीयसवने द्विरुक्त्वाऽऽप्याययेत्
१. १. जागतं हि तृतीयसवनमिति ॥ १२ ॥

सन्ते पयांसीति माध्यान्दिने ॥ १३ ॥

२. पयांसीति त्रिष्टुभाऽऽप्याययेत् । त्रैष्टुभं हि माध्य-
मिति ॥ १३ ॥

गायत्र्यैवानुसवनमाप्याययेदिति शाण्डिल्यः ॥ १४ ॥

अप्यायस्वेत्येतस्या एव पाठात् । एवं सर्वेषु चमसभक्षण-
१. २. सामान्येन भक्षणमुक्तम् ॥ १४ ॥

अथ विशेषमाह—

+द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः ॥ १५ ॥

प्रतिसवनं बहवश्चमस³गणाः । तत्र द्वितीयाश्चमसगणाः
१. २. ३. ॥ १५ ॥

*आप्यायस्वेति द्वाभ्यां चमसानालभन्ते ॥ सोमं वा
न्ति मन्त्रेणासम्भवात् इति कात्यायनश्रौतसूत्रे ॥

**सूत्रं ४६३, ४६४, लाट्यायने एकमेव ।

+सूत्रं ४६६, ४६७, लाट्यायने एकमेव ।

1. कात्या-श्रौ-१-२२-४, ६ । 2. द्वा-६-१-१४ । 3. इ चमसगणाः

गम्यते । यदि स्यात्तस्याप्यनुज्ञापनं अवश्यं कार्यं, 'नानुपहूतेन सोमः पातव्य' इति श्रुते ॥ ॥

४५७. दक्षिणमनुवाहुं दण्डं कृत्वा श्येन^१ इत्यवेक्ष्येन्दविति द्विरूप्य भक्षयेत्, यथासवनं छन्दांस्यादिशन् ॥ ६ ॥

आत्मनोदक्षिण बाहुमनु, चमसस्य दण्डं कृत्वा, तिर्यङ् चमसं धारयित्वा श्येनो नृषक्षा इत्यवेक्ष्य इन्द्रविन्द्रपीतस्येति द्विर्भक्षयेदल्पमल्प सकृन्मन्त्रेण सकृत्तूष्णीम् । यथा सवनं छन्दा स्यादिशन्नित्यर्थः । त्रिष्टु^२च्छन्दस इति माध्यन्दिने । जगच्छ^३-न्दस इति तृतीय मवने तथैवोत्तरमन्त्र पाठादिति ॥ ६ ॥

४५८ ऊर्ध्व इति मुख्यान् प्राणनाभिमृशेत् ॥ ७ ॥

भक्षणानन्तर ऊर्ध्वंस्सप्तऋषीनिनि सप्तमुख्यान् प्राणान् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे मुखश्चाभिमृशेत् ॥ ७ ॥

४५९ सोम^४वारन्वीति हृदयं, सोम^५भीभिरितिनामिम् ॥ ८ ॥
अभिमृशेतेत्यनुपङ्ग ॥ ८ ॥

४६०. एवमितरौ कुर्यातां प्रतिहर्तापथात् ॥ ९ ॥

एवमेवेतरो प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ भक्षणं कुर्याताम् । तयो प्रतिहर्ता पश्चाद्भक्षयेत् ॥ ९ ॥

४६१. तं स आप्याययेदभिमृश्याप्यायस्वे^६श्वेतया गायत्र्या ॥

तं चमसं प्रतिहर्ता आप्याययेत् । द्रोणकलशात्सोमरसानादाय तेन वर्धनं आप्यायनं, मन्त्रेण अभिमर्शनं मार्त्तं वा, द्वय-

१ ता शा १ ५ ३, ४ । २ ता शा १-५-१३ । ३ ता शा-१-५-१६ ।
४ इ उत्तरमन्त्रपाठात् । ५ ता शा १ ५-५ । ६ ता शा १ ५-६ ।
७ ता शा १ ५-७ । ८ ता शा १-५-८ ।

मप्युक्तं 'कात्यायनेन,' "भक्षयित्वा मन्त्रेणालभेरन्, सोमं वा सिञ्चेषु' इति । गायत्र्येति वचनं उत्तरत्र, 'गायत्र्यैवानुसवन' मिति सूत्रे आप्यायस्व, समेतु त इति, मन्त्रप्रतिपत्यर्थम् ॥ १० ४६२. सर्वे वा ॥ ११ ॥

सर्वे वा त्रयोप्युद्गातारश्चमसमाप्याययेयुः ॥ ११ ॥

४६३. *तां तृतीयसवने द्विर्भूयुः ॥ १२ ॥

तामाप्यायस्वेत्येतामूचं तृतीयसवने द्विरुक्त्वाऽऽप्याययेत् जगतीसंपत्यर्थम् । जागतं हि तृतीयसवनमिति ॥ १२ ॥

६४. सन्ते पयांसीति माध्यान्दिने ॥ १३ ॥

सन्ते पयांसीति त्रिष्टुभाऽऽप्याययेत् । त्रिष्टुभं हि माध्यन्दिनमिति ॥ १३ ॥

४६५. गायत्र्यैवानुसवनमाप्याययेदिति श्राण्डित्यः ॥ १४ ॥

अप्यायस्वेत्येतस्या एव पाठात् । एवं सर्वेषु चमसभक्षण-प्रकारेषु सामान्येन भक्षणमुक्तम् ॥ १४ ॥

अथ विशेषमाह—

४६६. †द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसः ॥ १५ ॥

प्रतिसवनं बह्वश्रमसंगणाः । तत्र द्वितीयाश्चमसगणाः नाराशंसदेवत्याः ॥ १५ ॥

*आप्यायस्वेति त्वाभ्यां चमसानालभन्ते ॥ सोमं वा सिञ्चन्ति मन्त्रेणासम्भवात् इति कात्यायनश्रौतसूत्रे ॥

**सूत्रं ४६३, ४६४, लाटघायने एकमेव ।

†सूत्रं ४६६, ४६७, लाटघायने एकमेव ।

1. कात्या भी-१-२२-२, ६ । 2 ब्रह्-६-१-१४ । 3. छ चमसगणाः

४६७. पूर्वयोश्च तृतीयौ ॥ १६ ॥

चकारोभिन्निक्रमः । पूर्वयोस्तवनयोः तृतीयो च चमस-
गणो नाराणसाविति ॥ १६ ॥

ततः किमित्याह—

४६८. *तेषामनवेक्ष्य भक्षणम् ॥ १७ ॥

तेषां नाराणसानां श्येनो नृचक्षा इत्यन^१वेक्ष्य भक्षणं
कार्यम् ॥ १७ ॥

अथ तेषां भक्षणमन्त्रमाह—

४६९. अवमैरिति प्रातस्तवने ॥ १८ ॥

^२अवमैरिति प्रातस्तवने नाराणसभक्षणं, न पुनः इन्द-
विन्द्रपीतस्येत्यनेन ॥ १८ ॥

४७०. और्वैरिति माष्यन्दिने, काव्यैरिति तृतीयतवने ॥ १९ ॥

और्वैः काव्यैरिति उत्तरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

४७१. पितृमिरिति सर्वश्रावुसंहरेत् ॥ २० ॥

अवमैरित्यादि त्रिष्वपि मन्त्रेषु, पितृभिर्भक्षितस्येत्येतत्
प्रत्येकं अनुपञ्जेत् ॥ २० ॥

४७२. प्रत्यभिमर्शने याथाकामी ॥ २१ ॥

नाराणसे भक्षिते प्राणादि प्रत्यभिमर्शने याथाकाम्यं
स्यात् ॥ २१ ॥

४७३. **प्रथमद्वितीयौ पूर्वयोः सवनयोरप्यापयेत् ॥ २२ ॥

*४६८, ४६९, ४७० एक लाटशायने ।

**४७३, ४७४ लाटशायने एकमेव ।

1. इ पुत्रके अवमैरित्यादि तृतीयतवनेत्यन्तं एकं सूत्रम् ।

2. ला-भा-१-५-९ ।

पूर्वयो सवनयो प्रथमद्वितीयौ चमसगणौ भक्षणानन्तर
आप्याययेत् । नेतरान् ॥ २२ ॥

४७४ प्रथम तृतीयसवने ॥ २३ ॥

तृतीयसवने प्रथमचमसभक्षणानन्तरमाप्याययेत् । नेतरा-
निति । अत्रोद्गातृभिरात्मोय चमसस्यैवाप्ययानम् । इतरैरपि
यथा स्वमाप्यायनकार्यमिति । अत्र सर्वत्र सुब्रह्मण्यस्य न
भक्षणम्, अनुक्तं वात् । तस्य स्तुतावनन्दयाच्च । 'जैमिनि-
कल्पे तु तस्यापि भक्षणमुक्तं⁺म् । अयमेवकल्पकारयोर्मंतभेद ।
प्राभाकरगुरोर्मीमांसावातिककारस्य च विप्रतिपत्तेर्भूलमिति ॥

⁺उद्गातृ चमसमेक धृतिसयोगात् ॥ सर्वे वा सर्वस-
योगात् ॥ स्तोत्रकारिणा वा तत्सयोगाद्बहुश्रुते ॥ सर्वे तु वेद
सयोगात्कारणादेकदेशे स्यात् ॥ (जै मू ३-५-२३ 10 २६)

'प्रोद्गातृणा' इत्यत्र उद्गीथकर्तृत्वस्य उद्गातृशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात् उद्गातुरेव भक्षण इति प्रथम
पक्ष । बहुवचनस्य विद्यमानत्वात्, उद्गातृपलक्षिताना पोड-
शत्विजा भक्षण इति द्वितीय पक्ष । स्तोत्रकाले सबद्धा उद्-
गातृप्रस्तोतृ प्रतिहृत्तार । तेषामेव प्रयोगकर्तृत्वात् तेषामेव
भक्षणम् । बहुवचनमपि तत्रैव उपपन्नम् । उत्कर्षेण गायन्तीति
गोप्तेन उद्गातृशब्दग्रहणादिति तृतीय पक्ष ॥

रुद्धिर्योगमपहरतीति न्यायात् रुद्ध्या उद्गातृव गृह्यते ।
तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च
यागे सुब्रह्मण्यस्यापि गानस्य विद्यमानत्वात् तत्राप्यस्ति । तस्मात्

एवं भक्षणकथा समाप्त्याऽऽवृत्तिस्तोत्रेषु पक्तव्यमाह—

४७५. आशुत्तिषु तृणे प्रतिगृह्य प्रस्तोता प्रयच्छेत् यथा प्रस्तरम् ॥२४॥

यत्न स्तोत्रीया. पुन पुनरावतन्ते तान्यावर्त्तानि पवमान-
व्यतिरिक्तानि स्तोत्राणि । तेष्वध्वर्युणाऽऽहूतो स्तोत्रोपाकरण-
दर्भौ प्रतिगृह्य प्रस्तोता प्रयच्छेत् । कस्मै, कथं प्रयच्छेदित्य^१-
त्रोक्तम् । यथा प्रस्तरमिति ^२ब्रह्मन्नित्यादि मन्त्रमुक्त्वा प्रस्तर-
वदुद्गात्रे प्रयच्छेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

४७६. अनाहिपमाणपोर्मन्त्रं जज्ञात् ॥ २५ ॥

यदा ^३दर्भयो. स्थाने ^४अरण्योराहरणं तदापि मन्त्रं
^५ब्रूयादित्यर्थ ॥ २५ ॥

४७७. *तथैव जंघामुपहत्य युञ्ज्यात् स्तोमं दीक्षायै तपसोमनसो
वाच इति ॥ २६ ॥

यथा प्रस्तरेण तथैव तृणाभ्या दक्षिणो जंघामुपहत्य
स्तोममुद्गातायुञ्ज्यात् । चतुर्भिर्मात्रैः दीक्षायै, तपसो मनसो,
वाच इति पदचतुष्टय मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकोपादानम् । प्रति-
मन्त्र प्रजापतिस्त्वेत्यनुपङ्गं वीक्ष्यति । तत्र दीक्षायै वर्णेन
गुह्येन सहिता. चत्वार उद्गातारः भक्षयेयुरिति भाष्यकार-
मतम् । वार्तिककारस्तु, सदस. भक्षणस्थानत्वात् सदसि सुब्र-
ह्मण्यस्य अप्रवेशात् तद्रहितास्त्रय एव भक्षयेयुरिति अभिप्रैति ॥

*सूत्र ४७७, ४७८ एक लाटघायने ।

1. य इत्यत उत्तम । 2 उ डा-३-४ १६ । 3 उ. पृष्ठवे, पङ्के ।
4 डा सू १-१ ५ । 5 उ अ. प्रस्तोत्राग इति । 6. ता प्रा-१-५-
१० । डा-सू-३-४-१७ । 7 डा ५ १-२८ ।

प्रजापतिस्त्वा युनक्तु प्रजाभ्योऽपानायेति प्रथमो मन्त्रः । तपसो-
रूपेण प्रजापतिस्त्वेति द्वितीयो मन्त्रः । मनसो महिम्ना प्रजापति-
स्त्वेति तृतीयः । वाचो विभूत्या प्रजापतिस्त्वेति चतुर्थः । एतैश्च-
तुभिरपिमन्त्रैः एकस्मिन्^१पि स्तोत्रे स्तोम योगः कार्य इति ॥ २६ ॥

पक्षान्तरमाह—

४७८. नानाधानञ्जय्यो यत्रानन्तराणि चत्वारि ॥ २७ ॥

यत्राऽऽनन्तर्येण चत्वार्यावृत्तिस्तोत्राणि पूर्णानि लभ्यन्ते ।
तत्र चतुर्षु स्तोत्रेषु चतुरो मन्त्रान् क्रमेण पृथक् विभजेत् ।
(एव)न पुनः एकस्मिन् स्तोत्रे ^२मन्त्रचतुष्टयमिति । अनन्तरा-
णीति वचनं विजातीयपवमानव्यवहितान्यावृत्तिस्तोत्राणि गृही-
त्वा मन्त्रविभागो न कार्य इत्येवमर्थम् । तेन प्रातस्सवने सोमा-
तिरेकनिमित्तमावृत्तिस्तोत्रमारभ्य माध्यन्दिनपवमानादुत्तराणि
च त्रीणि गृहीत्वा तेषु मन्त्रविभागो न कार्य इति ॥ २७ ॥

४७९. अन्तः सर्वेषां ^३प्रजापतिस्त्वेति ॥ २८ ॥

सर्वेषां चतुर्णामपि मन्त्राणां प्रजापतिस्त्वायुनक्तिवत्यय-
मन्तो भवेत् अनुपङ्ग इत्यर्थः । इदं च पक्षद्वयसाधारणम् । २८॥

अथ यत्र चत्वार्यावृत्तिस्तोत्राणि पूर्णानि लभ्यन्ते ।
यथा अग्निष्टोमसस्ये, पौडशिसंस्ये च तत्रह्यावृत्तिस्तोत्राणां
चतुष्कशो विभजने सति^४ त्रयमवशिष्यते तथा वाजपेये द्वौ,
तत्र कथं स्तोम योगः अत्र आह—

४८०. *प्रथमेनात्पीपसु ॥ २९ ॥

*एतत् मूलास्थाने मूलाद्वयं किञ्चित् विकृतं साटघायने ।

१. इ एव २. इ. सर्वेषु कृत्तयं तु उपपेयु सावित्र्ययितु भेति ।

३. ता वा १-५-१० । ४. इ तानि एतन्मः ।

अल्पीयस्मु चतुर्भ्यो न्यूनेपुस्तोत्रेषु प्रथमेनैव मन्त्रेण स्तोम
युञ्ज्यात् ॥ २९ ॥

४८१. तत्रप्रभृतीनि रात्रौ ॥ ३० ॥

रात्रिपर्यायेषु प्रत्येक चतुर्पुस्तोत्रेषु प्रथमप्रभृतीश्चतुरो
मन्त्रान् क्रमेण विभजेत् । ननु च यत्रानन्तराणि चत्वारित्ये-
तेनैव सिद्धमेतत् । सत्य, अपोडशिकेऽतिरात्रे सिद्धम् । यदा-
पुन पोडशिमानतिरात्र तदा पोडशिनमुपक्रम्य चतुर्पु चतुर्पु-
मन्त्रविभाग स्यात् । तथासत्युपक्रमे द्वितीयो मन्त्रस्स्यात्,
तत्रिवृत्यर्थमुक्त प्रथमप्रभृतीनेव मन्त्रान् रात्रौ विभजेदिति ।
तदापि पोडशिन प्रथमेनैवानुमन्त्रण प्रथमेनाल्पीयस्स्विति वच-
नादिति ॥ ३० ॥

४८२ तथातिरिक्तस्तोत्रेषु ॥ ३१ ॥

अप्तोर्यामेऽतिरिक्तस्तोत्रेष्वपि चतुर्पु तथैव प्रथमप्रभृती-
नेव मन्त्रान्विभजेत्तदा सन्धिस्तोत्रमारभ्य विभागे प्राप्ते तत्रि-
वृत्यर्थं वचनम् ॥ ३१ ॥

एव धानञ्जयमत समाप्य मतान्तरमाह—

४८३. सर्वैरेकैकं यद्याम्नाय शाण्डिल्यः ॥ ३२ ॥

दीक्षायैवर्णेनेति चतुर्भिरपि मन्त्रैरेकैक स्तोम युञ्ज्यात् ।
प्रजापतिस्त्वा युनस्तु प्रजाभ्योऽपानायेत्येतत् यद्याम्नायमेव स-
कृदन्त नियोज्य, न प्रतिमन्त्रमनुपङ्ग इति विशेष ॥ ३२ ॥

४८४. आपृत्तिन्यायस्सर्धा ॥ ३३ ॥

आपृत्ति स्तोत्राणा यो धर्मं स सन्धिस्तोत्रेऽपि स्यात् ।
सर्धानावृत्तित्वादेवमुच्यते । तेन स्तोमयोग कुशास्तरणमित्या-

दयो धर्माः स्युः । तथा प्रथमेनाल्पीयस्त्विति प्रवर्तते इति ॥

४८५. उपवसथ्येऽहनि न समामनेरन् ॥ ३४ ॥

सुत्यायाः पूर्वदिवसे न स्वाध्यायमघ्नीयीरन् । सुत्येहनि
वाचोग्लानि मा भूदित्येवमर्थमिति निदानकारः ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमपटले प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

४८६. *प्रस्तोता तु **कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य *वृक्षस्य ॥ १ ॥

औपवसथ्येऽहनि इत्यनुवर्तते । कुशा नाम स्तोत्रीयागण-
नार्था. काष्ठा. । ता. यज्ञियस्य वृक्षस्याश्वत्यादेस्सवन्निनीः
कारयेत् ॥ १ ॥

*४८६, ४८७, ४८८, ४८९ एतत् सूत्रचतुष्टय एकसूत्र
लाटघायने ।

**औदुंबरीर्वा पालाशीर्वा योवान्यो यज्ञियो वृक्षः प्रादेश-
मात्री. कुशपृष्ठाः त्वक्तः समा मज्जत. अद्भगुष्ठपर्वं पृथुमात्री
प्रजाताम्राः कारयित्वा गन्धैः प्रलिप्य, सर्पिपा सत्रेषु, खादिरी
दीर्घसत्रेषु वैष्टुतेन वसनेन परिवेष्ट्य औदुंबरीमध्याधिवागयेत्
क्षीमं शार्णं कार्पासमिति वसनधिकत्वाः, इति निदानसूत्रे
प्रपाठक -१ खण्ड.-११ ॥

*यशार्हस्य । तदहर्तीत्यर्थे यज्ञत्विग्भ्यां घञञी (पा-५-
१-७१) इति घप्रत्यय. तस्येवादेश - पा-७-१-२

४८७. खादिरस्य दीर्घसत्रेष्वेके ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

क्रियाप्रकारमाह—

४८८. प्रादेशमात्रीः कुशपृष्ठास्त्वक्तस्समामञ्जतः अंगुष्ठपर्वपृथुमात्रीः
प्रज्ञाताग्राः ॥ ३ ॥

कुशपृष्ठास्त्वक्त इति त्वक्प्रदेशे कुशतृणवदुन्नतपृष्ठा स्यु ।
समामञ्जत इति काष्ठान्तर्गतो रसो मज्जा, तदवस्थानदेशे
समा स्यु । काष्ठ भित्त्वा तदन्त प्रदेशेसम तक्षयेदित्युक्त
भवति । प्रज्ञाताग्रा इति यदेव वृक्षेऽवस्थितस्य काष्ठस्याग्र
तदेवेदानी अपि प्रज्ञात कार्यमिति ॥ ३ ॥

४८९. कारयित्वा ता गन्धवतीभिरोषधीभिरनुलिप्य

सर्पिषा सत्रेष्वेके कुशाविधानेन **वसनेन परिवेष्ट्य

क्षौमशाणकार्पासानां केनचिदुपर्यौदुबर्पावासयेत् ॥ ४ ॥

एव कारयित्वा हरिद्राचन्दनादिभि ओषधीभिरनुलिप्य
क्षौमशाणकार्पासानामन्यतमेन कुशास्तरणेन घाससा परिवेष्ट्य
सदस्योदुबर्पा उपरिवासयेत् । कुशा विधीयन्ते स्तीर्यन्ते अस्मि-
न्निति कुशाविधान सत्रेषु सर्पिषाऽनुलेपनमेक आहुरिति ॥ ४ ॥

४९०. तांशोभूते कृशीरुष्वर्ग्रैः परिवेष्ट्यैवं जातीयेन वसनेन
प्रदक्षिणमूर्ध्वदेशेन परिवेष्ट्य स्पृष्टोऽनपथित उद्गायेदिति
गौतमः ॥ ५ ॥

इदमुद्गातु कर्म । शोभूते सुत्येऽहनि तामोदुबरी-

**वेष्टुतेनवसनेनेति लाटघायने ।

मुद्गाता कुशदंभैः ऊर्ध्वग्रीः परिवेष्टघ्नैवजातीयकेन पूर्वोक्तेन
क्षौमादीनामन्यतमेन वाससा चोर्ध्वदशेनपरिवेष्टघतां †स्पृष्ट्या-
जनपश्चित उद्गायेत् । तस्यां शरीर^१भारमनिक्षिप्य स्पर्शन-
मात्रमेव कृत्वेत्यर्थः । स्पृष्ट इति कर्तरि निष्ठा ॥ ५ ॥

अनपश्रयण हेतुमाह—

४९१. *धिष्ण्योऽयं भवति न धिष्ण्यमासादयेत् ॥ ६ ॥

औदुंबर्यपि कश्चित् धिष्ण्योऽग्निरेव । तथा च धिष्ण्यो-

† 'विरोधेत्वनपेक्षं स्यात् असतिह्यनुमानम्' (जै सू-१-
३-३) अत्र 'औदुंबरी सर्वावेष्टयितव्या' इति स्मृत्या सर्व-
वेष्टनं प्रतीयते । 'औदुंबरीस्पृष्ट्वोद्गायेदिति' श्रुत्या स्पर्शः
श्रूयते । अतः सर्ववेष्टनं न सम्भवति । अत्र संशये विचार्यते,
सर्ववेष्टनं स्मृत्या सर्ववेष्टनं कर्तव्यं, अष्टकादिस्मृतिवत् मूल-
श्रुत्यनुमापकत्वेन तस्याः प्रामाण्यं इति पूर्वपक्षः । स्पृष्ट्वो-
द्गायेदिति श्रुत्या स्पर्शः कर्तव्यः । अनया प्रत्यक्ष श्रुत्या बाधि-
तत्वात् सर्ववेष्टनं स्मृत्या अनुमातुं न शक्यत इति सिद्धान्तः ॥

औदुंबरीमुद्गत्य न विसृजेत् आछदिपोऽध्यूहनात् इवो भूत
एनां ऊर्ध्वग्रीः कुशैः वेष्टयित्वा एवं जातीयेनैवोर्ध्वदशेन वसनेन
प्रदक्षिणं परिवेष्टघ्न अस्पृष्टो अनपश्चित उद्गायेदिति गौतमः
धिष्ण्योऽयं भवति न धिष्ण्यमासादयेदिति । धृष्टमपश्रयतेति
घानञ्जय्यः इति निदानसूत्रं प्रपाठक १ खण्ड ११ ॥

*इदं सूत्रं लाट्घापने नास्ति ।

पस्थाने तदुपस्थानम^१प्युक्तम् । न च धिष्ण्यमग्नि कश्चिदा-
सादयितुमर्हतीति । तस्मादनपश्चित एव गायेदिति ॥ ६ ॥

४९२. घृष्टमपश्चयेतेति धानञ्जयः ॥ ७ ॥

घृष्टं - निर्भयं धिष्ण्योऽयमग्निरिति भीतिनंकार्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

कुत इत्याह-

४९३. 'स^२ एव तदूर्जिधितः प्रजाभ्य ऊर्जं विभजतीति ह्यह ॥८॥

^३ऊर्जा उदुम्बरस्सामवेदेवानामन्नमिति च प्रकृत्य
ब्राह्मणं, स एव तदूर्जिधितः प्रजाभ्य ऊर्जं विभजतीति । ऊर्ज-
पायामौदुम्बर्या अपश्चित ऊर्जं सामोद्गाता देवेभ्यो विभजतीति
ब्राह्मणार्थः । एतदुक्तं भवति, यदिदमौदुम्बर्यामपश्चितः उद्गायति
तदिदमन्नमवष्टम्यान्नं देवेभ्यो ददातीति । यद्यनपश्चित उद्गाये
देवेभ्योऽन्नमदत्त्वा स्वयं रिवत एव स्यादिति ॥ ८ ॥

४९४. स्तोष्यमाणानां मध्ये वैष्णुं बसत प्राक्समासं बोद्धसमासं
चोपरिदशमास्तीर्यप्रस्तोता *कुशाविदध्यात्प्रस्तायान्तेषु ॥ ९ ॥

*प्राक्समासं बोद्धसमासं वा उपरिदशमास्तीर्यं प्रस्तोता
विष्टुतीविदध्यात् । उदगग्रघाभिः प्रथमं विष्टाव प्राक्सस्यं
प्रत्यवसस्य वा इत्येके । पश्चात् प्रथमस्य विष्टावस्य प्रागग्रभिः
उदगसंस्यं द्वितीयं, प्रत्यवसस्य विष्टावस्य मध्यमस्य
विष्टावस्य उदगग्रभिः प्रत्यवसस्य तृतीयं, एतयाऽऽवृता पर्या-
यान् विदध्यात् दक्षिणार्धं प्रथमं, अनुपूर्वमुदीचः, संहतान्
विष्टावपर्यायान् विदध्यात् इतरेष्वितरेण शिरसि कुशाऽनुविधी-
येरित्येके' इत्यादि निदानसूत्रे प्रपाठक-१-४-११ ॥

आ¹वृत्तिभिस्तोष्यमाणानामुद्गातृणां मध्ये विष्टुति-
गणनार्थं कुशास्तरणवासः प्राक्समासंबोदक्समासंबोपरिदशमा-
स्तीर्यं तत्र प्रोस्तोता कुशाः विदध्यात्-प्रस्तावभक्त्यन्तेषु ॥ ९ ॥

४९५. आद्येऽनेकप्रस्तावासु ॥ १० ॥

अनेकप्रस्तावयुक्तासु स्तोत्रीयासु महानाम्न्यादिषु, प्रथम-
प्रस्तावान्ते कुशाविधानमिति ॥ १० ॥

४९६. *अप्रस्तावास्वादी ॥ ११ ॥

सन्तनियण्वादी प्रस्तावभक्तिरहितासु स्तोत्रीयामु स्तो-
त्रीयोपक्रम एव कुशाविधानम् ॥ ११ ॥

४९७. उदगग्रं प्रथमं विष्टावं प्राक्संस्यं प्रत्यग्वा ॥ १२ ॥

विष्टावो नाम, पर्यायस्य त्रेधाविभक्तस्यैको भागः
स्तोत्रीयाभ्यासरूपः । तेषु प्रथमं विष्टावं उदगग्रं प्रागपवर्गं
प्रत्यगपवर्गं वा कुर्यात् । उदगग्राभिः कुशाभिः क्रमेण पुरस्तात्
प्रत्यग्वा निहिताभिः गणयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

४९८. तं पश्चिमेन मध्यदेशेनोदवसंस्थं प्रागग्रं प्रत्यग्वा ॥ १३ ॥

तस्य प्रथमविष्टावस्य मध्यदेशतः पश्चादुदगपवर्गं प्राग-
ग्राभिः प्रत्यगग्राभिः वा द्वितीयं विष्टावं गणयेत् ॥ १३ ॥

४९९. **तं पश्चिमेनोदगग्रं प्रत्यवसंस्थम् ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

५००. एवं विधाः पर्याया उत्तरोचराः ॥ १५ ॥

*इदं सूत्रं लाट्यायने नास्ति ।

**सूत्रं ४९९, ५०० लाट्यायने एकमेव ।

1. आवृत्तिस्तोत्रैः ।

एवं त्रयोविधाः पर्यायाः उत्तरतः उत्तरतः कुशाविधाने कार्याः ॥ १५ ॥

५०१. मिथः पर्यायविष्टावान् सन्दध्यात् ॥ १६ ॥

इतरेतर विष्टावेषु कुशाः संश्लेषयेत्, पर्यायेषु च । १६ ॥

५०२. पर्यायादिषु हिंकारं स्तुवीरन् ॥ १७ ॥

हिंकारमिति नमुल्लस्यर्थान्तः, प्रतिपर्याये हिंक्रत्यहिंक्रत्येत्यर्थः । पर्यायो नाम त्रेधाविभक्तस्य स्तोमस्यैकैको विभागः । अत्र त्रिवृदादि स्तोमाना पर्यायविष्टावक्लृप्तिः ब्राह्मणेनैवोक्तेति न सूत्रकारस्य कृत्यमस्ति । यद्येवं, हिंकारोऽपि तत एव सिद्ध इति न सूत्रकारेण वक्तव्यम् । सत्यं; तिसृभ्यो हिंक्रोतीत्येकत्वश्रुतेः उद्गातुरेवाहिंकारे प्राप्ते त्रयाणामपि प्राप्त्यर्थं 'हिंकारं स्तुवीरन्' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

५०३. उत्तमां प्रस्तुत्यैवेति शंसिष्यन्तं ब्रूयात् ॥ १८ ॥

उत्तमां स्तोत्रीयां प्रस्तोता प्रस्तुत्यैवेति शंसिष्यन्तं प्रति ब्रूयात् । ३स्तोत्रशस्त्रयोः सन्तत्यर्थम् ॥ १८ ॥

५०४. स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमानवाचनम् ॥ १९ ॥

स्तोत्रे समाप्ते इति शेषः ॥ १९ ॥

५०५. सवनसंस्थासु प्रशास्त्रोक्ताः यथैतमपर्यायाद्वारा निष्क्रम्य पश्चिमेनाग्नीधीयं वहिर्वेदिमूत्रं कुर्युः ॥ २० ॥

प्रशास्त्रा-मैत्रावरुणेन सर्पतेत्युक्ताः । अयंप्राप्तस्य सूत्रकरणस्य कालनियमोयम् ॥ २० ॥

1. ऊ. इत्येवंपर्याया उत्तरोत्तरतः । 2. ता-अ-अत्यायः. २ ।

3. इ. अतोमाप एव स्तोत्रे शरत्वारम् प्रबोधनार्थम् ।

५०६. वाचं यच्छेषुः यावदुदक्त्वाः स्युः ॥ २१ ॥

यावदुदकाचमनेन शुद्धाः *तावद्वाग्यताः स्युः ॥ २१ ॥

५०७. एतन्मृगतीर्थम् ॥ २२ ॥

आग्नीद्धीयस्यपञ्चाद्योदेशः स मृगतीर्थं इति नामेति ॥

५०८. तेन न भूयः शम्यापरासाद्गच्छेषुः ॥ २३ ॥

तेन मृगतीर्थेन^१ । हस्तीन वेगयुक्तेन शम्याप्रास्ता यावन्तं प्रदेशं गच्छेत् स शम्यापरास इति ॥ २३ ॥

५०९. यो भूयो विगमिपेदाप्नानेन स गच्छेत् ॥ २४ ॥

यस्तु शम्यापरासादतिरिक्तं गन्तुमिच्छति स आप्नात तीर्थेनैव गच्छेत् इति ॥ २४ ॥

इति पञ्चमपटले द्वितीयखण्डः

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

५१०. *अथ धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

सवनसंस्थाऽनन्तरं निष्क्रान्ताः कृतावश्यकः पुनराप्नान-
तीर्थेन प्रपद्य यथापूर्वं धिष्ण्योपस्थानं कर्तुम् ॥ १ ॥

५११. समस्तेनोत्तरयोः सवनयोरिति गौतमशाण्डिल्यापनौ ॥ २ ॥

* उत्तरयोः सवनयोः पातमाप्नय-इति-समस्तेनैव मन्त्रेणो-
पस्थानं, नेतरैरित्येक मतम् ॥ २ ॥

*शास्त्रान्तरेण प्राप्तस्य आचमनस्य अत्रवचनं - क्रैवथं
इति मन्तव्यम् ।

*मूल ५१०, ५११, द्वयमप्येकं लाट्चायने ।

1. इ शम्यापरासादतिरिक्तं देशं न गच्छेषु ।

५१२. सर्वेणोति धानञ्ज्यः । ३ ॥

सर्वेण सर्वेरपि मन्त्रे यथा स्वमुपस्थानमिति मत्तान्तरम् ॥

५१३. अनुपस्थानं शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

५१४. एवमेव निष्क्रम्यपृथक्स्तोत्रेभ्यस्समस्तेनोपतिष्ठेरन्यानूर्ध्व-
मुक्थ्येभ्यः ॥ ५ ॥

तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं यानि स्तोत्राणि पो-
डसिसामादीनि तदर्थमेवापरया द्वारा निष्क्रम्य पुन प्रविश्य पात-
माग्नय इति समस्तोपस्थान प्रतिस्तोत्र कार्यमिति । ५ ॥

तत्र विशेषमाह—

५१५ पर्यायेभ्यस्तु रात्रेः ॥ ६ ॥

रात्रिसवन्दिभ्य पर्यायेभ्य एव पृथक्पृथक्पुपस्थान न पुनः
प्रतिस्तोत्रमिति । तेन पौडगिस्तोत्रे घाजपेये च बृहस्तोत्रे
सन्धो च पृथक् पृथक्पुपस्थानम् । तथातिरिक्तस्तोत्रेष्वपि प्रति-
स्तोत्रमुपस्थानमिति । पूर्वसूत्रेणोक्तं भवति ॥ ६ ॥

५१६ यथाऽऽसनं उपविश्य प्रस्तोता हविर्धानं गच्छेत् माभ्यन्दिने ॥

यथासनमुपविश्य यजमानोपहृषे च कृते गमनम् । 'एत-
त्सर्वं कुर्युमंदाग्निष्णानुपतिष्ठेर'न्नित्तिवचनात् । यद्येव तेनेय
सिद्धत्वाद्यथासनमुपविश्येति न वक्तव्यम् । तथा हविर्धानं
गच्छेदित्यपि न वक्तव्यम् । एतत् सर्वं कुर्यादुत्तरयो पवमान-
योरित्यतिदेशात् ।

सत्यम्; नियमार्यमेतत्सूत्रम् । प्रस्तोतव गच्छेत्तेतराविति एवो नियमः । तथा उपवेशनानन्तरं गच्छेन्नपूर्वमित्यपरो नियमः, अन्यथा प्रस्तोतुरुपवेशनस्य दृष्टप्रयोजनाभावात्, उपस्थाने कृते तदानीमेव हविर्दानिगमनं स्यात् । तन्नित्यर्थमुपविश्यैवेति वचनमदृष्टार्थमिति ॥ ७ ॥

५१७. हुत आदित्यग्रहे प्रतिहर्ताऽऽर्धवे ॥ ८ ॥

इदमपि नियमार्थम् । आर्धवे पवमाने प्रतिहर्तव गच्छेद्यथा-सनमुपविश्यादित्यग्रहहोमानन्तरम् ॥ ८ ॥

५१८. उभयत्र सर्वे सत्रेषु ॥ ९ ॥

सत्रेषूपभयलाभवे माध्यन्दिने पवमाने च त्रयोप्युद्गातारः हविर्दानं गच्छेयुः । ^१सर्वहोतृ मैत्रावरुण द्विष्ण्यावन्तरेण पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य दक्षिणेनाग्नीद्धीयं हविर्दानं गच्छेयुः ^२दक्षिणे-नोत्तरयोः सवनयोः यदा हविर्दानमिति वचनात् । गत्वा, ^३ररा-टद्यालंभनादि ^४प्रशुत्रैस्तु देवीमन्त्रजपान्तं ^५कृत्वा निःसर्प्य प्रवृत्त होमी च ^६हुत्वा, सदस्यागत्य योम आत्मेत्युपवेशनान्तं ^७कृत्वा पवमानस्य ऋजपादि कर्तव्यमिति । अत्र सर्पणवैलायां उद्गातृ-प्रतिहर्त्रोः अपि सर्पणं कार्यम् । एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमान-योरिति वचनात् । तथा उपग्रन्थकारेण उभयोर्वा सर्पणयोः प्रतिहर्ताऽवच्छिद्येतेति माध्यन्दिनेऽपि सवने प्रतिहर्तुः सर्पणं कर्त-व्यम् इति । आपस्तम्बोप्याह — 'वहिष्पवमानवन्माद्यन्दिनपवमाने सर्पन्ती'ति ॥ ९ ॥

1. अ. सर्वत्र । 2. आ-४-२-६ । 3. आ-२-१-९ । 4. आ-२-२-११ ।
5. द. पवित्रनिष्पीडनान्तं । 6. आ-२-२-१७ ।
7. आ-२-२-२७ ।

५१९. यजमानयोः उत्तरयोर्धिष्ण्यविहरणे मार्जालीयं हरन्तः पश्चिमेन यजमानं हृत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः ॥ १० ॥

सदसः पूर्वया द्वारा प्रविश्य यजमानं पश्चिमेन मार्जालीयं हृत्वा तेनैव पुन. प्रहृत्य मार्जालीयस्थाने निदध्यु. अदृष्टार्थमेतत् । इदञ्चाध्वर्यव विकल्पते अध्वर्युसूत्रेऽनुवृत्तत्वात् ॥ १० ॥

५२०. माष्यन्दिनेन स्तुत्वा सत्रेषु ^१दधिघर्भमक्षयेपुरसमुपहृय ^२दधिक्राव्ण इति ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

५२१. तस्या उत्तमं पाद दशमेहन्यभ्यत्येयुः ॥ १२ ॥

दशमेऽहनि ^३'परोक्षमनुष्टुभमुपयन्ती'ति ब्राह्मणेन प्रत्यक्षमनुष्टुभां परिहरणीयत्वात् । तदर्थोऽभ्यास ॥ १२ ॥

५२२. पूर्वैण पत्नीशालामन्तरेणाग्नीद्धीयं सदश्वतीर्थेन दक्षिणानयेयुः ॥ १३ ॥

दक्षिणादानकाले महावेदेर्दक्षिणपाश्र्वे पूर्वमेष दक्षिणा स्थाप्याः । ता पूर्वैण पत्नीशालामूदीचीनीत्वा पुनराग्नीद्धीय सदश्वान्तरेण प्राची नीत्वा पुन *तीर्थेनोदीची तयेयुः ॥ १३ ॥

५२३. सर्वासां ^४देवस्यत्वेति पुरस्ताज्जपः ॥ १४ ॥

सर्वदक्षिणानो प्रतिग्रहे देवस्यत्वेति पुरस्ताज्जप कार्यं ॥ १४ ॥

५२४. ^५वरुणस्त्वेति यथा देवतं प्रतिगृहीयात् ॥ १५ ॥

*तीर्थेन - आप्नानेन ।

1. इ. दधिघर्भस्य । 2. इा ६-३-३० । 3. ता. वा. ४. ८-७ ।

4. ता. वा. १-८-१ । 5. ता. वा. १-८-२ ।

यथादेवतमिति - यस्य द्रव्यस्य या देवता प्रतिग्रहमन्त्रेषु पठिता तामादिष्य तत्प्रतिगृह्णीयात् यथा वहणामाश्वं, अङ्ग^१ये हिरण्यमित्यादि ॥ १५ ॥

५२५. यथाजाति मृगान् ॥ १६ ॥

^२धामवे मृगमिति मृगप्रतिग्रहमन्त्रे यथाजाति मृगानादि-
शेत्, वायवे हरिणं वायवे ^३घड्गमिति । एवं सर्वस्वदक्षिणे प्रती
मृगत्यापि दानमस्ति* ॥ १६ ॥

५२६. अप्राणश्च ॥ १७ ॥

उ^४त्तानायाङ्गीरसायाप्राणदितिमन्त्रेण अप्राणानपि यथा-
जात्यादिष्य प्रतिगृह्णीयात् । तद्यथा उत्तानायाङ्गीरसायाऽन-
ग्रहयामासनमित्येवम् ॥ १७ ॥

५२७. पुंसन्मिथुनान्यन्यत्राजाभ्यः ॥ १८ ॥

मिथुनप्रतिग्रहे पुंस इव मिथुनानां देवतामादिशेत् । यथा
वहणामाशवावित्यादि, अन्यत्र अजाभ्य इति वचन अजमिथुने
मित्याश्च पुंसश्च पृथक्देवताम्नानात् । तद्यथा ^५अग्नये अजमग्नी-
योमाभ्यामजामिति ॥ १८ ॥

५२८. तेन कर्दमित्युपरिष्ठाञ्जपः ॥ १९ ॥

स्तेनामृतत्वमशीयेत्यादि प्रतिग्रहीत्रे इत्यन्तं, तथा^६कर्द्वं
कस्मा अदादित्यादि कामैतत्ते इत्यन्तं द्वयमप्युपरिष्ठाञ्जपेत् ॥

* इ पुस्तके, अश हरिणादे. गृहे विद्यमानस्येत्यधिक ।

1. ता प्रा-१-८-५ । 2. ता प्रा-१-८-१३ । 3 इ खगम् ।

4 ता प्रा १-८-११ । 5 ता-प्रा-१-८-४,६ । 6 ता-प्रा-१-८-९ ।

7. ता-प्रा-१-८-१७ ।

५२९. *तत्रोहापादीनि पदानि ॥ २० ॥

तेषु मन्त्रेषु यानि पदान्मूहमापचन्ते^१ तानि^१ पदानि
वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ २० ॥

तान्येवाह—

५३०. स्वा, देवि, दक्षिणे ॥ २१ ॥

वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे इत्यत्र पदत्रयं यथार्थंमूह्यं ।
वरुणो वो नयतु देव्यो दक्षिणा इत्येवम् ॥ २१ ॥

५३१. अद इति षपत्तत्स्यात्तेन दात्रे, इदं, आविश एतत्ते भुञ्जति
२हिंसीरिति च ॥ २२ ॥

अद इति च यत्तत्स्यादित्यस्य अयमर्थः— अद इति
द्वितीयान्तश्च पदमूह्यं^३ अयज्जातीयं यस्मिन्नश्च^४ द्रव्यं स्यादिति ।
ननु च अद इति द्वितीयान्तं **पदं नास्तीति । सत्यं; वरुणायाश्वं
नयत्वित्यादिषु प्रतिग्राह्य द्रव्यवचनानां द्वितीयान्ताणां एतदुप-
लक्षणम् । तेन अश्वमश्वानित्यादि लिङ्गवचनोहः कार्यं । तेना-
मृतत्वमशीय वयोदात्रे इत्यत्र तेन दात्र इति पदद्वयमूह्यं ।
ताभ्यां अमृतत्वमशीय वयोदातृभ्यान्दातृभ्य इति दातृशब्दो यज-
मानवाची । तथा कइदं कस्मा अदादित्यत्र इदं आविश, एतदिति
पदद्वयमूह्यम् । इदमिममिमामिति । अत्र^५ कामं समुद्रमावि-
शेति तैत्तरीयाणां मन्त्रपाठः । छन्दोगालामपि गूर्नं शाखान्तरे

*५२९, ५३०, ५३१ सूत्रत्रयं लाटघायने एकमेव ।

**वरुणस्त्वा इति मन्त्रे ।

१. इ. उहापादीनि । २. ता-आ-१-८-७ । ३. इ. यत्तत्त्रयं ।

४. इ. तत्द्रव्यं तेनाकारेणोह्यमिति । ५. तैत्तरीय-आ-३-१०-२ ।

तथैव पाठः ¹स्यात्, तत्पक्षे आविशेत्यस्याख्यातस्य दक्षिणा-
परत्वाद्यथार्यमूहः । आविषातमाविषातेति । ²अस्माकन्तु, कामः
समुद्रमाविशदिति पाठः । तदानीमाविशदित्यस्य कामपरत्वा-
हूहो नास्ति । तथाहि; ³काम एव समुद्रः (आविशत्) *तद्व-
त्प्रहिता दक्षिणानिर्भयमाविशत् नाहमिति मन्त्रार्थः । तथा
कामैतत् इत्यत्रापि एतच्छब्दस्य यथार्थमूहः । कामैतत्ते कर्मपत
इत्यादि; कामैतत् इत्यत्र ते शब्दस्य नास्त्यूहः, एतच्छब्द-
प्रदर्शनार्थः, तस्यसहपठितस्य सूत्रेणोपादानमिति । तथाऽन्न-
स्यान्नपतिः प्रादादित्यस्मिन्मन्त्रे भुञ्जति हिंसीरिति च पदद्वय-
मूहं, यथा भुञ्जत्यो मा मा हिंसिष्टेति ॥ २१ ॥

५३२ **अश्वरथज्ञेद्दद्यात् ॥ २२ ॥

यद्यश्वैर्वाहिनैर्युक्तं रथं यजमानो दद्यात्, तदा विशेषं
वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

५३३. पूर्वेणाग्नीद्धीयमवस्थाप्य पुरस्ताज्जपे जपित्वा, दर्भेषुष्टि-
नाऽश्वमुखानि संमृज्यात् द्वाभ्यां द्वाभ्यां अश्वनामभ्यामेकै
कस्य ⁴अश्वोसीत्येतत्प्रभृतिभिर्हृदक्संस्थमिति धानञ्जयः ॥

*काम समुद्रमाविशेत्याह, समुद्रइव कामयते, नहि
कामस्यान्तोऽस्ति, नहि समुद्रस्य-इति सायनभाष्ये-१-८-१७ ॥

**५३२, ५३३ इदं द्वयमपि सूत्रं एकं लाट्यायने ।

1. ड. पाठे, यतः सूत्रकारेण एवमुपात्तम् इत्यधिकः । 2. ता-भा-१ ।
म-१७ । 3. क. 'काम एव समुद्रः तद्वत्प्रभृतां दक्षिणात्माविशत्' -
4. ता-भा १-७-१

*अश्वोस्यत्यो¹सीत्यश्वनामान्यष्टीपदानि पठितानि विभ-
ज्य द्वाभ्या द्वाभ्या एवैकमश्वमुत्प्रमुदगपर्व समृज्ज्यात् तेन साम-
र्थाच्चतुर्भिरश्वैर्युक्तम्य रथस्य प्रतिग्रहे अय धर्मं । उदकसस्थ-
मिति वचनात्, प्राडमुत्प्र प्रत्यङ्मुखो वा रथोऽवस्थाप्यः ॥ २३ ॥

५३४ धुर्यो प्रथममित्यपरम् ॥ २४ ॥

धुर्यो अभ्यन्तरो अश्वो प्रथम सम्मृज्यादिति अपर मतम् ।

५३५ दक्षिण पूर्वम् ॥ २५ ॥

धुर्ययोरपि दक्षिण प्रथम समृज्यात् ॥ २५ ॥

५३६ तथा प्रष्टी ॥ २६ ॥

तथैव प्रष्टी बहिर्युक्तावश्वौ समृज्यात् तयोरपि दक्षिण
पूर्वमित्यर्थं । अस्मिन्नपि मते यथापाठमेव मन्त्रक्रम ॥ २६ ॥

५३७ सर्वाण्येकैकस्मिन्नुदकसस्थमिति शाण्डिल्यः ॥ २७ ॥

अष्टावप्यश्वनामानि प्रत्येकमश्वपु प्रयुज्ज्यात् । उदग-
पवर्गम् ॥ २७ ॥

५३८ सर्वाण्येकस्मिन् तूष्णीमितराणीत्यपरम् ॥ २८ ॥

अष्टावप्यश्वनामानि एकस्मिन्नेव दक्षिणेऽश्वे प्रयोज्यानि,
तूष्णीमितरान् समृज्यादिति ॥ २८ ॥

५३९ एतान्येनाश्वाश्वत्तरेऽश्वत्तरीषु च यथार्थमृहेत् ॥ २९ ॥

तत्र बड्वातु स्त्रीलिङ्गमात्रस्योह । यथा अश्वसि अत्या-

*अश्वोसि, अत्योसि, मयोसि, ह्योसि, चाज्यसि, सप्ति-
रसी, अर्वासि, वृषासि, इत्यष्टी नामानि ॥

1 इ मयोसि ह्योसि

सीति, वृषासीत्यस्य स्थाने *स्त्वसीत्यूह । मयोसीति मय-
शब्दः सकारान्त सुप्रवचनः सुखमसीत्यर्थं । तदनूहमेव ।
अत्योसीति सन्ततगमनार्थशब्द । शिष्टानि पञ्चनामान्यश्वजाति-
वाचकानि । तत्स्थाने अश्वतरेविषये अश्वतरशब्दः कार्यः ।
तत्रापि मित्रयामश्वतरी असीत्याशूह्यम् ॥ २९ ॥

५४०. त्रिभिश्चेद्द्वान्येकस्मिन्नर्द्वानिद्वयोः ॥ ३० ॥

यद्यश्वतरश्चित्रभिरश्वं युक्तस्या तदानीमर्द्वानि चत्वा-
यश्वनामान्येकस्मिन् ब्रूयात्, इतराणि चत्वारि द्वयोरश्वयोः नमं
विभज्य ब्रूयात् ॥ ३० ॥

५४१. द्वैघंद्वयोः ॥ ३१ ॥

यदि द्वाभ्या अशवाभ्या रथोयुक्त स्यात्, तदा द्वयो-
रश्वयोः द्वैघमश्वनामानि सम विभजेत् ॥ ३१ ॥

इति पञ्चमपटले तृतीय. खण्ड

अथ चतुर्थः खण्डः

५४२. 'आदित्यानामिति रपशिर आलम्भ जपेत् ॥ १ ॥

संमार्जमानन्तरमादित्यानामिति जप ॥ १ ॥

५४३. यद्रथ्य स्याद्द्रासोरिति चर्मण्य प्रतिपृष्टीयान्नक्षत्राणामि-
त्य^३स्थिमयं म^४र्म्येत्स्यो लोहे हिरण्यञ्च ॥ २ ॥

*स्त्वसीत्यत्र वृष्टिरसीत्यग्निस्वाग्नि भाष्यम् ॥

1. ता-आ-१-७-२ । 2. ता-आ-१-७-३ । 3. ता-आ-१-७-३ ।
4. ता-आ-१-७-३ ।

यत्र यद्रथ्यं न्याङ्गं चर्मलोहहिरण्यादिनिर्मितं स्यात्,
तत्र वायोरिति चर्मविकार प्रतिगृह्णीयात् । अस्त्रिमयं गज-
दन्तादिनिर्मितं, अयोलोहे हिरण्य इति धायसं तान्नं सौवर्णञ्चे-
त्यर्थः ॥ २ ॥

५४४. दक्षिणेनरथंगत्त्रा रयन्तरमसीत्तिदक्षिणश्चक्र मालमते ॥३॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

५४५. २वामदेव्यमसीत्पधिष्ठानम् ॥ ४ ॥

अधिष्ठान-उपवेशनस्थानम् ॥ ४ ॥

५४६. शृहदसीत्युत्तरं चक्रम् ॥ ५ ॥

गतम् ॥ ५ ॥

५४७. अङ्कान्यश्चक्र इति चक्रे एव संसृज्यात् ॥ ६ ॥

ये एव पूर्वमालमध्ये चक्रे त एव पुनरपीति एव शब्दार्थः ॥६॥

५४८. वैश्वानरइति दक्षिणेन पादेनारोहेत् ॥ ७ ॥

रथमिति शेषः ॥ ७ ॥

५४९. *तदपि वेदितमवपन्नं दक्षिणश्चक्रनिर्वर्त्यखमन्वीक्षयेत् पूर्व-
स्यान्तेन तेनत्वाज्जाय इति ॥ ८ ॥

तच्चक्र अङ्गादिनाऽवपन्नं विनष्टं यजमानेनाऽऽवेदि-
तञ्चेत् दक्षिणश्चक्रपक्षद्विवंस्यं निष्कृष्य तस्य चक्रस्य आरं यज-

*५४९, ५५०, ५५२ एतत् सूत्रत्रयं लाट्यायने नास्ति ।

1. ता. भा-१-७-४ । 2. ता. भा-१-७-४ । 3. ता. भा-१-७-४ ।

4. ता. भा-१-७-६ ।

मानं दर्शयेत् प्रतिगृहीता, पूर्वस्यमन्त्रस्य अन्तेन, 'तेनोऽग्नयः पप्रयः पारयन्त्वित्येतेन । तत्र 'न' इत्यस्मच्छब्दस्य स्थाने 'ते त्वाग्नय' इति युष्मच्छब्दं यजमानमभिप्रेत्य प्रयुञ्ज्यात् ॥ ८ ॥
५५०. २तेमा, इतीतरो ब्रूयात् ॥ ९ ॥

इतरो-यजमानः, तेमा अग्नयः पप्रयः पारयन्त्विति ब्रूयात् ॥ ९ ॥

५५१. आरुह्य जपेत् गिदैपत इति ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

५५२. तदपि वेदितं शमरथं श्राद्धास्तंबमालभ्य अन्तरा^१वर्त्मनी एतेनैवान्वीक्षेत ॥ ११ ॥

शमरथः-शान्तरथ-जीर्णोरथ इत्यर्थः । यजमानेन जीर्णो रथ इति निवेदितं रथं चक्रवर्त्मनोः मध्येनावकाशेन गिदैपत इत्येतेनैव निरीक्षेत । तदिति नपुंसकलिङ्गं छान्दसम् ॥ ११ ॥

५५३. ५कृदोति सव्यानमीशूनापच्छेत् ॥ १२ ॥

सव्यान^२मीशूनामीनापच्छेत् ॥ १२ ॥

५५४. दासेति दक्षिणानवगृहीयात् ॥ १३ ॥

दक्षिणानमीशून् ॥ १३ ॥

५५५. अवरुह्य सकृद्धारुणमुक्त्वा यथादेयतमादिश्योपरिष्टाजपं जपेदिति गौतमः ॥ १४ ॥

•अभीष्टु प्रग्रहे रथमादित्यगरः

1. ता-वा-१-७-५ । 2. ता-वा-१-७-५ । 3. ता-वा-१-७-७ ।
4. इ. एकवर्त्मनी । 5. ता-वा-१-७-८ ।

रथादवरुह्य वरुणस्त्वानयतु देवि दक्षिण इत्येत वारुण-
मन्त्रं बहुवचनोहेन सकृद्भुक्त्वा यथादेवतमश्रवाश्चरथश्चादिष्व
तेनामृतत्वमशीयेति उपरिष्ठाञ्जपमूहेन सकृद्ब्रूयात् । तद्यथा
वरुणो वो नयतु देव्यो दक्षिणा वरुणायाश्नान् । उत्तानाया-
गिरसाय रथ तैरमृतत्वमशीयेति ॥ १४ ॥

५५६. सम्मार्जनप्रभृत्येतत्सर्वं कृत्वा विमुच्य नाना पुरस्ताञ्जयो-
परिष्ठाञ्जपौ वारुणमश्वेभ्यो रथायचेति धानञ्जय्यः ॥ १५ ॥

अश्वसम्मार्जनप्रभृत्यवरोहणा^२न्त कर्म कृत्वा, रथाश्नान्
विमुच्य, पृथगेव ^३पुरस्ताञ्जपः उपरिष्ठाञ्जप वारुणञ्चेति
मन्त्रत्रय अश्वेभ्यो रथाय च कार्यम् । न तन्त्रेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

५५७. ग्लायेन्चेयथासनं वैतत् सर्वं जपेत् ॥ १६ ॥

यद्यशम प्रतिगृहीता स्यात् तदा यथासन-सदस्यासीन
एवाश्वनामप्रभृति मन्तान् जपेत् ॥ १६ ॥

५५८. पृष्ठयश्चेद्दद्यात् प्राग्वारुणादश्वनामानि जपेत् ॥ १७ ॥

*पृष्ठयश्चेद्दद्यात्—यदि पृष्ठय-लक्षणयुक्त श्रेष्ठ अश्व
दद्यात् तदा वरुणस्त्वानयत्वित्यत प्राग्श्वनामानि जपेत् ॥ १७ ॥

*२ पृष्ठे साष्टु पृष्ठय पृष्ठेन वहने शिक्षित इत्यर्थं
तश्चेद्दद्यात्तदा वरुणस्त्वानयत्वित्यत प्राग्श्वनामानि जपेदिति ।
द्विविधोऽश्व । पृष्ठेदान्, वहने दान्त इति । तथा च आपस्तव,
'मातृमन्त पितृमन्त पृष्ठे वह्ने च दान्तमिति । आप सू-
२०-२-१० ।

1 सा-श-३-११ । 2 ता-श-४-३-२४ ५४-१४ ।

3 ता-श-५-३-१४. ११ ।

५५९ पुरस्ताज्जपाद्वा ॥ १८ ॥

स्पष्टम् ॥ १८ ।

५६० तथा दान्तेषु ॥ १९ ॥

+दान्तेषु—सुशिक्षितेष्वरवेषु तथैव ¹अश्वनामजप
कुर्यु ॥ १९ ॥

५६१ यद्रथ स्यात्तेन तत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ २० ॥

यद्रथगत व्रीहियवादिकं तत्तर्कं रथमन्त्रेणैव प्रतिगृह्णी-
यान् । रथप्रतिग्रहणनैव तत्प्रतिगृहीतं भवति न पृथक् प्रतिग्रह-
कार्यं इत्यर्थं । यत्पूर्वमुक्तं, वायोरिति चर्मण्यं प्रतिगृह्णीयादिति
तत अपृथग्भूते रथावयवे मन्त्रविशेषविधायकं अत्र तुपृथग्भूतं
व्रीहियवादिकं रथ्यमित्युच्यते ॥ २० ॥

५६२ अश्वस्येति^२ प्राग्वास्वा^३ज्जपेत्, पुरस्ताज्जपाद्वा ॥ २१ ॥

अजप्रतिग्रहे क्रियमाणे वरुणस्त्वा नगत्तु देवीत्यतः प्राग्-
नस्यान्नपतिरिति मन्त्रं जपेत् । पुरस्ताज्जपाद्वतिस्पष्टम् ॥ २१ ॥

५६३. ^४ग्नास्त्वाकृन्तन्निति वसतस्य ॥ २२ ॥

वसतस्य प्रतिग्रहे ग्नास्त्वाकृन्तन्निति मन्त्रं प्राग्वास्वा
ज्जपेत्, पुरस्ताज्जपाद्वा ॥ २२ ॥

+अस्मिन् सूत्रे अग्निस्त्रामि भाष्य—यथा अदान्तेषु
अश्वेषु यथा पृष्ठेषु तेन प्रवारेणति । तथा रुद्रस्कन्द वृत्तौ—
अदान्तेषु—अशिक्षितैर्विव्रिति, तथा किन्नोराणामपि ग्रहणार्थम् ।

१ इ नाम्ना जपेत् । २ ता-त्रा-५, ४० । ३ इ वादणारथे

४ ता श्रा १ = ९।

५६४. तद्बुदस्येदतान्तवे ॥ २३ ॥

रापांसनन्तुचिकारस्तान्तव अतान्तवादी ^१वस्त्रे ग्नास्त्वा-
कृन्तन्निति मन्त्रं त्यजेत् ॥ २३ ॥

५६५. हिर^२ष्यमस्वीयो भोगादागच्छेदौदुम्बर्यामाश्लेषयेत् ॥ २४ ॥

उपभोगाय अपर्षित् हिरष्यमेकमानं द्विमानवा यच्छेत् ।
सदसस्थूणायामौदुम्बर्यामाश्लेषयेत् ॥ २४ ॥

५६६. आग्नीध्र्यायेवा लुडुयात् ॥ २५ ॥

तूष्णीमग्निमुद्दिश्य त्यजेत् ॥ २५ ॥

५६७. समस्तान्ग्रीहियवानेककृतौ ^३प्रतिगृह्णीयात् ॥ २६ ॥

एकस्मिन् कृतौ ये ग्रीहियवाः दत्ता^४स्तानुभयान् सम-
स्यैव — तन्त्रेण, प्रजापतये ग्रीहियवानिति, मन्त्रेण प्रतिगृह्णी-
यात् । न पृथक् पृथक् प्रजापतये ग्रीहियवानिति । समस्यैव मन्त्रा-
म्नानात् । ^५यत् पुन ग्रीहियवयोरेक एव दीयते तत्र मन्त्रो
व्यासेन प्रयोज्य । प्रजापतये ग्रीहीन प्रजापतये यवानिति ।
एककृताविति वचनं ऋणुभेदेन दत्तानां ग्रीहियवानां समस्य प्रति-
ग्रहनिवृत्त्यर्थम् ॥ २६ ॥

५६८. तथा ^६तिलमाषान् ॥ २७ ॥

तथा तिलमाषानपि क्षेत्रपतये तिलमाषानिति मन्त्रेण
समस्यैव प्रतिगृह्णीयात् ॥ २७ ॥

१ इ तस्करादी । २ ता-भा-१ = ४ । ३ ता-भा-१ = १४ ।

४ इ एक कृते दत्ता । ५ नाम्ना प्रजापतये ग्रीहीन् प्रजापतये
यवानिति व्याख्येयं आम्नान् इत्यतः । ६ ता-भा-१ = १४ ।

५६९. प्राजापत्येनानादिष्टदेवताः प्रतिगृह्णीयात् ॥ २८ ॥

अनादिष्टदेवता दक्षिणाः प्राजापत्येन प्रतिगृह्णीयात् ।
गर्दभादिकं-प्राजापत्ये गर्दभं, प्राजापत्ये महिषमिति ॥ २८ ॥

५७०. तूष्णीमपज्ञे दक्षिणा इति धानञ्जयः ॥ २९ ॥

श्रीतसंबद्धं यत्कर्म स यज्ञः, तस्मादन्यत्र स्मार्तादिषु
तूष्णीमेव दक्षिणाप्रतिग्रह इति धानञ्जयः । तथा च आप-
स्तवः, 'इमे नानातृणां दक्षिणानां प्रतिग्रहणाः स्युरिति ॥ २९ ॥

५७१. भूर्भुवस्स्वरिति गौतमः *ओमिति वा ओमिति वा ॥ ३० ॥

व्याहृतिभिः प्रणवेन वा स्मार्तादीं प्रतिग्रह इति, न मन्त्रा-
न्तरमिति ॥ ३० ॥

इति पञ्चमपटले चतुर्थः खण्डः

इति छन्दोगसूत्रस्य पञ्चमः पटलोऽधुना ।

व्याख्यातो घन्विना सम्यगनुगृह्णन्तु सूरयः ॥

इति पञ्चम. पटलः समाप्तः

*इदमेव प्रमाणमुपजीव्य 'पूर्णपात्रं दक्षिणा' (खादिर-गृ
२-१-३०) इति स्थालीपाकप्रकरणसूत्रे पूर्णपात्रं ब्रह्मणे दक्षिणां
दद्यात्, सच तूष्णी ओमिति वा प्रतिगृह्णीयादिति रुद्रस्कन्देन
व्याख्यातम् ॥

अथ षष्ठ पटलः

प्रथम खण्ड

५७२. पूर्वं नाराशंसं भक्षयित्वाऽऽइनीये प्रसोता पृष्ठहोमं जुहु-
याद्यत्पृष्ठस्यात्तदादिश्यादः पिबतु सोम्यं मध्यापुर्दधद्यज्ञ-
पतावविहुतमिमं यज्ञमभिसंवसाना होत्राश्चुप्यन्तु सुमनस्य
मानां स्वाहेति पूर्वाम् ॥ १ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रानन्तर प्रथम नाराशंस भक्षयित्वा तस्या-
ऽऽप्यायन च कृत्वा होतृ मंत्रावरुणघिण्णयावन्तरेण पूर्वया द्वारा
निष्क्रम्य दक्षिणेनान्नीद्घ्नीयमाहवनीयगत्याऽद. पिबत्विति
मन्त्रेण पृष्ठहोम जुहुयात् । २यत्साम, रथन्तर बृहद्वा पृष्ठस्तुति-
साधन स्यात्. अद पिबत्विति तदादिश्य जुहुयात् । तद्यथा,
रथन्तर पिबतु सोम्य, बृहत्पिबतु सोम्यमित्यादि ॥ १ ॥

५७३. स्वाहाकारेणोत्तराम् ॥ २ ॥

केवल स्वाहेति द्वितीयाहुति. कार्मा ॥ २ ॥

५७४. द्वैधं जुहुयादिति धानञ्जयः ॥ ३ ॥

अद. पिबत्विति मन्त्र द्वेधा विभज्य जुहुयादित्यर्थं ॥ ३ ॥

त विभागमेवाह—

५७५. २अदः पिबतु सोम्यं मध्यापुर्दधद्यज्ञपतावविहुतं स्वाहेति
पूर्वाम् । इम यज्ञमित्युत्तरं होतृक शृष्टेभ्य इति ॥ ४ ॥

२ पुस्तके पूर्वमित्यन्त एक सूत्र इममित्यादि पृष्ठेभ्य
इत्यन्तमपरम् ।

१. ऋत्वे-१०-१७०-१ । २. इ पुरतरे यनामेति वाच्यं भास्ति ।

इम यजमिति मन्त्रखण्डेनोत्तरा जुहुयात् । होतृकपृष्ठे-
भ्यो वामदेव्यादिभ्य इति । होतृके मैत्रावरुणादिभिः वामदेव्या-
दीनामनुशंसनाद्धोतृकपृष्ठव्यपदेशः । चत्वारि हि पृष्ठसामानि,
होतुः पृष्ठं प्रथममिति ॥ ४ ॥

५७६. रेवतीषु वारवन्तीयमिति पष्ठे पृष्ठादेशं गीतमः ॥ ५ ॥

पृष्ठघपडेहस्य पष्ठेऽहनि रेवतीषु वारवन्तीयं पृष्ठं भवतीति
१ ब्राह्मणम् । तत्र रेवतीषु वारवन्तीयं विव्रत्विति पृष्ठादेशः
कार्यः । ननु च वारवन्तीयं विव्रत्विति साममात्रमादेष्टव्यम् ।
किमर्थं रेवतीष्विति ऋगादेशः क्रियते? उच्यते—नेत्रायमृगादेशः,
किन्तु यामादेश एवाऽयम् । निमित्तसप्तमीचैवेयं रेवती साम्नि-
निमित्ते रेवतीसामार्थं वारवन्तीयं विव्रत्वित्यर्थः । कुतएतत्^२?
पष्ठेऽहनि रेवतीसाम्न एव पृष्ठत्वात्, तथा च रथन्तरादि पृष्ठ-
साम्नां सृष्टिवर्णने ^३स रेवतीरसृजत, तद्गवांघोपोऽन्वसृज-
ते'ति ब्राह्मण रेवतीनामेव पृष्ठत्वमाह । तथा +निदानकारेणाऽपि
योनिद्वारेण रेवतीनामेव पृष्ठत्वमिति वर्णितम् । केनचित्तु
दोषेण पृष्ठस्थानात् प्रच्यव्य पवमाने स्थापिता आपोर्वे रेव-
त्यः सा यत्पृष्ठं कुर्युरवशुष्यमानस्स्यात् तस्मात् ^४पवमाने कुर्व-
न्तीति ब्राह्मणेन पवमाने स्थिताऽपि ^५स्तोत्रीयामुखेन पृष्ठकार्यं

+ अथपष्ठेऽहनि रेवतीषु वारवन्तीयं पृष्ठं भवति तदेके-
प्रत्यक्षं श्रुवते इत्यादिना विस्तरतः प्रतिपादितम्, निदानसूत्रे
प्रथा-४-ख-४ ।

1. ता-सा-१३-६-४ । 2. इ वारवन्तीयमेव पृष्ठं तत्क्रियन्त्यर्थमिति,
नेत्रम् । 3. ता-सा-७-२-१३ । 4. ता-सा-१३-१-१६ । 5. इ योनिद्वारेण

कुर्वन्ति । यथा राजा स्वयं असन्निहित एव स्वकीयैः पुरुषैः लोक-
रक्षणं करोति गृह्णाति च निर्वेषा, तद्वत्, तेन वारवन्तीयद्वारेण
रेवत्यः पिबन्त्विति आदेशस्यार्थं इति ॥ ५ ॥

५७७. महाव्रतमिति व्रते ॥ ६ ॥

महाव्रतेऽह्नि महाव्रतं पिबत्वित्यादेशः । गायत्र वृहद्रथ-
न्तर भद्रराजनानां समुदायो महाव्रतम् ॥ ६ ॥

५७८. रेवत्यश्च वारवन्तीयश्चेति धानजल्पः ॥ ७ ॥

यद्यपि रेवतीसामैव स्वयोनिमुखेन पृष्ठं । तथापि वार-
वन्तीयमपि साक्षात्तन्न भवति द्वयमप्यादेष्टव्यमिति ॥ ७ ॥

५७९. यावन्ति ^१पृष्ठस्थानि स्युः सर्वाण्येव प्रतश्च्येत् ॥ ८ ॥

यावन्ति पृष्ठस्तुती सामानि भवन्ति तानि सर्वाणि
स्वरूपेणैव ^२अप्तोर्यामादौ निर्दिशेत् । यथाऽप्तोर्यामि गर्भकार-
स्तवने बृहद्वेराजे पिबतामिति ॥ ८ ॥

५८०. पिबतु दधदिति यथार्थमृहेत् ॥ ९ ॥

पिबतां पिबन्तु दधती दधन्तीति ॥ ९ ॥

५८१. बृहता रथन्तरेण वा स्तोत्र्यमाणः प्राक्स्तोत्रयोगाद्ब्रह्म्या-
हृतीर्मनसा ध्यायेत् ^३पेरमिति ॥ १० ॥

पेर वै बृहदंडरथन्तरमित्यादि, अभी घं लोकोबृहदयं
रथन्तरमित्यन्तं ब्राह्मणपठितादज्ञ व्याहृतयः । तत्र रथन्तरस्य
पञ्चव्याहृतयः बृहत्, पञ्च । उभयोरपि ध्यतिपवताः तासर्वा
अपि उभयोर्यामि प्रत्येकं मनसा ध्यायेत् ॥ १० ॥

१. इ. पृष्ठस्थानि । २. इ स्वरूपेणैव निर्दिशेत् । ३. ता-ता-७-६-१७ ।

५८२. रथन्तरएवर्षं यस्ते गोष्विति ॥ ११ ॥

यस्तेगोष्वित्युचं रथन्तरगान एव व्याहृत्यनन्तरं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

५८३. युक्त्वा स्तोममेतद्ब्रूयादिति शाण्डिल्यः ॥ १२ ॥

स्तोमयोगानन्तर यस्ते गोष्वित्येतत् ब्रूयात् ॥ १२ ॥

५८४. ऋचं पूर्वं व्याहृतिभ्यः ॥ १३ ॥

तत्रापि व्याहृतिभ्यः पूर्वं ऋचं ब्रूयात् । तत उत्तर व्याहृतिभिः मनसंवेति शाण्डिल्य इति ॥ १३ ॥

५८५. इतरत् धानञ्जयः ॥ १४ ॥

इतरत्—पूर्वोक्तं धानञ्जयमतमिति ॥ १४ ॥

५८६. रथन्तरे प्रस्तुयमाने सर्वत्र संमीलेन् ॥ १५ ॥

सर्वासु अपि स्तोत्रीयामु रथन्तरप्रस्तावे संमीलनमुद्गातृ-
कार्यं । २स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति ब्राह्मणात्, प्रथमायामेवचि
संमीलनं स्यादित्याशंक्य तन्नित्यर्थं सर्वत्र इति वचनम् ॥ १५ ॥

५८७. एकैकं मनसाक्षरं स्तोभैर्वाचा युगपत् संयुञ्ज्यात्, भकारा-
दिभिरकारान्तैः अक्रान्तैः प्रथमस्वररुत्तमोद्धितीयःस्वर प्राक्
प्रतिहाराक्षतुरक्षरं शिष्ट्वा ॥ १६ ॥

प्रस्तावानन्तर आचिकमेकैकमक्षर मनसा स्मरन् तत्त-
त्स्थाने वाचोच्चार्थमाणं स्तोभं युगपदेव संयुञ्ज्यात् । कीदृशैः
स्तोभैरित्याह - भकारादिभिरकारान्तैरिति । भ भ भ भेत्येवं
रूपैः अक्रान्तैर^३विलम्बितैरित्यर्थं । कुत पुन विलम्बशंका ? रथ-

*३. पुस्तके ५८३, ५८४ सूत्रं समस्यैकीकृतं ।

कुर्वन्ति । यथा राजा स्वयं असन्निहित एव स्वकीयं पुरुषं लोक-
रक्षणं करोति गृह्णाति च निर्वेशं, तद्वत्, तेन वारवन्तीयद्वारेण
रेवत्यं पिबन्त्विति आदेशस्यार्थं इति ॥ ५ ॥

५७७. महाव्रतमिति व्रते ॥ ६ ॥

महाव्रतेऽहनि महाव्रतं पिबन्त्वित्यादेशः । गायत्रं बृहद्रथ-
न्तरं भद्रराजनानां समुदायो महाव्रतम् ॥ ६ ॥

५७८. रेवत्यश्च वारवन्तीयश्चेति धानञ्जयः ॥ ७ ॥

यद्यपि रेवतीसामैव स्वधोनिमुखेन पृष्ठं । तथापि वार-
वन्तीयमपि साक्षात्तत्र भवति द्वयमप्यादेष्टव्यमिति ॥ ७ ॥

५७९. यावन्ति ^१पृष्ठस्थानि स्युः सर्वाण्येव प्रसञ्चर्षीत ॥ ८ ॥

यावन्ति पृष्ठस्तुती सामानि भवन्ति तानि सर्वाणि
स्वरूपेणैव ^२अप्तोर्यामादीं निर्दिशेत् । यथाऽप्तोर्यामि गर्भकार-
स्तवने बृहद्देवराजे पिबतामिति ॥ ८ ॥

५८०. पिबतु दधदिति यथार्थमुहेत् ॥ ९ ॥

पिबता पिबन्तु दधती दधन्तीति ॥ ९ ॥

५८१. बृहता रथन्तरेण वा स्तोप्यमाणः प्राचस्तोमयोगादश्व्या-
हृतीर्मनसा ध्यायेत् ^३धेरमिति ॥ १० ॥

धेरं वै बृहद्देवरथन्तरमित्यादि, असीं वै लोकोबृहदय
रथन्तरमित्यन्तं प्राक्षणपठितादशं व्याहृतयः । तत्र रथन्तरस्य
पञ्चव्याहृतयः बृहत् पञ्च । उभयोरपि व्यतिपक्ता ता सर्वा
अपि उभयोर्गानि प्रत्येकं मनसा ध्यायेत् ॥ १० ॥

१ इ पृष्ठस्थानानि । २ इ स्वरूपेणैर्गानिस्तीत् । ३ ता-मा-७-१-१७ ।

५८२. रथन्तरएवर्चं यस्ते गोष्विति ॥ ११ ॥

यस्तेगोष्वित्पृच रथन्तरगान एव व्याहृत्यनन्तर ब्रूयात् ॥ ११ ॥

५८३. युक्त्वा स्तोममेतद्ब्रूयादिति शाण्डिल्यः ॥ १२ ॥

स्तोमयोगानन्तर यस्ते गोष्वित्येतत् ब्रूयात् ॥ १२ ॥

५८४. ऋचं पूर्वं व्याहृतिभ्य ॥ १३ ॥

तत्रापि व्याहृतिभ्य पूर्वं ऋच ब्रूयात् । तत उत्तर व्याहृतिभि मनसैवेति शाण्डिल्य इति ॥ १३ ॥

५८५. इतरत् धानञ्जयः ॥ १४ ॥

इतरत्—पूर्वोक्त धानञ्जयमतमिति ॥ १४ ॥

५८६. रथन्तरे प्रस्तूपमाने सर्वत्र संमीलेन् ॥ १५ ॥

सर्वासु अपि स्तोत्रीयासु रथन्तरप्रस्तावे समीलनमुद्गात् कार्यं । २स्त्ववृश प्रति वीक्षेतेति ग्राहणात्, प्रथमायामेवचि समीलन स्यादित्याशक्य तन्नित्यर्थं सर्वत्र इति वचनम् ॥ १५ ॥

५८७. एकैक मनसाक्षरं स्तोभैर्वाचा युगपत् संयुञ्ज्यात्, भक्ता रादिभिरकारान्तैः अक्रान्तैः प्रथमस्वररुचमोद्धितीयःस्वर प्राक् प्रतिहाराक्षरतुरक्षरं शिष्ट्वा ॥ १६ ॥

प्रस्तावानन्तर आर्चिकमेकैकमक्षर मनसा स्मरन् तत्स्थाने वाचोचचार्यमाणं स्तोभै युगपदेव संयुञ्ज्यात् । कीदृशी स्तोभैरित्याह— भक्तरादिभिरकारान्तैरिति, १, अ, अ, अ, अयेत्येव रूपं अक्रान्तैरुच्चिलवितैरित्यर्थं । कुत पुन विलम्बशका ? रथ-

* पुस्तके ५८३, ५८४ सूत्र रागम्यंकीकृत ।

स्तरमधिकृत्य, ¹अक्षरेणाक्षरेणप्रतिष्ठापयतोद्गोयमिति सामान्य-
वचनात् । प्रत्यक्षर प्रतिष्ठाप्य गाने विलम्ब स्यात् । तन्नि-
वृत्यर्थं अक्रान्तेरिति वचनम् । तेषामुत्तमस्तोभो द्वितीय स्वर,
अन्धे प्रथमस्वरा । प्राक्प्रतिहारभवतेश्चतुरक्षर शिष्ट्वा तत्र
पूर्वमेव स्तोभप्रयोग ॥ १६ ॥

५८८. तत्सर्वत्र प्रतिवीक्षेत ॥ १७ ॥

ततश्चतुरक्षर गीयमान प्रतिवीक्षेत । तदानी सम्मीलनं न
कार्यमित्यर्थं । स्वदृश प्रति वीक्षेतेति उपलक्षणमिति दर्शयितुं
सर्वत्रेति वचनम् ॥ १७ ॥

५८९ स्तुत्वा वरश्चोदयेत् ॥ १८ ॥

स्वरो मे देय इति ॥ १८ ॥

५९०. तस्यापृष्ठस्य सतो निरर्तेरन् धर्मा, सहस्तोभैरिति गौतमः ॥ १९ ॥

तस्य रथन्तरस्य पृष्ठादन्यत्र पञ्चमानादौ स्थितस्य स्तो-
भैस्सह धर्मा ³पृष्ठहोमादयो वरचोदानान्ना न कार्या । तथा
ब्राह्मणीन्नाश्च धर्मा ⁴'वागित्यादेय' ⁵'शिप्रमेय'मित्यादयो-
नस्यु ॥ १९ ॥

५९१. स्तोभा एवान्धीषुरिति धानञ्जयः ॥ २० ॥

पृष्ठादन्यत्र स्तोभा एव प्ररर्तेरन् । इवरे नियर्तेरन्निति
धानञ्जयः ॥ २० ॥

५९२ अग्निष्टोम मन्विषाम्मोरेवाष्टुं स्तोभेदिति शाण्डिल्यः ॥ २१ ॥

1 ता-भा-७-७-१३ । 2. च रथन्तरेण स्तुत्वा यज्ञमान वरं चोदयेत् ।
3 मा-६-१-१ । 4 ता-भा-७-७-१ । 5. ता-भा-७-७-१२ ।

अपृष्ठभूत रथन्तर अगिण्टोम मन्ध्रस्तोत्रयोरेव स्तोभेत् ।
न पवमानगतमिति शाण्डिल्य ॥ २१ ॥

५९३ सर्वत्राऽस्त्रस्तोत्रीय न स्तोभेदिति स्थविरो गौतमः ॥ २२ ॥

सर्वत्र पृष्ठस्थाने ततोऽयत्रापि । ^१स्वस्तोत्रीयानु रथ-
न्तर न स्तोभेदिति स्थविरो गौतम । तन्मते कयानश्चित्र-
आभुवदित्येतानु पृष्ठस्थानेऽपि रथन्तरस्य स्तोभनिवृत्तिरिति ॥

इति पठपटले प्रथम खण्ड

अथ द्वितीयः खण्डः

५९४ वामदेव्येन स्तोप्यमाण प्राऽस्तोमयोगात् गावो अश्वा
अजावयो त्रीहयो पथा इति मनमा ध्यायेत् ॥ १ ॥

वामदेव्येन स्तोप्यमाणो गावो अश्वा इति मन्त्र मनसा
ध्यायेत् । अत्र ^२अनिरुक्त गेयमिति ब्राह्मणम् । तत् कयानश्चित्र
आभुवदिति स्तोत्रीयस्य अनिरुक्तदैवतस्य प्रशसार्थं, तद्वधति-
रिक्तानि त्रीण्यपि पृष्ठस्तोत्राणि निरुक्तानि, तेषु प्रत्यक्षमिन्द्र
पदश्रवणात् । तलवकारास्तु गायत्रासामवत् प्रणवेनैवानिरुक्त
वामदेव्य गेयमित्याहुः । १ ॥

५९५ ब्रह्मसामनि यः कामो यजमानस्य स्यात् स सिद्धयत्विति
ध्यायन्नुपासीत ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्छसी यत्सामानुशसति तत् ब्रह्मसाम, तृतीय
पृष्ठ नौघस इत्येतादि, तन्मिन्न गीयमाने यजमान स्वाभिलषित
सिद्धयत्वित्युपासीत ॥ २ ॥

१ इ स्वस्तोत्रीयविधुत्तम् । २ सा ब्रा ७ १ १७ ।

५९६. तथेतर उद्गायेत् ॥ ३ ॥

इतरोप्युद्गाता तथेव उपासीत ॥ ३ ॥

५९७. आर्भवेण स्तुत्वा पुरोडाशादेकैकं^१ विष्टं त्रीन् त्रीन्वाऽपरया द्वारा हविर्दानं प्रपद्याधस्तात् स्वस्य चमसस्य कृष्टुः, यदा सन्नःस्यात्^२ अत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमाशुषाय ध्वमिति ॥ ४ ॥

तृतीयसदने आर्भवेण पवमानेन स्तुत्वा नाराशंससादनानन्तरं उत्थाय पुरोडाशादेकैकं^२ त्रीन् त्रीन्वा गृहीत्वा अपरया द्वारा हविर्दानं प्रविश्य स्वस्य चमसस्य अधस्ताद्विर्वपेद्यु । यदासन्नः स्यादिति - यदा स्वीयचमसभक्षणानन्तरं सन्नः सादितः स्यात्तदेतदित्यर्थः ॥ ४ ॥

५९८. तमाहियमाण प्रतिमन्त्रयैरन्न^३भीमदन्न पितरो यथा भागमाशुषायिषंतेति ॥ ५ ॥

त नाराणसं स्वीयञ्चमस भक्षयाऽऽहियमाणमित्यर्थः ॥५॥

५९९. सौम्यमाहृतगृह्णाताऽवेधेत्^४ आयुर्वेप्राण इति ॥ ६ ॥

सौम्य चरुमाहृतम् ॥ ६ ॥

६०० पुनरस्मामु दधमसीत्यन्तम् ॥ ७ ॥

आयुर्वे प्राणइत्यस्यमन्त्रस्य पुनरस्मामु दधमसीत्यवसानम् । ननु विमथं मन्त्रान्तोपादानं? उत्तरसूत्रे तच्छब्देन

१. मन्त्र शा-२ ३ ६, भाष्य २-७ १, शा ७ २-१३, गोमि गृह्य-४-३-११, आश्वि-३-१-१७ । २ इ सकल । ३ मन्त्र शा २-३ ७ गोमि ४-३-१२, भाष्य-२-८-४, शा १ २-१३ । ४ ता वा १-५-१७ ।

तत्परामर्शार्थम् । किञ्च अनुवते मन्त्रान्ते येनाह्याजिमिति उत्तर
मन्त्रोपादानात् ततः प्राक् सर्वमेको मन्त्रः स्यात्, तन्नित्यर्थं
वचनम् । नन्वेव यन्मे यमं वैवस्वतमिति उत्तरमन्त्राम्नातं
किमर्थमुच्यते? यन्मे मनो यमं गतमिति पूर्वेण मन्त्रेण सह तुल्या-
र्थत्वाद्विकल्प्यते, आम्नातबलादित्याभप्रायः ॥ ७ ॥

६०१. तं दशमेऽहन्यभ्यस्येत् ॥ ८ ॥

पुनरस्मासु दशमसीति मन्त्रान्तं दशमेऽहन्यभ्यस्येत् ।
प्रत्यक्षानुष्टुप्त्वनिवृत्यर्थं दशमेऽहनि परोक्षमनुष्टुभमुपयन्ति ।
यत्प्रत्यक्षमपेयुः प्रजापतिमृच्छेयुरिति ब्राह्मणात्, प्रत्यक्षानुष्टुभो
वजनीया इति ॥ ८ ॥

६०२. यन्मेयममित्येके ॥ ९ ॥

दशमेऽहनीत्यनुवर्तते । दशमेऽहनि यन्मेमनो यम गतं इति
पूर्वमन्त्रस्य स्थाने यन्मे यमं वैवस्वतमित्येतदेव कुर्यात्, न
विकल्पः कार्यः इत्येके । कुतः? उत्तरो हि मन्त्रः स्वरूपत एवा-
नुष्टुप्त्वभवति पश्चपदत्वात्, पूर्वस्तु स्वरूपतोऽनुष्टुप् । स किम-
भ्यासेनान्यथाकृत्य प्रयुज्यत इति ॥ ९ ॥

६०३. पूर्वेणत्येवावेक्षेत ॥ १० ॥

तु शब्दः पूर्वमतनिरासार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । दश-
मेऽहनि पूर्वयाऽनुष्टुभात्प्रवेक्षणं विकल्पेन कार्यमेवेत्यर्थः । कुतः,
तस्मिन्नहनि दधिघर्मभक्षणादावभ्यासेनैव प्रत्यक्षाऽनुष्टुप्त्वं
परिहृत्य प्रयोगदर्शनादिति ॥ १० ॥

१. ता-शा-१-५-१७ । २. ता-शा. ४-८-९ । ३. ता-शा-१-५-१८ ।

४. ता-शा-५-३-११, १२ ।

६०४. तस्मिन्नङ्गुली अवधायान्गुष्ठानामिके इत्येके अक्षिणी विमृजीत
येना^१साजिमिति ॥ ११ ॥

तस्मिन् सोम्येचरी द्वे अङ्गुलीवाऽऽङ्गुष्ठानामिकेवाऽव-
धाय ताभ्यामक्षिणी विमृजीत ॥ ११ ॥

६०५. एवमितरो कुर्यातां प्रतिहर्ता पश्चात् ॥ १२ ॥

अवेक्षण, अक्षिणीविमार्जनं च कुर्याताम् ॥ १२ ॥

६०६. तमुत्तरेण प्रतिहर्तारं हरेद्युः ॥ १३ ॥

त सोम्य चरु प्रतिहर्तारं उत्तरेण हरेद्युः ॥ १३ ॥

६०७ *द्रव्येषु^१क्षीतेन गच्छत्पन्थनशं रोगार्तो^२रा अहतेन वाससा
प्रच्छाद्य दक्षिणार्धं सदसो गत्वा ॥ १४ ॥

यद्यर्थलिप्सु उद्गाता^३ स्वात्तदिदं चरु भुञ्जीत^४ अन्यतरा
यां काञ्चित्सा^५मृष्टिं प्राप्नोति । रोगार्तो वा भुञ्जीत अरोगो
भयति । उभयोरपि सदसो दक्षिणार्धं गत्वाऽहतेन वाससा
प्रच्छाद्य भोजनं । गच्छत्-पन्थे न गच्छेदिति ॥ १४ ॥

६०८. यशायजीपस्य हिंकारं प्रति परनीमुद्रातेक्षेत ॥ १५ ॥

यशायजीपस्तुतिकाले सामावयवभूत हिंकारं प्रति

*एतत् सूत्रं साटघायने नास्ति

**तं चरुं द्रव्येषु रोगार्तो वा अहतेन वाससा प्रच्छाद्य
दक्षिणार्धं सदसो गत्वा भुञ्जीत, इति कल्पभाष्ये । द्रव्येषु. येन
केनच । रोगार्तो वा अहतेन वाससा प्रच्छाद्य भुञ्जीत, इति
भाण्डविल्लं प्रयोगे च । उभयत्र उद्गातृपदं नास्ति ।

1. सा-भा-१-५ १९ । 2 इ रोगार्तो वा भुञ्जीत । अन्तरागतो भवति
गच्छति, अरोगो वा स्यात् चिदेन वा । न पुन क्साधिनामिभूयन इत्यर्थः ।।

पत्नीमुद्गातेक्षेत । न पुनः पर्यायादि भूत हिंकार प्रति । कुत एतत्? हिंकार प्रति संख्यापयन्ति, ¹आतृतीयाया. संख्यापयन्तीति ब्राह्मणं । तिसृषु स्तोत्रीयासु तत्र तत्र हिंकारे वीक्षणविधानात् । यद्येवं तेनैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रम्? उच्यते — उद्गात्रा संख्यापयन्तीति ब्राह्मणं अव्ययूणामवेक्षण प्रति प्रयोजकव्यापारं विधत्ते इति गम्यते । तन्माभूदिति सूत्रं, न प्रयोजकव्यापारविधौ तात्पर्यं किन्तु-उद्गातुरेवेक्षणविधान इति भावः ॥ १५ ॥

६०९. निधनं प्रति पत्नी दक्षिणमूरुमभि^३पिञ्चेत् ॥ १६ ॥

स्रष्टम् ॥ १६ ॥

६१०. तृतीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां स^३ तदुदकं निनयेत् ॥ १७ ॥

प्रथमे पर्याये यज्ञायज्ञादो अग्नय इत्यस्या ऋत्नस्तृतीयेऽभ्यास इत्यर्थः ॥ १७ ॥

६११. उत्तमायां स्तोत्रीयायां भुवद्वाजाइ भुवद्वाजेगिरित्यभ्यस्येत्, नामिति च निधनमनुष्टुभमु^४त्तमामक्षरे^५णान्तत इतिहाह ॥ १८ ॥

एकविंशतं कृत्वो यज्ञायजीयमभ्यस्यते । तत्र उत्तमेऽभ्यासे भुवद्वाजा इति चतुरक्षरमभ्यस्येत् अनुष्टुप्त्वं सिद्धधर्मम् । तथा उतत्रातातनूनामिति ऋगन्त्याक्षर 'नाम्' इत्येतन्निधनं कुर्यात् । न पुन यथाधीत वाहः निधन । उभयत्रापि प्रमाणमाह । अनुष्टुभमुत्तमा सपादयति अक्षरेणान्ततः प्रति-

1. ता-शा-८-८-१३, १४ । 2. ता-शा-८-७-१२ ।

3. ता-शा-८-७-१० । 4. ता-शा-८-७-३ । 5. ता-शा-८-६-१३

ष्ठाप्यमिति ब्राह्मणमादिशति । ^१इतो वै प्रातस्पूर्वाग्निं छन्दा-
 सीत्यारभ्य अनुष्टुभमुत्तमां संपादयतीत्यन्तं ब्राह्मणम्-तस्याय-
 मर्थः—^२‘गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं जागत
 तृतीयसवनं’^३मित्येवमारूढानां छन्दसा यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे प्रथ-
 मायामृचि प्रत्यवरोहात् उत्तमायाञ्चानुष्टुप्सु संपादनात् अस्मिन्
 लोके यजमानः प्रतिष्ठितो भवति । इतरथा छन्दसामारोहात्
 स्वर्गं एव स्थितस्याक्षेमं लोकमागच्छेदिति । तथा यस्य वै
 यज्ञाः वागन्ता भवन्तीति उपरुम्याक्षरेणान्ततः प्रतिष्ठाप्यमिति
 ब्राह्मणं । तस्यायमर्थः—यज्ञायज्ञीयस्य वाङ्निधनत्वात् ^४ततः
 ऋतुवर्गान्तो भवेत् । तदानीमनृतव ^५चनात् यज्ञो नश्येत् । किं
 पुनरनृतम्? गकाररहितस्य वाशब्दस्य प्रयोगः, वागिति प्रयो-
 क्तव्ये गकाररहितं वाशब्दं प्रमुञ्जान् ^६शब्दानृतं करोति ।
 तथा च किमनृतं किमक्षरमिति प्रस्तुत्य + निदानकारो ‘गकार-
 लोपं ब्राह्मणक्षिपतीति । तत्परिहारार्थं वागिति-कृत्स्नमेवा-
 धारमन्ततः कायमित्येके । मूलकारस्त्वाचिकमेवात्ययमक्षरमक्ष^७रे-
 णेति उच्यते । ^८‘अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तीती-
 त्यादौ अक्षरशब्दस्य आचिकविषयत्वादिति ॥ १८ ॥

† किमनृतं किमक्षरमिति वस्येतदक्षरं, यकारादि आकारः
 गकारान्त इत्येके आहुः । तस्य गकारलोपं ब्राह्मणं क्षिपतीति ।
 इति निदाने षट्-२-ख-१० ।

१. ता-वा-५-७-१ । २. ता-वा-५-४-६ । ३. इ. इत्येव प्रातःसवन-
 यारभ्य । ४. इ. तदन्त । ५. इ. चनात् ।
 ६. ता-वा-२-६-१५ । ७. इ. अक्षरमक्षरमेति । ८. ता-वा ७-७-१ ।

६१२. *अनभ्यासं त्वाचार्याः ॥ १९ ॥

तु शब्दः पक्षनिवृत्त्यर्थः । अभ्यासमकृत्वा यथाऽधीतमेव गायेत् । कुत ? अनुष्टुभमुत्तमामित्येतत् ब्राह्मणं, यज्ञायज्ञावो अग्नय इति एतामृचं, स्वरूपतो बृहतीं अनुष्टुभं कृत्वा प्रशंसति । तथाहि—यज्ञावोअग्नये गिरा चदक्षमइति द्वादशाक्षरमित्यादिना यज्ञा, गिरा,प्रइत्यक्षरपञ्चकं केवलमभ्यस्यते । नाक्षरान्तराप्यधिकानि इत्यनुष्टुभेवेयं इति प्रशंसा क्रियते । †यद्यप्येकमक्षरमूनं तथापि २नवाएकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति श्रुतेः अनुष्टुभेवेयमिति । अथवा, वागिति निघनक्षरेण सह द्वात्रिंशदक्षरा, तथा च निदानकारः, कथं द्वादशस्तोत्रेषु अनुष्टुभो भागः स्यादित्युपक्रम्य आह, यथैतद्ब्राह्मणं, द्वा^३-दशाक्षरमेकादशाक्षरमष्टाक्षरं वा द्वात्रिंशी^१ति । *उत्तमामित्यस्य अयमर्थः, द्वादशस्तोत्रेषु उत्तमस्तोत्रगता यज्ञायज्ञावो अग्नय इत्येतामृचमिति ॥ १९ ॥

*सूत्रं ६१२, ६१३, एकमेव लाट्घायने

†त्रयशब्दः पादाः भवन्ति अष्टाक्षरएकादशाक्षरो द्वादशाक्षर इति । ... अष्टाक्षर आपञ्चाक्षरनाया प्रतिकामति । विश्वेयां हित इति निवानसूत्रं १-१ । अथ निचृत्त भूरिजः या एकेनाक्षरेपोना तानिचृत्त,याएकेनभ्यायस्य तान्भूरिजः । नि-सूत्रं-प-१-ख-६ एकाक्षरोनत्वे, निचृत्व-अतएव प्रसिद्धगायत्र्याः प्यं-इति एकाक्षरोनत्वात् निचृत्त गायतीति व्यपदेशः ।

*अनुष्टुभमुत्तमां संपादयति । इयं वाऽनुष्टुप् अस्यामेव प्रतितिष्ठति । इति अनन्तरब्राह्मणम् ॥

६१३. निधनञ्च यथाऽऽम्नाय शाण्डिल्यः ॥ २० ॥

निधनमपि यथाऽधीतमेवेति शाण्डिल्य । अक्षरेणान्तत
प्रतिष्ठाप्यमित्यत्राक्षरशब्द स्वरमाह । अष्टाक्षर द्वादशाक्षर-
मित्यादौ स्वरेरेवाक्षरगणनात् । तेनायमर्थ — 'यद्यपि वागिति
प्रयोक्तव्ये गकारलोपादनृततापत्ति तथापि वाकारेण अक्षरेण
स्वरेण समापनात्तासौ दीप इति ॥ तथा इडिति^२ निधने
सामिति अड्डेडाप्रयोगे सर्वथाऽनृतपरिहारो नास्ति, व्यञ्जनेन
समापनात् ।

नैवम, अत्र स्वरेणसमापनादिति । यथाऽधीतमेव निधन
ब्राह्मणमभिन्दतीति तथाच निदानकार *स्वरतन्त्राप्यक्षराणि
भवन्ति स्वरान्ततामेव अक्षरस्येप्सेत् ब्राह्मणमवोचदिति ॥ २० ॥

६१४ तद्यथाऽनुशसन् होताऽऽपोहिष्ठीयाब्रूपात्तदैनमन्वालभेरन्
अपावृष्वानाः ॥ २१ ॥

यज्ञायज्ञीय स्तोत्रमनुशसन् होता यदा आपोहिष्ठीया
शसति, तदा तमन्वालभेरन्, गिर प्रावरणानि अपावृत्य उदगा
तारः । तत पूर्व स्तोत्रोपाकरणप्रभृति कर्णवर्जं गिरो वेष्टयित य
आकर्णाभ्यामिति वचनात् ॥ २१ ॥

६१५. अन्यस्थानगतस्य सतो निनतरन् धर्मा ॥ २२ ॥

अगिष्टोमस्तोत्रादन्यत्र पवमानादौ गतस्य यज्ञायज्ञीयस्य

*निदान-पठ २ ख १० ॥

1 अकारेण । 2 इडिति । 3 इ २११४ ।
4 लिप्दिति । 5 इ पाठस्येतद्ब्राह्मणमेवमवोचत । 6 ता का ८ ७ ७ ।

शिर प्रावरणादयो धर्मा निवर्तोरन् । स्तोत्रप्रयुक्ता *धर्मा
न सामप्रयुक्ता इत्यर्थ ॥ २२ ॥

इति षष्ठपटले द्वितीय खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

६१६. यदन्पदग्निष्टोम साम स्यात्तस्य स्युः ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञीयादन्यत् वृहदाद्यग्निष्टोमसाम स्यात् । तस्यापि
पत्न्यवेक्षण शिर प्रावरणादि धर्माः स्युः ॥ १ ॥

६१७ अहिंकारेऽपि प्रतिहारवेलायां पत्नीमृदातेक्षेत ॥ २ ॥

तत्र हिंकाराभावेऽपि तत्तत्साम्न प्रतिहारवेलाया पत्न्य
वेक्षणम् । सत्यपि हिंकारे तमनादृत्य प्रतिहारवेलाया अवेक्षण,
प्रतिहारवेलायामिति वचनात् ॥ २ ॥

६१८ अनु ब्राह्मणमार्चिकान् सन्नामान् सर्वत्र कुर्यु अप्यन्यस्मिन्
साम्नि ॥ ३ ॥

१ ऐर कृस्तोद्मेय पश्री वयमिति वक्तव्य, सुश सिपमिति
वक्तव्यमित्येवमादीन् आर्चिकान् सन्नामान् यथा ग्राहण कुर्यु ।

*अग्निष्टोमस्तोत्रे एते धर्मा स्युः, न तु यज्ञायज्ञीये
साम्नि । अतएव अग्निष्टोमस्तोत्रे तुवन्नश्ना इति वारवन्तीय
प्रयुज्यते ऋत्वन्तरवाजपेये । तत्रापि प्रतिहारे पत्न्यवेक्षणादिधर्मा
प्रवर्तन्ते । तत्रैव ऋची यज्ञा यज्ञीयसाम आर्भवे वर्तते तत्र धर्मा
नसन्ति अत अनव्यव्यतिरेकाभ्या स्तोत्रधर्मा एवएते, नसाम
धर्मा इति मन्तव्यम् ।

सर्वेतेति वचनं यन्तगदावपि अन्धप इति यतप मुष्पुप इतिवेत्यादि ।^१ ब्रह्मणोऽनविकारारिग्रहणार्थं । अप्यन्यमिन् सान्नि पृष्ठस्थाने अग्निष्टोमस्थाने च यद्यपि रथन्तरादन्यत् साम स्यात्, तथापि विवारसिद्धयर्थम् । तेनाऽग्निष्टोमस्तोत्रे यज्ञायज्ञावोऽग्रम इत्यत्र सामान्तरगानेऽपि आचिक सन्नामसिद्धि । स्थानप्रयुक्त सन्नाम, न सामप्रयुक्त इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

६१९ तृतीयसत्रे सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु भक्षयित्वा स्तोम विमुञ्च्युः ऋतस्य त्वेति ॥ ४ ॥

तृतीयसत्रे सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु सोम भक्षणानन्तरं स्तोमविमोचनं कर्तव्यम् । ऋतस्य त्वेति मन्त्रजग एव स्तोमविमोचकं तत्र विमुञ्चामीति पदसमन्वयात् ॥ ४ ॥

६२० दक्षिणैः पाणिभिः कुशाः संलोभयेयुः ॥ ५ ॥

सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु इत्यनुवर्तते ।^३ संलोभनं कुशानां^४ ममाहरणं, अनेनैतत् ज्ञायते, प्रथमस्तोत्रे यत्रस्थाने या कुशा विहिता सैव तत्रावधार्यं स्तोत्रान्तरेण^५ प्रयोज्येति ॥ ५ ॥

६२१. *प्रतियोजनमेकैः यजमानवाचनादनन्तरम् ॥ ६ ॥

प्रतिस्तोमयोग-प्रतिस्तोममित्यर्थं, प्रतिस्तोत्रं^६ स्तुतम्य स्तुतममीति यजमानवाचनादान्तरं स्तोमविमोचनं कुशानां संलोभनस्य कुर्यादित्येते ॥ ६ ॥

*६२१ १० ६२४ सूत्रवचनस्य एकमेव लाटाघन ।

१ सा ख ७७ १६ । २ सा ख १ ६५ । ३ उ स्तोमविमोचनान्तरं ४ उ कुशाणांवेकीकरणं । ५ सा ५ २९ । ६ सा ५ २ १९ ।

६२२. अत्र वा ॥ ७ ॥

यजमानवाचनादनन्तरं इति अनुवर्तते । अत्र वा सर्वस्तोत्र समाप्ती वा, यजमानवाचनादनन्तरं मांभक्षणात् पूर्वमेव द्वय मपि कुर्यात् ॥ ७ ॥

६२३. यजमानं वाचयेत्तन्तवेमाज्योतिपेति ॥ ८ ॥

तृतीयसवने सलोभनादनन्तरं तन्तवेमा ज्योतिपेति, यज-
मानं वाचयेत् ॥ ८ ॥

६२४. असावनुमा तनुहि, ज्योतिपेति यथाज्येष्ठं पुत्रान् ॥ ९ ॥

असावनुमातनुहि ज्योतिपेति यथाज्येष्ठ पुत्रानादिष्व
यजमान वाचयेत् । यथा नारायणशर्मन्नुमा तनुहीति ॥ ९ ॥

६२५. जनिष्यमाणा इत्यजातेषु ॥ १० ॥

अजातेषु, जनिष्यमाणेषु पुत्रेषु जनिष्यमाणा अनुमा
तनुत ज्योतिषेति बहुवचनं कृत्वा वाचयेत् ॥ १० ॥

६२६. जातेष्वजातेषु च पुत्रा इत्येव सत्रेषु ॥ ११ ॥

सत्र द्विपथे जातेषु जनिष्यमाणेषु च पुत्रा अनुमातनुत
ज्योतिपेति तन्त्रेण सकृद्वाचयेत् । न यथाज्येष्ठ पृथक् पृथगिति ॥

६२७. वषट्कृते हारियोजनस्य यथेतमपरया द्वारा निष्कामन्तो
जपेयुः 'सामेहीति ॥ १२ ॥

६२८. श्लुभ्रसीत्यादित्यं उपतिष्ठेत् ॥ १३ ॥

स्पष्टे ॥ १२ ॥ १३ ॥

—कथमित्यत आह.

६४६. तस्यावृधथा प्रथमस्य प्रवर्ग्यसाम्ना ॥ २ ॥

तस्य स एव गानप्रकारः, यथा प्रथमविहितस्य प्रवर्ग्यो-
द्वासनसाम्नो गानं, 'पश्चात्तिष्ठन्नध्वर्युप्रेषितस्य^१शाइरिति
गायेदित्यादिना यदुक्तं तत्सर्वमत्र कार्यमिति ॥ २ ॥

६४७. सर्वस्त्वजो निधनमुपेयुः ॥ ३ ॥

तत्र प्रवर्ग्योद्वासनसाम्नि प्रवर्ग्योपयुक्तानामेव ^२निधन-
वचनं, इह तु सर्वं एव षोडशत्वजो यजमानः पत्नी च निधन-
मुपेयुः 'पुरुषः पुरुषो निधनमुपेतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

६४८. इष्टाहोत्रीयमभिपेचनीये ^३समस्येति वा ॥ ४ ॥

राजसूयेऽभिपेचनीयेऽहनि इष्टाहोत्रीयमवभृथ साम,
*समस्येति वा साम ॥ ४ ॥

६४९. अश्वत्रिराश्रे नानावभृथान्यहानि ॥ ५ ॥

अश्वमेधोऽश्वत्रिराश्रेः । तस्मिन् त्रीण्यप्यहानि पृथक् पृथ-
क्वभृथानि भवन्तीति केपाश्विदध्वर्युणां सूत्रम् ॥ ५ ॥

६५०. तेषां प्रथमस्य सनादश इत्यवभृथ साम ॥ ६ ॥

तेषां प्रथमस्य अह्नः सनादश इत्यवभृथ साम ॥ ६ ॥

६५१. यद्वा ऊषिष्यपतिरिति द्वितीयस्य स्यग्राइरिति वा ॥ ७ ॥

स्पष्टम्, तृतीयस्याह्नः प्राकृतमेव साम विशेषावचनात् ७

*समन्यमन्यवेर्यग्यां ऋचि सीयमानं साम ।

1. शा ए २-२-१ । 2. शा ए २-२-४ । 3. श्रु-धे-७-६-४ ।

६५२. अवभृथेष्टीसंस्थितायां^१ अवभृथनिचुंणुण निचेरुसि निचुंणु-
णापदेवदेवकृतमेनोऽयासिपं अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराणो
देवर्षस्याहीत्यप उपस्पृश्य विरभ्युक्षेरन् ॥ ८ ॥

*उपस्पर्शतं—स्नानं तत्समन्त्रकं तूष्णीमञ्जलिना विर-
भ्युक्षेरन् + केचित्तुविपरीतमाहुः ॥ ८ ॥

६५३. आदित्यद्विपतिष्टेरन् उद्वपन्तमसस्वरि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं
स्वः पश्यन्त उत्तरं देवन्देवत्रा सूर्यमगन्मज्योतिरुत्तममिति ॥
स्पष्टम् ॥ ९ ॥

*अत्र अग्निस्वामिभाष्ये “अनेन यजुषा स्नात्वा विरभ्यु-
क्षेरन् क्रियाभ्याते सकृन्मन्त्रः—इति” ।

“पतितचण्डालसूतिकोदकयाशवस्पृष्टितत्स्पृष्टधूपस्पर्शने
सचैलोदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत्” ॥ एतेषां स्पर्शने सचैलउदको-
पस्पर्शनात्—स्नानात् शुध्येत् इति हरदत्तः । गोतमधर्मसूत्रे द्विती-
याध्याय (प्रश्न) पञ्चमखण्डे 27 सूत्रं । तथैव भस्कर्यपि उपस्पर्श-
नात् स्नानात् इति विवृणोति ॥

‘मूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः ।

निरम्य तु पुमान् शुक्ल उपस्पृश्यैव शुद्ध्यति’ ।

उपस्पृश्य—स्नात्वा पिता शुचिः इति मनुवचनस्य अर्थः वैद्यनाथ-
दीक्षिते जी जन्मनाशौच द्वैविध्यप्रकरणे ‘स्पष्टमभिहित’ । अतः
उपस्पर्शानशब्दार्थः—स्नानमवेति ज्ञायते ।

+ तूष्णी स्नात्वा मन्त्रेण अभ्युक्षणमिति ॥

६५४. अस्तमितवेदाहवनीयम् ॥ १० ॥
 आहवनीयं - औत्तरवेदिकम् ॥ १० ॥
६५५. तस्मिन्समिध आदधुः एधोस्ये^१धिपीमहीति प्रथमां समिदसि
 समेधिपीमहीति द्वितीयां, यदेन्धकृमा वयं पद्मान्यकृतमा-
 रिमाऽनया समिधा वयं सर्वं तदुपमृज्मह इति तृतीयाम् ॥ ११ ॥
 स्पष्टम् ॥ ११ ॥
६५६. सर्वत्रोद्गाता प्रथमः । १२ ॥
 तस्य मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥
६५७. तमेवोपतिष्ठेरन् अपोअदान्वचा^२रिषं रसेन समगन्महि पय-
 स्वानग्न आगमं तेमा तंस्तृजवर्धसेति ॥ १३ ॥
 स्पष्टम् ॥ १३ ॥
६५८. प्रागुदयनीयातिरात्रादसुपोमान्तमहस्तत्रेषु ॥ १४ ॥
 तत्रेषु अन्त्यवर्जं सर्वाण्यहान्यप्सुपोमान्तान्येवस्युः । अन्त्ये-
 ऽहनि प्रकृतिवत्^३सर्वं कुरुं ॥ १४ ॥
६५९. दधिमक्षान्तमहीनेषु ॥ १५ ॥
 अहीनेषु तु अन्त्यवर्जं दधिमक्षान्तान्येवाहानि स्युः ॥ १५ ॥
६६०. यावन्त्यहानि राजानं भक्षयेयुः तावत्सु अत्राक्षपायोच्छ्रष्टं
 न दधुः ॥ १६ ॥
 सोमपान दिवसेषु सर्वेऽपि ऋत्विजः ब्राह्मणव्यतिरिक्ताय
 उच्छ्रष्टं न दधुः ॥ १६ ॥

१. तेना-२ ६-६४ । २. इवं सूत्रं च पुस्तके नास्ति । ३. ऋत्वि-२-
 ६-६-४ । ४. ऋत्विजोऽपि सर्वे कुरुं ।

६६१. अङ्गिर्ना प्रोक्ष्य दद्युः ॥ १७ ॥

यदावश्यमब्राह्मणाय देय तदाप्रोक्ष्य दद्युः । १७ ॥

अदानमेव सर्वथा श्रेय इत्यभिप्रायेणाह—

६६२. तदेपश्लोकः, सोममेतत्पित्तं यत्किञ्चादनीत ब्राह्मणाः,
माऽब्राह्मणापोच्छिष्टं दात मापात्सोममसोमपः इति ॥ १८ ॥

हे ब्राह्मणा ऋत्विज सुत्यादिवरो यत्किञ्चान्न भुञ्जीष्व
तत्सर्वं सोममेवयूयं पिबत । सोमपानमेतदित्यर्थं । तस्मादब्राह्म
णेभ्य क्षत्रियादिभ्य उच्छिष्टं मा दत्त, किमर्थमिति चेत्, तत्रोक्त
'मा पात्सोममसोमप इति—असोमप सोमपानानर्हं क्षत्रियादि
मासोमं पिबत्वित्येवमर्थमिति । दाननिषेधोऽयं प्रकरणात्
ऋत्विज्यर्थं ॥ १८ ॥

६६३ एत परिक्रम सर्वऋतुषु विद्यात् ॥ १९ ॥

ऋत्विगार्षेयोऽनुधान इत्युपक्रम्य यावदेतदनुक्रान्त तत्सर्वंऋ-
तुषु कर्तव्यम् । विद्यादिति अतिदेशोऽयम् ॥ १९ ॥

६६४. *एष ज्योतिः ॥ २० ॥

एष सर्वऋतूनां प्रकृति भूतो ज्योतिष्टोमः अस्माभिरनु-
क्रान्त ॥ २० ॥

६६५. सर्वे कामाः सर्वे कामा ॥ २१ ॥

अस्य ज्योतिष्टोमस्य फलं स्वर्गपुत्रपशुत्रादयः सर्वे

* ६६० ६६१ सूत्रद्वयं लाटशायने नास्ति

कामाः इति नित्यस्यैव *शृणसस्तुतस्य ज्योतिष्टोमस्य काम-
सयोगोऽयमिति ॥ २१ ॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

समाप्तः पटलः पठः प्रीयता देवकीसुतः ॥

इति षष्ठ पटले चतुर्थः खण्डः¹

पठः पटलः समाप्तः

सप्तमः पटलः

प्रथम खण्डः

६६६. षोडशि साम्ना स्तोप्यमाणो यथासनमुपविश्य हविर्दानं
गत्वा षोडशिश्रहमवेक्षेतोद्गाता² यस्मादन्य इति ॥ १ ॥

*जायमानो वै ब्राह्मण त्रिभिर्ऋणवा जायते इत्यत्र
यज्ञेन देवेभ्यः इति अग्निष्टोमादि यागकरणेन देवशृणापा-
करणं श्रुतं । अतः अकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् नित्यत्वं ज्ञायते ।
नित्यस्य फलं नापेक्षणीयं, तथाऽपि—उच्चन्तमस्तंयन्तमादित्य-
मभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणोविद्वान् सकलं भद्रमश्नुते इति
श्रुत्या ।

शृणयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यथाश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥

इति स्मृत्वाच सन्ध्याकर्मणश्च अस्याऽपि सर्वेष्टप्रापकत्वं
इति मन्तव्यम् ॥

1. इ. इति द्वितीयाश्रयाय. समाप्तः । 2. ता-ब्रा-१२-१३-३३ ।

ननु च अग्निष्टोमानन्तर उक्थ्ये वक्तव्ये कथं षोडशिनः प्रस्तावः ? उच्यते — उक्थ्ये विशेषतो वक्तव्याभावात्, षोडशिनस्तद्भावाच्च प्रस्तावः । केचिदाहुः, अग्निष्टोमानन्तरं अत्यग्निष्टोमो नाम द्वितीया संस्था, साच ब्राह्मणस्य नित्या, तत्र यज्ञायज्ञीयस्तोत्रानन्तरं षोडशिस्तोत्रमिति, तदनन्तरं प्रस्ताव इति । तदयुक्तं, तदानीं यथासनमुपविश्येत्यनुवादासंभवात्, तथाहि उक्थ्यानन्तरो यः षोडशी तस्यैव पृथक् धिष्ण्योपस्थानं यथासनमुपवेशनश्च; न पुनरुक्थ्यात् पूर्वभूतस्य षोडशिनः । कुतः एतत्? समस्तेनोपतिष्ठेरन्यान्यूर्ध्वमुक्थ्येभ्य इति वचनात् । तस्मात् यथोक्त एव प्रस्तावे हेतुः । किञ्च न वयमत्यग्निष्टोमं कल्पब्राह्मणं रधीमहे । येन तदभिप्रायेण प्रस्तावः स्यात्, न च स्वशाखाधीत दशरात्नस्य चतुर्ष्वह्न्युत्पादिते (चतुर्थोत्पादे) षोडशिति मन्त्रविनियोगसंभवे शाखान्तरीयमत्यग्निष्टोममभिप्रेत्य मन्त्रविनियोगो युक्तः । न चासौ ब्राह्मणस्य नित्यः; कुतः? स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविकल्पाः ३ अग्निष्टोम्यं उक्थ्यता आतिरात्नमिति, नित्यसंस्थाऽनुक्रमणे सूत्रकारेण तस्य अनुपादानात् त्रयोपर्णविकल्पा इत्यत्र कल्पकारेणापि नित्येषु अनुपादानात् ॥

ननु च ब्रह्मत्वविधाने सूत्रकारः सप्तसंस्थास्वेनमप्यनुक्रममिति । सत्यं नानुक्रमणमात्राभित्यत्वसिद्धिः ।

1. इ अनित्या । 2. श-५-१-५ । 3. श-११-१-१७ । 4. श-१३-४-१७ ।
5. श-१३-४-१७ ।

अनुक्रमणस्य ब्रह्मस्वविषयप्रदर्शनार्थत्वात् । ननु *च गीत-
मेन चत्वारिंशत्संस्कारेषु पाठान्नित्यः स्यात्, नैवं, राजन्यविषय-
तयापि पाठोपपत्तेः । राजन्यस्याप्यसौ वैकल्पिक एव (अस्माक-
मनध्ययनात्) । अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति शाखा-
न्तरेऽपि वाक्यशेषात् विकल्पावगतेः, तैत्तरीयकश्रुती, स एन
वज्रोभूत्वा इन्धे निर्वादिहतीति पाक्षिकदोषश्रवणाच्चेत्यलम²नेन ।
अक्षरार्थस्तु उक्थ्यचमसभक्षणानन्तर निष्क्रम्य धिष्ण्योपस्थानोप
वेशने कृत्वा पुन. निष्क्रम्यपोडशिश्रमवेक्षेतेति ॥ १ ॥

६६७. एवमेव प्रातस्सवने ॥ २ ॥

प्रातः सवनेप्येवमेवोपवेशनानन्तर पूर्वयाद्वारा निष्क्रम्या-
वेक्षेतेति ॥ २ ॥

६६८. यदि चोत्तरयोरपि गृह्णीयुः ॥ ३ ॥

उत्तरयोरपि सवनयोः यदि पोडशिनमध्यव्यवो गृह्णीयुः,
तदाप्यवेक्षण तत्रोपवेशनानन्तर कार्यम् । प्रातः सवने वा प्रति-
सवन वा धाराग्रहाणामन्ते पोडशिनं गृह्णीयादित्यध्वर्युभि³सवत-
मिति ॥ ३ ॥

*अग्निष्टोमोऽऽग्निष्टोम उक्थ्यः पोडशी वाजपेयोऽतिरात्रो-
ऽनोर्याम (गीत ध.अ. (प्र.) १-ख.८-सू. २२) इति चत्वारिंशत्
संस्कारमध्ये सप्तसोमसंस्थाः अनुक्रान्ताः, इत्येते चत्वारिंशत्
संस्काराः इति ॥

१. वे सं-6-6-11-4 । २. तैत्तरीयक इत्यादि अगमनेनेत्येवोपपत्तेः ।
३. पुस्तके नास्ति । ३. का-सू-12-5-2-4 ।

६६९. 'अश्वः कृष्णः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति
शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

६७०. अपरस्यां प्राङ्मुख इति धानञ्जयः ॥ ५ ॥

स्तुतिकाले इति शेषः ॥ ४, ५ ॥

६७१. कृष्णाभावे श्वेतः ॥ ६ ॥

६७२. तदभावे पः कक्षाश्वः ॥ ७ ॥

६७३. गौर्वाऽज्ञो वा मश्याभावे ॥ ८ ॥

स्पष्टानि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

६७४. यो यः सामाङ्गं द्यात् स हिरण्यं धारयेत् ॥ ९ ॥

यो यः प्रस्तोतोद्गाता प्रतिहर्ता वा सामाङ्गं स्वां स्वां
भक्तिं प्रब्रूयात् स हिरण्यं धारयित्वा गायेत् ॥ अत्रैकमेव हिर-
ण्यमन्योऽन्यस्मै प्रदाय गायेत् । कुत एतत् ? हिरण्यं 'संप्रदायं
षोडशिनस्तुवत' इति वचनात् । संप्रदायमिति णमुल् प्रत्ययान्त
इति ॥ ९ ॥

६७५. उद्गाता निधनमुपयत्सु ॥ १० ॥

तेषु निधनमुपयत्सु हिरण्यमुद्गातैव धारयेदिति ॥ १० ॥

६७६. सर्वे वाऽभिमृशेयुः ॥ ११ ॥

अथवा निधनकालेऽपि तद्विरण्यं सर्वे अभिमृशेयुः ॥ ११ ॥

६७७. *अवसर्पति प्रथमं पर्यायं गायेच्छन्नम् ॥ १२ ॥

अस्तमपार्यमादित्येऽवसर्पति सति, षोडशिनः प्रथमं पर्यायं
छन्नमस्पष्टं गायेदिति ॥ १२ ॥

•अवसर्पतीति लाट्यायने ।

1. ता-भा-21-13-24 । 2. इ. स्वायः । 3. ता-भा-12 13-25 ।

६७८. विपिते द्वितीय मध्यमेन ॥ १३ ॥

समया विपिते-अर्धास्तमिते सूर्ये, द्वितीय पर्याय मध्यम स्वरेण गायेदिति ॥ १३ ॥

६७९. अस्तमिते तृतीयमायि ॥ १४ ॥

अस्तमिते सूर्ये तृतीय पर्यायमायि प्रकाशमुच्चैः स्वरेण गायेत् । पौडशिन सन्धिस्तोत्रत्वात् एवमुक्तम् । अत्र तंत-
रीयक, समयाविपितेसूर्येपौडशिन स्तोत्रमुपाकरोतीति । व्याख्या-
तञ्चैतत् बोधायनेनार्द्धास्तमिते ^१इत्येवमुक्तं भवतीति ॥

६८० यदोपाकुर्षुः स्तुवीरश्चेराहनि छन्नं रात्रावायि ॥ १५ ॥

अथवा यदाऽद्यर्षव पौडशिन स्तोत्रमुपाकुर्वन्ति तदानी-
मेव स्तुवीरन्, न पुनर्यथोक्त काल प्रतीक्ष्य इत्यर्थः । तथा चाहनि-
चेदुपाकरणं तदा छन्नं, रात्रौ चेत् प्रकाशं गेयमिति ॥ १५ ॥

६८१. उद्गात्रे दद्यादश्वहिरण्ये दक्षिणारस्तु ॥ १६ ॥

दक्षिणावत्सु-सन्नव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु, स्तुत्यङ्गभूतमश्वञ्च
हिरण्यञ्चोद्गात्रे दद्यादिति ॥ १६ ॥

एव पञ्चविंशत्याह्वये दशरात्रस्य चतुर्थेऽह्न्युत्पादितस्य-
पौडशिन स्तुतिप्रकार ^३ उक्तः । दशरात्रञ्च द्विविधं, यत्नमहीन-
ञ्चेति । तत्र पौडशिग्रहचमसभक्षणे विशेषमाह-

६८२. सत्र एव ग्रहस्य भक्षयेत्सुरैन्द्रं सह इति ॥ १७ ॥

ऐन्द्रसह इति मन्त्रेण पौडशिग्रहं भक्षयेत्तच्च सत्र
एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ तंस्त 66 11-6 । २ इ इत्येवेदमुक्तः । ३ ता द्वा 12-13 ।

४ ता द्वा 16 1 ।

६८३ उदस्य हरिवदहरिकासु चेत् स्तुवीरन् ॥ १८ ॥

यदि हरिशब्दवजितास्वक्षु षोडशिता स्तुवीरन् तदानी
ऐन्द्रसह इति भक्षणमन्त्रेऽपि हरिवत्पदमदस्य अपोह्य, ब्रूयु. अह-
रिकास्त्विति - हरिशब्दरहितास्वित्यर्थ ॥ १८ ॥

६८४ अनुष्टुप् छन्दसा चमसस्य ॥ १९ ॥

सत्र इत्यनुवर्तते । इन्द्रविन्द्रपीतस्येन्द्रियावत ^१अनुष्टुप्-
छन्दस इति षोडशिचमसस्य सत्रे भक्षयेयुरिति ॥ १९ ॥

६८५. *पूर्वेण वा ॥ २० ॥

ऐन्द्र सह इत्यनेन वा ऋचा चमस भक्षयेयुरिति ॥ २० ॥

६८६. २तथा कुर्वन्निन्द्रक्षसम्राड्वरुणधराजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र
एतं तयोरहमनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुषाणा सोमस्यतृप्य-
त्त्वितिग्रहस्य ॥ २१ ॥

तथा कुर्वन्निति - सत्रेषु पूर्वेण चमसभक्षण कुर्वन्नित्यर्थ ।
तदानीमिन्द्रश्च सन्नाडिति ग्रहभक्षणमिति ॥ २१ ॥

६८७ ३इन्द्रमिद्वरीति शाण्डिल्यो वाग्देवी सोमस्य पिरत्त्वित्ये-
तदधिकया ॥ २२ ॥

सत्र इति ग्रहस्येति च द्वयमप्यनुवर्तते । इन्द्रमिद्वरीत्यनया
ऋचा वाग्देवीति यजुरधिकया ग्रहभक्षण सत्र इति ॥ २२ ॥

एव सत्रे ग्रहचमसयोर्भक्षणप्रकारउक्त । अथ सत्रव्यति-
रिक्ते आह—

*पूर्वेण वा सत्र इत्येव' इति ङ पाठे ।

६८८. ऐन्द्रं सह इति चमसस्यासत्रे ॥ २३ ॥

ऐन्द्रं सह इत्येतेनैव मन्त्रेण सत्रव्यतिरिक्तेषु चमस-
भक्षणं, नानुष्टुप्छन्दसेति मन्त्रेणेति ॥

एवञ्चतुर्थोत्पन्नः षोडशी, सहैवधर्मः अन्यत्रप्रवर्तते ।
द्वादशाहस्य षोडशिमन्तायतिरात्रावित्यादाविति मन्तव्यम् ॥ २३ ॥

६८९. त्रि^१ष्टुप्छन्दसा वाजपेयसाम्नि भक्षयेदिति गौतमः ॥ २४ ॥

६९०. अनुष्टुप्छन्दसेति धानक्षय्य शाण्डिल्यायनौ ॥ २५ ॥

चमसस्य इत्येव ॥ २४ ॥ २५ ॥

६९१. अनुष्टुप्छन्दसा रात्रौ ॥ २६ ॥

रात्रिपर्यायेषु अनुष्टुप्छन्दसेति चमसभक्षणं सर्वत्रेति १६

६९२. पृथक् तृचेभ्यस्तन्धीं हिंक्षुर्युः ॥ २७ ॥

^२रात्रौ सन्धिस्तोत्रे पृथगेव तृचानामुपक्रमे हिंक्षुर्यात् ।
सन्धेरनावृत्तिस्तोत्रत्वात् एकाहिकारत्वे प्राप्ते इदं वचनम् । अत्र
तृचानौ नानादेवतात्वात्, पृथक् हिंकार कार्य इत्यभिप्रायः ।
सामभेदोवा देवता भेदो वा हिंकारस्य प्रयोजक इति ॥ २७ ॥

६९३. ^३इष्टपजुष इति भक्षः ॥ २८ ॥

सन्धिस्तोत्रे इष्टयजुष इति चमस भक्षणमिति ॥ २८ ॥

६९४. गा^४यत्रछन्दसाऽतिरिक्तस्तोत्रेष्विति गौतमः ॥ २९ ॥

अप्तोर्ग्रामेऽतिरिक्तस्तोत्रेषु गायत्रछन्दसा चमसभक्ष इति
गौतमः ॥ २९ ॥

1. ता-भा-1-5-13 । 2. इ. पुस्तके इदं रात्रौ 10 कुर्यात् इति नस्ति ।

3. ता-भा-1-6-4 । 4. ता-भा-1-5-4 ।

६९५. पृथक् भक्षश्छन्दोभिरनुपूर्वामिति धाञ्जग्यशाण्डिल्यौ ॥ ३० ॥

चत्वारि तावदतिरिक्तस्तोत्राणि, तेषु त्रयेण गायत्र्या-
दीनि चत्वारि भक्षश्छन्दासि पृथक् भक्षयेयुरित्यर्थं ॥ ३१ ॥

६९६ अनुष्टुप् छन्दसा वा ॥ ३१ ॥

चतुर्ष्वपि स्तोत्रेषु* १ रात्रिवत् अनुष्टुप्छन्दसेति भक्षणम् ।
तेषां रात्रिवृद्धिमात्रत्वादिति ॥ ३२ ॥

६९७. शच्छन्दसा वा । ३२ ॥

अथवा छन्दः शब्दरहितेन मन्त्रेण चमसभक्षणमिति ३२

६९८ सन्धिवद्वा ॥ ३३ ॥

यद्वा सन्धिस्तोत्रवदिष्टवजुप इति भक्षणम् । तदेवमति-
रिक्तस्तोत्रेषु चमस भक्षणे २पञ्च पक्षाज्वता इति ॥

प्रथम खण्ड समाप्त

अथ द्वितीयः खण्ड

एव तावत् सप्तानां सोम सस्थानां ओद्गाक्षमुक्त, ३महन्मे
वोच इत्यादि मन्त्रविनियोगश्चोक्त । रस्मिरसीत्यनुवा^४कद्वय
अवशिष्टं ब्रह्मास्वविधाने विनियोक्ष्यते । अथयाजकस्य प्रसगात्
प्रायश्चित्तमाह—

*क पुस्तके 'स्तोत्रेषु गायत्रेषु रात्रिवदिति' ।

१ ऋ ७१-२६ । २ अ पञ्चभक्षणा । ३ ऋ १-११० ।

४ ऋ-१४३१ ।

६९९. *आहिताग्निरसोमयाजी परं सोमेन याजयित्वा परिभक्षं
कुर्वीति ॥ १ ॥

स्वकीयानग्नीन् सोमेनानिष्टा परयज्ञे यस्तोमभक्षणं⁺ तत्
परिभक्षणं, वर्जनार्थं परिशब्दः परिभक्षणनिमित्तं प्रायश्चित्त-
मपि लक्षणया परिभक्षणं इत्युच्यते । यथाऽतिथिमाहूय तम-
भोजयित्स्वेव स्वयं परगृहे भुञ्जीत तादृशमेतत्, यदाहिताग्नेः
असोमयाजिनः परयज्ञे सोमभक्षणं, स तत् परिभक्षणं नैमित्तिकं
वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं कुर्यादिति ॥ १ ॥

७००. सोमयाज्यर्पीति शाण्डिल्यः ॥ २ ॥

सोमयाजिनोऽपि परयज्ञे सोमभक्षणं स्वकीयैरग्निभिः
विना दुष्टमेवेति भावः ॥ २ ॥

७०१. हुतायां प्रातराहुतौ आज्यं गार्हपत्येऽधिभ्रित्योद्गुद्रासयेत् ३

*श्रीनिवासदीक्षितोऽपि; आहिताग्नेः परकीययज्ञे सोम-
भक्षणे (६६). इत्यत्र, आहिताग्निः असोमयाजी सोमयाजीवा
यः परं सोमेन याजयति तस्य परयज्ञसमाप्त्यनन्तरं नैमित्तिकं
परिभक्षाख्यं कर्म कर्तव्यम् । परिभक्षकमंकरिष्ये इति संकल्प्य,
स्वानग्नीन्विहृत्य अपां पुष्पमसीति मन्त्रं व्रजेण तिल आहुतीः
आहवनीये जुहोति । ययं सोमव्रते इत्यनेन आज्यशेषं प्राश्य,
अन्येन आज्येन देवेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यादि मन्त्रव्रयेण दक्षि-
णान्तौ जुहुयात् इत्यादिना परिभक्षप्रायश्चित्तं उच्यते ॥

+ अपरिशिक्षमित्यग्निस्वामी । नैमित्तिकमिति ताद्यु ।

हुते प्रातरग्निहोत्रे परिभक्ष सकल्प्य ¹प्रणयनपक्षेऽन्यमाह
बनीय प्रणीधाज्याधिभ्रयणमिति ॥ ३ ॥

८०२. कसे चमसे वा द्रष्टानवधाय दक्षिणाग्नावुपसादयेत् ॥ ४ ॥

दारुमयश्चमसस्तच्च प्रणीताप्रणयनमभिप्रेत, तस्य क्लृप्त-
वात् । दधिसबन्धिनो द्रष्टा अभिप्रेता । आपस्तब²कल्पे तेषामंबो
पदेशादिहापि विरोधाभावाच्चेति भाव । ववचिद्धिद्रष्टानि-
त्येव पाठ ॥ ४ ॥

७०३. स्तयदर्भमुष्टी च ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्नौ उपसादयेदित्येवेति ॥ ५ ॥

७०४. पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चादाहवनीयस्योपविश्य सुचेण
सुच्याज्यं गृहीयात्तावद्गृहीतीत्यात् ॥ ६ ॥

यावन्ति गृहीतानि अस्मेति यावद्गृहीती-मजमान । स
यदि पश्चावती स्यात्, पञ्चगृहीतमाज्य गृह्णीयात् । यदि चतुर-
वतीस्याच्चतुर्गृहीतमिति ॥ ६ ॥

७०५. तज्जुहुपादिमामग्नेशरणिमीमृषोनहममञ्चान यमगामदूरात्
आभिः पिता प्रमति सोम्यानां भूमिरस्मृषिकृत् ³मर्त्यानां
स्वाहेति ॥ ७ ॥

स्पष्टमिति ॥ ७ ॥

७०६. एवमेव गृहीत्वाऽ⁴पांपुष्पमस्योपधीनां रसोग्ने प्रियतमावनू-
रिन्द्र⁴स्य प्रियतमंहवि स्वाहे⁴ति ॥ ८ ॥

1 इ पुनश्चै प्रणयनपक्षे इति न । 2 रूप धो 13 18 1 ।

3 ऋत्वे 1-31-14 । 4 ई वा 3 7-14-2 3 ।

एवमेवेति स्रुवेण चतुर्गृहीत पञ्चगृहीत वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

७०७ आज्यस्य पूर्वान् ग्रहान् गृहीत्वा दध्नउत्तमं विधेभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥

जुहुषादित्येव आज्यस्य पूर्वास्तीन् ग्रहान् गृहीत्वा दध्न-
श्चतुर्थं ग्रहं गृह्णीयाच्चतुरवती पञ्चावती पञ्चमं ग्रहमिति ॥ ९ ॥

७०८ दधिशेषं स्रुष्यानीयोदडापृत्स्य प्राग्नीयात्तत्रमोमत्रते धयं मन-
स्तनुषु पिप्रुत प्रजावन्तो अशीमहीति ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

७०९ प्रक्षाल्यन्मुचं यथेते प्रत्याशुज्य प्राचीनावीतीभृत्वाऽपउप-
स्पृश्य दक्षिणा दक्षिणान्नेः स्थण्डिलं समूह्य अद्भिः संग्रोक्ष्य
स्फथेन सकृदुल्लिख्योल्मुखमुपनिधाय दर्भानुपस्तीर्याप उप-
निनीय, अमीषां द्रवसानां निपृणुयादवमेभ्य पितृभ्यः स्व-
धासहभक्षेभ्य, इति प्रथममिति ॥ ११ ॥

निपृणुयात् - निवपेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

७१०. और्वेभ्यः काव्येभ्य इत्येवमेव दक्षिणा पृथक् ॥ १२ ॥

पूर्वन्युप्तस्य दध्नो दक्षिणत और्वेभ्यः पितृभ्यः स्वधेति
निपरणम् । तस्य दक्षिणत काव्येभ्य पितृभ्य. स्वधेति ॥ १२ ॥

* यदिपञ्चावती चत्वार आज्यस्य गृहीत्वा पञ्चमं विधे-
भ्य इति मन्त्रेण दध्न इत्यग्निस्वामी ॥

हुते प्रातरग्निहोत्रे परिभक्ष सकल्प्य ¹प्रणयनपक्षेऽन्यमाह-
वनीय प्रणीयाज्याधिश्चयणमिति ॥ ३ ॥

८०२. कंसे चमसे वा द्रप्सानवधाय दक्षिणाग्नाउपसादयेत् ॥ ४ ॥

दाहमयश्चमसस्सच प्रणीताप्रणयनमभिप्रेत, तस्य क्लृप्त-
वात् । दधिसवन्धिनो द्रप्सा अभिप्रेता । आपस्तव²कल्पे तेषामेवो
पदेशादिहापि विरोधाभावाच्चेति भाव । ष्वचिद्दधिद्रप्सानि-
त्येव पाठ ॥ ४ ॥

७०३. स्फयदर्भसुष्टी च ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्नी उपसादयेदित्येवेति ॥ ५ ॥

७०४. पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चादाहवनीयस्योपविश्य सुचेण
सूच्याज्यं गृह्णीयात्तावद्गृहीतीत्यात् ॥ ६ ॥

यावन्ति गृहीतानि अस्येति यावद्गृहीती-यजमान । स
यदि पश्चावत्ती स्यात्, पश्चगृहीतमाज्य गृह्णीयात् । यदि चतुर-
वत्तीस्याच्चतुर्गृहीतमिति ॥ ६ ॥

७०५ तज्जुहुयादिमामग्नेशरणिषीमृषोनश्ममञ्चानं यमगामदूरात्
आविः पिता प्रमति सोम्यानां भूमिरस्युषिक्तु ³मर्त्यानां
स्वाहेति ॥ ७ ॥

स्पष्टमिति ॥ ७ ॥

७०६. एवमेव गृहीत्वाऽ⁴पाण्डुणमस्योपधीनां रसोग्ने प्रियतमातन्-
रिन्द्रस्य प्रियतमंहवि स्वाहे'ति ॥ ८ ॥

1 इ पुरतरे प्रणयनपक्षे इति न । 2 राष धी 13 18 1 ।

3 ऋक्षे 1-31-14 । 4 उं वा 3-7-14-2 3 ।

एवमेवेति स्तुवेण चतुर्गृहीत पञ्चगृहीत वेत्यर्थ ॥ ८ ॥

७०७ ऋज्यस्य पूर्वांश्च ग्रहान् गृहीत्वा दध्नउत्तम त्रिधर्म्यो देवे
भ्यः स्नाहेति ॥ ९ ॥

जुहुयादित्येव ऋज्यस्य पूर्वांस्त्रीन् ग्रहान् गृहीत्वादध्न-
श्चसुर्थं ग्रहं गृह्णीयाच्चतुरसती *पञ्चावती पञ्चम ग्रहमिति ॥ ९॥

७०८ दक्षिणेण स्तुच्यानीयोदडापृत्य प्राशनीयाचतस्रोमत्रते वय मन-
स्वनपु पिप्रुत ¹प्रजावन्तो अशीमहीति ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

७०९ प्रक्षाल्यस्तुच यथेत प्रत्यावृज्य प्राचीनावीतीभृत्वाज्यउप-
स्पृश्य दक्षिणा दक्षिणाग्ने, स्थण्डिल समूह्य अद्भिः संग्रोह्य
स्फथेन सकृदुल्लिरयोत्सृज्यमुपनिधाय दर्भात्तुपस्तीर्याप उप
निनीय, अमीषा द्रव्यानां निपृणुयादवमेभ्य पितृभ्यः स्व-
धासहभक्षेभ्य, इति प्रथममिति ॥ ११ ॥

निपृणुयात् - निवपेदित्यर्थ ॥ ११ ॥

७१० और्वेभ्य, काव्येभ्य इत्येवमेव दक्षिणा पृथक् ॥ १२ ॥

पूर्वन्वुप्तस्य दध्नो दक्षिणत और्वेभ्य पितृभ्य स्वधेति
नियरणम् । तस्य दक्षिणत काव्येभ्य पितृभ्य स्वधेति ॥ १२ ॥

*यदिपञ्चावती चत्वार ऋज्यस्य गृहीत्वा पञ्चम विश्वे-
भ्य इतिमन्त्रेण दध्न इत्यग्निस्वामी ॥

७११. अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमित्युक्त्वोदङ्ङा
वृत्त्याऽऽसित्वायावन्मन्येत तावत् ॥ १३ ॥

यावन्तं कालं लोके पुरुषस्य दध्यशनाय पर्याप्तं मन्येत
तावन्तं कालं पितृनपश्यन्नासित्वेत्यर्थः । यदि पश्येत्सज्जया
पितरो नाशनीयुरिति तैत्तिरीयकैराभ्यातम् । *प^२राडावर्तते
ह्लीकाहि पितर ? इति ॥ १३ ॥

७१२. अभिपर्यावर्तमानो जपेदमीमदन्त पितरो यथाभागमनन्त^३-
रिताः पितरः सोमयीयात् ॥ १४ ॥

तत आभिमुख्ये, तद्भिद्रप्सान् पर्यावर्तमानो जपेदिति ॥

७१३. तान् दर्भान् द्रफ्मान्श्चदक्षिणाग्नौ प्रहरेत् ॥ १५ ॥

येषु दर्भेषु ये दधि द्रफ्माः पितृभ्यो दत्ता. तानुभयानपि
प्रहरेदिति ॥ १५ ॥

इति द्वितीय. खण्डः

*उदङ्ङावर्तते सव्य वाहुमुपसंहृत्य प्रसव्यमावृ य । उप-
ताम्य कल्याण ध्यायन् । अभिपर्यावर्तमानो जपेदमीमदन्तपितर
इत्यादि । (आदिरगृ. सूत्रे-३-५-१७) । उदङ्ङमुखो भूत्वा यथा-
शक्तिं निरुच्छ्वासः आसीत् । यदात्मनः अभिलषितं तन्मेऽस्त्वि-
ति ध्यायन् इति रद्रस्कन्दः ॥ अत्र पर्यावृत्त्यमध्यमपिण्डं पश्यन्ति
केचित् तत्र प्रमाणं मृग्यम् । अत्र पितृन् अपश्यन्नासित्वा, यदि
पश्येत् सज्जया पितरः नाशनीयुरिति "ह्लीकाहि पितरः" इति
हि तैत्तिरीयका, इत्यादिना पिण्डदर्शननिषेधः स्पष्टमुक्तः ॥

1. आ-6-2-4 । 2. सं-सं-1-3-10-5-6 । 3. आ-6-2-5 ।
सं आ-3-7-14-4 ।

अथ तृतीयः खण्ड

७१४. यज्ञोपवीती भूत्वाऽप उपस्पृश्य गृहान् व्रजन् जपेद्दु^१पश्चिनेन
मनसा गृहा^२नैमि मासुपान्, गृहा मा विभीत मा वेपिद्वमूर्जं
विभृत एवमस्पृजं विभ्रदस्सुमनास्सुमेधा गृहानैमि, मनसा
दैवेन एषामद्भ्येति प्रवसन्वेपु सौमनसो बहुर्गृहानुपह्वयामहे
तेनो जानन्तु जानत उपहृता इह गाव उपहृता अजाव-
योऽयो अन्नस्य यो रम उपहृतो गृहेषु च ना ॥ १ ॥

अग्न्यगारान्निष्क्रम्य स्वीयान्गृहान्ब्रजजपेदिति ॥ १ ॥

७१५. पश्चाच्छालाग्नेरूपविरय^३ जपेदिहगावा प्रजायध्वमिहाश्वा
इहपुरुषाः इहो सहस्रदक्षिणोऽपिपूयानिपीदतु इति ॥ २ ॥
शालाग्निरुपासन इति ॥ २ ॥

७१६. अग्नेस्त्वृणानि प्रत्युद्य यः सुहृत्, तमभिभापेत ॥ ३ ॥

औपासनाग्नेः परिस्तरण तृणानि अपचित्य सुहृद्भाषणं
कार्यमिति ॥ ३ ॥

७१७. गोषु गाअपिसृजेद्दु^४पेदसुपपर्चनमासु गोपूषष्ट्यतामुपश्रव-
मस्य रेतस्युपेन्द्र तव-वीर्ये, इति* ॥ ४ ॥

*स्वीयानां-यजे प्रतिग्रहेण स्वीकृतानां, अपिसर्ग-मिश्रणम्
याः अस्य स्वाः गावः तामु या दक्षिणाप्राप्ताः ता. मिश्रयेत्
उपेदमितीत्यसिस्वामिभाष्यम् ॥

1-वाज-स-3-41, 42, 43 । 2. क-गृहानेमि । 3. मन्त्र शा 1-3-13 ।
4. ऋ-वे-6-28-8, तं-शा-2-8 8-12 ।

अथरवीयाना गवा¹ गृह्णतेषु गोप्वपिसर्गं ²मन्त्रत
श्रुत्यादिति ॥ ८ ॥

७१८. *³इमे मा इन्द्रमावो तरिषान्ना आसांगोपतिरीपन्नात्ताम-
मित्तयुर्जन इन्द्रमास्तेन ईदतेति ॥ ५ ॥

गा निरीदथ जपेदिति शेष ॥ ५ ॥

एतदन्त प्रायश्चित्तमिति । अथ कल्पकारेण प्रथम वल्लुप्त
गवामयनमनुसंधास्यन् सर्वेषु सत्रेषु सत्रिणा तावद्धर्मानाह—

७१९. मत्राय दीक्षिष्यमाणास्संबदेरन् ⁴सहनस्ताधुकृत्या, ⁵नाना
पापकृत्या, यदस्मिन् मत्रेऽथ यत्पुरा चङ्गमकर्नास्मिथ पथो-
पस्थितमेव नस्तत् ॥ ६ ॥

अस्मिन्सत्रेऽस्माकमन्यतमेन यत्कथ्यते तद्यदि साधु
तरसहंवास्माक अस्तु । यद्यसाधु तन्नानेव तत्तस्यैवेत्ययं ॥ अथ
यत्सत्रस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्चक्षय कृतवन्त करिष्यमाणाश्च
तद्यथोपस्थित यथा प्राप्तमेवास्तु । येन यत्साधु असाधु वा कृत
तत्तस्यैवेत्येकस्सवाद इति ॥ ६ ॥

सवादान्तरमाह—

७२०. **यो नोऽप्रत्यञ्चरेददीक्षिवोनस्सदीक्षितान्याजयेत् ॥ ७ ॥

*७१८ एतत् सूत्र साट्यायने नास्ति । इत पर चत्वारि
मृत्वाण्यधिकानि विद्यन्ते ॥

**७२०, ७११ सूत्रद्वय साट्यायाने नास्ति ।

सवदेरन्नित्यनुपङ्ग । दीक्षाङ्ग भूतस्सत्यवदनब्रह्मचर्यादि-
नियमो द्रत, तद्विरुद्धमद्रत्य तद्यदि कश्चित् कुर्यात् सोऽदीक्षित
एवाऽन्तु ¹केवलमस्माकमितरेषां याजकमात्र । नासौ सत्तफल-
भागित्यर्थ इति ॥ ७ ॥

यद्येव सवादादेव परकीयदोषास्पर्शं, स्तर्हि ²अविज्ञातवृत्ते
नापि पुरुषेण सहदीक्षाया नदोषः स्यात्, नेत्याह—

७२१. संवत्सरह स्म पूर्वेऽन्योन्यस्य श्लोघमाक्रोशनिभृत शील-
मिति सविज्ञाय दीक्षन्ते ॥ ८ ॥

ऋषय पूर्वे सवत्सरमेकैः अन्योन्यगुणदोषो परोक्ष्यैव
दीक्षन्ते । तस्मात् परोक्षितगुणेन सुवृत्तेनैव सह दीक्षितव्यमिति
श्लोघाक्रोशौ प्रसिद्धौ निभृत दम शील अनसूयादीति ॥ ८ ॥

७२२. तेषां दीक्षा प्रभृति पत्नीशालायां भोजनसंवेशने स्याताम् ९

७२३. उपससथ्यप्रभृति आम्नीवृषीषे ॥ १० ॥

७२४. सन्धिवेलषोर्वाचं यच्छेषुः ॥ ११ ॥

स्यष्टानि ॥९॥१०॥११॥

७२५. विचक्षणान्तां वाच भाषेरन् ॥ १२ ॥

अत्रापस्तबश्च ³नमित विचक्षणमिति नामधेयान्तेषु निद-
धातीति यथा देवदत्त विचक्षण इत्येवमादीनि ॥ १२ ॥

७२६. न कश्चनाभिरादयेरन् ॥ १३ ॥

1 इ केचन सत्यमस्माक इतरेषांयाजकमात्र 2 क विज्ञात,

3 आप सृ १०-१२ ७ ।

७२७. न शूद्रेण संभाषेरन्निति ॥ १४ ॥

स्पष्ट इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

७२८. नाधिष्ण्य उत्तपेरन् ॥ १५ ॥

आहवनीयादयो घिष्ण्याः, तद्व्यतिरिक्ते सौकिकेऽग्नी
नोत्तपेरन्, भेषजार्थानां हरीतकीलाजादीना भर्जनमुत्तपनमिति ।
अथवा शीतापनोदनार्थं हस्तादि प्रतितपन उत्तपनमिति ॥ १५ ॥

७२९. न प्रतीन्या द्वारा पत्नी^१शालायाः निष्कामेषुः ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥ १६ ॥

७३०. प्राञ्चद्दञ्चं बोच्चारं कुर्वीरन् ॥ १७ ॥

देवयजनात्प्राग्देश उदग्देशे वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्युः ।

*प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वेति केचिद्व्याचक्षत इति ॥ १७ ॥

७३१. न बहुवदेयुरिति ॥ १८ ॥

७३२. न दन्तान् दर्शयेरन्निति ॥ १९ ॥

हासादो न दन्तान्दर्शयेयुरिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

७३३. **नोर्चर्जक्षुः ॥ २० ॥

उर्चर्हासो न कार्य इति ॥ २० ॥

७३४. नाद्भुतस्याग्नीषुः ॥ २१ ॥

*उभे मूत्रपुरीषे दिवाकुर्यादुदङ्मुख सन्ध्ययोश्च, रात्रौ
तु दक्षिणामुखः ॥ गीतमघमं-सू-प्र-१-ख-९ सू-४१०४३

**७३३ इदं लाटघायने न ।

अहुतशिष्टं न कदाचिदशनीयुः शरीरधारणाशक्तौ त्वेन्द्रं
पञ्चशरावमोदन^१निर्वपेत् यद्यो^२दनीयन्तीति वाजसनेयक^३
सूत्रमिति ॥ २१ ॥

७३५. नैनानन्योऽश्नतः पश्येत् ॥ २२ ॥

अन्येनादर्शनं मतं । सत्रिणामेव साद्गुण्यार्थं ^३प्रकारान्त-
रात्, यथा श्राद्धस्यापपात्रैः अदर्शनमिति ॥ २२ ॥

७३६. सर्वेषां सवनानां प्राशनीयुः ॥ २३ ॥

त्रिष्वपि सवनेषु प्राशनीयुरनुष्ठानाशक्तौ इति ॥ २३ ॥

७३७. क्रोधानृतेऽप वर्जयेयुः ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

७३८. एतानि व्रतानि दीक्षासु ॥ २५ ॥

दीक्षादिवसेष्वेवैतानि व्रतानि, न ततः परमित्यर्थः ।

उदयास्तमय वेलाया न बहिर्वेदि गच्छेयुः । तथा बहि-
र्वेदि गते आश्रावणञ्च न कुर्युरित्यर्थः ॥ २५ ॥

७३९. दीक्षोपसत्सु वा ॥ २६ ॥ ७४०. वा सन्नान्तात् ॥ २७ ॥

अथवा भासन्नसमाप्तेः एतानि व्रतानि स्युरिति । उदयास्तमया-
वभ्याश्रावणञ्च बहिर्वेदि प्रसृते वर्जयेत् ।

सप्तमपटले तृतीयः खण्डः

*एकपुरोडाशेषु व्रत्यासंभवात् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं
निर्वपेत्पुरोडाश वा यद्योदनीयन्ति यद्यपूर्पीयन्तीति, श्रुतेः ॥
कात्यायन श्रौत सूत्रं । १२-२-१२

1. का-सू-१२-२-१२ । 2. द. पा. भोवशीकली । 3. द. प्ररत्नान् यथा
श्राद्धस्यापपात्रैः अदर्शनमिति ।

अथ चतुर्थं खण्डः

७४१ तेषाञ्चेदेनास्त्रयाणां त्रिश्चिदेयाद्गृहपत्ता उपह्वमिच्छेत् १

तेषामुदयास्तमयाऽऽश्रावणानां त्रयाणां मध्ये किञ्चिदेक-
मेनान् सत्रिणो बहिर्वेदिगतान् अवजनीयमूपनमेत, तदा गृहप-
तावनुज्ञामिच्छयुः, गृहपत उपह्वयस्वेति ॥ १ ॥

७४२ तञ्चेदुद्गातरि ॥ २ ॥

गृहपति चेतत्रयाणां किञ्चिदुपनमत् तदाऽसौ गृहपतिरुदगा-
तर्युपह्वमिच्छदिति ॥ २ ॥

कुत इत्याह—

७४३ १एष वै यजमानस्य प्रजापति यदुद्गातेत्याह ॥ ३ ॥

गतम ॥ ३ ॥

७४४ दीक्षानुपूर्वेण वा २सर्वेषु ॥ ४ ॥

अथवा सर्वेषु सत्रिषु प्रत्येक दीक्षारुमेणापह्वमिच्छ
दिति ॥ ४ ॥ •

७४५ परिहृतासुवसतीवरीषु सविशेषुः ॥ ५ ॥

स्पष्टम ॥ ५ ॥

७४६ तेषाञ्चेत्कथित् प्रेषादतीर्थेन निर्हृत्याऽऽहार्येणानाहितार्थि
दहेयुः पर्त्ना चैवम् ॥ ६ ॥

तथा सत्रिणां मध्ये यदिकश्चिन्म्रियेत स यद्यनाहितार्थि
स्यात्तमाप्नानतीर्थदिग्नेन मार्गेण वेदेनिर्हृत्याऽऽहार्येण—लौकिक-
भग्निमाहृत्य, तेन दहेयुः, तथैव तत्पत्नीमपि ॥ ६ ॥

१ ता-शा ७ १९ १६ । २ इ सत्रयुः ।

७४७. अरण्योसग्नीन् समारोप्यते आप्तानेन निर्हृत्य निर्मन्ध्येनाहि-
ताग्निमिति ॥ ७ ॥

* यद्याहिताग्नि स्यात्तस्याग्नीनरण्यो समारोप्य, ते
अरण्यावाप्तानतीर्थेननिर्हृत्य, निर्मन्ध्येन, त दहेयुरिति । एव
सत्रधर्मा उक्ता ॥ ७ ॥

अथ गवामयनमनु सधत्ते । गवामयन धर्मा —

७४८. मध्यमस्य रात्रिपर्यायस्य दैवोदासं होतृषामस्यादीर्घं
सञ्जनं वा ॥ ८ ॥

अत्र कल्पकारेण "क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽपोड-
शिक" इत्युक्तं, ब्राह्मणेनैव क्लृप्तइत्यर्थं । ¹ब्राह्मणे च मध्यमे
रात्रिपर्याये दैवोदासमीर्घं सञ्जनञ्चेति सामद्वय होतृषामत्वेन
विहितम् । सत्राहीनगतेऽतिरात्रे दैवोदास, सत्रगतेत्वोऽसञ्जन-
मिति निदानकार । मूलकारो योनिवदिच्छन् न विज्ञेपाद्वि-
कल्पमाह । ननु च ओर्ध्वसञ्जनमपि शर्वरोषु प्रोहन्तीति

* कथं अनाहिताग्नेः सत्रासनमिति? न विद्यत इति
शाण्डिल्यायन । सर्वेऽष्टप्रथमयज्ञा पृथक् सत्रोपकरणानि
इष्ट्वा समाध्याग्नीन् सत्रमासित्वा उदवसतानीयान्ता नृत्रिजो
वृत्वा पृथक् पृष्ठशमनीर्यं यंजेरन्निति नो विद्यानमित्यारभ्य, य
एतेन अनिष्ट्वेति तदेतदनाहिताग्नी साधिष्ठमुपपन्न इति
विद्यत इत्यपर-इत्यादिना । एतेन अनाहिताग्नीना सत्रासन-
मुक्तं, अथापि ब्राह्मणमेव भवति इत्यादिना च अनाहिताग्नेरपि
सत्रयाम उक्त इति निदाने प्रयाठक ५-प्र-१३ ॥

1 ता-शा ९-१-१२ 2 ता-शा ९-२-१२ भाष्ये ।

3 अग्निच्छद, अनिच्छदप्रति ।

ब्राह्मण सत्रविषय नैव । न तावत् प्रोहन्तीति बहुवचनात् सत्र-
विषयत्व, २ ऐडेन वृहतीमारभन्त इतिवत्सन्नव्यतिरिक्तेऽपि
बहुवचनोपपत्ते । न चापि शर्वरीशब्द सत्रवचन, रात्रिगत-
स्तोत्रीयावचनत्वात्, याभि स्तोत्रीयाभि देवाशशर्व^३र्या अप्यसुरा-
नपानुदन्त न केवलमहस्ता अपि शर्वर्या इति बहुवच ब्राह्म-
णोक्त । अपि शर्वर्या अ^४नुग्मसीत्यब्रुवन् तदपि शर्वराणामपि
शर्वरत्वमित्यादि । तेनायमर्थः । और्ध्वसन्न पुरोजितीवो
अधस इति पाठमान्यामुत्तममपि पवमानस्थमतिलङ्घ्य अपि-
शर्वरीषु रात्रिस्तोत्रीयासु ३ प्रातृष्यनिरसनार्थं प्रोहन्तिब्रह्म-
वादिन इति । नेन न सत्र विषयमेतद्वचन । ननुच स्व आय^६तने
सत्र मास्त इति वाक्यशेषात् सत्रविषयत्व, नदपि न, तस्य
प्रशसार्थत्वात् । कथं? दीर्घसत्रेष्वौर्ध्वसन्नेनैव विघ्नकराऽऽ-
ब्रूहिहन्ति । किं पुनरन्यत्रेति ॥ ८ ॥

अथाभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि कल्पकार, परीतोपिञ्चता-
सुतमिति माधुच्छन्दसश्च भर्गश्च यशोवेति, भर्गयशसी विकल्प-
यति ॥

तत्र सूत्रकारो मतभेदेनाह—

७४९. अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि भर्गोपश इति प्राग्विषुवतो
व्यत्यासं स्यातामिति गौतमः ॥ ९ ॥

विषुवत प्राक् तयोर्विष्णतिरभिप्लवास्तेषां प्रथमे भर्गो
द्वितीये यश पुनस्तृतीये भर्गश्चतुर्थे यश इत्येव व्यत्यस्येदिति ॥ ९ ॥

१ ता-भा १-२-१० । २ ता-भा ७-३-१४ । ३ उ शर्वरं ।
४ ऐ-भा ४-२-५ । ५ उ अगुरनिरसनार्थं । ६ ता-भा १-२-१२ ।

७५०. ऊर्ध्वञ्च त्रिष्वभिप्लवेषु ॥ १० ॥

विपुवत ऊर्ध्वमपि त्रिष्वभिप्लवेषु भर्गो यश इति व्यत्यास-
स्येदिति ॥ १० ॥

७५१. यशो भर्ग इति परेषु ॥ ११ ॥

ततः परेषु अष्टममासप्रभृति यशोभर्ग इति व्यत्यासः
स्यादेव गौतममत्तमिति ॥ ११ ॥

मतान्तरमाह—

७५२. सकृद्विर्वा यशः पुरस्तात्तयोपरिष्ठाद्भर्ग इतरेष्वित्यपरम् ॥ १२ ॥

विपुवत. पुरस्तात् सकृद्विर्वा यश स्यात् विपुवत उपरिष्ठा-
दपि सकृद्विर्वा यश स्यादन्यत्र सर्वत्र भर्ग एव स्यादिति ॥ १२ ॥
मतान्तरमाह—

७५३. भर्गः पूर्वस्मिन् पक्षसि यश उत्तरस्मिन्नित्यपरम् ॥ १३ ॥

स्पष्टमिति ॥ १३ ॥

अथाभिप्लवस्य चतुर्थेऽहनि वीक शुद्धाशुद्धीयं वेति कल्प-
कारः, तत्राह—

७५४. एताभ्यामुक्ते वीकशुद्धाशुद्धीये ॥ १४ ॥

भर्गयशोन्याय तत्राप्यनुसन्धेय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

७५५. विपुवत ऊर्ध्वं वीकमेव स्यादिति ध्यानञ्जयः ॥ १५ ॥

गतम् ॥ १५ ॥

अथाभिप्लवस्य पञ्चमेऽहनि कल्पकारः, "अर्पासोमस्य-
मत्तम इति गायत्रञ्च यष्वञ्चापत्यसन्तनिशाकवरवर्णान्तानि
उत्तरेष्वभिप्लवेषु' ।

तस्यावमय । प्रथमेऽभिप्लव गायत्राद्ध्वं यण्व उत्तरेषु
द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वभिप्लवेषु अपत्य, सन्तनि, शाबवरवर्णमिति
रुमेण स्यादिति, तत्र प्रथमो यण्वयुक्त स्यात्, ¹द्वितीयोऽपत्य
युक्त स्यात्, तृतीय सन्तनियुक्त स्यात्, तुरीय शाबवरवर्णभाक् ।
तत्र सूत्रकार आह—

७५६ पञ्चमेऽहनि यदहः ग्रामेगेय ²सन्तनि स्यात् मानवात् पूर्वं
वाञ्च स्यात् ॥ १६ ॥

यदहरिति, यदातृतीयेऽभिप्लवे पञ्चमेऽहनि ग्रामेगेय
सन्तनि स्यात्तदा बृहत्यां मानवात् पूर्वं वाञ्च स्यादन्यथा सन्तनि
मानवयोस्तुल्यत्वात्तयो सद्रिपाते जामिदोष स्यात्तथा च
यदयति, “³सर्वेषां तुल्या-नसन्निपातेजामी”ति । नन्वेव, आनूपमपि
पूर्वं स्यात्, न केवल वाञ्च । नैव, ऐडे⁴न बृहतीमारभन्त-
इति ⁵प्रकृत शास्त्रोक्त सपत्ते । एव वाग्नेणैव बृहत्पारभस्त
स्येडानिघनत्वात् इति । अत्र यण्वादि सामचतुष्टय सन्तानगुण-
योगात् सन्तनीति व्यपदेश्चु शक्यम् । तत्रैपस्यधारया सुत इय
त्रोत्पत्तस्य सन्तनिन परिग्रहार्थं ग्रामेगेयमिति विशेषण स्पष्टार्थ-
मिति ॥ १६ ॥

अथाऽभिप्लवस्य पण्डेऽहनि बल्पकार इन्द्रायेन्दो मरुत्वत्
इति गायत्रश्चाश्वसूक्तश्च सकृदिपोवृषीय कुर्यात् मृग्यमानस्तु
हस्त्येति औक्षगोरुध, त्रिणि शनश्चाऽऽयास्य सवृत्समन्त कुर्यात्

- 1 ङ द्वितीयोऽपत्ययुगधवेत् । तृतीय सन्तनि स्यात् चतुर्थ शाबवर वण्वयुक्त ।
- 2 ङ सन्तनि । 3 ङा-18 । 4 ङा-भा-7-3-14 ।
- 5 ङ प्राकृतशास्त्राथसपत्तये वाञ्चणव बृहत्पारम । अपमेवतायु ।

दिति । प्रतिमास सवृत् सकृदित्यर्थं । कदा पुनः तदिति चेदत
आह सूत्रकार —

७५७ इपोवृधीय समन्ते पृष्ठथानन्तर्ये पठे ॥ १७ ॥

पठेऽहनि इपोवृधीय समन्ते पृष्ठाऽऽनन्तर्ये सति कुर्यात् ।
पृष्ठघयङ्हात् पूर्वस्मिन्नभिप्लवे इत्यर्थं । एवन्तावत् यण्वादि-
सन्तनिभेदात् सामान्तराणां केपाश्चिद्भ्रूदाच्च, चत्वारोऽभि-
प्लवा परस्पर भिन्ना । तत्र चतुर्थो योक्ताश्च, यथा शुद्धा-
शुद्धीय, शाक्वरवर्णपोवृधीय, समन्ते पङ्क्तिं सामभि प्रथ-
मादभिप्लवाद्भिद्यते । प्रथम^१श्च मौक्षभर्गवीकयण्वंश्चतुर्भिः,
तस्माद्भिद्यते । एव मध्यमापि । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षसि पठे-
मामे त्रिष्वेवाभिप्लवेषु ततंग्येषु सत्स्वेकोऽभिप्लवो लोप-
नीय ॥ १७ ॥

क पुनरसाविति चेदत आह—

७५८ पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रिषु चतुर्थोऽभिप्लवो लुप्येत ॥ १८ ॥

'अन्तात्लोपोविबृद्धिर्वे'ति न्यासाविति ^२चतुर्थंशाक्वरवर्ण-
भागलुप्यते, इति ॥ १८ ॥

७५९ एत एवाऽऽवृत्ता ऊर्ध्वं त्रिपुरतोऽभिप्लवाः ॥ १९ ॥

एत एव चत्वारोभिप्लवा उत्तरस्मिन् पक्षस्यावृत्ता स्युः ।
कथं प्रथमं शाक्वरवर्णयुक्तं स्यात्, द्वितीयस्तन्तनियुक्तं स्यात्,
तृतीयोऽपत्ययुक्तं, चतुर्थो यण्वयुक्त इति ॥ १९ ॥

७६० तेषां प्रतिलोममहान्युपेषु ॥ २० ॥

१ प्रथमश्च हावित्तत । २ इदं च पुस्तकं नास्ति ।

७७१ अत्र वा गो आयुषी दशरात्रमित्युपाहरेत् संवत्सर^१प्रवृह-
शशा^२खाह्नमिति च ॥ ४ ॥

अत्रैव कल्पे गो आयुषी दशरात्र च भावयेत् तस्य संव-
त्सरप्रवृह इति शास्त्रान्तरे मशा, शाखाह्नमितिचेति ॥ ४ ॥

७७२ नानाहोभिर्वय कल्पयामो यथैतत् ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

पृष्ठ्याभिप्लवादीनां नानाभूतैरहोभि वय कल्पयाम ।
यथैतत् ^३पञ्चविंशद्ब्राह्मणमधीमह इति ॥ ५ ॥

७७३ अतिरात्रभयसामान दुर्भ्रान्धीगरादुत्तरे औदलबृहती ॥६॥

अथ शाखा-तरे आतरात्र उभयसामा स्यादिति ब्राह्मण ।
तस्य बलृप्तिरतेनोच्यते । उभयसामान बृहद्रथन्तरसामान
कर्तुमिच्छन्नान्धीगवस्थोपरिष्ठादीदलबृहती कुर्यात् । ^४औदलस्य
बलृप्ति स्तोमसख्या अविरोधार्था । आवरोधश्च दक्षयिष्यतीति ॥

७७४ षोडशमाथेदौदलस्थाने नानदम् ॥ ७ ॥

यदि षोडशमानुभयसामाचातिरात्र स्यात्तदानीमौदल-
स्थाने नानद कुर्यादिति ॥ ७ ॥

नन्वेव आभवेपवमाने सप्तदशस्तोमातिरेक स्यादधिक-
सामाना स्यात् । अत आह—

७७५ पूर्वो वृहतः सामतृचः ॥ ८ ॥

यदा तृने सामत्रयमन्स्यामृच्चि प्रथगानन्तर्वेण गीयते
तदा तत् सामतृच इत्युच्यते । वृहत पूर्व सामतृच कार्यं,

१ इ प्रवृत् । २ ग चहाह्न । ३ पञ्चविंश वा 24 20-1 ।

४ इ भोस्त इत्यादि नास्ति । ५ इ धर्करुषा ।

तद्यथा पूरोजिती यो अन्धस इति श्यावाश्व प्रथमायां, आन्धोगवं द्वितीयायां, औदलं तृतीयायां बृहत् निसृज्विति । एवं बृहतः पूर्वाणि त्रीणि सामान्येकर्षानि कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

७७६. चतुर्विंशमरथन्तरमेके ॥ ९ ॥

चतुर्विंशं द्वितीयमहः, तद्रथन्तररहितमेक इति ॥ ९ ॥

७७७. रथन्तरपृष्ठं वा बृहदनुष्टुप्कम् ॥ १० ॥

अथवा चतुर्विंशं रथन्तरपृष्ठं कृत्वा बृहदनुष्टुप्कं कुर्यात् । पूरोजितीयो अन्धस इति अनुष्टुभि बृहत्साम यस्य तत् बृहदनुष्टुप्कमिति । तत्र क्रीञ्च स्थाने बृहत्कार्यं, न पुनरधिकं, स्तोमविरोधात् ॥ १० ॥

अथ चतुर्विंशमहरग्निष्टोमउवश्वोवेति । ग्राहाणे विकल्पितम् । तत्राग्निष्टोमपक्षे यथा स्तोत्रीयाभिरन्तर्भावितोऽवश्वमहः स्यात्तथा दर्शयति—

७७८. अग्निष्टोमसंस्थञ्चेत्त्रिंशान्याज्यानिपट्विंशानि पृष्ठानि ॥ ११ ॥

उक्थ्यपक्षं त्रीणि शतानि पट्विंश स्तोत्रीया भवन्ति । अग्निष्टोमेऽपि तथैव ता. सपादयेत् । कथम्? त्रिंशान्याज्यानि स्यु पट्विंशानि पृष्ठानि स्युरितराणि चन्द्रादि चतुर्विंशान्येवेति ॥ ११ ॥

पुनरपि प्रकारचतुष्टयं चतुर्भि मूत्रैराह—

७७९. षट्त्रिंशानिवा होतृकगामानि ॥ १२ ॥

होतृकाः - मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाः, तेषां अनु-
शंसनीयानि यानि सामानि पूर्वद्योस्सवनयोः त्रीणिव्रीणि तानि
पद्विंशानि स्युः । इतरानि षट्, चतुर्विंशान्येवेति ॥ १२ ॥

७८०. षष्ठानां वा अष्टाचत्वारिंशानि ॥ १३ ॥

होतृकसामानीत्यनुवर्तते । चतुर्णां षष्ठानां मध्ये यानि
होतृकसामानि तानि अष्टाचत्वारिंशानि स्युः । इतराणि नव-
स्तोत्राणि चतुर्विंशान्येवेति ॥ १३ ॥

७८१. सर्वाणि वा त्रिंशानि स्तोत्राणि ॥ १४ ॥

सर्वाणि द्वादशस्तोत्राणि त्रिंशानिवा स्युरिति ॥ १४ ॥

७८२. व्यत्यासं वा त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ॥ १५ ॥

द्वादशस्वपि स्तोत्रेषु आवित आरभ्य त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ
व्यत्यासं स्यातामिति ॥ १५ ॥

७८३. एतदन्तरुक्थम् ॥ १६ ॥

एतत्, चतुर्विंशमहरत्विष्टोमसस्यं यथोक्तैः पञ्चभिः प्रकारैः
अन्तरुक्थं - अन्तर्भावितोक्थप्रमित्याचक्षत इति ॥ १६ ॥

७८४. अभिप्लवस्य स्वरसाम्नश्च्योतिष्टोमे तन्त्रशके कल्पयन्ति ॥

ज्योतिष्टोमिकान्येव ऋक्सामानिगृहीत्वा तत्रैव विशेषा-
म्नाननिबन्धनं विकारं कुर्वन्त्यभिप्लव-स्वरसाम्न इति । अभि-
प्लवस्य गृष्ठचः प्रकृतिः षडहत्वसामान्यात् पूर्वोपदेशाच्चेति
कल्पकारस्य पक्ष इति ॥ १७ ॥

७८५. तथा सतां श्राट्घायनिनः षडहविभक्तीरनुकल्पयन्ति ॥ १८ ॥

तथासता ज्योतिष्टोमिकनन्त्राणामेवसता । केचित् षड-
हविभवती अनुकल्पयन्ति । अग्निविभक्तिरिन्द्रविभक्ति स्वर-
विभक्तिनिधनविभक्तिरिडाविभक्तिरित्येव विभक्तिपञ्चक पृष्ठघ-
षडहे त्रा^१क्षणे क्लृप्तमिति ॥ १८ ॥

७८६. द्विविधमभिप्लवमेके ॥ १९ ॥

^२वृहद्रथन्तरनिमित्तक द्विधा-द्रथ यस्य सद्विविध ॥ १९ ॥
तमेव दर्शयति—

७८७ उपत्यग्यरती च व्यत्यासं प्रतिपदौ राथन्तरवार्हतानिचा-
ज्यानि ॥ २० ॥

उपास्मै गायतानर इत्युपवी पत्रस्ववाचो अग्नि इत्य-
ग्निवती वार्हती एते बहिष्पवमानप्रतिपदौ व्यत्यास स्याताम् ।
तथा राथन्तराणि अ^३ग्रायाहिबीलय इत्याज्यानि । अग्नि दूत
वृणीमह इति वार्हतानि व्यत्यास स्युरिति ॥ २० ॥

७८८. *आज्यप्रतिपदो वा ॥ २१ ॥

^४आज्यप्रतिपदो वेति एणोसमामोऽयम् । आज्याना या

*अग्र इति प्रथमस्याह्नोरूप अग्निविभवते इन्द्रेति प्रथ-
स्याह्नोरूप इन्द्रविभवते इत्यादिना पञ्चसुखण्डेषु विशदतमा
निरूपित ताण्ड्यमहाभाष्ये ॥

**लाट्घायने आज्यप्रतिपदोवेत्यारभ्यसूत्रपञ्चय एकत्वेन
निर्दिष्टम्

१ ता वा १० ख ७ to ११ । २ इ राथन्तरी वार्हती च द्वे विधेयस्य
स द्विविध । ३ इ दुस्तके "अग्र आयाहि" इति पूर्व नास्ति ।
४ इ आज्यानि प्रतिपदरूपेति आज्यप्रतिपत् । रामाहारकण्ठे दृतीयांक.
यवन । आज्यप्रतिपदा या रूपेति सूत्रमेव । अयंस्तु पूर्वोक्त एव ।

प्रतिपद - प्रथमान्याज्यानि स्तोत्राणीत्यर्थं, तानि वा राधन्त-
रवाहंतानि स्यु । ¹ इतराणि आज्यानि कल्पोक्तान्येव स्मुरिति ।
² केचित्तु आज्यप्रतिपदावेति तृतीयान्त पठन्ति । तदानीं ³ कल्प-
वेदित्यध्याहार । जातावेकवचनम् । पूर्वोक्त एवार्थ इति ॥ २१ ॥

७८९. औशनकावे अन्त्ये ॥ २२ ॥

औशनकावे पवमानयो अन्त्येसामनी षट्स्वपि दिवसेषु
स्यातामिति ॥ २२ ॥

७९०. पार्थियामेवा वाहंतानाम् ॥ २३ ॥

अथवा बृहत्पृष्ठानामह्ला पार्थियामे सामनी, पवमानयोः
अन्त्ये स्यातामिति ॥ २३ ॥

७९१ स्वयोन्यभीवतो रथन्तरपृष्ठेषु ॥ २४ ॥

तत्रोदस्ममृतीप्रहमित्येतासु स्वयोनिष्वभीवत स्यात् ॥

७९२ इवैतर्क्षु बृहत्पृष्ठेषु ॥ २५ ॥

अभिप्रवस्सुराधसमित्येतासु एव विधाद्वय उक्तम् ॥ २५ ॥
अथ पृष्ठघ पडहमधिकृत्याह—

७९३ व्युद्ध पृष्ठघमेके ॥ २६ ॥

कल्पकारास्तु समूढमेवेच्छन्ति । छन्दोमसयोगाभावात्,
छन्दोमैरपि सहैव व्यूहस्वरूपस्य ब्राह्मणे कल्पत्वाच्चति ॥ २६ ॥

७९४. तस्य समूढान् प्रथमस्पाहो बहिष्पवमानम् ॥ २७ ॥

1 इ इतराणि ब्रूणि । 2 केचित्तु गोमित्रीये । 3 पाठहित्वायेव-
कल्पयेत् ।

अस्यप्रत्यामनुद्युतमिति नक्षत्रंस्प नवाहयोग¹कारित्वा-
च्छन्दोमानामलाभावाच्च ²व्यूढेऽपि पडहे समूढप्रयुक्तमेव बहि-
ष्पवमान युक्तमिति । २७ ॥

७९५. समूढमेके रथन्तरबृहस्पृष्टम् ॥ २८ ॥

स्पष्टम् ॥ २८ ॥

७९६. नानापृष्ठेषोत्तरे चतुरहे रथन्तरबृहती व्यत्यासं पवमानेषु ॥

अथवा बृहद्रथन्तर वंरुप वैराज शाववर रैवतैः नाना-
भूतपृष्ठे पडहे व्यूढे समूढे³चोत्तरस्मिन् चतुरहे पवमानेषु रथन्तर
बृहती व्यत्यास स्यातामिति ॥ २९ ।

कथमित्याह—

७९७. बृहतीषु रथन्तरमनुष्टुप्सु बृहत् ॥ ३० ॥

तृतीयपञ्चमयोरहो माध्यन्दिने पवमाने बृहतीष्वक्षु
रथन्तर, चतुर्यपठयोरहो शार्भके पवमाने अनुष्टुप्सु बृह-
दित्यर्थः ॥ ३० ॥

७९८. ते द्वितीये ॥ ३१ ॥

ते बृहद्रथन्तरे तत्रद्वितीये सामनि अधिके स्याता-
मिति ॥ ३१ ॥

७९९. बृहदुत्तम समूढे ॥ ३२ ॥

समूढे पडहे बृहत्साम द्वितीय स्यात् । किन्तु अनुष्टुभि
क्रियमाणाना गाम्नामुत्तम स्यात् । अन्ते निवेशयेदित्यर्थः ।

1. इ कारित्वात् छन्दोमानि विन्देत्ने । 2 स्पृष्टपडहे ।

3. इ उभयोरपि ।

आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । ननु च, व्यूढेऽपि तुल्योऽप्यन्यायो रथन्तरे च । नैव, व्यूढपक्षे पवमानान्त्यस्य साम्नो निधनवत्वात्तेन सह वृहत् सन्निपाते जामिदोष स्यात् । समूढे तु स्वार पवमानान्त्यमिति न दोष ॥ तथा रथन्तरस्योत्तमत्वेऽपि आष्कारणिधनेन, सन्निपाताज्जामिदोष । तेनद्वितीयमेव रथन्तर कार्यमिति ॥ ३२ ॥

८००. आष्कारणिधनात् पूर्णं कौत्मलवर्हिषम् ॥ ३३ ॥

तृतीयेऽहनि वृहत्या रथन्तरागमे त्रियमाणे, कौत्मलवर्हिषमप्यगमयितव्यमित्यर्थ ॥ ३३ ॥

८०१. आन्धीगवाच्छयावाश्वम् ॥ ३४ ॥

तथा चतुर्थेऽहनि वृहदागमेऽपिशयावाश्वमागमयितव्य, आन्धीगवस्य पुरस्तादिति ॥ ३४ ॥

८०२. उपोत्तम समूढे ॥ ३५ ॥

समूढे वृहदुत्तम कार्यमित्युक्तम् । तस्योत्तमस्य वृहत् समीपे तत् पूर्वं शयावाश्व इत्यर्थ । अन्यथा नानदशयावाश्वयोत्तारत्वाज्जामिदोष इति ॥ ३५ ॥

अष्टमपटले प्रथम खण्ड

अथ द्वितीयः खण्डः

८०३ आनुषोपक्रमा घृहती पञ्चमे ॥ १ ॥

^१रथन्तरागमे क्रियमाणे पञ्चमेऽहनि वृहत्पामानूपसाम्नो-

१ आधीगवात् पूर्व ।

२ अघोगवात्पूर्वं पञ्चमेऽहनि रथन्तरागमे क्रियमाणे इति नास्ति ।

पक्रमः कार्यस्तत उत्तर रथन्तरं । ते द्वितीये इति वचना-
दिति ॥ १ ॥

तदनन्तरं मानवे प्राप्ते आह—

८०४. मानवात् पूर्वं द्वारापणम् ॥ २ ॥

जामिदोषपरिहारार्थं पूर्वमित्युक्तमिति ॥ २ ॥

८०५. मधुञ्जुभिधनादाकूपारम् । ३ ॥

पण्डेऽहनि सोमाः पयन्त इन्दव इत्यनुष्टुभि मधुञ्जुभिध-
नात्पूर्वं लाकूपारमागमयितव्यम् इति ॥ ३ ॥

८०६. उपोत्तमं समृढे ॥ ४ ॥

व्याख्यातमेतदिति ॥ ४ ॥

नन्वेवं अधिकसामद्वयागमे स्तोत्रीयापट्कमतिरिक्तमिति स्तोमा-
तिरेकः स्यादत आह—

८०७. बृहतः पूर्वं त्रयएकर्चाः ॥ ५ ॥

बृहतः पूर्वाणि त्रीणि सामान्येकर्चानि कुर्यात् । तत्र
स्तोत्रीयापट्कं लुप्तमिति न स्तोम विरोध इति ॥ ५ ॥

८०८. रथन्तरादुत्तरे ॥ ६ ॥

त्रय इत्यनुवर्तते । रथन्तरात् उत्तरे त्रय एकर्चाः ग्राह्या
इति ॥ ६ ॥

८०९. पष्ठे च बृहतो व्युढे ॥ ७ ॥

व्युढे पठहे पण्डेऽहनि बृहत उत्तरे त्रयः एकर्चाः स्युः,
न पूर्व इति ॥ ७ ॥

नन् च तृतीयेऽहनि बृहत्या षट्सामानि, तत्र त्रयाणामेवैकचतुर्विधानादितरेषु त्रिषु तृचेषु क्रियमाणेषु पुनरपि स्तोमातिरेकस्यादत् आह—

८१०. नित्यौ च शशकर्णौ तृतीये ॥ ८ ॥

यथा तृतीयेऽहनि बृहत्या ग्राह्यणविहितसामचतुष्टयपक्षे प्रथमोत्तमे सामनी शशकर्णौ, शशकर्णस्य मूलमग्रसदृशौ एकचर्वित्यर्थः । तद्वदत्रापि तौ नित्यौ एकचर्वित्यर्थः । शशकर्णसादृश्यात् - शशकर्णशब्द यथा शशकर्णस्य मूलमग्रश्च तनू भवत मध्यम स्थूल एव क्लृप्तानि एकचानि तृचत्रयस्थानि शशकर्ण इत्युच्यते । तथा च निदानकारः तृचप्रथमामा वय-

०३ पुस्तके अष्टमसूत्रध्याच्या—तृतीयेऽहनि शशकर्णौ च नित्यौ कार्षी । शशकर्णौ तृचे कर्चकलृप्ति शशकर्ण इत्युच्यते । यथा शशकर्णस्य मूलमग्रश्च तनू भवत मध्य स्थूल, एव बृहत्या सामजातस्यादितोऽन्ततश्च द्वावेकचौ तनू भवत । मध्ये तृचे क्रियमाण सामस्थूल भवति । एव क्लृप्तवृहतौ शशकर्णकलृप्तेति बहुशो व्यपदिशते । तेनात्र बृहत्या पुनरप्यादितोऽन्ततश्च द्वावेकचौ कार्षी । तदेव पञ्चकर्चा । रथन्तरात् पूर्वमेक, परस्ताच्चत्वारि रथन्तरमेक मध्ये तृचे कार्यमिति । शशकर्णाविति द्विवचन किमर्थमुच्यते । कल्पकारेण तृतीयेहनि अभीवर्तकालेये अधिकेवृत्ते । तद्यथा तृतीयाह “अभिसोमास” इति पौरुमद्ग प्रथमाया, तस्यामेवाभीवर्तकालेये द्वितीयाया, गौतम तृतीयाया सामानगित्तरमिति । तदानीमपि शशकर्णौ नित्यौ इत्येवमर्थं द्विवचनम् ॥

मेकर्चं कृत्वा तस्मिन्नेव तृचे द्वेतृचस्थे मध्ये पुनरध्यास्याया-
मन्तत एकर्चान्त शशकणं क्लृप्तावृहतीत्याचक्षत इत्याचक्षत
इति । तदेव पञ्चैकर्चा रथन्तरात् पूर्वं एक उत्तरे चत्वार
इति ॥ ८ ॥

८११ पृष्ठे अभीवर्तकालेयेवृहतीष्वनुकल्पयेदिति गौतमः ॥ ९ ॥

यत्सामाऽवसृजेयु अवस्वर्गाल्लोकात् पद्येरन्निति गवामयने
प्रत्यहमकरणे दोषश्रुते अभीवर्तस्तावन्नित्य इत्यर्थ । ^१कालेय-
मपि ग्राह्याणे तृतीयसवनसन्तानार्थतयोत्पन्नत्वाभित्यमेवेति । ९ ॥

८१२ नेतिधानञ्जयः ॥ १० ॥

^२अभीवर्तस्तावत् पृष्ठे पडहे ब्रह्मसामत्वेन न कर्तव्य ।
प्रत्यह पृथगेव ब्रह्मसामभि पडह्विभक्तिक्लृप्ते, नापि पवमाने
कार्यं, श्रुत्यभावादिति । १० ॥

८१३ व्यूहन्नानुकल्पयेदिति श्राष्टिल्यायनः ॥ ११ ॥

^३व्यूहन्निति शत्रन्त, व्यूह पृष्ठ कुर्वन्नभीवर्तकालेये न
कुर्यात्, प्रत्यक्षग्राह्यणविरोधात् । समूहे तु कुर्यादिवेति । एव
पृष्ठयाभिप्लवयो विशेषा उक्ता ॥ ११ ।

अथाभिजित् प्रभृतिषु विशेषमाह—

८१४ एकनिश्चत्यहकारिणः उपरिष्टादभिजितः पृष्ठचक्षुपपन्ति
प्राक् च विश्वजित स्वरसाम्नश्चोक्त्यान् । १२ ॥

^१इतृष्ठे अभ्यासात्सामन्त, इति निश्चल्युक्तं पठ्य । पठ्यपराऽङ्के तृतीयसवने ।

१ उ कालेयमपि तृतीयसवन सन्तानार्थं । तथा ध्वजात् नियमेवेति
भाष्यत इति ॥

२ उ अभीवर्त पृष्ठे पडहे पडह्विभक्तिनाराप्रसपात् ब्रह्म सामत्वेन
न कर्तव्य । नापि पवमाने श्रुत्यभावादिति ।

३ उ व्यूहन्निति शत्रन्त, त व्यूहपृष्ठम् ।

ये मध्येगवामयनं एकविंशतिरात्र सत्रं कुर्म इति मन्वानाः
तत्सदृशमभिजिद्वादिक कल्पयन्ति, त एकविंशत्यह-कारिणः,
ते अभिजिदादीनां क्रमाऽन्यथाकरणं सस्थान्तरञ्च कल्पयन्ती-
त्यर्थः । ननु च अभिजिद्विष्वजितायेकविंशतिरात्रे न स्तः । तत्
स्थानेऽतिरात्रयोः पाठादिति कथमेकविंशत्यहः कारित्वं ? सत्यं ;
तावन्मात्रमेवभिद्यते अन्यसर्वं तद्वदेवेति, इत्येकविंशत्यहः
कारित्वमुक्तमिति ॥ १२ ॥

८१५. अभिजिद्विष्वजिता व्यतिहरन्त्येके ॥ १३ ॥

स्पष्टमिति ॥ १३ ॥

अथ यदि रथन्तरपृष्ठोऽभिजित् स्यात्तदा विशेषमाह—

८१६. अभिजितो रथन्तरपृष्ठस्य रथन्तरी प्रतिषद्भोतुशज्यञ्च ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

८१७. अभिवायुमित्यौशनम् ॥ १५ ॥

अभिवायुमिति पार्यं कल्पकारोक्तमपोह्य औशनमन्त्य
कार्यमिति ॥ १५ ॥

८१८. ज्योतिष्टोमं परम् ॥ १६ ॥

औशनात् पर पृष्ठादिकं यत्, तत्सर्वं ज्योतिष्टोमिकमेव
कुर्यादिति ॥ १६ ॥

तत्रापवादमाह—

८१९. मुहानमुष्णिदि ॥ १७ ॥

पौष्कले प्राप्ते इदं वचनमिति ॥ १७ ॥

यदि ज्योतिष्टोमिकं प्रवर्तते तदा पुरोजितोषोऽन्धस
इति श्यायश्वान्धोमयोरेव ज्योतिष्टोमिकत्वात्, सामान्तरा-
भावेऽपि स्तोमसंपत्तिः न स्याद्वा आह—

८२०. श्यावाश्रात्पूर्वे गौरीवितवृहती ॥ १८ ॥

गौरीवितवृहतोरधिकयोरनुष्टुभिनिवेशे कार्यं, "स मुज्ञाने च तृचस्थे कुर्यात्, उष्णिककुम्भोस्तृचैकचैतवमव्याघा-
तेने"ति वचनात् । तेन स्तोत्रीयादिक सञ्जातमिति त्रिणवस्तोम-
सपत्तिरिति ॥ १८ ॥

अथ स्वरसामसु विणेषमाह—

८२१. स्वयोनिनी रथन्तरवृहती स्वरसामस्त्रेके ॥ १९ ॥

तत्र कल्पकारस्तु वृहद्रथन्तरयो स्वयोनिव्यतिरेकेण
स्तोत्रीयमकल्पयत् । यज्जा यथा अपूर्व्य इति रथन्तर मत्स्य-
पायि ते मह इति बृहदिति । एके तु स्वयोनिनी × तेकुर्वन्ति ।
यज्जा यथा अपूर्व्यस्यो योनी चत्वारिस्वर सप्तकानि सामानि
भवन्ति, तानि यत्र भवन्ति ते स्वरसामान^२ । स्वराण्यार्भवेपु-
कल्पकारेण क्लृप्तानि ॥ १९ ॥

सूत्रकारस्तु तेषा पृष्ठत्वमपीच्छन् तत् प्रकार दर्शयति-

८२२. स्वरष्टथेत् स्वरगामिकेषु षष्ठस्तोत्रीयेषु यथास्वम् ॥ २० ॥

यदि स्वरसामान स्वरपृष्ठा चिकीर्षिता तदा स्वरसाम-
सत्रन्धिषु वृहद्रथन्तरपृष्ठस्तोत्रीयेषु^३ यज्जायथा अपूर्व्यं, मत्स्य-
पायि ते महः^४ प्रत्यस्मै विपीपत इत्येतेषु स्वराणि पृष्ठानि

× अहंनिति च आर्भवस्य त्रिवृत्स्तोमत्वात् । स्वयोनिनी-
एवइच्छन्ति

1 ता का-14-3 27 । 2 उ स्वरगामान् । अत इत्यत्र तानि
स्वराभ्यर्भवेषु प्रायह पुनरोक्तोपलक्षणम् । 3 इ स्तोत्रीयेषु स्वराणि ।

4 इ-वे-42 । ।

कुर्यात् । यथास्वमिति कोऽर्थः? यस्मिन्नहनि यत्स्वरमाभवेवलृप्तं
तस्मिन्नहनि तत्स्वरं पृष्ठं कुर्यादिति ॥ २० ॥

२तदानीमपि त्रिष्वेवमाह—

८२३. स्वराणि चार्भवान्त्यानि ॥ २१ ॥

३अत्र कल्पकारेण त्रिष्वप्यहस्वार्भवान्त्यानि स्वराण्येडाणि
वा स्युरिति विकल्प उक्तः । स्वरपृष्ठत्व पक्षेतु नायं विकल्पः ।
किन्तु स्वराण्येव आभवान्त्यानि स्युरिति ॥ २१ ॥

१ स्वरपृष्ठत्व पक्ष एव कर्तव्यविशेषमाह—

८२४. द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरम् ॥ २२ ॥

प्रथमोत्तमयोः स्वरसाम्नोः माध्यन्दिने पञ्चमाने द्वैगतगौत-
मयोः स्थाने रथन्तरं पृष्ठस्थानात्प्रच्युतं अनुगृहीतुं कुर्या-
दिति ॥ २२ ॥

८२५. अन्तरिक्षस्य गौतमम् ॥ २३ ॥

४उत्तमेऽह्न्यन्तरिक्षस्य साम्नः स्थाने गौतममिति ॥ २३ ॥

८२६. स्वरस्य बृहत् द्वितीये ॥ २४ ॥

द्वितीये स्वरसाम्नि आभवे पञ्चमाने पृष्ठस्थानात्
प्रच्युतमनुगृहीतुं बृहत् कुर्यादिति^६ ॥ २४ ॥

१ द. पृष्ठे । २ द. तदानीं विशेषमाह । ३ द. अत्र कल्पकारेणार्भवे-
त्त्वानुपृष्टमि शीरोदितं नृषे कुर्यात् । तत्स्थाने सामनृषेति पक्षद्वयमुक्त्वा
प्रथमे पक्षे ऐदङ्गाद्यप्रत्यय द्वितीये पक्षे ह्यारङ्गादिकिर्युक्तं । तद्यथा
ऐदङ्गाद्यप्रत्यय ह्यार यदि विकल्पमेषित्यादि । तत्र स्वरपृष्ठत्वपक्षे
ह्यारण्येवार्भवान्त्यानि स्युः । न पुनरेडाणीत्यर्थः ॥

४. इ. पुस्तके 'उत्तमेह्वीति' नास्ति । ५ द. आभवेपञ्चमाने स्वरस्य-
स्थाने इति । ६ द. पुस्तके अस्य सूत्रस्य व्याख्या—'न वैकल्पिकः ।
आभवे पञ्चमाने ऐदङ्गाद्यप्रत्ययानि । तन्नामार्थमित्यर्थः' ॥

८२७. नित्यश्च सामतृचः ॥ २५ ॥

द्वितीयेऽह्न्यार्भवे पवमाने यः कल्पकारोक्तः वैकल्पिकः सामतृचः स नित्य एव स्यात् । न गौरीवितेनसहविकल्पते इत्यर्थः । किमर्थं? आर्भवपवमानस्यैडसापसिद्धचर्यम् । अन्यथा अप्रतिष्ठितं तृतीयसवनं स्यादितिदोषश्रुतेः ॥ २५ ॥

प्रथमोत्तमयोःस्वरसाम्नोः न साम तृचः कार्ये इत्यभिप्रायेणाह—

८२८. औदलत्वाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः ॥ २६ ॥

सामतृचान्त्ययोरीदलत्वाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः कार्यः, स्तोम-संपत्यर्थः । तेन प्रथमेह्न्यनुष्टुभि गौरीविते गौतमयोर्नित्यमेव तृचेकरणम् । उत्तमेऽह्नि गौरीवितान्धीगवयोः नित्यमेव तृचे-करणम् । अन्यथा स्तोमो न संभवेत्, आर्भवगतयोः स्वर-योरभावादिति ॥ २६ ॥

अथ विपुवति विशेषमाह—

८२९. विपुवतो दिवैके प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥ २७ ॥

तथाचाश्व^२लायनः, “विपुवान्दिवाकीर्त्यं.” “उदिते प्रातरनुवाक” इति ॥ २७ ॥

*“विपुवान् दिवाकीर्त्यं” इति आश्वलायन सूत्रे अष्टमे ऽध्याये (उत्तरार्धे द्वितीयाध्याये) पठ्यञ्छे प्रथमद्वितीययोः ना-रायणवृत्तिः, विपुवानिति एकोनविंशमहः । तदिदानीमुच्यते विपुवान्दिवाकीर्त्यो भवति । “उदिते प्रातरनुवाके” अनु-वक्तव्य इति शेषः ।

कुर्यात् । यथास्वमिति कोऽयं ? यस्मिन्नहनि यत्स्वरमाभवेत्कृतं
तस्मिन्नहनि तत्स्वर¹पृष्ठ कुर्यादिति ॥ २० ॥

²तदानीमपि त्रिष्वेवमाह—

८२३ स्वराणि चार्भवान्त्यानि ॥ २१ ॥

³अत्र कल्पकारेण त्रिष्वप्यहस्वार्भवान्त्यानि स्वराण्यैडानि
वा स्थुरिति विकल्प उक्त । स्वरपृष्ठत्व पक्षेतु नाय विकल्पः ।
किन्तु स्वराण्येव आर्भवान्त्यानि स्थुरिति ॥ २१ ॥

स्वरपृष्ठत्व पक्ष एव कर्तव्यविशेषमाह—

८२४ द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरम् ॥ २२ ॥

प्रथमोत्तमयो स्वरसाम्नो माध्यन्दिने पवमाने द्वैगतगौत-
मयो स्थाने रथन्तर पृष्ठस्थानात्प्रच्युत अनुगृहीतु कुर्या-
दिति ॥ २२ ॥

८२५ अन्तरिक्षस्य गौतमम् ॥ २३ ॥

⁴उत्तमेऽह्यन्तरिक्षस्य साम्न स्थाने गौतममिति ॥ २३ ॥

८२६ स्वरस्य बृहत् द्वितीये ॥ २४ ॥

द्वितीये स्वरसाम्नि आर्भवे पवमाने⁵पृष्ठस्थानात्
प्रच्युतमनुगृहीतु बृहत् कुर्यादिति⁶ ॥ २४ ॥

1 ड पृष्ठे । 2 ड तदानीं विवेकात् । 3 ड अत्र कल्पकारेणाभवे
त्वानुप्रासि गोरोक्ति कृषे कुर्यात् । तत्स्थाने साम्नृच वेति पक्षद्वयमुक्तं वा
प्रथमे मय एतद्भावमन्त्रे णिगेय पक्षे स्वरद्वयमित्युक्तं । तद्यथा
ऐन्द्रद्वयमन्त्रे स्वार यदि त्रिरन्वयमितिमादि । तत्र स्वरपृष्ठत्वपक्ष
स्वराण्येवार्भवान्त्यानि स्युः । 4 पुनरुदायीपथ ॥

4 ड पुनरुदे उत्तमेऽहोनि नास्ति । 5 ड आर्भवेपवमाने स्वरस्य
स्थाने इति । 6 ड पुस्तके अग्य भूवस्य श्याएया— न वैकल्पिकः ।
आर्भवे पवमाने षड्मवरमिति । तत्तन्नामापदिचय' ॥

८२७. नित्यश्च सामतृचः ॥ २५ ॥

द्वितीयेऽह्न्याभवे पवमाने यः कल्पकारोक्तः वैकल्पिकः सामतृचः स नित्य एव स्यात् । न गौरीवितेनसहविकल्पते इत्यर्थः । किमर्थं? आर्भवपवमानस्यैडसामसिद्धयर्थम् । अन्यथा अप्रतिष्ठितं तृतीयसवनं स्यादिति दोषश्च्युते ॥ २५ ॥

प्रथमोत्तमयोःस्वरसाम्नोः न साम तृचः कार्य इत्यभिप्रायेणाह—

८२८. औदलत्वाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः ॥ २६ ॥

सामतृचान्त्ययोरीदलत्वाष्ट्रीसाम्नोरुद्धार. कार्यः, स्तोम-संपत्यर्थः । तेन प्रथमेऽह्न्यनुष्टुभि गौरीविते गौतमयोर्नित्यमेव तृचेकरणम् । उत्तमेऽह्नि गौरीवितान्धीगवयोः नित्यमेव तृचे-करणम् । अन्यथा स्तोमो न संभवेत्, 'आर्भवगतयोः स्वर-योरभावादिति ॥ २६ ॥

अथ विपुवति विशेषमाह—

८२९. विपुवतो दिवके प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥ २७ ॥

तथाचाश्वलायनः, "विपुवान्दिवाकीर्त्यं" "उदिते प्रातरनुवाक" इति ॥ २७ ॥

"विपुवान् दिवाकीर्त्यं" इति आश्वलायन सूत्रे अष्टमे ऽऽध्याये (उत्तरार्धे द्वितीयाध्याये) पठ्यते प्रथमद्वितीययोः ना-रायणवृत्तिः, विपुवानिति एकोर्नावृणमहः । सदिदानीमुच्यते विपुवान्दिवाकीर्त्योभवति । "उदिते प्रातरनुवाके" अनु-वक्तव्य इति शेषः ।

८३०. बहिरस्यैके बहिष्पवमानेन स्तुयते ॥ २८ ॥

अहीनबहिष्पवमानं सदसि स्तुवीरन् प्रथमादहोऽप्यत्र ।
आद्यन्तयोस्तु सदेष्वितिवचनात्, सदसि बहिष्पवमानं प्राप्तं
तदेके बहिरेवास्मिन्नहनि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

८३१. अग्निरिन्द्रायोपास्मै पचस्ववाच इति स्तोत्रीयं शुक्लाः १, २९॥

अग्निरिन्द्रायेत्युपात्ताः तिस्र ऋचः संभृत्य बहिष्पवमाने
स्तोत्रीय प्रतिपत्तृचं कुर्वन्ति; शुक्लानाम शाखिन इति ॥ २९ ॥

८३२. वात आवात्त्विति मापशरावयः ॥ ३० ॥

मापशरावयो नाम केचिच्छाखिनः, वात आवात्त्विति
तृच स्तोत्रीयमाहुरिति ॥ ३० ॥

८३३. पञ्चायज्ञीय भासे व्यतिहान्त्येके ॥ ३१ ॥

विपुवतियज्ञायज्ञीयभासमोरभ्योन्यस्थानव्यतिहारमेके
इति ॥ ३१ ॥

८३४ बन्महौ असिर्द्येन्द्रमिद्देवतावये धापन्त इव सूर्यमिति महा-
दिवाकीर्त्यस्तोत्रीया विकल्पन्ते ॥ ३२ ॥

विभ्राद् बृहत्पिबतु सोम्यं इत्येतेन सह त्रयस्तृचाः प्रत्येकं
विकल्पन्त इति ॥ ३२ ॥

इति अष्टमे द्वितीयः खण्डः.

अथ तृतीयः खण्डः

८३५. बृहत्पृष्ठश्वेदग्रियवती प्रतिपत् ॥ १ ॥

यदि बृहत्पृष्ठो विपुवान् स्यात्, तदानीं अग्रियवती प्रति-
पदिति ॥ १ ॥

८३६. तृतीयात्साहस्रादाज्यानि नित्यैर्विकल्पन्ते ॥ २ ॥

साहस्रा नाम चत्वारः एकाहाः क्रमेणह्याम्नाताः । तेषां
तृतीयात्साहस्रादाज्यानि कल्पकारोक्तैः नित्यैर्विकल्पन्ते । अग्नि-
न्दूत वृणीमह इत्युभयान्याज्यानीत्यर्थाः ॥ २ ॥

८३७. *उत्सेधस्थाने रथन्तरं तस्य महादिवाकीर्त्यम् ॥ ३ ॥

विपुवति बृहत्या पञ्चसामानि सन्ति । उत्सेधः प्रथम,
रथन्तर पञ्चम, तत्र प्रथममपोह्य रथन्तर स्यात्, तत्स्थाने महा
दिवाकीर्त्यं पञ्चममिति ॥ ३ ॥

८३८. अपंसोम इति पार्थम् ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

८३९. आमिजितानि पृष्ठानि ॥ ५ ॥

अभिजितो यानि पृष्ठानि तान्यत्र पृष्ठानिस्युरिति ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह—

८४०. इन्द्रक्रतौ श्वैतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रक्रतुश्च आभर इति प्रगाथे श्वैतं स्यादिति ॥ ६ ॥

८४१. गोः ककुबुष्णिहौ ॥ ७ ॥

गोष्टोमस्यैकाहस्य ककुबुष्णिहावाहरेदिति ॥ ७ ॥

८४२. उद्वरति पिपीलिकामध्याम् ॥ ८ ॥

*इ पुस्तके एतत्सूत्रं द्विघाकृतम् ।

1. पिपीलिकामध्यामिति पा. भे ।

पर्युषु प्रथन्ववाजसातयत इति कल्पकारोक्ता पिपीलिका-
मध्यानुष्टुभमुद्धरेदिति ॥ ८ ॥

८४३. श्यावाश्वविकर्णं गौरीवितान्धीगवौदलभासान्यनुष्टुमि ॥ ९ ॥

पुरोजितो वोज्ज्वल इत्यनुष्टुभिश्श्यावाशवादि सामपट्क
स्यादिति ॥ ९ ॥

८४४. औदलस्थाने वाङ्निघन कौश्वम् ॥ १० ॥

स्पष्टमिति ॥ १० ॥

८४५. अरण्ये गेये वृचयोः ॥ ११ ॥

तेषां पण्णा साम्ना मध्ये अरण्येगेये भासविकर्णे, ते वृच-
यो. स्यातां, इतराण्येकर्चनीति ॥ ११ ॥

८४६. व्रतात्परे ॥ १२ ॥

अनुष्टुभ परे ये सामनी पवमानान्त्य अग्निष्टोम साम
च, ते द्वे अपि महाव्रतादाहरेत्तद्यथा, सूर्यवतीषु कावमन्त्य,
यज्ञायज्ञीय अग्निष्टोमसामेति ॥ १२ ॥

अथ विश्वजिति विशेषमाह—

८४७. विश्वजिति यज्ञायज्ञीपशृहती व्यतिहरन्त्येके ॥ १३ ॥

८४८. वृद्धरष्टश्वेत्तृतीयात्ताहन्वात् प्रातः सवनम् ॥ १४ ॥

८४९. फालेपस्थाने समन्तम् ॥ १५ ॥

८५०. **अयं सोम इति पार्थम् ॥ १६ ॥

८५१. आमिजितानि शृष्टानि यैः ७ ॥

*कल्पोत्तमम् ।

**सू-२० एतत् सूत्रपञ्चक पूर्वमुक्तम् (४ to ८) ।

८५२. इन्द्रक्रतौ श्यैतम् ॥ १८ ॥

८५३. गोः कङ्कषुष्णिहौ ॥ १९ ॥

८५४. उद्धरति पिपीलिकंमध्याम् ॥ २० ॥

स्पष्टानि सूत्राणीति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

८५५. अनुष्टुप्प्रभृति व्रतात् ॥ २१ ॥

आर्भवे पवमाने अनुष्टुप्प्रभृति अग्निष्टोमसामान्त महा-
व्रतादाहरेदिति ॥ २१ ॥

अथोत्तरे पक्षसि अयनविकल्पा^{*}न्गमनविकल्पान् दर्शयति—

८५६. उत्तरे पक्षस्ययन विकल्पाः ॥ २२ ॥

वक्ष्यन्त इति शेष ॥ २२ ॥

८५७. अभिप्लवपृष्ठवान् प्रतिलोमानुपयन्त्यहरावृत्तकारिणः ॥ २३ ॥

केवलमहोभिरावृत्तमुत्तर पक्ष ये कुर्वन्ति ते अहरावृत्त-
कारिण । अभिप्लवपृष्ठवानिति पूर्वनिपातो अभिप्लवाना पूर्वा-
नुष्ठानार्थ । यथा पूर्वे पक्षसि ^{**}विहृतमेव उत्तरस्मिन्नपि
प्रथममभिप्लवान् कृत्वा पश्चात् पृष्ठथ कुर्यु । केवलमहान्येव
तेषा प्रतिलोमानि स्युरित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं, “उपरि-
ष्ठात् मासान् पृष्ठधानुपवन्ती”ति ॥ २३ ॥

८५८. पृष्ठथामिप्लवाननुलोमान् मासावृत्तकारिणः ॥ २४ ॥

^{*}अयनविकल्पाद्गमन, इति क, ख, पुस्तके ।

^{**}पक्षसि हृतमेव, इति ड पुस्तके ।

प्रथम पृष्ठच कृत्वा पञ्चादभिप्लवान् कुर्युः । तदानीमनु-
लोमान्यहानि स्युरिति । उभयावृत्तकारिणोभय, कृत ?
“पृष्ठच. षडह त्रयस्त्रिंशारभण च्चवारोभिप्लवा. षडहा.
समास” इति ब्राह्मणम् । तदुपत सूत्रकारेण, “²एत एवावृत्ताः
उर्ध्वं विपुवतोऽभिप्लवास्तेषां प्रतिलोममहान्युपेयुरित्यादीनि ॥
८५९ गो आयुषी च च्यतिहरन्ति ॥ २५ ॥

स्पष्टमिति ॥ २५ ॥

८६०. उत्तमं संभार्यं कूर्मन् सप्तमान्मासात् पृष्ठ्याभिप्लवान्
उद्धरेत् ॥ २६ ॥

पृष्ठ्याभिप्लवरन्त्यंश्च कतिपर्यः अहोभि य सन्निपते
मासः सप्तभार्यं । पृष्ठश्च सप्तमश्चोत्तमश्च । तत्रोत्तरस्मिन्
पक्षसि यद्युत्तममेव मास संभार्यं कर्तुमिच्छेत्तदा सप्तमात्
मासात् पृष्ठ्याभिप्लवान् उद्धरेदिति ॥ २६ ॥

कथ तस्य अह वलृप्ति अत आह—

८६१. पञ्चापनमासान् कृत्वा दश^१रात्रमिथादभिप्लवमुद्धरेत् ॥ २७ ॥

अपनमासो नाम पृष्ठचपश्चमेश्चतुर्भि अभिप्लवैः निर्मितः,
तान् सप्तमप्रभृति पश्चमासान् कृत्वा दशरात्रमिथादुत्तमान्मा-
सादभिप्लवमेकमुद्धरेत् । अभिप्लवमिति एकत्व विवक्षितमिति ।
एवमेकसंभार्यमुत्तरपक्षः । तदानीमावृत्तं स्वरुणामभि. विश्व-
जिताचोत्तमोमास पूर्यत इति ॥ २७ ॥

^१सू-२७ ड पुस्तके पाठान्तरे दशरात्रमिथमासमुद्धरेदि-
त्येव, २८, २९ सूत्रे च न स्तः ।

1 ता-भा २४-२०-१ ; 2 आ ७ ४-११, २० ।

८६२. तथा सति पूर्वे पक्षसि विकल्पः ॥ २८ ॥

तथामति—एकसंभार्यत्वपक्ष इत्यर्थः । तदानीं पूर्वस्मिन्नपि पक्षसि पण्डोमासः प्रथमो वा संभार्य इति विकल्पः ॥ २८ ॥ प्रथमस्य संभार्यत्वप्रकारं दर्शयति—

८६३. पण्डाभिप्लवपृष्ठयानुद्धृत्य चतुर्विंशान् द्वितीयाहः उत्तरान् कुर्यात् ॥ २९ ॥

*पण्डान्मासादुद्धृत्य चतुर्विंशान्द्वितीयाहः उत्तरान् कुर्यादिति ॥ २९ ॥

८६४. समौ पक्षौ चिकीर्षन् पश्चायनमासान् कृत्वा दश**रात्रमान-मुद्धरेत् ॥ ३० ॥

यदि सर्वात्मना पक्षयो साम्यमिच्छेत्तदा सप्तममासमेक संभार्यं कृत्वा ततः परानष्टमप्रभृतीन् पश्चायनमासान् कुर्यात् । उत्तम संभार्यं लुपेदिति ॥ ३० ॥

किञ्चेत्याह—

८६५. पञ्चदशौ पक्षौ व्रतस्यापरिमात्कम् ॥ ३१ ॥

महाव्रतेऽहनि व्रतस्तोत्रस्य पक्षौ चृहद्वयन्तरे, पञ्चदशस्तो-
मावेव स्याताम् । तयोरेकं सप्तदशं^१ ब्राह्मणे क्लृप्ताम् । तन्नि-
वृत्यर्थं पञ्चदशावित्युक्तम् । एवं च सति चतुर्विंशमहाव्रतेऽहनि
सामस्तोत्रीये भवत इत्युभयोरपि पक्षयो. साम्यसिद्धिः । अपरि-
मात्कमिति कोऽर्थः ? तयोदश परिमादो ब्राह्मणेक्लृप्ताः,^२ प्राणेन-

*एकोनविंशसूत्र व्याख्या ट पुस्तके नास्ति ।

**दशरात्रमिश्रमासं—पाठ भे. ।

पुरस्तादाहवनीयमुपतिष्ठन्त इत्यादयः, तद्रहितं महाप्रतं कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ३१ ॥

८६६. बृहत्पृष्ठं विश्वजितम् ॥ ३२ ॥

पक्षयोः साम्यमिच्छन् बृहत्पृष्ठं विश्वजितं कुर्यादि-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथायुगमधिकृत्याह—

८६७. विश्वजित आयुषमेक उपपन्ति ॥ ३३ ॥

विश्वजित उत्तरं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

८६८. तथासति गो आयुषोरैकाहिके बृहत्यौ ॥ ३४ ॥

तदानीं गो आयुषोरैकाहिके पवमाने ऐकाहिके बृहत्यौ
न सांवत्सरिके इत्यर्थः ।

ननु च, ऐकाहिक भूतयोः सांवत्सरिकयोश्च गो आयुषोः बृहती-
भेदो नास्ति । सत्यं—तद्गतानि सामानि मिद्यन्ते तदभिप्रायो
बृहती शब्द इति ॥ ३४ ॥

अथ दशरात्रमधिकृत्याह—

८६९. दशरात्रमेके आवर्तयन्ति ॥ ३५ ॥

अविवाक्यदशममहरारभ्य त्रिवृदन्तं प्रतिलोमं कुर्वन्ति ।
कुतः? अभिप्लवादिबृहद्दशरात्रस्यापि गणत्वादुत्तरस्मिन् पक्षसि
गणानामावृत्तेश्चेति । तत्र निदानकारेणोक्तं, न वयमावर्तयाम
अनुपेतः पूर्वं पक्षसि दशरात्रस्तं कस्मादावर्तयाम इति । ननु च
माभूत्तस्यावृत्तिः, दशरात्रान्तर्गतस्य पृष्ठघस्यावृत्तिरस्तु । तस्य
पूर्वपक्षसि कृतत्वात् । नैवं; ब्रूहसमाधिभङ्गप्रसङ्गात् । तथाहि,

पृष्ठत्रयोत्तरे इत्यहे छन्दोमेपु चान्यैरव्यवहितेषु व्यूहः क्लृप्तः ।
आवृत्तिपक्षे समूहे¹इत्यहेण व्यूढानां अह्नां व्यवस्था-
दिति ॥ ३५ ॥

अत्र दशमाहरन्ते मानसं स्तोत्रं² ब्राह्मणे क्लृप्तं, तत्रविशेषमाह—
८७०. तस्मात् व्रतं यदा परं व्रतान्ते मानसं सांवर्गजिताः
गौतमाः ॥ ३६ ॥

यदा येषु सत्रेषु दशरात्रात् परं महाव्रतं क्रियते, तदा
महाव्रतान्ते मानसं कार्यम् । यदा पुनः न क्रियते, तदा दश-
रात्रान्त एव कार्यं । कुत एषा व्यवस्था? ब्राह्मणे³ मनसा प्रस्तीति
मनसोद्गायतीत्युक्त्वा किमर्थमेवं क्रियते, इत्याशङ्क्य असमाप्तस्य
समाप्त्यर्थं, ⁴यद्वै वाचा न समाप्नुवन्ति मनसा तत्समापयन्तीति
वचनात् । तस्यायमर्थः—यत् पूर्वोक्तेन कृत्स्नेन वाचोगतेन स्तोत्र
शस्त्र रूपेणावाप्तुं न शक्यते, तस्य प्राप्त्यर्थं मानसमिति । तेन
वाचोगतसमाप्ती मानसकरणावगमात्, वाचाकृत्यं महाप्रतमपि
समाप्यैव मानसं कार्यम् । व्रताभावे दशमान्त एवेति । नन्वेवं
उदयनीयान्ते मानसप्रसङ्गः । नैवं; प्रायणीयोदयनीययोः
मध्यवर्ति यदसाधारणं वाचोगतं तस्य सर्वस्य समाप्ती मानसं
कार्यमिति भावः । किञ्च-प्रायणीयोदयनीययोरेकत्वात् प्रायणीय-
कृतेनोदयनीयः कृत एवेत्येष गौतमानामभिप्रायः ॥ ३६ ॥

इति तृतीयः खण्डः

1. इ समूहेन पूर्वोक्तहेण । 2. ता-शा-4-9-8 । 3. ता-शा-4-9-9 ।
4. ता-शा-4-9-10 ।

अथ चतुर्थः खण्डः

८७१. ज्योतिषामयन विकल्पा ॥ १ ॥

ज्योतिषां सोमसूर्यनक्षत्राणां यदयनं-नानारूपं गमनं, तद्धि-
मिक्ता संवत्सरविकल्पा. गवामयने वक्ष्यन्त इति ॥ १ ॥

८७२. तत्र यदादितोऽन्ततः तदूर्ध्वं विधुवत ॥ २ ॥

तत्र यन्मासानामादितो वक्ष्याम. तद्विधुवत ऊर्ध्वं मासा-
नामन्तत स्यादिति ॥ २ ॥

८७३. मासि मास्यंशस्याभिप्लवस्थाने त्रिकद्रुकाः स षट्त्रिंश-
द्द्वौ नाक्षत्रः ॥ ३ ॥

गवामयनस्य पूर्वैर्षक्षसि प्रतिमासं प्रथमाभिप्लवस्थाने
त्रिकद्रुका एव स्युः । तत्र यदादितोऽन्ततस्तदिति वचनात् सनाक्ष-
त्रसंस्वरसरो भवति । षट्त्रिंशदहोभिहत. ॥ ३ ॥

कुत इत्याह—

८७४. सप्तविंशिनोहि मासाः ॥ ४ ॥

यस्मात् सप्तविंशति नक्षत्रपरिमिताः मासाः सप्तविंशि-
नोहि भवन्ति, तस्मात्त्रयोऽर्धं संवत्सर इति ॥ ४ ॥

८७५. षष्ठाशस्याभिप्लवस्थाने ज्योतिर्गोश्व ज्योतिरेवावृत्ते स
नयोः नाक्षत्र एव त्रयोदशी ॥ ५ ॥

षष्ठमासाद्यस्य अभिप्लवस्थाने ज्योतिश्च गोश्वेति
दिवसद्वयमेव स्यात् । आवृत्ते सप्तमे मासे अग्न्याभिप्लवस्थाने
ज्योतिरेवैक स्यात् । सौर्यं नवाहोनी नाक्षत्रः संवत्सरः
त्रयोदशमासवानिति ॥ ५ ॥

1 इ उत्तरमिन् गमति प्रतिमासमयस्याभिप्लवस्थाने त्रिकद्रुका
एव स्युः । 2 इ विंशतिनो ।

८७६. युग्ममासेष्वाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पञ्चाहः स षडून-
श्चान्द्रमसः ॥ ६ ॥

गवामयनस्य युग्ममासेषु ,द्वितीयचतुर्थादिष्वाद्याभिप्ल-
वस्थानेऽभिप्लवपञ्चाह एवस्यात्, सः षडहोनश्चान्द्रमसः सवत्सर
इति ॥ ६ ॥

८७७. षष्ठादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवश्चोपदद्घ्यात् सोष्टादशाधिकः
पीर्णमासीप्रसवः तैर्यग्यनिक आदित्यस्य ॥ ७ ॥

षष्ठमासादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवञ्चेति नवाहमाधिकमुप-
दद्घ्यादावपेत् । तथैव सप्तमेऽपि मासे तृतीयादभिप्लवाद्दृष्ट्व
नवाहमुपदद्घ्यात् । सोष्टमष्टादशदिवसाधिकः सूर्यसवत्सरः ।
पीर्णमास्यां प्रथममुत्था यस्य स पीर्णमासोप्रसवः, तदा पीर्ण-
मास्यां मुत्थां कुर्यादित्यर्थः । तैर्यग्यनिक इति कोऽर्थः? आदि-
त्यस्य तिर्यग्गमनं दक्षिणायनमुत्तरायणञ्च, तत्र कदाचिदादित्यः
षण्मासान् दक्षिणत एति नव च अहानीति, तथा षण्मासानुत्त-
रत एति नव च अहानीति *निदानकारेण उक्तं । तिर्यग्गमन-
विशेषनिमित्तसंवत्सरः तैर्यग्यनिकः । सावनस्तु सवत्सर एको
ब्राह्मण बलुप्त इति ॥ ७ ॥

*निदानसूत्रे, "अथातः संवत्सराः वर्गानां पञ्चसंवत्सराः"
इत्यारभ्य रौर चान्द्र नाक्षत्र सावनादि भेदेन पञ्चविध्यमुक्त्वा,
अष्टादशभिः ज्यायानादित्यसंवत्सर एव तैर्यग्यनिको भवति ।
आदित्यः छलु शश्वदेकदा षण्मासानुदङ्ग्रेति नवच अहानि, तथा
दक्षिणा, इत्युक्तं निदानसूत्रे पञ्चमप्रपाठके 'एकादश- द्वादश-
खण्डयोः ॥ (पृष्ठं ८०)

अथेदानी उत्सर्गिणा अथन प्रस्तौति—

८७८. उत्सर्जनादि मासि मासि ॥ ८ ॥

उत्सर्जन-कर्मलोपः, स तु बहुप्रकार इति बहुवचनं ।
मासिमास्युत्सर्जनं कार्यमित्यर्थः । काम्यञ्चेत्तद्योक्तं आ'प-
स्तवेन, तदेतत् पानीय पशव्यमासुष्यं स्वर्ग्यमिति ॥ ८ ॥

८७९. यथान्त एवमावृत्तानामादिः । ९ ॥

यथा पूर्वस्मिन् पक्षसि मासान्त एव उत्सर्जनं, एवमावृ-
त्ताना आदावुत्सर्जनं स्यादिति ॥ ९ ॥

तदेव दर्शयति—

८८०. पूर्वेष्वभिप्लवेषु षष्ठमहरुष्यं कृत्वाग्निष्टोममुत्तमे ॥ १० ॥

प्रथमे मासि तावत् पूर्वेषु त्रिष्वभिप्लवेषु षष्ठ षष्ठमह-
रुष्यसस्य कृत्योत्तमे चतुर्थेऽभिप्लवे षष्ठमहरग्निष्टोम सस्य
कुर्यात् । सोयमुष्यसस्थालोपोनाम किञ्चित् उत्सर्जन-
मिति ॥ १० ॥

प्रकारान्तरमाह—

८८१. तद्वैकत्रिकस्तोमम् ॥ ११ ॥

अथवोत्तमस्याभिप्लवस्य तत् षष्ठमहरेकत्रिकस्तोम स्यात्,
यस्याह्नः स्तोत्रेषु एकत्र त्रिकत्र स्तोमो वहिष्यमानप्रभृति
व्यत्यासेन भवतः तदेकत्रिक स्तोम, सोऽय स्तोत्रीयालोपो नामो-
त्सर्ग इति ॥ ११ ॥

तदानीं विशेषमाह—

८८२. असृष्टेति वहिष्यमानम् ॥ १२ ॥

पठस्याहो ¹असृक्षतेत्येका स्यात् । बहिष्पवमान ऋद्ध-
नियमार्थमेतदिति ॥ १२ ॥

८८३. गायत्रं गायत्र्या आश्वमैडं बृहत्या गोष्ठो वा ॥ १३ ॥

माध्यन्दिने पद्यमाने गायत्र्या गायत्रमेकमेव साम स्यात् ।
बृहत्यामैडमाश्व स्यात् । गोष्ठो वा साम । अपूर्वविधिरय,
अप्राकृतत्वात् आश्वगोष्ठयोरिति ॥ १३ ॥

८८४. ²अयारुचेति गायत्रपार्श्वमार्भवः ॥ १४ ॥

अयमप्यपूर्वविधि ॥ १४ ॥

तदिदमुत्सर्जनद्वय आवा एते सवत्सर व्याययन्तीति खण्डेन
ब्राह्मणे दक्षितम् । तत्रैव खण्डे अहरुत्सर्गे तृतीय प्रकार विधाय
तस्याह्ने स्थाने सवनत्रयतुल्य ⁴पशुविहित । तत्र शाखान्तरीय
विशेष दर्शयति—

८८५. सवनविध पशुकुर्वन्तुत्तममभिप्लवं पञ्चाह कुर्या पशुस्थाने
सवनविधः पशु ॥ १५ ॥

ब्राह्मणोक्तसवनतुल्य पशु कुर्वन्तुर्थेऽभिप्लवे पञ्चाह
कृत्वा पशुस्थाने पशु कुर्यादिति ॥ १५ ॥

तत्रैव विकल्पमाह—

८८६. ⁵प्रथम वाभिप्लव पञ्चाह कृत्वा मासान्ते सवनविधः
पशुः ॥ १६ ॥

1 इ एकस्या बहिष्पवमानः । ऋद्ध नियमार्थमेतत्तुत्रम् ।

2 ता वा 16 16 8 । 3 ता वा 5-10 1 । 4 ता-वा 5 10-

9 10 11 । 5 इ प्रथम वाभिप्लव पञ्चाह इ वा सामान्ते

सवनविध पशु ।

प्रथममभिप्लव पश्चाद् कृत्वा षष्ठ लोपयित्वा तदनुग्रहाय
भासान्ते पशु कुर्यादिति ॥ १६ ॥

८८७. सर्वानूनानेके ॥ १७ ॥

एके शाखिनः सर्वान्भासानूनानेव ध्रुवते । त्यक्तस्याहो-
ऽनुग्रहाय सवनविध पशु. न कार्यः । किन्तु त्यक्त तत् त्यजेदे-
वेत्यर्थ. ॥ १७ ॥

तेषां शाखिनामुत्सर्गप्रकारमाह—

८८८. प्रथमं चाऽभिप्लवपश्चाद् कुर्षुः ॥ १८ ॥

स्पष्टम् ॥ १८ ॥

८८९. अहनी वा समस्येषुरभिप्लवपृष्ठयोस्सन्निपातिके ॥ १९ ॥

सन्निपाते भव सान्निपातिक, ते द्वे अहनी समस्येषुः ।
एतदुक्तं भवति, चतुर्थाऽभिप्लवस्य षष्ठमह पृष्ठस्य प्रथममहः
एकस्मिन्नवदिधसेकुर्यात् । सोऽयमहर्द्वयसमासोनाम उत्सर्ग
इति ॥ १९ ॥

८९०. अभिप्लवयोरुत्तमे ॥ २० ॥

उत्तमे-द्वादशे मासि, अभिप्लवयोरेव सान्निपातिक अहर्द्वयं
समस्येषु । पृष्ठसन्निपाताभावादिति ॥ २० ॥

एवमूनकारिणामुत्सर्गिणा दीक्षायामविशेषमाह—

८९१. तथासत्येकादश्यां पृष्वपस्यदीक्षित्वात्रयोदशदीक्षाः कुर्यान्
॥ २१ ॥

त्रयोदशदीक्षाकरणं किमर्थमिति निदानं मृग्यम्¹ ॥ २१ ॥

८९२. सप्तदश वा ॥ २२ ॥

सप्तदशदीक्षाकरण सर्वेषामेव मासानां पूर्वपक्षे समाप्त्यर्थ-
मिति ॥ २२ ॥

८९३. व्यत्यासं वा पूर्णानान् ॥ २३ ॥

आद्यो मास. पूर्णं स्यात् । द्वितीयो मास ऊनः स्यात् ।
एवमेव व्यत्यासमुत्तरानपि मासान् कुर्यादिति ॥ २३ ॥

८९४. ऊनपूर्णांनावृत्ताञ्चालङ्कारानिनः ॥ २४ ॥

आवृत्तेषु भासेषु विपरीतो व्यत्यास, प्रथम. ऊनः कार्यः,
द्वितीय पूर्ण इति ॥ २४ ॥

८९५. एकाष्टकादीक्षिण उपसर्गिणः ॥ २५ ॥

ये त्यक्तमह. पुनरुत्पृजन्ति-सचनविधेन पशुना त्वीकूर्वन्ति
त उपसर्गिण इत्युच्यन्ते । त एकाष्टकाया दीक्षेरन् । ये पुनः
त्यक्तमह सर्वथोपेक्षन्ते तेषा पूर्वमेवोक्तम्, तथासति एकादश्यां
वी²क्षित्वेत्यादि ॥ २५ ॥

८९६. ते तृष्णीमेव³ त्रिंशमहरासीरन् ॥ २६ ॥

त्रिंशतोऽङ्गा पूरण त्रिंशमहरित्यन्त्यमहरुच्यते । तस्मिन्न-
हनि तृष्णीमेवासनम् ॥ २६ ॥

1. इ पुस्तके सू 2] स्यात्वा - त्रयोदश दीक्षाकरण किमर्थं? विपुक्त
पूर्वस्य स्वरसाम्यो मासान्त्यस्य पूर्वपक्षेसमर्थम् । यदि ग्रहतिवत् द्व्य-
शदीक्षास्य, तदावीनसो स्वरसाम्यापूर्वार्धेऽप्येतन्महरनाथात्प्राप्तपद्येत ।
ततश्च पूर्वपक्षमात्रा यन्त्रिसपदान् इति प्राप्नोस्त (ता.वा-5-9-14)
न सिद्धयति ॥ 2. डा-8-4-2 ।

3. इ एकत्रिंशमहरासीरन् ।

८९७. सवनविधेन वा पशुना यजेरन् ॥ २७ ॥

अथवा सवनपशुः कार्यं इति ॥ २७ ॥

अथोपसर्गिणामूनकारिणाञ्च साधारणमाह—

८९८ *अध्वर्युर्वहवृचैः समपकृत्वा दीक्षेरन्नेन अविलोपोभवतीति
भवतीति ॥ २८ ॥

अध्वर्यवस्तु बहुप्रकारानुत्सर्गिणाह^१ । पडहैर्मासान्
सपाद्याहृतसृजन्तीति । तेन तै समय कृत्वा तदुक्तमस्मद्भुक्त
वैक प्रकार निश्चित्य दीक्षादिक कुर्युस्तथा मति कर्माविलोप
सिद्धयतीति ॥ २८ ॥

**इत्यष्टम पटले चतुर्थः खण्डः

कल्पोक्त ब्राह्मणोक्तञ्च यथावदवधारयन् ।

अष्टम पटल व्याख्यात् धन्वी मेधाविना प्रिय ॥

अष्टम पटल समाप्त

अथ नवमः पटलः

प्रथम खण्ड

अथ पृष्ठपडहे प्रत्यह पृष्ठस्तोलकाले कर्माणि वक्तुमुपक्रमते—

८९९. पृष्ठे रथमतिवहेषु पश्चात्प्राञ्च दक्षिणतोयोदञ्चं वहिर्वेदि
रथन्तरस्य स्तोत्रे ॥ १ ॥

*अध्वर्युर्वहवृचै इति क पुस्तके ।

**खण्डचतुष्टयात्मक अष्टम पटल नास्ति लाटघायने ।

१ ब्राह्मण-धो-24 7 23 24 । सांख्य-धो 13-20 । तै-
7 5 6, 7 । 2 तै-त-7 5 6, 1 ।

वहिवेदि पश्चात्सन्त रथं प्राञ्च वहेयु, अथवा दक्षिण-
त स्थित उदञ्च वहेयु इति ॥ १ ॥

९००. बृहतो दुन्दुभिमाहन्पु। ॥ २ ॥

बृहतस्तोत्रे दुन्दुभिघोष कुर्युरिति ॥ २ ॥

९०१. उपवाजयमाना वैरूपेण स्तुवीरन्नुपवाज्यमाना वा ॥ ३ ॥

उपवाज नाम व्यजनेन वातोत्पादन, तत् कुर्वन्त स्तुवीरन्,
यजमानपुरुषैर्वीज्यमाना वा स्तुवीरन्निति ॥ ३ ॥

९०२. वाचयित्वा यजमान वात, वात आवात्विति तृचेनानु-
मन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

यजमानवाचनानन्तर व्यजनोत्पादित वात, वातआवा-
त्विति तृचेनानुमन्त्रयेतेति ॥ ४ ॥

९०३. वैराजस्य स्तोत्र उपाकृत उपर्यनृशकलनिधाय तृषे च
तस्योपरि तिरश्चीमरणिनिधायाम्बात्म प्रजननं कृत्वा त्रिः
प्रदक्षिणमभिमन्थेत् गायत्र छन्दोऽनुप्रजापस्व त्रैष्टुभं जागत-
मानुष्टुभं वैराजमितिगौतमः ॥ ५ ॥

उद्गातुरुहूपरिष्ठादन्वञ्च शकल निधाय तथैव स्तोत्रो-
पाकरणार्थे तृषे वहिपी च निधाय शकलस्योपरिष्ठात् तिरश्ची-
मरणिनिधाय प्रजननमुत्तरारणिमभ्यात्म उपरिष्ठात् कृत्वा
मन्थेत्, मन्त्र पञ्चकेन । त्रैष्टुभमित्यादिषु छन्दोऽनु प्रजापस्व
इत्यनुपङ्गात्, पञ्च मन्त्रा इति ॥ ५ ॥

९०४. *चतुर्भिरिति धानञ्जयः ॥ ६ ॥

*वैराजमिति हित्वा शिष्टैश्चतुर्भि इत्यर्थः ।

९०५. *त्रिमिरिति शण्डिल्यः ॥ ७

९०६. अरण्योऽस्मन्धानमालभ्योपजिघ्रेत् पाणी,¹ तेजोसि तेजोमयि
घेहीति ॥ ८ ॥

स्पष्टानीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

९०७. मथ्यमाने स्तोमं युञ्ज्यात् ॥ ९ ॥

मथ्यमानेऽग्नी स्तोमयोगविधानात् मथनोपक्रममात्र उद्-
गातुरिति गम्यते ॥ ९ ॥

९०८. जाते स्तुवीरन् ॥ १० ॥

९०९. वाचयित्वा यजमानं पुनरूर्जानिवर्तस्व पुनरग्ने इषायुषा
पुनर्नः पाद्वहसः । सहरय्या निवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया
विश्वप्सुष्या विश्वतस्सरीत्यनुमन्त्यामिजुहुयात् ॥ ११ ॥

स्पष्टे ॥ १० ॥ ११ ॥

९१०. तदुचतं ब्राह्मणेन ॥ १२ ॥

'प्रेढो अग्ने दीदिहीति मन्त्रेण होमो वा²ह्यणेन विहित
इति । अत्रासिप्रहरणमाध्वर्यव, सूत्रकारेणोद्गातुर्विधानाभावा-
दिति ॥ १२ ॥

९११ स्वाहाकारेणोत्तराम् ॥ १३ ॥

केवल स्वाहाकारेणोत्तरामाहुति जुहुयादिति ॥ १३ ॥

९१२ अपस्तावका उपनिधाय गद्धानाम्नीभिःस्तुवीरन् ॥ १४ ॥

**अवकायुक्ताः सावका इति ॥ १४ ॥

*आनुष्टुभ वंराज हिंसा तिभि इत्यर्थः ।

**अवका - शैवाला ।

११३. यो यः मामाङ्गं ब्रूयात्स उदघोषं जनयेत् ॥ १५ ॥

यो यः सामाङ्गं प्रस्तावादिकं ब्रूयान् स उदके घोष
जनयन् ब्रूयादिति ॥ १५ ॥

११४. *वाचयित्वा यजमानं ता निनयेदास्तावे अनाधृष्टासि
तान्त्वा सोमो राजाऽवतु यामपीषा उपतिष्ठन्त आपो ये
शाक्यरा ऋषभा ये स्वराजस्ते अर्पन्तु ते वर्षन्तु ते कृष्व-
न्त्वपमूर्जे रायस्पोषं दद्विदेयेति समन्यायन्तीति वा 'समुद्रं
वः प्रहिणोमीति वा ॥ १६ ॥

आस्तावे - स्तुतिसमीपदेश इति ॥ १६ ॥

११५. सर्वैर्वा ॥ १७ ॥

सर्वैर्वा पूर्वोवर्तं मन्त्रैः निनयेत्, न विकल्पितैरित्यर्थः ॥

११६. अष्टीवतोरवका उपोहेरन् ॥ १८ ॥

यथा स्वं + अष्टीवतोः कटिप्रदेशयोः अवका उपोहेरन्
वाससोऽभ्यन्तर इति ॥ १८ ॥

११७. छदिपि वर्षकामोष्पासयेदिति शाण्डिल्यः ॥ १९ ॥

अवका इत्यनुवर्तते, निदध्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

११८. गोष्टे पशुकामः ॥ २० ॥

११९. सभायां यज्ञस्कामः ॥ २१ ॥

१२०. इमशानेऽभिचरन् ॥ २२ ॥

स्पष्टानि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति प्रथमः खण्डः

*इदं, सूत्रत्रयात्मकं लाटचायने ।

+अष्टीवतोः - जानुभ्यामुपरि इत्यग्निस्वामी ।

अथ द्वितीयः सण्डः

१२१. वास्वन्तीयस्तोत्रे घेनू संवाशयेयुः दक्षिणतः कृत्वोत्तरतो
वत्सान् ॥ १ ॥

पठेऽहनि वास्वन्तीय पृष्ठ, तत्स्तुतिकाले घेनू संवाशयेयुः ।
कथमित्याह - दक्षिणतो वहिर्वेदि घेनू कृत्वा, तासां, सदसो
वहिव्येद्युत्तरतो वत्सान् कृत्वेति । वत्सं पृथक्कृतानां घेनूनां
यथा शब्दो जायते तथा कार्यमिति ॥ १ ॥

१२२ पूर्वेण सदस संमृज्य पश्चिमेनाग्नीद्धीयमुदीचीरत्यजेयुः ॥ २ ॥

सदस पुरस्तात् घेनूर्वत्साश्च समृज्य पश्चिमेन आग्नी-
द्धीयमुदीची घेनूरत्वालयेमुरिति ॥ २ ॥

१२३. वाचयित्वा यजमान गोनामभिरनुमन्त्रयेत् हव्ये काम्ये
चन्द्रे, घोत्रे, इडे रन्ते जुष्टे घनरि मयि वो रायः श्रयन्तामिड
एक्षदित एहि जुष्टे जुष्टन्ते गमेयमुपहृता उपहव वोऽशीयेति ॥ ३ ॥
गोनामभि घेनूरनुमन्त्रयेतेति ॥ ३ ॥

१२४. सहर्षभा इति वा ॥ ४ ॥

१२५. उभाम्या वा । ५ ॥

सण्डे ॥ ४ ॥ ५ ॥

१२६ अद्भिश्चेदुपाकुर्वन्ता निनयेदास्तावे, आपोद्विष्टीयामिः ॥ ६ ॥
यशश्चर्यवोऽद्भि स्तोत्रमुपाकुर्वुं तदा स्तोत्रसमाप्ती स्तुति-
देशे ता अपो निनयेदिति ॥ ६ ॥

१२७ पठेऽहनि संस्थितेऽग्रहुवादिनः स्युः ॥ ७ ॥

अग्रहुवादिन इति बहुभाषण न कुर्वुरिति ॥ ७ ॥

९२८. नचाधीधीरन्नोत्तरस्याद् उपाकरणात् ॥ ८ ॥

उत्तरस्याह उपाकरणात्पूर्वं स्वाध्यायाध्ययनमपि न कुर्युरिति । वाग्देव्या श्रमापनोदनार्थमिति ॥ ८ ॥

९२९. सर्पिर्मधुभ्यां ऋत्विजोभोजयेत् अहीनेष्वन्यतरेण वा ॥ ९ ॥

पृष्ठेहनि संस्यते सर्पिर्मधुभ्या व्यञ्जनभूताभ्यां ऋत्विजो भोजयेदन्यतरेण वा ॥ ९ ॥

९३०. सर्पिषैव तृतीयसवने सत्रेषु ॥ १० ॥

सत्रेषु सर्पिषैव भोजयेत् निषिद्ध मध्वशनं दीक्षितानामिति भावः । अत्र ब्राह्मण - 'न बहुवदेत्तान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रब्रूयान्मधुवाऽऽशयेत् घृतं वेति ॥ १० ॥

९३१. एतस्यान्यतरस्मिन् द्व्यहेऽतिग्राह्याणां भक्षयेयुः स्तुत्वा पृष्ठेन ॥ ११ ॥

एतस्य-पडहस्यान्यतरस्मिन् - पूर्वस्मिन् द्व्यहे-उत्तरस्मिन्-स्त्व्यहे वा, पृष्ठेन स्तुत्वाऽतिग्राह्यभक्षणमिति ॥ ११ ॥

९३२. विपुवद्भवतोश्च ॥ १२ ॥

विपुवति महाव्रते च पृष्ठेन स्तुत्वा भक्षयेयुरिति ॥ १२ ॥
अथ भक्षणस्य मन्त्र कालञ्चाह—

९३३. *त्रिष्टुप्छन्दमा पूर्वं चमत्सेम्यः ॥ १३ ॥

गतम् ॥ १३ ॥

*ग्राह्य-अतिरिक्ताः प्रकृतेभ्यः, गृह्यन्ते इति अतिग्राह्याः ॥

**एतत् सूत्रं द्विवा निर्दिष्टं लाटघायने ।

९३४. अन्यत्र चैतस्मिन् काले यानाहरेद्युः ॥ १४ ॥

अन्येष्वप्यहसु एतस्मिन् पृष्ठतस्तुत्यनन्तरकाले यान्
ग्रहानाहरेद्यु तानपि त्रिष्टुप्छन्दसा भक्षयेदिति ॥ १४ ॥

९३५ सह धर्मः सर्वत्र शृष्ट्यः स्यात् ॥ १५ ॥

न केवल गवामयने, यत्र पृष्ठघो भवति तत्र सर्वत्र यथो-
क्तै धर्मे अन्वितो भवेत् पृष्ठघ इति ॥ १५ ॥

९३६ दशमत्रते च ॥ १६ ॥

तथा दशरात्रस्य दशममह अविवाक्य च महाव्रतञ्च
सर्वत्र यथास्व वक्ष्यमाणे धर्मे अन्विते स्याता, न केवल गवा-
मयन इति ॥ १६ ॥

९३७ अभीवर्तस्तोत्रीरानाभिप्लविकान् पृष्ठ्ये शसयेत् ब्राह्मणा-
च्छसिना कालेषर्चोऽच्छावाकेन सर्वत्र यथा पवमाने
स्याताम् ॥ १७ ॥

यदा पृष्ठ्ये षडहे भाध्यन्दिने पवमाने कल्पकारोक्ते
अभिवर्तकालेये स्याता, तदानीमभीवर्तस्तोत्रीयानाभिप्लवे
कृतान् '१'तवोदस्य मृतीयह' इत्यादीन् षट् प्रगाथान् क्रमेणैकैक
पृष्ठ्ये शसयेत् । तत्र ब्राह्मणाच्छसिनाऽभीवर्तस्य शसयेत्, काले-
यस्याच्छावाकेन । तत्र प्रथमद्वितीययोरह्नौर्नोधस श्येतयो ब्रह्म-
साम्नोरभीवर्तस्य च समानस्तोत्रीयत्वात्पृथगनुशसनम् । तृती-
यादिष्वेव पृथगनुशसनम् । तद्यथा २वयधत्वा सुतावन्त इति ।
एव शस्त्वा आत्वासहस्रमाशतमित्यनुशसयेदिति ॥ १७ ॥

१ इ-ये ८-४८ १ ता-वा-११ ४ ६ । २ ता-वा-१२ ४ ३ ।

९३८ ¹सर्वत्रेन्द्रकृतु ब्राह्मणाच्छसिनोर्ध्वं विपुवतः प्रागतिरात्रात् १८
विपुवत ऊर्ध्वं सर्वेषु अहं सु प्रागुदयनीवातिरात्रादस्तूय-
मानमपि इन्द्रकृतुन्नवाभरेति प्रगाथ ब्राह्मणाच्छसिनाऽनुशसये
दिति ॥ १८ ॥

इति द्वितीय खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

९३९. विश्वजिति वैराजेधर्मान् कुर्यात् ॥ १ ॥

सर्वपृष्ठो विश्वजित्, तत्र वैराजे पृष्ठे अग्निमन्थनादि
धर्मान् कुर्यात् । ननु च, षडहप्रयुक्ताधर्मा कथं विश्वजिति
स्युः ? उच्यते—एकत्र कर्तुं षण्णा पृष्ठानां सन्निपात २ होतुः
पृष्ठस्थान प्रयोगश्च धर्मनिमित्त इति मन्यत इति ॥ १ ॥

९४०. इतरेष्वपि पृष्ठेष्वर्चाचार्यमतिः ॥ २ ॥

पृष्ठसन्निपात एव धर्मनिमित्त, न पृष्ठस्थाने प्रयोग ।
तेन विश्वजिति रथन्नरादिष्वपि तत्तद्वर्मा स्युः । एतेन सर्व-
पृष्ठोऽन्तोर्धामो व्याख्यात इति ॥ २ ॥

अथ दशरात्रस्य सप्तमेऽहन्यार्धवे पद्यमाने गायत्र्या गायत्र
मौक्षमिति सामद्वय ब्राह्मणविहितम् । अत्र शाखान्तरविहित
सामद्वय आहृत्य समुच्चिन्धन् स्तोमातिरेकप्रसङ्गात्तद्वीणि
सामान्येकर्त्तानि करोति—

९४१. सप्तमेऽहन्यग्नेरर्कोऽद्वयद्वैडं च सोमसाम मौक्षस्य
पूर्वयोः ॥ ३ ॥

1 ता प्रा ४७२ । 2 इ हेतु । 3 इ इत्याचार्यमतिः ।

अन्त्यस्त्रोत्रीयायां मीक्षंभृत्वा ततः पूर्वयोः इतरत्सामद्वय-
मित्येवं सामतृचं कुर्यात् । गायत्रंतु तृचे कुर्यादिति भावः ॥ ३ ॥
प्रकारान्तरमाह—

९४२* मौक्षसोमसाम सामनी ॥ ४ ॥

अत्र गायत्रमौक्षाभ्यामेव स्तोमसंपत्तेः ब्राह्मणनैरपेक्ष्याच्च
शाखान्तरोपसंहारो वैकल्पिक उक्त इत्याहुः । तथा निदान-
कारः** सप्तमेऽहन्यग्नेरर्कः कृताकृतो भवति, अग्राह्यणविहित-
त्वादिति । सूत्रद्वयमपि †द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येणेत्य-
स्यापवादः ॥ ४ ॥

९४३. साकमश्वेडानां संक्षारी व्यनिहरन्त्येके ॥ ५ ॥

अथाष्टमनवमयोरह्नो. माघ्यन्दिने पवमाने साकमश्वं
श्वेडानां संक्षारश्च इति क्रमेण सामद्वयं †विहितम् । तयोर्व्यंति-
हारमेके शाखिन कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

९४४. सुरूपकौश्रे एकर्चयोरेके ॥ ६ ॥

*सोमसामनी गायतस्योत्तरयोः अग्नेरर्कंस्तिनृप्त्विति वा
अथवा गायत्रमेकत्वे कृत्वा तस्योत्तरयोः मौक्षसोमसामनीकृत्वा
तस्मिन्नेव तृचे अग्नेरर्कंस्तिनृप्त्तु कुर्यात् । अरण्येगेयमिदमपिब्र ।
इत्यान्नस्याभिभाष्यम् ।

**यथा वैतदग्नेरर्कः सप्तमेऽहनि कृताकृतः इति समापद्यन्ते
दशमेऽहनि सामानि, इति निदानसूत्रे पटल-९-ख-५ ।

1. सा-१६-२-२६ । 2. ता-सा-१४-१-१७; ता-सा-१५-२-१४ ।

*अष्टमेऽह्न्यार्भवे पवमाने षोडशसामानि विहितानि ।
तेषु स्तोमातिरेकप्रसङ्गादवश्यं द्वावेकचौ कायाँ । तत्र द्विप्रभृतीन्
ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येणेति वचनात् ऐपिरद्वैतयोः एकर्चाकरण-
मिति स्वपक्षः, पक्षान्तरस्तु स्वरूपक्रीञ्चयोरेकर्चाकरणमिति ॥६॥
अथ नवमेऽह्न्याह—

९४५. नवमस्य ज्यौतिष्टोमः पर्यासस्तामनिक इत्येके ॥ ७ ॥

नवमस्य यहिष्यवमाने तृच उत्तमो भवतीति ^१ग्राह्यणम् ।
कः पुनरसौ तृच इति न ज्ञायते, तत्र अध्ययनाभावात् । तत्रेद-
माह—ज्यौतिष्टोमसंबन्धी पर्यास स्यात्, सप्तमाहस्संबन्धीवेति ।
पर्यासशब्दोत्र उत्तमवचनः उत्तमस्तृच इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र ग्राह्यणे माध्यन्दिने पवमाने गायत्र्या सामाष्टक
विधाय ^२परीतोपिञ्चतासुतमिति बृहत्यां एकादश सामानि
विहितानि, तद्यथा; पृष्ठ, कील्मलर्वाहप, अर्कपुष्पं, दैर्घश्रवस,
वैषश्वं, आभीशवं इति षट् ग्रामेगेयानि । देवस्थान सकृति,
भर्गोवश इति चत्वार्यरण्ये गेयानि । ^३ततो वासिष्ठमित्येकादश ।
^४असाविसोमो अरुपो वृषाहरिरिति जगत्यां सामद्वयं विहित ।
दीर्घतमसोर्कः सामराज इति ^५सामद्वयं विहितम् । तत्र सर्वेषां

*सूत्रं-६ ड.पाठे— अष्टमेह्न्यार्भवे गायत्र्यां सुरूपं, अनु-
ष्टुभि क्रीञ्चं ग्राह्यणे विहित (ता-ब्रा-१४-११-१०, २९) ।
त एव एकचैस्यातां, न त्वैपिरद्वैतादिति । केचिद्विपर्यास एव ।
स्वपक्ष द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येणेति वचनादिति ॥

1. ता-ब्रा-१५-१-१२ । 2. ता-ब्रा-१५-३-२ । 3. ता-१५-२-१८ to
३३ । 4. ता-ब्रा-१५-३-३४ । 5. ता-ब्रा-१५-३-३४, ३५ ।

इति पठस्याह्नोरूपं प्रथममारभेत्, पञ्चमस्येत्येवं नवर्चो तु ऋचः
प्रतिलोमाः स्युः । ¹उवास्मैनायतानर इत्युपक्रम्य अस्यप्रत्नामनु-
द्युतमेवमन्तम् । कुत एतत्? अनुरूपैः प्रत्यवयन्ति, यथा² अभ्या-
ह्ला प्रत्यवरोहेत्तादृक् तदिति ॥ १५ ॥

१५४. प्रातिलोम्यविधानादिति सर्वत्र ऋचा इति धानञ्जयः ॥ १६ ॥

नवर्चोऽपि ऋचा एव प्रतिलोमाः स्युः । न पुनः ऋच
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१५५. यथाधीतं नवर्चमिति शाण्डिल्यायनः ॥ १७ ॥

नवर्चो³नेय प्रातिलोम्यमिति मतान्तर । कुतः? नवर्चो
भवतीत्येतावन्मात्रं श्रुतेरिति ॥ १७ ॥

१५६. सर्वत्रर्चः प्रतिलोमा इति शाण्डिल्यः ॥ १८ ॥

अनुरूपेषु नवर्चेषु ऋच एव प्रतिलोमाः स्युः, नपुनस्तृचा
इत्यर्थः⁴ । तेन पवस्वेन्दो वृषासुत इति द्वितीयस्याह्नोरूपं प्रथम-
माहृत्य प्रतिलोमाः ऋचः कुर्यात्, एवं क्रमेण उत्तरेषामपीति ।
अत्र ब्राह्मण - ⁵प्रजापतिं वा एतेनाह्ला परिवेषिषतीत्यादि ।
तस्यायमर्थः-अस्मिन्नह्नि ऋत्विजां कर्तव्यस्य विस्मृतौ न केन-
चिद्विवाच्यं, तथा मतिं विस्मरदोषोद्भावनेन प्रजापतेर्भोजन-
विघ्नः कृतः स्यादिति । एष दोषमुक्त्वा पुनरपि ⁶तदुव्यववद्य-
मित्यादि । तस्यायमर्थः यथाअतिथेर्भोजनार्थमन्नमपथेनाह्नीयमाणं

1. शा-8-2 29 । 2. ता-शा-15-7-6 । 3. इ नारायणः ।

4. इ पुस्तके इत्यर्थं इत्यनन्तरमेव तथा च ब्राह्मणमित्यादि ।

5. ता-शा-15-7-3 । 6. ता-शा-15-7-4 ।

प्रतिषेधति, एव कर्तव्यस्य विस्मृतो विवेचनेन प्रतिबोधनं कार्यमिति ॥ १८ ॥

तत्र च ^१यावत्पुण्ड्रपुष्पावतीं वाचं, संपाद्य विब्रूयुरिति ब्राह्मणं, तद्वधाचष्टे—

९५७. अप्रतिभामेतस्मिन्नदनि अनुष्टुम्भार्त्रा कृत्वाऽचक्षीरन् ॥१९॥

कर्तव्यस्य विस्मृतिरप्रतिभा, तामनुष्टुप्परिमितां वाचं कृत्वा विब्रूयुः, अप्रतिभां निरस्य, कर्तव्यं स्मारयेयुरित्यर्थः । तत्र मन्त्रस्याप्रतिभाने, यद्विमन्त्रोऽनुष्टुप्स्यात् तदा तं कृत्स्नं मन्त्रं पठेयुः प्रतिबोधनाय ॥ १९ ॥

अथ यदि छन्दोन्तरं तत्र प्रकारमाह—

९५८. *ज्यायसि छन्दसि लुंपेपुरक्षराणि ॥ २० ॥

अनुष्टुभो ज्यायसिछन्दसि, त्वामिद्विह्वामहे इत्यादी अप्रतिभाने द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रे पठित्वा विरमेयुः । तत ऊर्ध्वमप्यप्रतिभाने शिष्टं पठित्वा पुनरपि तं मन्त्रं अनुष्टुम्भात्तमभ्यस्येयुरिति ॥ २० ॥

९५९. कनीयस्यभ्यस्येयुः ॥ २१ ॥

अनुष्टुभः कनीयसिछन्दसि गायत्र्यादीं कृत्स्न पठित्वा पुनरपि गायत्र्याः पादमपेक्षितमभ्यस्येयुः अनुष्टुप्कवार्यमिति ॥ २१

९६०. **वाचैव विब्रूयुरिति धानञ्जयो^३वागनुष्टुपितिहि ब्राह्मणं भवतीति ॥ २२ ॥

*९५८, ९५९ एकीकृत लोट्वायने ।

**इदं सूत्रं लोट्वायने नास्ति ।

1. ता. वा. 15-7-5 । 2. ता. वा. ११-१-१ । 3. ता. वा. १० ३-११ ।

वाचैव विवचन कार्यम् । नानुष्टुवादरणीयेति मतान्तरम्
तथाऽऽश्वलायनोप्याह^१— + संशये बहिर्वेदि स्वाध्यायप्रयोग इति ।
कर्मविस्मरणे अनुष्टुभाश्लोकेन विवाच्यम् । तथा—

‘पृष्ठहोमस्त्वया कार्यस्तदनन्तरमृजत’ ।

तत्रश्चस्तोमयोगः स्यात्ततस्तोत्रं ततोऽजपः ॥ इति ॥ २२ ॥

९६१. + अग्निष्टोमसाम्ना स्तुत्वा प्राङ्पत्नीसंयाजेभ्यो यदेभिः प्रसृते
पराद्धर्षं व्रजितं स्यात् । तद्गत्वा प्रत्यावृज्य मनसानुत्साहे
हुतेषु पत्नीसंयाजेषु गार्हपत्य उद्गाता जुहुयात् ^२उपसृज-
न्धरुणं मात्रे मातरं धरुणोदपन् रायस्पोपमिषमूर्जमस्मासु
उदीधरन् स्वाहेति पूर्वां स्वाहाकारेणोचराम् ॥ २३ ॥

प्रसृत नाम बहिर्वेदिसञ्चारप्रदेशः । तत्र यदेभिर्यजमानं
पराद्धर्षं परस्वण्ड-अर्घोत्तरं प्रव्रजित-गतं भवेत्तावन्तं प्रदेशं
गत्वा प्रत्यावृज्य जुहुयादित्यन्वयः । मनसानुत्साह इति गम-
नाशवती मनसैव गमनागमनं भावयेत् इत्यन्तं प्रदेशं गतोऽस्या-
गतीस्मीति चेति ॥ २३ ॥

इति तृतीयः खण्डः

+ यदि कस्यचित् कर्तुः स्वपदार्थकरणे अज्ञानं, संशय-
विपर्ययाः स्युः तदा बहिर्वेदि स्थित्वा तस्य अज्ञानाद्यपनयार्थं
अध्ययनेन अन्येन वा स्वाध्यायप्रयोगः कर्तव्य इति नारायणवृत्तिः ।
[मुद्रितपुस्तके पृष्ठ ३५३]

+ एतत् सूत्रं लाटपायने द्विधा प्रणीतम् ।

अथ चतुर्थः खण्डः

९६२. आहवनीयं *गत्वाऽयं सहोहा इति त्रिरुद्राता गायेत् ॥ १॥
होमानन्तरं आहवनीयमौत्तरवेदिकमग्निं गत्वा गायेदिति ॥

९६३. निधनमित्रावनुपेयाताम् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

९६४. *अग्निदक्षिणमावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रविशेयुः ॥ ३ ॥

गानङ्कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य प्रविशेयुरिति ॥ ३ ॥

९६५. **यदाऽध्वर्युर्गुह्याकूर्पादथमानसेन स्तुवीरन् ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

९६६. आयंगौः पृथिनरकमीदिति गायत्रेण ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥ ५ ॥

९६७. पृथक् स्तोत्रीयाभ्यो हिंकारम् ॥ ६ ॥

प्रतिस्तोत्रीयमुपक्रमे हिंकार्य गायेत् इति ॥ ६ ॥

९६८. त्रिकेणस्तोमेनाऽस्तोमयोगाऽयजमानवाचनाऽकुशावि-
धानेन ॥ ७ ॥

स्तोमयोगरहितेन यजमानवाचनरहितेन कुशाविधान-
रहितेन च त्रिकेणस्तोमेन स्तुवीरन्निति ॥ ७ ॥

*'आहवनीयं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्तः' इति लाट्यायने अधिकम् ।

*एतत् सूत्रस्थाने—'यजमान सञ्चरेण गत्वा पूर्वया द्वारा
सदः प्रविशेयुः'—इति लाट्यायने ।

**अत्र सूत्रचतुष्टयं लाट्यायने एकं सूत्रम् ।

९६९. प्रतिहारवेलायां प्रतिहर्ताऽपान्पात् ॥ ८ ॥

अपान उच्छ्वास इति ॥ ८ ॥

९७०. उत्तमां प्रस्तुत्यैवेति होतारमीक्षेत ॥ ९ ॥

स्पष्टमिति ॥ ९ ॥

९७१. *सर्वमेतस्मिन् स्तोत्रे मनसाकुर्युः समीक्षणेन^१ प्रस्तावादि
भक्तीनामुपक्रमश्च समाप्तिञ्च विज्ञापयन्तः स्तुवीस्न् ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

९७२. ^२यदाऽध्वर्युः मर्शं प्रयच्छन् मन्येत तस्य मनसोपहृय
कस्त्वा कमक्षयामीति मक्षयेयुः ॥ ११ ॥

यदाऽध्वर्युः समीक्षणेन भक्षप्रदानं कुर्वन् मन्यते तस्य

मनसा मन्त्रेण भक्षयेयुरिति ॥ ११ ॥

९७३. ^३ब्रह्मोषं वदन्तीति ॥ १२ ॥

श्रुत्युपादानमेतद्ब्रह्मपाठपानार्थमिति ॥ १२ ॥

तद्ब्रह्मपाठे—

९७४. गायत्रीं त्रिर्भूयुरिति धानञ्जयः ॥ १३ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यमित्येषा गायत्री, सा हि साक्षात् ब्रह्मण
प्रतिपादिका स्वयञ्च बहुवेदाना ह्यसौ माता, तस्या वचन
ब्रह्मोचमिति धानञ्जय ॥ १३ ॥

*यत्किञ्चिदस्मिन्स्तोत्रे पुरस्ताज्जपादि तत्सर्वं मानस
कुर्युः । समीक्षणेन विज्ञापयन्तः, ब्रह्मस्तोष्याम प्रशास्तरित्येत
आरभ्य समीक्षणमात्रेण विज्ञापनं कुर्वन्तः सर्वप्रैषेषु प्रज्ञापनं
मनसैव स्वादित्यैत्यग्निस्वामि भाष्यम् ॥

१ इ पाठे 'समीक्षणान्न विज्ञापयन्तः' इत्येष । २ साष्टपायने-यमध्वर्युः ।
३. सा सा-4-9 12 ।

९७५ चतुर्होतारं अभिप्रैत्यैतदिति गौतम ॥ १४ ॥

चित्ति स्रुक् चित्तमाज्यमिति पञ्चानुवाकाश्चतुर्होतारो-
ऽश्वर्युभिरधीता, तेषां आद्य होता व्याचष्टे । स्तुत्यनुशसनत्वेन
तस्यवचन ब्रह्मोद्यमिति गौतमः । एतदेव देवानां परम गुह्य
ब्रह्म यच्चतुर्होतार इति २तैत्तरीयकमिति ॥ १४ ॥

९७६. तर्कं वा कथयेयुः यथाऽश्वत्रिराश्र इति शाण्डिल्य ॥ १५ ॥

यथाऽश्वमेधे वादिप्रतिवादिरूपेक्षण तर्कयो कथन (तर्क
प्रश्न प्रतिवचने कुर्वन्ति) एवमत्रापि कुर्यु सत् ब्रह्मोद्य-
मिति ॥ १५ ॥

९७७. प्रजापतिं परिवदन्ति ॥ १६ ॥

दुर्लभस्त्व प्रजापते कुराराधश्च, त्वहि पुरुषोत्तमोपि सन्
३स्वमर्यान् मायया छादयसि । तथापि त्वां दशमेनाह्ना वय
गृहीतवन्त, क्वेदाधी गमिष्यसीत्येव परिवादस्तथा च ब्राह्मण,
४आप्त्वेवैन तद्दधाचक्षते तावदापामेनमिति । यथा महावने
मत्तगज उपायेन गृहीत्वा सन्तुष्टाः परिवदन्ति, क्वेदानी दुर्ग्रहो
गूढचारी दुश्चरिन्नस्त्व गमिष्यसीति परिवदन्ति, तादृशमेत-
दिति ॥ १६ ॥

९७८. पापैः कर्मभिरित्येके न स्वधीमहे ॥ १७ ॥

1 इ पुस्तके भाष्य-अत्र तैत्तरीयक, चतुर्होतान् होता व्याचष्टे स्तुत्यनुशसति
शाख्ये (सं भा-2 2 7 3) इति । तथा 'एतद्दे देवानां परं गुह्यं ब्रह्म
यच्चतुर्होतार' इति घ । तेन चतुर्होतान् चित्तिस्रुक् चित्तमित्यादीन्
पञ्चानुवाकान् गनस्यनुशसन रूपामभि प्रैत्य एतद्भाग्य ब्रह्मोद्य यदानीति,
इति गौतमस्य पत्र इति ॥ 2 सं भा 2 2 1-4 ।

3 इ स्वमाप्तान् छादयसीति । 4 तां भा-4 9 14 ।

अथ दशमः पटलः

प्रथमः खण्ड

अथ महाव्रत प्रस्तौति—

१८९ महाव्रतस्य पृष्ठ उपाकृते युक्त्वा स्तोमं परिमादो गायेदिति
भाडितायनः ॥ १ ॥

गायत्र, बृहद्रथन्तरे, भद्र, राजनमिति सामपञ्चक सहस्र
पृष्ठस्तुतिसाधन महाव्रतमित्युच्यते । तद्योगात् ऋतुरपि ।
प्राणेन पुरस्तादाहवनीयमुपतिष्ठन्त इत्यादि ब्राह्मणेन त्रयोदश
परिमादो महाव्रतस्तोत्राङ्गतया *क्लृप्ता, तासां गानकालमाह
सूत्रकार । स्तोमयोगानन्तर गायेत् परिमाद इति, स्तोत्राङ्गतया
प्रयोगकाले †महाव्रतस्य पक्षिणो लोमनखस्थानीयानां †साम्ना
नामधेयमिति ॥ १ ॥

१९० प्रतिगृह्य दृष्ये अयुस्त्वेति गौतमशाण्डिल्यायनौ धा-
नञ्ज्यथ ॥ २ ॥

उपाकरणदशौ प्रतिगृह्य स्तोमयोगमकृत्स्वैव गायेदिति
मतान्तरमिति ॥ २ ॥

*प्राणेन पुरस्तादाहवनीयमुपतिष्ठन्ते प्राणमेव तज्ज-
यन्ति, अपानेन पश्चात् अपानमेव तज्जयन्ति, इत्यादिना
मृदयस्य साम्ना गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते इत्यन्तेन परिमाद तत्त-
दुपस्थानेन तत्तत्फलप्रापकाः इति ब्राह्मणेन विशदतया निरू-
पितम् । (५४-१ to १३)

†साम्ना प्राणादिसाम्नाम् ।

‡ महाव्रतस्येत्यादि ह पुस्तके नास्ति ।

९९१. प्रागेव स्तोत्रोपाकरणादित्येके ॥ ३ ॥

पृष्ठोपाकरणात् पूर्वमेव परिमादो गायेदित्येके ॥ ३ ॥

९९२. दक्षिणेनाग्नीद्वीपं गत्वोत्तरेणाग्निं प्राणप्रभृतिभिरुपतिष्ठन्
तदुक्तं १ब्राह्मणेन ॥ ४ ॥

अग्निशब्देन चित्याग्नेरभिधानमिति ॥ ४ ॥

ब्राह्मणेनैवोपस्थान सर्वमुक्त, तत्र विशेषमाह—

९९३. सर्वाण्युद्गाता सकृत् सकृद्गायेन्निघनमितरावनूपेयाताम् ॥ ५ ॥

सर्वाण्युद्गातैव गायेत् । कथं तर्हि ब्राह्मणे उपतिष्ठन्ते
इति बहुवचन ? इतरयोरपि निघनवचनेऽन्वयात् बहुवचन-
मिति ॥ ५ ॥

९९४. अपिमध्ये निघनयु ॥ ६ ॥

अन्तर्निघनेष्वपि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारी उपेयातामिति ॥ ६ ॥

९९५. आद्यन्तस्तुन्वेषु पदाय पदाय स्तोमेत् ॥ ७ ॥

आद्यन्तस्तोभयुक्तेषु प्राणादिसामसु प्रतिपाद स्तोमेत् ।
त्रिवृदादि स्तोमाभावेन प्राणादीना परिसामत्वाद्यथाऽऽप्यन
गाने प्राप्ते वचनमेतदिति ॥ ७ ॥

९९६. तेनैव प्रत्याष्टव्यं पुच्छम् ॥ ८ ॥

अथ ¹व्रतपक्षाभ्यां पक्षौ उपतिष्ठन्ते इति ब्राह्मणं तत्र प्रतिपक्षं सामद्वये प्राप्ते व्यवस्थामाह । व्रतपक्षयोर्मध्ये पूर्वेण साम्ना दक्षिणं पक्षं उत्तरेण साम्नोत्तरं पक्षम् ॥ ९ ॥

अत्र ब्राह्मणं 'प्रजापतेर्हृदयेनापिकक्ष उपनिष्ठन्ते इति । तत्र द्वावपिकक्षौ भवतः तत्र नियममाह—

९९८. *उत्तरमपिकक्षमुपचिष्टेरन् ॥ १० ॥

³वसिष्ठस्य निह्वेन चात्वालमुपतिष्ठन्ते वैश्वदेव्यामृचि भवतीति ब्राह्मणम् । तत्र वैश्वदेवीमृचं दर्शयति—

९९९ विश्वेदेवा इति ⁵वसिष्ठनिह्वमूहेत् ॥ ११ ॥

ननु च ऊहेदिति वचनमनर्थकं, तस्य अध्ययनसिद्धत्वात् । सत्यमेतत्, वचनोत्तरकालमूहं कृतं इत्याहुः । अन्ये तु विस्पष्टार्थं वचनमित्याहुरिति ॥ ११ ॥

⁶सत्रस्य द्वाधाऽग्नीद्घमित्यादि ब्राह्मणं तत्रोपस्थानदेशमाह—

१०००. चात्वालमुपस्थायोत्तरेणाग्नीद्घीयं गत्वा पश्चात् तिष्ठन्तः ॥ स्पष्टम् ॥ १२ ॥

१००१ तत एव प्रत्यद्गुखा इति धानञ्जयः ॥ १३ ॥

तत एव—चात्वालदेश एव स्थित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रैवाऽऽप्तमितोर्निधनमुपयन्तीति ⁷ब्राह्मणं, किं पुनस्तत्रिधनमत आह—

²दक्षिणे अपिकक्षे उपस्थानाभाव इति जायते ।

1 ता.शा-5-4-3 । 2 ता.शा-5-4-4 । 3 ता.शा-5-4-5 ।

4 ता.शा-5-4-6 । 5 इति पतिष्ठरप शिष्यम् । 6 ता.शा-5-4-7 ।

7 ता.शा-5-4-8 ।

१००२. तस्योत्तमन्निधनमात्^xमितोरूपेयुः ॥ १४ ॥

तस्य सत्रस्यद्वैरुत्तममेव निधनं स्वर्ज्योतिरित्येतत्, यावत् प्राणस्य संयमो भवति तावन्तकालमनुच्छ्वसन्तः आवर्तयेयुरिति, सुवर्ज्योतिस्सुवर्ज्योतिरित्येवं पुनः पुनरिति ॥ १४ ॥

श्लोकानुश्लोकाभ्यां हविर्द्वानि¹ इतिब्राह्मणं तत्र तयोर्देशभेदमाह—
१००३. पूर्वेण हविर्द्वानि पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखाः पश्चादितरेण ॥ १५ ॥

पूर्वेण श्लोकेन हविर्द्वानयोः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखाः स्थित्वा इतरेणानुश्लोकेन हविर्द्वानयोः पश्चात् स्थित्वेश्यर्थः॥१५॥
यामेन मार्जालीयमिति² ब्राह्मणम् । किं पुनर्यामिं कथं वोपस्थानं तदुभयमाह—

१००४. तत एवेश्मभाणाः मार्जालीयं नाकेसुपर्णमिति यत् द्वन्द्वेषु ॥ १६ ॥

हविर्द्वानएव स्थित्वा नाकेसुपर्णमिति³ द्वन्द्वेषु सामसु यत् पठितं यामं तेनोपस्थानमिति ॥ १६ ॥

³आयुर्नवस्तोभाभ्यां सद इति ब्राह्मण तस्य⁴ देशमाह—

१००५. यथा हविर्द्वानि तथा सदः ॥ १७ ॥

^xस्तंभुस्ताने इत्यस्माद्धातोः तीसुन् प्रत्यये उत्पन्नोऽयं शब्दः ।

¹ओहीड, इयाहाउ, ओहीहोश्वा नाकेसुपा इत्यादि ऋण्येगेये ।

1. ता-भा-5-4-10 । 2. ता-भा-5-4-11 । 3. ता-भा-5-4-12 ।

4. द. प्रकारमाह ।

यथा हविर्दाने तथैव सदोष्युपतिष्ठेरन् । सदसः पुरस्तात्
स्थित्वा पूर्वेण साम्नोपस्थानं पश्चादुत्तरेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ ऋष्यस्य साम्ना गार्हपत्यमिति ब्राह्मणं—तस्य देशमाह—
१००६. अन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखा गार्हपत्यमिति घानञ्जय्यः ॥ १८ ॥

स्पष्टम् ॥ १८ ॥

१००७. तस्यैष पश्चात्तिष्ठन्त इति शाण्डिल्यः ॥ १९ ॥

तस्यैष गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखास्तिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र यत्परोक्षं निधनमुपेयु. ह्योतमुखं प्रतिमुञ्चेरन् । यत्प्रत्यक्ष-
मुपयन्तिह्योतमुखमेवापजयन्तीति ब्राह्मणं, तस्यायंमाह—

१००८. इन्द्र प्रभृति प्रत्यङ्निधनमुपेयुः ॥ २० ॥

किं पुनः प्रत्यक्षमिति चेत्तदुक्तं *निदानकारेण, ह्रस्वं
प्रत्यक्षं, द्राघितं परोक्षं अपिवेन्द्रेति प्रत्यक्षं, इन्द्र इति परोक्षं
इत्यादि । ऋष्यास इन्द्र भुङ्ङीतीन्द्रपदप्रभृत्युपरितनानि
सर्वाणि इन्द्रवाचक पदानि संबुध्यन्तानि प्रयोज्यानीति सूत्र-
कारस्याभिप्रायः । इन्द्रप्रभृतीति वचनात्तेनेन्द्रस्तत्सरपूत इति
प्रथमान्तमपोह्य इन्द्रतत्सरपूतेति संबुध्यन्त प्रयोज्यम् । यथा
ऋष्यासइन्द्र मघवन्निन्द्रेति त्रीणि संबुध्यन्तानि, तद्वदिति ।
पुरस्थितस्यैव हि संबोधनमिति संबुध्यन्त प्रत्यक्षमितिभ्य-

*तदुक्तं निदानकारेण दृश्यं प्रत्यक्षं आज्ञापितं परोक्षं ।
अपिवेन्द्रेति प्रत्यक्षं, इन्द्र इति परोक्षमिति सायण भाष्यम् ॥

पदिश्यते । ह्रीतमुखमेवापजयन्तीति स्तुतिवाक्यस्यायमर्थः—
 प्रगल्भोहि महान्तं संबोधयितुंक्षमः, यथा शक्तस्त्वमसि राजन्
 जगतः परिपालन इति । अप्रगल्भस्तु स्वगृह एव परोक्षं कथयति,
 समर्थोयं राजेति । तेन प्रत्यक्षनिधनवचने सति, ह्रीतमुखं-
 सज्जायुक्तमुखं कातरमघृष्टमुखं त्यक्तं भवतीत्यर्थः । सदसि
 प्रगल्भो भवतीति यावत् ॥ २० ॥

इति दशम पटले प्रथमः खण्डः

अथ द्वितीयः खण्डः

१००९. अथ राजानं सन्नाहयेत् ॥ १ ॥

अथोद्गाता राजानं तस्य राष्ट्रस्याधिपतिं क्षत्रियमाहूय
 तस्य कवचबन्धं कारयेदिति ॥ १ ॥

१०१०. तस्य द्व्यवराद्वर्यौ रथावनुयायिनौ स्याताम् ॥ २ ॥

अवरपक्षे द्वौ रथौ तस्य राज्ञो अनुयायिनौ भवत
 इति ॥ २ ॥

१०११. पूर्वैण देवपजनं सन्नक्षरन्नये तस्मात् ॥ ३ ॥

तस्मात् राज्ञोऽन्ये तस्य सचिवाः पुरस्ताद्देवयजनस्य
 स्थित्वा सन्नहनं कुर्युः ॥ ३ ॥

राज्ञस्तु सन्नहनदेशं वक्ष्याम इति—

१०१२. दक्षिणेन परियायुः ॥ ४ ॥

दक्षिणेन देवयजनं राजा राजपुरुषाश्च परिगच्छेयुः ॥ ४ ॥

१०१३. पूर्वैण पत्नीशालामुद्राता गत्वा दक्षिणवेधन्ते प्राचोदर्मा-
 नास्तीर्य तेष्वेनं प्राङ्मुखं उपवेशयेत् ॥ ५ ॥

एनं राजानं प्राङ्मुखमुपवेशयेदिति ॥ ५ ॥

१०१४. अथाऽस्मै वर्माऽभिहरेत् ॥ ६ ॥

अथाऽस्मै राज्ञे कवचमाहरेदुद्गाता सन्निहनार्थमिति ॥ ६ ॥

१०१५. अन्यांवाऽभिहस्तमनुमन्त्रयेतोत्तिष्ठ राजन् परिवर्मास्पद्युक्तो रथो वितथो दैव आरणो विशां राजा ब्रह्मण एधि-
गोप्तेति ॥ ७ ॥

कृत्वेत्यध्याहार्यः । अथवा स्वयं कवचमाहरन्त्यं पुरुष-
मभिहरन्त कृत्वा राजानमुद्गाताऽभिमन्त्रयेत उत्तिष्ठ राजन् इति
मन्त्रलिङ्गात् राजाभिमन्त्रणमेतत्, वर्मं पर्यस्यस्वेति मन्त्रे
पदान्वयः *पर्यासः परिधानं कवचं परिधेहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१०१६. पश्चिमेन परियाहीत्युक्त्वा तेनैव प्रत्यावृज्य उत्तर एनं
वेद्यन्तेऽवस्थाप्य ब्रूयाद्दस्तत्रं वघ्नीष्वोज्यमायुधं कुरुष्व
श्रीनिपूनपकल्पयस्वायस्मयानन्यमेव कश्च चतुर्थमिति ॥ ८ ॥

पत्नीशालायाः पश्चिमेन परियाहीति राजानमादिश्योत्तर-
वेद्यन्त एनमवस्थाप्य ब्रूयाद्दस्तत्रं वघ्नीष्वेत्यादि श्रेयम् । तस्य
चायमर्थः, हस्तो येन द्रायते ज्याभिघातात् सः हस्तसःतं हस्ते
वघ्नीष्व, आयुधं धनुः उज्यं - उद्गतज्यं - आततज्यं कुरुष्वे-
त्यर्थः । श्रीनिपूनयस्मयानुपकल्पयस्व चतुर्थमिपुं स्वयमेव कश्च-
ताम्रमयस्मयं वा कल्पयस्वेति ॥ ८ ॥

* ट षष्ठी धृतवतीमध्वर्योपसृचमास्यस्व (गत-ब्रा-१-५-
२०१) इति पर्यासः ।

१०१७. प्रतिघत्स्वेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥

धनुषि शरं प्रतिघत्स्वेति प्रेष्येदिति ॥ ९ ॥

१०१८. तं प्रतिदधानमनुमन्त्रयेत् वैष्णवावताप प्रतिघत्स्व शुकुं माप-
प्रोष्ठ मोतेतिपप्तत् ब्रह्मणो गुप्त्यै विधृत्यै धारयात्रेति ॥ १० ॥

वैष्णवावतायेत्यादिमन्त्रस्यायमर्थः वीणावान्-प्रवीणः तस्य भावो वैष्णवतं-कोशलं, कौशलाय, शकु-शरं प्रतिघत्स्व, न किञ्चित्प्रतियोगिनमुद्दिश्य, किन्तु केवल हस्तकोशलसपत्यर्थं प्रतिघत्स्वेत्यर्थः । मापप्रोष्ठमोतेतिपप्तदिति- सोयं प्रतिहितः शरः प्रमादान्मापप्रोष्ठ-मापगच्छेत्-मा गलितोभूयादित्यर्थः । किञ्च मोतेतिपप्तत्-त्वामतिलङ्घयमातिपतेत्, किन्तु ब्राह्मणानां गुप्त्यै केवलं अत्र धारयेदिति ॥ १० ॥

१०१९. संभृत्यातिष्ठेति ब्रूयात् ॥ ११ ॥

शरं संभृत्य रथमोरनुयायिनोः अन्यतरमातिष्ठेति प्रेष्या-
दिति ॥ ११ ॥

१०२०. उत्तरेणाग्नीद्धीयं पूर्वापरे चर्मणी विवध्नीयुः दक्षिणेन
रथवर्धं शिष्ट्वा ॥ १२ ॥

आग्नीद्धीयमण्टपस्योत्तरतः चर्मणीद्वे विवध्नीयुः आकाशे यजमानपुरुषाः, पूर्वमेकं अपरञ्चैकं तयोर्दक्षिणतो रथस्य सञ्चर-
मवशिष्य एवं कुर्युरिति ॥ १२ ॥

१०२१. *तं ब्रूयात् प्रदक्षिणं देवपजनंपरीयाः पूर्वञ्चर्मागमनेषु
विद्येरेकैकेनोत्तरोत्तर्यनतिपातपद्मपरस्मा इतरेयथामिप्रेत-

*लाटचायनेएतत्सूत्र पञ्चधा कृतम् ।

मस्येषुस्तृतीयेनविध्वोदद्ग्रायायास्तदाचतुर्थमिषुं यां दिशं
मन्येषास्तामस्येषु, अब ब्रह्मद्विषो जहीति गार्ष्ट्वा-
वतिष्ठेथास्तत्र त्वा¹ विस्रंभयेयुः ॥ १३ ॥

विस्रंभयेयुरिति मन्त्रान्तः । इति शब्दो अध्याहृतं व्यः
मन्त्रसमाप्तिसूचकः । मन्त्रस्यचायमर्थः—त्रि.प्रदक्षिणं देव-
यजनं परितोगच्छ - परिगत्यपरिगत्यागमनं, पूर्व-चर्मशरेणैकैकेन
विद्वचेः । यथा पूर्वविद्वस्य शरस्थोपर्युत्तरशरो भवेत् तथा-
विद्वचेः, अनतिपातयन्निति - यथा चर्मातिलङ्घयशरो न गच्छे-
त्तथा कुर्वन्नित्यर्थः । अपरस्मै चर्मणे यथाकाममितरे राजपुरुषा-
शरानस्येयुः तृतीयेन शरेण पूर्व चर्मविद्व्वा उदङ्मुखो गच्छेत्,
तदानीं चतुर्थमिषुं यस्यां दिशि निरसितुं मन्येषास्तां प्रति-
निरस्ये, अब ब्रह्मद्विषो जहीति मन्त्रेण । तदानीं गाः दृष्ट्वा
तूष्णीमेव तिष्ठेयास्तत्र त्वां यावो विस्रंभयेयुः-विश्वस्ताः सुख-
रेयुः, धनुष्पाणिं त्वां दृष्ट्वा तासामुद्वेगो माभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥
१०२२. ब्राह्मणसूत्रत्वेमं हिंकारवेलायां कास्येयुः² ॥ १४ ॥

दशम पटले द्वितीयः खण्डः

अथ तृतीयः खण्डः

१०२३. भूमिदुन्दुभिमाव्रजेत् ॥ १ ॥

*उत्तरकाले स्तुत्युपक्रमे हिंकारवेलायां इमं राजानं

*तृतीयखण्डप्रथमसूत्रस्थ व्याख्यायाः पूर्वसूत्रेणान्वयः ।
एवमेव लाटघायनेऽपि व्याख्यातम् ॥ किञ्च भूमिदुन्दुभिमाव्रजे-
दित्यत्रैव खण्डतत्प्राप्तिः ।

1. इ. विस्रंभयेयुः । 2. इ वास्येत्

प्रदक्षिण देवयजन परीया इत्यादि प्रैपार्थं¹ कश्चिद् ब्राह्मण-
मादिश्य भूमिदुन्दुभिप्रति उद्गाता गच्छेदिति ॥ १ ॥

कः पुनः दुन्दुभिः तमाह—

१०२४. पश्चादाग्नीवृध्रीयस्यार्द्धमन्तर्वेदिश्चभ्रस्य खातं स्यात् अर्धं
बहिर्वेदि ॥ २ ॥

आग्नीवृध्रीयस्य पश्चात् श्वभ्र निखनेत् तस्यार्द्धमन्तर्वेदि
स्यात्, अर्द्धं बहिर्वेदीति ॥ २ ॥

१०२५. आर्षमेणोत्तरलोम्ना चर्मणा पिहितः स्यात् ॥ ३ ॥

ऋषभचर्मणोत्तरलोम्ना सोय श्वभ्र पिहित स्यात् । सः
भूमिदुन्दुभिस्त्रियुच्यत इति ॥ ३ ॥

१०२६. *त्वं वागसि, ये नस्तत्रे अनिन्दिपुः दीक्षायां श्रान्त
आसिते । अराद्धि तेभ्यो दुन्दुमे राद्धिमस्मभ्यमावदेति ॥
परावदद्विपन्तंधोरां वाचं परावद । अथास्मभ्य सुमिष्ठां
वाच दुन्दुमे कल्पार्णा कीर्तिमावदेति ॥ परावदद्विपतो
वाघ, दुर्हादां यो विपृक्कहः अथास्मभ्य पुष्टिं राद्धि
भियमावद दुन्दुमे ॥ इत्येतैः मन्त्रै पृथगाहस्य बाल-
धानेन ॥ ४ ॥

त्व वागसीत्येक यजु, येनस्सत्र इत्यानुष्टुभ श्लोक उक्त ।
द्वयमप्येको मन्त्र, तयोरन्ते इति करणात् । तस्य चायमर्थ —
ये न सत्रे अनिन्दिपु दीक्षायां — दीक्षादिवसेषु न कश्चिदे-
भिस्तपस्तप्तमिति । हे धान्ते नित्यतपस्विनि हे आसिते—

*अत्र सूत्रत्रय (१०२६, १०२७, १०२८) एक लाट्यायने ।

1 क प्रैपार्थकारवेदिति

नित्यमासीने इति संयुद्धिः, नित्यमासीना हि भूमिः इतरास्तु-
दुन्दुभयो जङ्गमाः । अथवा श्रान्ता आसत इति वा पाठ ।
तस्य चायमर्थः, ये श्रान्ता. कर्मकर्तुमसमर्थाः, कुर्वाणान्निन्दन्तः
आसत इति । हे दुन्दुभे तेभ्यो निन्दकेभ्यो अराद्धि असिद्धिमावद
अस्मभ्यन्तु राद्धि निद्धि आवदेति ॥ अथ द्वितीयो मन्त्रः परावदे-
त्यादि, तस्यायमर्थः—यथास्माकं शत्रुः पराभवेत्तथा तं वद, तस्य
च घोरां वाचं निर्णुद । अथाऽऽस्मभ्यं सुमित्यां मैत्रगुण-
युक्तां वाचं कल्याणी च कीर्ति आवदेति । अथ तृतीयो मन्त्रः परा-
वदद्विपत् इति, तस्य चायमर्थः - द्विपतो वाक्यं परावद, यो
दुर्हृदयो विषूकुहः, यो विपुर्व्याप्तो भूत्वा, किं कुन्न फलिष्यतीति
नास्तिकवादं वदति स विषूकुहः । स्पष्टः शेषः । एवमेतैः वि-
भिर्मन्त्रैः *वालधानेन-पुच्छकाण्डेन पृथक् पृथग्भूमिदुन्दुभि-
माहन्यादिति ॥ ४ ॥

१०२७. अन्यं वाधनन्तमनुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥

कृत्वेत्यध्याहारः । अथवा अन्यं वा पुरुष धनन्तं कृत्वा
भूमिदुन्दुभिमुक्तैः मन्त्रैः अभिमन्त्रयेत् । न स्वयं हन्यादिति ॥ ५ ॥

१०२८. अप उपस्पृश्य यथेतं प्रत्यावृज्य पश्चात्तिष्ठन्तोऽग्निमुपतिष्ठे-
रभमस्ते गायत्राय यत्तेपुरो यत्ते गिरः, नमस्ते रथन्तराय
यत्तेदक्षिणतो यस्ते दक्षिणः पक्षः, नमस्ते वृद्धते यत्ते
उत्तरतो यस्त उत्तरः पक्षो, नमस्ते यज्ञापज्ञीपाय यत्ते-
पश्चाद्यत्ते पुच्छं नमस्ते वामदेव्याय, यस्त आत्मा यत्ते
मध्यमित्येतैः पृथगङ्गान्यन्वर्थम् ॥ ६ ॥

*वालधानेन - वालाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वालधानः
पुच्छं-इत्यग्निस्वामि भाष्ये ॥

अपउपस्पृश्य यथेत प्रत्याधुज्य पश्चात्तिष्ठन्तः चित्वाग्निमुप-
तिष्ठेरप्रमस्त इत्यादि मन्त्रैः यथालिङ्गम् । तानि तानि
अङ्गानि-शिरःपक्षादीन्वङ्गानि । अत्र राजनवामदेव्ययो-
रात्मत्वे ^१श्राह्याणे विकल्प *उक्तः, तथा ^२भद्रयज्ञायज्ञीययोः
पुच्छत्वे । तत्र यदा भद्रराजनाभ्यां स्तुतिः, तदोपस्थानमन्त्र-
स्योहः कार्यः । तथा च बृहवृचा ^३अप्यधीयत इति ॥ ६ ॥

१०२९. अथ सर्वं, "समस्तेन तस्मै ते सुभोस्तुष्टुवो भूयास्म
नामासि नाम भूयास्म आविरस्याविर्माहुरु, सवितः प्रमा-
सुव, यं मनुष्याणा भूमौ संनश्यसि तेष्वभिभूपासंश्रियं
मयि धेहि" ॥ ७ ॥

सर्वं चित्वाग्निं समस्तेन इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठे-
रन्निति ॥ ७ ॥

१०३०. उपस्थाय सदः प्रविशेषुः ॥ ८ ॥

एवंचित्वाग्निमुपस्थाय सदः प्रविशेषु. महाव्रतस्तु-
त्यर्थम् ॥ ८ ॥

अत्र पक्षद्वयमस्ति—

१०३१. *सर्वे ^४सहस्त्रिजः ^५महाव्रतेन स्तुवीन्नुद्रातैव ^६सर्वेणो-
द्रायेत् ॥ ९ ॥

*वामदेव्य महाव्रत कार्यं तस्य गायत्र शिरः बृहद्रथन्तरे
पक्षो यज्ञायज्ञीयं पुच्छ इत्यादि । राजनं महाव्रतं कार्यं एतद्वै
साक्षात् अन्नं यद्राजन इत्यादि च विकल्प. ताण्ड्य ब्राह्मणे ॥

*ज-९-सूत्र नास्ति—

1. ता-शा-5-2-1 to 6 । 2. ता-शा-5-1-12-19 ।

3. शांखायन-17-13-1 । 4. ङ सहस्त्रिजः । 5. ता-शा-5-6-1 ।

6. ता-शा-5-6-6 ।

नित्यमासीने इति संबुद्धिः, नित्यमासीना हि भूमिः इतरास्तु-
दुन्दुभयो जङ्गमाः । अथवा श्रान्ता आसत इति वा पाठः ।
तस्य चायमर्थः, ये श्रान्ताः कर्मकर्तुमसमर्थाः, कुर्वाणाभिन्दन्तः
आसत इति । हे दुन्दुभे तेभ्यो निन्दकेभ्यो अराद्धि असिद्धिमावद
अस्मभ्यन्तु राद्धि निद्धि आवदेति ॥ अथ द्वितीयो मन्त्रः परावदे-
त्यादि, तस्यायमर्थः—यथास्माकं शत्रुः पराभवेत्तथा तं वद, तस्य
च घोरां वाचं निर्णुद । अथाऽऽस्मभ्यं सुमिद्व्यां मैत्रगुण-
युक्तां वाचं कल्याणी च कीर्ति आवदेति । अथ तृतीयोमन्त्रः परा-
वदद्विपत् इति, तस्य चायमर्थः - द्विपत्तो वाचयं परावद, यो
दूर्हृदयो विपूकृहः, यो विपुर्व्याप्तो भूत्वा, किं कुत्र फलिष्यतीति
नास्तिकवादं वदति स विपूकृहः । स्पष्टः शेषः । एवमेतैः त्रि-
भिर्मन्त्रैः *वालघानेन-पुच्छकाण्डेन पृथक् पृथक् भूमिदुन्दुभि-
माहन्यादिति ॥ ४ ॥

१०२७. अन्यं वाधन्तमनुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥

कृत्वेरयध्याहारः । अथवा अन्यं वा पुरुषं धन्तं कृत्वा
भूमिदुन्दुभिमुक्तेः मन्त्रैः अभिमन्त्रयेत् । न स्वयं हन्यादिति ॥५॥

१०२८. अप उपसृश्य यथेतं प्रत्यावृज्य पश्चात्तिष्ठन्तोऽग्निमुपतिष्ठे-
रक्षमस्ते गायत्राय यत्तेपुरो यत्ते शिरः, नमस्ते रथन्त्राय
यत्तेदक्षिणतो यस्ते दक्षिणः पथः, नमस्ते वृहते यत्त
उत्तरतो यस्त उत्तरः पथो, नमस्ते यज्ञायज्ञीषाय यत्ते-
पश्चाद्यत्ते पुच्छं नमस्ते वामदेव्याय, यस्त आत्मा यत्ते
सप्पमित्येतैः पृथगङ्गान्यन्वर्थम् ॥ ६ ॥

*वालघानेन - वालाः धीयन्तेऽस्मिन्निति. वालघानः
पुच्छं-इत्यग्निस्वामि भाष्ये ॥

अपउपस्पृश्य यथेतं प्रत्यावृज्य पश्चात्तिष्ठन्तः चित्वाग्निमुप-
तिष्ठेरन्नमस्त इत्यादि मन्त्रैः यथालिङ्गम् । तानि तानि
अङ्गानि-शिरःपक्षादीन्पङ्कानि । अत्र राजनवामदेव्ययो-
रात्मत्वे ^१ब्राह्मणे विकल्प *उक्तः, तथा ^२मद्रयज्ञायज्ञीययोः
पुच्छत्वे । तत्र यदा भद्रराजनाभ्यां स्तुतिः, तदोपस्थानमन्त्र-
स्पोहः कार्यः । तथा च यद्वृथा ^३अप्यधीयत इति ॥ ६ ॥

१०२९. अथ सर्वे, "समस्तेन तस्मै ते सुमोस्तुभुवो भूयास्म
नामासि नाम भूयास्म आविरस्याविर्माहुरु, सवितः प्रमा-
सुव, यं मनुष्याणां भूमौ संपश्यसि तेष्वभिभूयासंश्रियं
मयि धेहि" ॥ ७ ॥

सर्वं चित्वाग्निं समस्तेन इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठे-
रन्निति ॥ ७ ॥

१०३०. उपस्थाय सदः प्रविशेषुः ॥ ८ ॥

एवंचित्वाग्निमुपस्थाय सदः प्रविशेषुः महाव्रतस्तु-
त्यर्थम् ॥ ८ ॥

अत्र पक्षद्वयमस्ति—

१०३१. *सर्वे ^४सहस्विजः ^५महाव्रतेन स्तुवीरन्तुद्रातैव^६ सर्वेणो-
द्रायेत् ॥ ९ ॥

* वामदेव्यं महाव्रत कार्यं तस्य गायत्रं शिरः वृहद्रथन्तरे
पक्षौ यज्ञायज्ञीयं पुच्छं इत्यादि । राजनं महाव्रतं कार्यं एतद्वै
साक्षात् अन्नं यद्राजनं इत्यादि च विकल्पः ताण्ड्य ब्राह्मणे ॥

*ज-९-सूत्रं नास्ति—

1. ता-श-5-2-1 to 6 । 2. ता-भा-5-1-12-19 ।

3. सांख्य-17-13-1 । 4. इ महस्विजः । 5. ता-भा-5-6-1 ।

6. ता-भा-5-6-6 ।

तत्र प्रथमपक्षे, उपस्थानानन्तरमेव सदः प्रविशेषुः, द्वितीयेतु पक्षे महाव्रतस्य शिरःपक्षपुच्छे यथा ब्राह्मणं^१ हविर्दाने शिरसा स्तुत्वेत्युक्तप्रकारेण पुच्छमयन्तं गीत्वा राजनस्तुत्यर्थं सदः प्रविशेषुरिति मन्तव्यम् । कुत एतत्^२ सदः प्रविष्टानां पुनः निष्क्रमणा विधानात्, शिरः प्रशृतीनाश्च तत्रैव तत्रैव देशे गेयत्वाच्चेति ॥ ९ ॥

दशम पटले तृतीयः खण्डः

अथ चतुर्थः खण्डः

१०३२. अपस्या द्वारौदुंबरीमामन्दीं मौञ्जीविवा(मा)नामतिहरेयुः ॥ १

^२मौञ्जीगिरिस्त्रिभिरापतनं वेष्टनं यस्यास्ता मौञ्जीविवाना, तां आसन्दी सद प्रविवेशयेयुः यजमानपुष्ट्या इति ॥ १ ॥

१०३३. यज्ञियस्य वृक्षन्वीदुंबरा भावे ॥ २ ॥

औदुम्बराभावे यज्ञियस्य वृक्षस्य विकारः स्यादासन्दीति ॥

१०३४. मुञ्जाभावे दार्भं ॥ ३ ॥

मुञ्जाभावे दार्भं दर्भमयं. शुल्बैरासन्धो^३ वेष्टनं स्यादिति ॥

१०३५. तस्याः प्रादेशमात्राः पादाः ॥ ४ ॥

तस्याध्रत्वारः पादाः प्रादेशमात्राः स्युः ॥ ४ ॥

१०३६. अरस्निमात्राणीतस्यद्धानि ॥ ५ ॥

इतराप्यद्धानि - प्रतीचीनोदीचीनफलकानि अरस्नि-
मात्राणि स्युरिति ॥ ५ ॥

१. ता षा-5-6-7 । २. ङ मौञ्जीभिः रज्जुभिः वेष्टनं ।
३. ङ आसन्दावेष्टनम् ।

१०३७. दक्षिणेनौदुर्वरीं हृत्वा तस्याः उत्तरतो निदध्युः ॥ ६ ॥

सदसो मध्ये या औदुम्बरी .स्थूणा तां दक्षिणेनासन्दी
हृत्वा तस्याः उत्तरतो निदध्युरिति ॥ ६ ॥

१०३८. तामुत्तरेणोद्गाता गत्वा पश्चादुपविश्य भूमिस्पृशोऽस्याः
पादान् कृत्वा कूर्चानधस्तादुपोह्यामिमृशेत् पृष्ठद्रथन्तरे ते
पूर्वी पादौ, श्पैतनोधसे अपरौ, वैरूपवैराजे अनूची, शा-
क्वरैवते तिरश्ची इत्येतैः पृथगङ्गानि ॥ ७ ॥

अस्याः आसन्धाः पादान् भूमिस्पृशो - भूमौ सुप्रतिष्ठि-
तान् कृत्वा, चतुर कूर्चानासन्धाः अधस्तादुपोह्य, तदङ्गान्यभि-
मृशेन्मन्त्रेण, यथा लिङ्गं वैरूपवैराजे अनूची इत्यादि । अनूची-
प्राचीनफलके, तिरश्ची - उदीचीनफलके इति ॥ ७ ॥

१०३९. विवयनमालम्पर्ष प्राञ्चः आताना यज्जंपितिर्यञ्चः सा-
मान्यास्तरणं ^१श्रीरूपवर्हण वाको वाक्यमतिरेको वारव-
न्तीयं सन्धयो राजनमात्मा प्रतिष्ठापज्ञायज्ञीयम् ॥ ८ ॥

मौञ्जमयविवयनमालभ्य ऋष प्राञ्च इत्यादि मन्त्रं जपेत् ।
प्राञ्च आताना प्राचीनारज्जव उदीचीनारज्जवस्तिर्यञ्च आता-
नाः, आस्तरणमुपवर्हणञ्च मुञ्जमयमेव ^२अतिरोहिणीति ॥ ८ ॥

१०४०. तां सुखेनोरसा बाहुभ्यामिति स्पृष्ट्वाऽऽरोहेत् ॥ ९ ॥

१०४१. वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसरोहन्तु तानन्वधिरोहामि
राज्याय, रुद्रास्त्वा त्रैष्टुमेन छन्दसा रोहन्तु तानन्वधि-

१. ऐ-आ = ११-२; ८-१२-३ । २. इ. अतिरोहास्तिद्यापीति ।

रोहामि वैराज्याय, आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसरोहन्तु
तानन्वधिरोहामि स्वाराज्याय, विश्वे त्वादेवा आनुष्टुभेन
छन्दसरोहन्तु तानन्वधिरोहामि साम्राज्यायेति ॥ १० ॥

मुखेनोरसा बाहुभ्यामिति त्रिमिरङ्गः स्पृष्ट्वा वसवस्त्वे-
त्यादि मन्त्रैरारोहेदिति ॥ १० ॥

अथ मन्त्रत्रिकल्पमाह—

१०४२ अर्धैरेव देवता उदस्यराज्यशब्दञ्चागुना त्वा छन्दसा
रोहामीति वैराजपञ्चमैरिति गौतमः ॥ ११ ॥

एतैः पूर्वैरेव मन्त्रैर्देवतापदान्यनुक्त्वा राज्यशब्दञ्च व्युदस्या-
मुना त्वा छन्दसा रोहामीत्येव रूपे वैराजपञ्चमैरारोहेत्तद्यथा,
गायत्रेण त्वा छन्दसा रोहामि, त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा रोहामि,
जागतेन त्वा छन्दसरोहामि, आनुष्टुभेन त्वा छन्दसरोहामि,
वैराजेन त्वा छन्दसा रोहामीति मन्त्रपञ्चकमिति ॥ ११ ॥

१०४३. चतुर्भिरिति धानञ्जयः ॥ १२ ॥

१०४४. त्रिभिरिति शाण्डिल्यः ॥ १३ ॥

स्पष्टे इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

१०४५. आरुह्यजपेत् स्थोनामासदं सुपदानासदं नमस्तेजस्तु मामा-
हिंसीः ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

१०४६. तस्मिन्नुदगातर्यारोहति सति, चतुर. कूर्चानारोहयेषुः प्रष्टीब्रह्माग्रहपतिः ॥ १५ ॥

तस्मिन्नुदगातर्यारोहति सति, चतुर. कूर्चानारोहयेषु.
प्रष्टी - प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ, ब्रह्मा, ग्रहपतिश्चेति ॥ १५ ॥

१०४७. आसन्ध्या व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्य द्रव्यं वाणस्येति ॥ १६ ॥

वाणो नाम वीणाविशेषः आह्वयविहितः, तस्य प्रकृतिद्रव्य-
मासन्ध्या व्याख्यातमुद्रुम्बरो वा यजियो वा वृक्ष इति ॥ १६ ॥

दशमपटले चतुर्थः खण्डः

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपेधन्विनिर्मिते ।

दशमः पटलो वृत्तस्तस्मिन् शिल्पमुदीरितम् ॥

दशमः पटलः समाप्तः

एकादशः पटलः

प्रथमः खण्डः

१०४८. रोहितेनाऽऽनङ्गहेनोत्तलोम्ना चर्मणा पिहितः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तोवाणश्चर्मणाऽऽच्छादितः स्यात्, वाणमुखस्य
विलञ्चर्मणाच्छादयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

१०४९. तस्य दशसु पश्चाच्छिद्रेषु दश दश तन्वोवद्वाः स्युः
मौञ्ज्योदाभ्यो वा ॥ २ ॥

तस्य वाणस्य पश्चाद्भागे मुखादितरस्मिन् प्रान्ते, दश
छिद्राणि कृत्वा प्रत्येकं दश दश तन्तव यद्वा. स्युः, मौञ्जा वा
दर्भमया वेति ॥ २ ॥

१०५०. त्रिष्विति शाण्डिल्यश्चतुस्त्रिंशन्मध्ये प्रयस्त्रिंशता-
वमितः ॥ ३ ॥

त्रोण्येव छिद्राणि कृत्वा मध्ये चतुस्त्रिंशत्तन्तूनितरयोत्रय-
स्त्रिंशताविति । एवं शततन्तुवाण इति ॥ ३ ॥

१०५१ पुरस्तादेकैकशस्ताः त्रैधं विभज्य भूर्ध्रुवः स्वर्तियेतामिः
पृथगुत्तरोत्तर्युद्धेत् ॥ ४ ॥

एकेका उद्धेदित्यन्वय, बन्धनात् प्रागेव ता त्रैधं सम
विभज्य मध्यम भागमेकाधिक कृत्वा प्रतिवर्गं पृथक् व्याहृतिभिः
प्रत्येक तन्तूनुद्धेत्, छिद्रेषु ^१तन्तूनासज्योर्ध्वमुद्धृत् बिलेवधनीयादि-
त्यर्थं । उत्तरोत्तरीति कोऽर्थं ? बाह्यच्छिद्रे प्रथमं कुर्यात् मध्यमे
द्वितीयं ततोऽनन्तरे तृतीयमपवर्गमिति । तेन प्रथमां व्याहृति-
मुक्त्वा बाह्येच्छिद्रे त्रयास्तशत् तन्तून् बधनीयात्, प्रतितन्तुमा-
वर्तयेदेकैकश उद्धेदिति वचनात् । एव मध्यमेच्छिद्रे द्वितीयया
व्याहृत्येति । तृतीयेच्छिद्रे तृतीयया व्याहृत्येति, यदा पुन दशच्छिद्रेषु
दशदश तन्तव तदापि त्रैधं विभज्य व्याहृतिभिर्बूहनमिति ॥४॥

१०५२ तमभिमृशेददोषदवदावदीषदोषदोः पृथुस्तुगः ^२सुगन्ध
कर्मः करणः फरः फरस्युरमीपाद् चामीपाही चामिमाति-
हश्चाभिमातिहा च सामहिश्च सहीयाश्च सहस्वाश्च ^३सहमाना-
थोदयाश्च बृहद्रथाश्च सगयाश्च बृहद्रथाश्चैन्द्रां वाच बृहतीं
विश्वरूपां शतायुषीं प्रवद देववाणेति ॥ ५ ॥

त वाणमेव कृत्वा मन्त्रेणाभिमृशेदिति ॥ ५ ॥

१०५३ शिथिलास्तन्तूनापच्छेदेभिर्नो वाणतन्तुभिः शत राह्वीरि-
हावदारात् स्म सर्वेऽनार्षे जीवाज्योत्तिशीमहि, इति ॥६॥

यदि तन्तव शिथिला - छिन्ना स्युः, तदा तान् सर्वान्
सम ^४अमाधाय पुनरापच्छेन्मन्त्रेणेति ॥ ६ ॥

१ च तन्तूनावृत्त्य । २ च सुगन्ध । ३ च सहमानाश्च । ४ च तथैव ।

१०५४. वारु सर्ग मनो ज्योतिः आनो भद्र इति जपित्वा वादये-

दिन्द्रणतयेपीरुपा घेतस शाखया च सपलाशया ॥ ६ ॥

आनोभद्र इति मन्त्रपाठः, मान इत्यपि^१ पाठ । सप-
लाशया वेतस शाखया इपीरुपा वाण वादयेत् ॥ ६ ॥ ।

इन्द्रणतयेति पदस्य स्वयमेवार्थमाह—

१०५५. *मूलतो या स्वयं वक्रा सेन्द्रणता ॥ ८ ॥

या मूलप्रदेशे स्वयमेव वक्राभवति सेन्द्रणता इन्द्रेण,
नता, देवान्तरेत्यर्थः ॥ ८ ॥

१०५६. प्राणायत्वेत्पूर्वगुल्लिखेदपानायत्वेत्यमाञ्चम् ॥ ९ ॥

छिद्रप्रदेशादारभ्य यावन्मुखमूर्ध्वउल्लिख्यवाद्येत्, तथा
मुखप्रदेशादारभ्यापानायत्वेत्यमाञ्चमवलिखेदिति ॥ ९ ॥

१०५७. *व्यानायत्वा व्यानयत्येति त्रिस्संलिख्योदञ्चं वाणं

प्रोहेत्, ब्राह्मणमुक्त्वेमगुल्लिखन्नास्वेति ॥ १० ॥

व्यानायत्वेति त्रिस्संलिख्येमउल्लिखन्नास्वेति कञ्चित्
ब्राह्मणमुक्त्वा तस्य हस्तयोश्चद्रञ्च वाणं प्रोहेदिति ॥ १० ॥

इति प्रथम खण्डः

अथ द्वितीय खण्डः

१०५८. आहतदुन्दुभीन् प्रदन्तु वीणा इति धूयात् ॥ १ ॥

आहत-आहतं दुन्दुभीलिति प्रैय इति ॥ २ ॥

*इदं सूत्रं लाट्यायने नास्ति ।

* च, व्यानायत्वेति ।

१०५९. अलावुशीणा वक्राकपिश्रीर्ण्यौ च पूर्वस्यां द्वारि बहि-
स्तदसम् ॥ २ ॥

अलावुशीणा प्रतिद्धा वक्रा नाम वीणाविशेषः । तथा
कपिश्रीर्ण्यौ च । ताः तिल्लोर्जवि वीणास्तदस. पूर्वस्यांद्वारि बहिः
सदसो वीणावादिनो वादयेयुरिति ॥ २ ॥

१०६०. वक्रा कपिश्रीर्ण्यौ दुन्दुर्भाश्च प्रतिमन्त्रयेत्,
यो वक्रायां कपिश्रीर्ण्यौ दुन्दुर्भापद्य वाद्यं ।
धोवो यो महतो महांस्तेन नो राद्विमावदेति ॥ ३ ॥

आवदेत्येकवचन वाग्देवताभिप्रायमिति ॥ ३ ॥

१०६१. महावीणापिश्रीलवीणे चापरस्यामन्तरिति गीतमशाण्डिल्यौ
बहिरिति धानञ्जयः ॥ ४ ॥

अपरस्यां सदसो द्वार्यन्तर्बहिर्वा वीणाद्वय वादयेयुः ॥ ४ ॥
तयोश्च प्रतिमन्त्रणं कार्यमित्पाह—

१०६२. अलावुवीणापिश्रीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेत्—
अलावु वीपिश्रीली च यं मन्त्रमधिजग्मतुः ।
तेनेदमुपगायतां ते साम महयिष्यत इति ॥ ५ ॥

स्पष्टः ॥ ५ ॥

१०६३. *पथिमेनो +पमातृन् द्वे द्वे एकैसा पत्नी काण्डवीणां ×
पिच्छोराश्च व्यस्यासं वादयेत् ॥ ६ ॥

*पिछोरा—वैणवी

+च सद्गातृन्

× वीणा

सन्निपां यजमानानां एकैका पत्नी, पश्चिमेनोपगातृना-
सित्वा द्वे द्वे वीणे वयःधासं वादयेत् । प्रथम काण्डवीणां ततः
पिछोरां पुनरपि एवमेव सर्वा इति ॥ ६ ॥

१०६४. उपमुखं पिछोरां वादनेन काण्डमयीम् ॥ ७ ॥

उपमुखं स्थापयित्वा मुखमाहतेन पिछोरां वादयेयुः
वादनेन दण्डेन काण्डमयीमिति ॥ ७ ॥

१०६५. ताः अपघाटिला इत्याचक्षते ॥ ८ ॥

ता पत्नीभिर्वाद्यमाना अपघाटिला इत्याचक्षते, अनेन
‘त पत्न्योऽपघाटिलाभिरुपगायन्त्यास्त्वज्यमेवतत्पत्न्य-कुर्वन्तीति’
ब्राह्मण व्याख्यातमिति ॥ ८ ॥

१०६६. ताः प्रतिमन्त्रयेत्—

यां पत्न्यपघाटिलां मृदुक चार[×] यिष्यति ।

साऽऽरातिमपघातं द्विपन्तं तैजन्तिवमिति ॥ ९ ॥

ता. अपघाटिलाः प्रतिमन्त्रयेतेति ॥ ९ ॥

१०६७. सर्वमनुवीक्षमाणो जपेद्—

आक्रन्दा उल्लयः प्रक्रोषायच^{××} चेष्टति ।

सर्वा सत्रस्य साऽगद्विस्तथेद् साम गीयत इति ॥ १० ॥

सर्वं अपघाटिलास्ततोऽन्वाश्च वीणा दुन्दुभीश्चानुवीक्ष-
माणो जपेदिति ॥ १० ॥

× च वादयिष्यति

×× च यच्चचेष्टितम्

१०६८. जपेदेव-सुपर्णोऽसि गरुत्मान् प्रेमा वाचं यद्विष्यामि बहु-
करिष्यन्ती बहुकरिष्यन् स्वर्गमयिष्यन्ती स्वर्गमयिष्यन्मा-
मिमान्यजमानानिति ॥ ११ ॥

पुनरपि सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति मन्त्रं जपेदिति ॥ ११ ॥

इति एकादशपटले द्वितीयः खण्डः - -

अथ तृतीयः खण्डः

१०६९. ब्राह्मणोऽभिगतः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखं उप-
विशेद्बृहस्पलोऽपगरोऽपरस्यां प्राङ्मुखः ॥ १ ॥

यः सत्रिणो यजमानान् प्रशंसति सोऽभिगर इत्युच्यते
सः ब्राह्मणः, पूर्वस्या द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत् सत्रिणः प्रशंसितुं ।
अपरस्यां द्वारि बृहस्पलोऽपगर, प्राङ्मुख उपविशेन्नन्दार्थं, यो
निन्दति सोऽपगर इत्युच्यते इति ॥ १ ॥

१०७०. 'स ब्रूयात् नारात्सुरिमे सत्रिण इति ॥ २ ॥

स बृहस्पलो निन्दन् ब्रूयात् नारात्सुरिमे सत्रिण इति असिद्धा
इत्यर्थः ॥ २ ॥

१०७१. अरात्सुरित्पमिगरः ॥ ३ ॥

अभिगरो ब्राह्मणोऽरात्सुरिति ब्रूयात् संसिद्धा
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१०७२. दक्षिणेन मार्जालीयपर्योऽन्तर्वेदे दक्षिणापुरः तिष्ठन् ॥ ४ ॥

अयं स्वामिवेश्ययोरिति २ पाणिनिस्मृते. अर्षो वेश्य इति ॥

१०७३. यद्विदि शूद्र उदङ्मुखः ॥ ५ ॥

1. ता-भा-५-९-१४ । 2. पाणिनि-३-१-१०३ ।

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

१०७४. अर्थाभावे यः कश्चार्योवर्णः ॥ ६ ॥

अर्थाभावे यः कश्चार्योवर्णः ॥ ६ ॥

१०७५. तौश्वेतं परिमण्डलश्चर्मव्यायच्छेतां शूद्रः पूर्वः ॥ ७ ॥

तावयश्च शूद्रश्चान्योन्यं श्वेतंचर्म व्यायच्छेतां शूद्रः प्रथमं
व्यायच्छेदिति ॥ ७ ॥

१०७६. पूर्वेषामग्नीद्विधीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदयमुत्तरेषु चहिर्वेदि-
पुंश्रली दक्षिणामुत्तरी ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

१०७७. सा ब्रूयाद्दुश्चरित्तिचवकीर्णिति ॥ ९ ॥

सा पुंश्रली वेश्या ब्रह्मचारिणंप्रति ब्रूयात्, हे दुश्चरितिन्
हे अवकीर्णिति । दुश्चरितं ब्रह्मचर्यस्खलनमिति ॥ ९ ॥

१०७८. धिक्त्वा जालिम पुंश्रलि ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य
शिश्नप्रमेजनीति ब्रह्मचारी ॥ १० ॥

ब्रह्मचारी पुंश्रली प्रति ब्रूयात् धिक्त्वा जालमीति ॥ १० ॥

१०७९. एवमातृतीयं व्यत्यासम् ॥ ११ ॥

एवमेव पुनः पुंश्रली ब्रूयात् । पुनः ब्रह्मचारी पुनरप्येवं
कुर्वातामातृतीयमिति, यावत् तृतीयं पर्यायं, त्रिस्त्रिदि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

१०८०. सर्वेषां कर्मणि निष्ठिते तद्देवाभिर्गरस्त्रिभूयात् ॥ १२ ॥

सर्वेषामभिगर प्रभृतीनां कर्मणि ययोक्ते कृते पुनरप्यभि-
गरस्तदेव त्रिभूयात् । अरात्स्तुरिमे सत्रिण इति ॥ १२ ॥

१०८१ विसृज्य शूद्रः प्रद्रवेत् ॥ १३ ॥

अथ शूद्र परिमण्डस्वर्म विसृज्य धावेदिति ॥ १३ ॥

१०८२. त तेनेवमवक्षिणुयात् ॥ १४ ॥

त शूद्र तेनेव परिमण्डलेन चर्मणाऽऽर्यो वर्षोऽवक्षिणुयात्
विद्ध्येत् ताडयेदिति ॥ १४ ॥

१०८३ यथाऽभिप्रेतमितरां ब्रह्मचार्याकोशेत् ॥ १५ ॥

अथ ब्रह्मचारी पृथ्वी यथाभिप्रेत आक्रोशेत् न पूर्वोक्त-
मात्रेण किन्तु अतिक्रमिति । यथाभिप्रेत तस्यादूपण कथये
दिति ॥ १५ ॥

१०८४ पश्चिमेनाग्नीधीय वह्निर्भेदि परिश्रिते मिथुनौ संभवेतां
यौ वर्षो लभेत् ॥ १६ ॥

यौवणीलभेरप्रिति सत्रिण तौ मिथुनौ सभवत । अथ
यदि कश्चिदब्राह्मणः ब्राह्मणी च कामवृत्ता लभ्येते, तदा
तौ सभवत । अथ यदि क्षत्रियौ यदिया वैश्यौ यदिवा शूद्रौ
नालवर्णनियम इति ॥ १६ ॥

१०८५ गृहपतेर्दास्योऽमीष्टावा नवानुदाहरणान् पूरयित्वा प्रदक्षिण
मार्जालीय परीगुहैमहा इदं मण्डिमध्विति वदन्त्यः ॥ १७ ॥

गृहपतेर्दास्यस्तस्यामीष्टा वा या काश्चित्कुमार्यो नवानु-
दकुभानद्भि पूरयित्वा प्रदक्षिण मार्जालीय परीगु परिगच्छेयु ।
परिद्रुत्यन्तीति कल्पान्तरमिति ॥ १७ ॥

१ अ-अब्राह्मण्य । २ अ-परिन्त्यस्ति इति कल्पान्तरम् ।

१०८६. पञ्चावराद्धर्याः *पञ्चशतं पराद्धर्याः पञ्चविंशतिर्वा ॥ १८ ॥

स्पष्टम् ॥ १८ ॥

१०८७. ताभ्योपि वीणा वादयेयुः ॥ १९ ॥

तासां दासीनामर्षेण वीणा वादयेयुः तदीयनृत्याङ्गत्वे-
नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१०८८. सर्वासु सक्तिषु दुन्दुभीनामघ्नीषुः ॥ २० ॥

महावेदेस्सर्वासु सक्तिष्वित्यर्थः ॥ २० ॥

१०८९. उत्तरोत्तरी वाचोऽन्याहरेषुर्पावतीरधिगच्छेयुः ॥ २१ ॥

अस्मिन् स्तोत्रे पूर्वोक्तास्सर्वा वाच उत्तरोत्तरमात्रायुक्ता
ब्रूयुर्पावत्योञ्चैर्मत्त्रिया युक्ता वक्त्रुंशमास्तावत्यामात्रायुक्ता
ब्रूयुः । अतीवोच्चैस्तरामित्यथ । यथाहैमहा इदमधिवदमधिव-
त्युत्तरोत्तरमुच्चैर्गानं तथोत्क्रोदं यजमानः कुर्वत इति । शाखा-
न्तरोक्तमुत्क्रोदादिकं उच्चैरुच्चैरिति ॥ २१ ॥

१०९०. घोषांश्च ॥ २२ ॥

दुन्दुभिघोषान्वीणाघोषांश्च सर्वानपि यावतोऽधिगच्छेयु-
स्तावतोच्चैस्तरां कुर्युः ॥ २२ ॥

एव शिल्पान्युक्त्वा तदनुष्ठानकालमाह—

१०९१. हिंकारमन्वभिगर प्रभृतयः कृत्वा यथार्थं स्युः ॥ २३ ॥

स्तोत्रोपक्रमे हिंकारवैलायां अभिगरप्रभृतयः स्वं स्वं कर्म-
कृत्वा यथार्थं गच्छेयुः । ब्राह्मणोऽभिगरः पूर्वस्यां इत्यारभ्य

मैथुनान्तं कर्मयदुस्तं तत् स्व स्वं कर्म । तथा सत्रद्वोहिराजा-
हिकारवेलायामेव ¹प्रदक्षिण देवयजनं परीया इति प्रैपार्थं कृत्वा
यथार्थं गच्छेदिति ॥ २३ ॥

१०२२. आस्तोत्रान्तात् कुम्भिन्यस्सर्वे च घोषाः ॥ २४ ॥

कुम्भिन्यो दास्यो वीणाद्दुभिघोषाश्च हिकार प्रभृति
यावत् स्तोत्रसमाप्त्यनुवर्तन्ते, तेषामुपगानरूपत्वात् । केचित्तु-
हिकारात् पूर्वमेवघोषा, ²आहत दुदुभीन्प्रवदन्तु वीणा इति ।
यथा प्रैपमुपक्रम्य प्रवर्तन्त इत्याहुरिति ॥ २४ ॥

इति तृतीय. खण्ड.

अथ चतुर्थः खण्डः

अथेदानीं ³मुपर्णोक्तिं गृह्णामिति जपानन्तरं राजनेन
पञ्चविंशेनस्तो⁴तन्वयमाप्नातपर्यायश्च पञ्चविंशस्तोमस्यपर्याय
क्लृप्तो, सूत्रकारो ⁵जातिसहारो, युग्मा⁶युक् सहार, ⁷आवा-
पश्चेति स्त्रीन् पक्षान् वर्धमानपटले वक्ष्यति, दाशरात्रिकेभ्यः
एकया ज्वायस्यित्यादिना, तत्रावाप पक्षेकुत्रावाप इत्यपेक्षा-
यामाह—

१०२३. पञ्चविंशे चतुर्विंशस्योत्तमेषपर्याये परिचरायामारपेदिति
गौतमः ॥ १ ॥

उत्तमे पर्याये परिचराया मध्यमावापृचि आवपेत्, मध्य-
मासु द्विर्गपेदित्यर्थः ॥ १ ॥

1. सा-१०-२-१३ । 2. सा-11-2-1 । 3. सा-11-2-11 ।
4. च-जगन्नातपर्या । 5. सा-17-2-25 । 6. सा-17-1-27 ।
7. 17-1-3 ।

१०९४ आवापस्थान इति धानञ्जयः ॥ २ ॥

उत्तमे पर्यायि प्रथमायामावापस्थान एवाऽऽवर्षेदिति ॥ २ ॥

१०९५. प्रथमस्यावाप इति शाण्डिल्यः ॥ ३ ॥

प्रथमस्य पर्यायस्यावापस्थान इत्यर्थे ॥ ३ ॥

१०९६. चतुर्विंशेन वास्तुत्या मध्यमामर्हिकृतां तृचस्य प्रस्तुयात् ४

अथवा चतुर्विंशेन स्तोमनाविकृतेनैव तृच समाप्य पुनर्मध्यमामृच हिंकाररहिता प्रस्तुयात् । प्रस्तुत्य सकृद्गायेदित्यर्थे ॥

१०९७ स आस्कन्दोनाम ॥ ५ ॥

तस्य वहि पर्यायगानस्यास्कन्द इति सज्ञा । वहि पर्यायमास्कन्दनादिति (प्लवनात्) सज्ञाकरण च व्यवहारार्थं, आस्कन्दन्तु गीतमश्रुत्वारिण इति ॥ ५ ॥

१०९८. तन्न कुर्पादिति शाण्डिल्यापनः ॥ ६ ॥

न सार्वत्रिकोऽथ निषेध, आस्कन्दस्य श्रुत्युक्तत्वात् । तेन महात्रये तत्रास्कन्द न कुर्पादित्यर्थे ॥ ६ ॥

१०९९. उत्तमायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां पादाबुषावहरेत् ॥ ७ ॥

राजनस्य साम्न उत्तमाया प्रस्तुतायामात्मन पादाबुषाऽवहरेदिति ॥ ७ ॥

११००, सहनिधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् ॥ ८ ॥

निधनोच्चारणवेलाया पादौ भूमौ प्रतिष्ठापयेत्तत पूर्व आकाश एव स्थापयेदिति ॥ ८ ॥

११०१. आह्वियमाणे भक्षे प्रतिलोमैरारोहणीयैस्वरुह जपेत्, "महीधौः पृथिवीचन इम यज्ञमिमक्षत विष्टुतान्नो भरीमभिरिति ॥ ९ ॥

अध्वर्युभिराह्नियमाणे नाराशंसादिभक्षणे प्रतिलोमैरा-
रोहणमन्त्रैरवरोहेत् । अवरोहन्त्ववरोहामीति मन्त्रक्षप्रामः कार्यः
अवरुह्येति विधानात्, अन्यथा मत्त्रलिङ्ग विरोधाच्च, तद्यथा,
विश्वेत्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसाऽवरोहन्तु तान्त्ववरोहामीत्यु-
पक्रम्य यस्यस्त्वैत्येवमन्तैः अवरोहणम् । अत्रातिग्राह्य भक्षणमप्यु-
द्गातृभिः कार्यम् । स्तुत्वा पृष्ठेन विपुवद्रतयोश्चेति
वचनात् ॥ ७ ॥

११०२. अध आसीनाः शेषेण स्तुवीरन् ॥ १० ॥

अह्ण. शेषेण वामदेव्य प्रभृतिना स्तोत्रेण अध एवाऽऽसी-
नास्तुवीरन् । आसन्दी कूर्चान् वर्जयेयुरिति । एवं महाव्रतकथ-
समाप्ता ॥ १० ॥

अथोदयनीयमतिरात्र प्रत्याह—

११०३. उदयनीयेऽतिरात्रे संस्थितेऽवभृथमभ्युपेयुः ॥ ११ ॥

सिद्धमेवेतत्, उत्तरविवक्षार्थं वचनमिति ॥ ११ ॥

११०४. अनुपमज्जन्तः पाणिभिस्तु सन्धावेरन् ॥ १२ ॥

अप्नु^२शिरसः उपमज्जनमकुर्वन्तः पाणिभिः शरीरमन्योन्यं
शोधयेयुरिति ॥ १२ ॥

११०५. यस्यात्रपत्नीस्पात् पृष्ठन्तपा ञ्पुद्वाषयेत् ॥ १३ ॥

यस्यात्रयजमानस्य पत्नी विद्यते, तयात्रपत्न्या पत्युः
स्ववेहे पृष्ठवंश शोधयेत् । कर्मव्यतिहारे विशब्द. । पत्न्याश्च
देहं यजमानः शोधयेदिति ॥ १३ ॥

*क-पुस्तके एतत्पुत्र भाष्यश्च लुप्तम् ।

1. अ-१-२-११ । 2. अ-१-२-१२ ।

११०६. तानुञ्चेतोदानयेत् ॥ १४ ॥

तान् सत्रिणञ्चेताअवभृथाद्दानयेत्तीरप्रदेशे नये-
दिति ॥ १४ ॥

११०७. उदेत्य गृहपतिः सोमोपनहनं परिदधीत् ॥ १५ ॥

११०८. अहतानि वसतानीतरे ॥ १६ ॥

स्पष्टे ॥ १५ ॥ १६ ॥

११०९. अभ्युक्षणप्रभृति समापयेयुः ॥ १७ ॥

अवभृथेष्टो सस्थिताया अवभृथनिचुंष्टुणेत्यभ्युक्षण प्रभृति
यदुक्तं कर्मणोपं तस्मिन्नह्निसमापयेयुरिति ॥ १७ ॥

१११०. येनेतोधिगच्छेयुरन्येनप्रत्याव्रजेयुःपाप्मनोऽन्यतिपङ्गाय ॥

इत देवयजनाद्येनपथाऽवभृथगच्छेयुः ततोऽन्येन मार्गेणा-
वभृथात् प्रत्याव्रजेयुः त्यक्तेन पापेनासंबन्धार्थम् । पूर्वस्मिन्
हि मार्गे पाप्मा तिष्ठतीति मन्वस इति ॥ १८ ॥

११११. अनुबन्धवपापां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूणि
वापयेरन् ॥ १९ ॥

स्पष्टम् ॥ १९ ॥

१११२. तस्मिन् संस्थिते प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथगुदवसानीयाभिः
इष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन् ॥ २० ॥

१११३. गृहपतिं यजमानमनाहिताग्नव उपासीरन् ॥ २१ ॥

*ये पुनरनाहिताग्नय सत्रिणस्तेषामग्न्यभावात् गृहपतिमुद-
वसानीयाया यजमान उपासीरन् । अत एव वचनात् अनाहिता-
ग्नेरपि सत्रासनमस्तीति गम्यते । **आश्रलायनोप्याह दक्षिणा-
दनग्नीनाम् इति ॥ २१ ॥

१११४. तद्देवत्यैः स्थालीपाकैः यजेरन्निति धानञ्जल्पः ॥ २२ ॥

श्रीताग्न्यभावेप्योपागनाम्नी स्थालीपाकैरुदवसानीयेष्टि-
देवत्यैरनाहिताग्नयो यजेरन्निति ॥ २२ ॥

१११५. संवत्सर संवसेयुः ॥ २३ ॥

समाप्तेऽपि सत्रे सत्रिण सवत्सर सहैकत्र वसेयुरिति ॥ २३ ॥

१११६. द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

१११७. यावद्वासुनुयुः यावद्वासुनुयुरिति ॥ २५ ॥

- यावन्त काल सत्रे सुनुयु तावन्त काल त्रयोदशरात्रे
समाप्ते त्रयोदश रात्र सवसेयु तथा चतुर्दश रात्रावपि तावन्त
काल सहवसेयुरिति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थं खण्ड

ब्राह्मण्यण कृते सूत्रे दीपे धन्विनिमित्ते ।

द्वितीये दशके वृत्तः प्रथम पटलोऽधुना ॥

एकादशपटलः समाप्तः

*ये अनाहिताग्नय ते गृहपति यजमान उदवसानीय-
येष्ट्या उपासीरन् यजमानग्रहण तदिष्टिप्रतिषेधार्थं गृहपतिमेव
यजमान न इष्टिन इति साट्घायने अग्निस्वामि भाष्यम् ॥

**सगानीना सामावप प्रभृति यथार्थं अभिधानमुक्तम् ।

अथ द्वादशाः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथ सर्वयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधातुमुपक्रमते—

१११८. *सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ १ ॥

सर्वेष्वपि श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ब्रह्मा^१ भवेत् । न पुनरु-
द्गात्रादिवत् श्रौतेष्वेव ब्रह्मणः प्रवृत्तिरिति । तथा तेषु कर्मसु
क्रियमाणेषु नित्यं दक्षिणतो भवेदिति । द्वयमप्यत्र विवक्षित-
मिति ॥ १ ॥

१११९. उदङ्मुखः कुर्याद्दोमेभ्योऽन्यत् ॥ २ ॥

उपवेशन प्रभृतिग्रहमणो यत् कृत्य तत्सर्वे होमव्यति-
रिक्तमुदङ्मुख एव कुर्यात् । होमास्तु प्राङ्मुख एव कुर्यात् ।
प्राङ्मुखकरणञ्चानादेश इति सामान्यविधानादिति ॥ २ ॥

प्रथमं पाकयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधास्यन् पाकयज्ञपदं व्याचष्टे—

११२०. **पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाम्रौ यज्ञान् ॥ ३ ॥

इदानीमनग्नीनां दीक्षणीयाप्रभृत्येव यथार्थमभिधानं ऐष्टिके
तन्त्र इत्युच्यते इति भाष्ये. श्रौतसूत्रे [४-१-१०] नारायण-
वृत्तिः ।

*दक्षिणतोऽग्नेरुदङ्मुखस्तूष्णीमास्ते ब्रह्माऽऽहोमात् प्राग-
ग्रेषु खानु-१-१-२३

**पाकयज्ञ इत्याख्या यःकरञ्चकाग्नी-तत्र ऋत्विक् ब्रह्मा ।

खानु-१-१-२० ।

१. १. च दक्षिणतः भवेत् ।

एकाग्निरौपासन तन्न क्रियमाणान् यज्ञान् पाकयज्ञान्
इत्याहुरिति ॥ ३ ॥

११२१. तेषां होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ ४ ॥

तेषामर्थे ब्रह्मणैतत् कृत्यम् । किं तत् ? होष्यत्सु कर्तुं पु
तूष्णीमुपविशेदिति । कर्मसु प्रायेण मन्त्रत उपवेशात् तन्नि-
वृत्त्यर्थं इह तूष्णीमिति वचनम् । यद्वा तूष्णीमिति वाग्यमन-
विधिरिति ॥ ४ ॥

११२२ ह्रुते यथार्थं स्यात् ॥ ५ ॥

होमेकृते यथार्थं स्यात् । आसीतवा गच्छेद्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

११२३. शूलगवे च बलीन् द्विपमाणाननुगच्छेत् ॥ ६ ॥

शूलगवं नाम गवां पोषणार्थमध्वर्युवह्वयचैरुन्नतं कर्मेति ॥

११२४. निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितेष्वप उपस्पृश्या-
नवेक्षं प्रन्पात्रजेत् ॥ ७ ॥

निधीयमानानां बलीनां दक्षिणतः इत्यर्थः । अनवेक्षमिति
अवेक्षणमकृत्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

११२५. तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणां 'ओम्' इति वा प्रतिगृह्णीयात् -
स्पष्टम् ॥ ८ ॥

११२६. पशुरेव पशोर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

पशुहवियःपाकयज्ञस्य अष्टकादे पशुरेव दक्षिणेति ॥ ९ ॥

११२७. पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य ॥ १० ॥ स्पष्टम् ॥ १० ॥

*पूर्णपात्रं दक्षिणा । खा-२-१-३० अत ब्रह्मातूष्णी ओ
मिति वा प्रतिगृह्णीयात् इति रुद्रस्कन्द ।

1. क. त्रेवार्य । 2. पृथ्वक्षिणत्प्या ।

११२८. उभयोर्ष्योत्साहं वा ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥

११२९. न वितानं पृष्ठतः कुर्यात् ॥ १२ ॥

वितानं श्रीताग्निविहारदेशे पृष्ठतः न कुर्यादिति ॥ १२ ॥

११३०. येन यज्ञाग्नेन संयुज्येत तदभ्यावर्तेत् ॥ १३ ॥

अध्वर्यादिभिः सह कर्मकरणे सति, तदानीं येन यज्ञाङ्गेन ब्रह्मा संयुज्यते तयुक्तो भवति, तद्यथाङ्गमभ्यावर्तेत् । अग्नीन् पृष्ठतः कृत्वापि तदभिमुखं स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

११३१. कर्मादिषु सर्वेष्वध्वर्युस्तंप्रैषमागमयेत् ॥ १४ ॥

कर्मणामुपक्रमेणैष्वध्वर्युणा प्रार्थना कारयेत् । अत्र भवता ब्रह्मत्वकार्यमित्यध्वर्युप्रार्थितएव ब्रह्मत्वं कुर्यात् । नान्यथेत्यर्थः ॥

११३२. पूर्वया द्वाराऽनादेशे प्रविशेत् ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति ॥ १५ ॥

११३३. अग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रथमं चातुष्प्राश्यं निर्वप्यस्तु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १६ ॥

अग्न्याधेय इत्यधिकारः । चातुष्प्राश्यं ब्रह्मीदनम् । चत्वारो हि तद्ब्राह्मणा प्राश्नन्तीति । तत्रिंशत्तया निर्वपन्ति तदानीं वाग्यत उपविशेदिति ॥ १६ ॥

११३४. निरुक्ते यथार्थं स्यात् ॥ १७ ॥ स्पष्टमिति ॥ १७ ॥

११३५. तदुद्धरिष्यत्स्वेवमेव ॥ १८ ॥

तच्च चातुष्प्राश्यं ब्रह्मीदनं पात्रेषूद्धरिष्यत्स्वेवमेव तूष्णीमुपविशेदिति ॥ १८ ॥

११३६ तच्चेदनुत्विग्भिः प्राशयेयुस्तण्डुलानादायापविध्येयुः 'नि^१
 ष्टाविद्धं कृन्तानि' इति ॥ १९ ॥

यदि चातुष्प्राशयमृत्विग्भ्यतिरिक्तै कैश्चित् प्राशयेयुरध्व-
 यैव तदा तस्मादोऽनादृत्विजस्तण्डुलानादाय वह्निरस्येयुः
 'निष्ट भविद्ध' इति मन्त्रेण । तस्यचायमर्थः हे यज्ञ तवाविद्धं
 शल्य निष्कृन्तानीति । 'तस्याविद्ध निरकृन्तन् यवेन समित'
 इति तैत्तरीयके प्राशित्वमधिकृत्योक्तम् । तद्वदेतदिति ॥ १९ ॥

११३७ अधान्यान् निदधीरन् ॥ २० ॥

यत प्रदेजात् तण्डुलादान तत्र तण्डुलानन्यान् निदधीर-
 न्निति ॥ २० ॥

११३८ आधास्पमानस्यारण्योः प्रत्तयोर्यथार्थे स्यात् ॥ २१ ॥

यदि तस्यामेव निशायामाधास्पते यजमान तदा तस्य
 हस्तेऽऽवयुंणारण्यो प्रत्तयोर्यथार्थं स्यात् । अथ यदि तत ऊर्ध्वं
 सवत्सरादिकालेष्वन्याधान तदा प्राशनानन्तरमेव यथार्थमिति ॥

११३९ पूर्वाद्धे दक्षिणेनाभ्यापतनानि मत्वा यत्राग्निं मथिष्यन्तः
 स्युः तद्दक्षिणतः 'नि^२रस्तः परवासुः' इति दक्षिणा वृणं
 निरस्येत् 'आवतोः सदाने सीदामि' इत्युपविशेत् ॥ २२ ॥

यस्मिन् दिवसेऽन्याधान तस्य दिवसस्य पूर्वाह्न एव गार्हं
 स्पत्यस्य सभाराहरणक ले गा^४र्हपत्यमन्यतदेशस्य दक्षिणतो
 मन्त्रेण निरसनोपवेशने कुर्यात् सभाराहरणानुसन्धानार्थमिति ॥

^१नेष्टाविद्धमिति लाटघायने, क पाठे च ।

१ तै-२-६-८ १-४ । २ श ४-४-११ । ३ श-४-४ १२ ।

४ क. छ मयनदेशस्य ।

११४० 'भूर्भुवस्वर्घृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम्' इति ॥ २३ ॥

उपविश्य जपेदिति शेषः । जपश्चोपवेशनाङ्गमिति ॥ २३ ॥

११४१ एतेनोपविशेद्यजुपेति यत्र स्यात् ॥ २४ ॥

यत्र यत्र यजुपोपविशेदिति विधिः स्यात् तत्र सर्वत्रेते-
नोपविशेत् । निरस्त परावसुग्नित्यादिना मानुष इत्यन्तेनेति ॥

११४२ अग्निं द्विषमाणमनुगच्छेत् ॥ २५ ॥

गार्हपत्यमग्निं मथित्वा ह्यिषमाणमनुगच्छेदिति ॥ २५ ॥

११४३ निहिते यजुपोपविशेत् ॥ २६ ॥

निहिते—आहिते गार्हपत्ये यजुपोपविशेदिति ॥ २६ ॥

११४४ अत्र प्रथममिति श्लाघिडल्प ॥ २७ ॥

अत्रैव यजुषा प्रथममुपवेशनं न पूर्वोक्ते सभाराहरणकाले
मन्थनं देश इति ॥ २७ ॥

११४५ द्वितीयमिति धानञ्जयः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्ते यजुषा प्रथममुपवेशनम् । आहिते गार्हपत्ये
द्वितीयं यजुपोपवेशनं कार्यमिति ॥ २८ ॥

११४६ 'जातेरथन्तरं गायेत् ॥ २९ ॥

११४७. वामदेव्यं द्विषमाणे ॥ ३० ॥ ष्टहस्त्रिदिते ॥ ३१ ॥

क्षीण्यपि सामानि गार्हपत्याधान एवेति ॥ ३१ ॥

११४९ सर्वाणि वृक्षेषु मनसा ॥ ३२ ॥

सर्वाण्यपि सामान्यग्न्याध्वेयं विषयाणि मनसैव गायेत् ।

*एतत्सूत्रमारभ्यसूत्रचतुष्टयं लाटघायने एकमेव ।

अरण्येगेयानो तावत् १ ग्रामे वाचिवागानमयुक्तमिति मानसमेवेति
शास्त्रार्थः । तथैव ग्रामेगेयानामविगानम् । शास्त्रार्थस्यैक-
रूप्यार्थमिति ॥ ३२ ॥

११५०. वाचावा, गायेदिति ह्यक्ते किमन्यद्वाचा प्रतीयते ॥

अथबोभयान्यपिवाचैवगायेत् । कुतः ? गायेदिति ह्युक्ते
वाचाविना किमन्यत् प्रतीयते । वाचेति विनार्थे तृतीया ।
तेन वाचैव गानमिति ॥ ३३ ॥

११५१. अथापि गानमेवाध्वर्यवे विधीयते न मनसेति ॥ ३४ ॥

अध्वर्युर्बाह्याणेऽपि गानमेव विधीयते न मनसेति ॥ ३४ ॥

पक्षान्तरमाह—

११५२. अपिवा रहस्यान्येव मनसा गायेत् ।

नह्यरण्येगेयानां ग्रामे गानं विद्यते ॥ ३५ ॥

अथवाऽरण्येगेयान्येव मनसा गायेत् । तेषां ग्रामेवाचिक-
गानस्यायुक्तत्वात् । ग्रामेगेय तु वाचैव गायेद्दोषाभावादिति ३५

११५३. प्रथमोत्तमयोः स्थाने वाखन्तीप यज्ञायज्ञीये इति साम-
कापनः ॥ ३६ ॥

प्रथमोत्तमयो रथन्तरवृहती. स्थान इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११५४. पूर्वैरूपे भूपांसीति शाण्डिल्यः ॥ ३७ ॥

पूर्वस्मिन्नेवपक्षेस्थित्वा, पुनरप्यधिकानि सामानि शाण्डिल्यो-
द्धृत इति ॥ ३७ ॥

इति प्रथम खण्ड.

११५०, ११५१, ११५२ एतस्मूत्रत्रयं साटघायने नास्ति ।

1. क. ए. 'ग्रामे' नास्ति ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

११५५ मन्थिष्यत्स्वरणी आलम्ब्य अरण्योः इति गायेत् ॥ १ ॥

११५६. मध्यमाने अग्निं नरः इत्येतयोरन्यतरत् ॥ २ ॥

११५७ धूमउदिते स्वेपन्ते धूम ऋण्यति इति ॥ ३ ॥

११५८ प्रज्वलिते अदग्निं गातु इति ॥ ४ ॥

११५९. निधीयमाने गमां प्रत यत् अग्निमीडे इति ॥ ५ ॥

पञ्चस्यपि सूत्रेषु गायेदित्यनुपङ्ग इति । प्रज्वलित इति जननानन्तरमध्वर्युभिः प्रज्वलित इत्यर्थे ॥ १, २, ३, ४, ५ ॥

११६० *तान्पुद्रातकर्मके ॥ ६ ॥

तानि गानान्युदगातुरेव कर्म न ब्रह्मण इत्येक इति ॥ ६ ॥
कुत इत्यत आह—

११६१ उद्रावा सामवेदेन इति ^१श्रुतेः ॥ ७ ॥

वेदशब्दो ^२मन्त्रब्राह्मणवचन । साममन्त्रैर्यत् कार्यं तत् कर्तृविशेषानादेशे उदगातैवेति वचनार्थः । अतेनाग्न्याधेये साम गानविधौ ब्रह्मण प्रकृतत्वेऽप्युदगातुरेव गानमिति ॥ ७ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

११६२ यथा विहव्यसजनीरक्षयाशुभीयानि होतु ॥ ८ ॥

यथा प्रकृतेऽप्योद्गातृकर्मणि, विहव्यस्य सजनीय सस्य अगस्त्यस्यकयाशुभीय सस्यमिति । विहव्यादीनि सूक्तानि

*यानि चैन अध्वर्युं व्रूयात् तानि गायेत् इत्येत् अधिक लाटधायने ।

१ शत-शा-११ ५ ५४ । २ क ख मन्त्रवचन । ३ क ख धृतिषु अग्न्या ।

होतुरेव शस्यानि । १ ऋभ्वेदेनहोता इति श्रुते । तद्वदन्नापीति ८
११६३. प्रस्तोतुश्च वैराज्याकर*प्रस्ताषाः ॥ ९ ॥

चकारो यथेत्यनुकर्मणार्थं । वैराजे साम्नि ब्राह्मण,
*प्रस्ताव प्रस्तुत्य विष्टम्भान् विष्टम्भोति^२ इति । तथा महा-
नाम्नीषु क्षिप्र प्रस्तुत्य क्षिप्र मेघ^३ इति । उभयत्रापि प्रस्तु-
त्येति उद्गात्रा समानकर्तृक-व श्रवणेऽपि तदनादृत्य प्रस्तोतुरेव
प्रस्तावा । सर्वत्र प्रस्तोना प्रस्तुपादिति सामान्यविधेरपङ्कार्थम्
तद्वदन्नापीति ॥ ९ ॥

११६४ सर्वेशारिधानाद् ब्रह्मरकारिभिः ॥ १० ॥

न च ब्रह्मत्वविधायिभि सूत्रकारे सर्वेरपि ब्रह्मणो
गान विहितम् । किं तु कतिपयेरेव । तत्र ब्रह्मणो गानपक्षे
सर्वेरपि वक्तव्य स्यादिति ॥ १० ॥

११६५ कर्मयोगाच्चोद्गातु चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीति
चातुःप्राश्नमाख्यानम् ॥ ११ ॥

महर्त्विज प्राश्नन्तीति वचनादुद्गातुरपि ब्रह्मणो
प्राश्नम् । तेन तस्याधानेऽप्यात्विज्येन योगोऽस्ति, न च गान
विना तस्यात्विज्यमस्तीति । तथा च जैमिनिरुद्गातुरेव गान-
माहेति ॥ ११ ॥

अथ स्वमतमाह—

*क्वरी पा

*प्रस्ताव प्रस्तुत्येति आरभ्यैव-च पाठे विद्यते ।

1. ता सा ११-४-८-४ । 2 ता सा-१२-१० ७ । 3 ता सा-१३-४-११ ।

११६३ अधिकारात् तु ब्रह्मण ॥ १२ ॥

तु शब्दो मतान्तर निवृत्त्यर्थः । *श्रुती ब्रह्मत्वविधिं प्रकृत्य तन्मध्ये गानविद्यानात् ब्रह्मण एव गानम् । श्रुतिश्च सूत्रकारेण दृष्टा । गानविधौ ब्रह्मण प्रकृतत्वात् तस्यैव गानमिति ॥

११६७ औद्गात्रे चापिद्यानात् ॥ १३ ॥

यद्युद्गातुरेव गान स्यात् तदानीमीद्गात्रप्रकरणे विधा-
तव्यम् । न च तदस्तीति ॥ १३ ॥

११६८ दृष्ट चानेन सामगान ब्रह्मा रयचक्रैःभिगम्यति इति ॥

वाजपेये ब्रह्मणश्चगान दृष्टमिति न ब्रह्मगो गानविरोध
इति ॥ १४ ॥

११६९ उद्गाता इति यथा भूयसो वाद ॥ १५ ॥

य पुन उद्गाता सामवेदेन इति वाद, स भूयस्त्वानु
सारेण द्रष्टव्यं तस्य गानभूयस्त्वात् । **यथा भूयसमिति भूय-
स्त्वानुसारेणेत्यथ ॥ १५ ॥

११७० ह्यत्रि विधेः, विहव्यादीनि ॥ १६ ॥

यत् पुनरुक्तं यथा विहव्यादीनि हेतुः, इति तद्युक्तमेव ।
हीत्रमधिकृत्य घृह्णन्ब्रह्मणे तेषां विद्यानात् । सामवेदेऽपि
तद्विधेस्तेनैकवाक्यत्वादिति ॥ १६ ॥

११७१ स्तोत्रवत् प्रस्तावाः, विराट्सु स्तुपन्नि २पुरीषेण स्तुवने
इति च बहुधुते ॥ १७ ॥

*च पाठे एतद्वाक्यं नास्ति । **अथ पाठं धन्विदृष्ट ।

११७९ सूचां वाग्नाणि ॥ २५ ॥ ११८० उत्करवा ॥ २६ ॥

प्रतीयनुत्तत एव ॥ २५ ॥ २६ ॥

११८१ तमन्तरेणाहवनीय च यजमानस्यसंचरोनान्येषाम् ॥ २७ ॥

त ब्रह्माणमिति ॥ २७ ॥

११८२ त यथाऽयर्षुर्ब्रूयात् ब्रह्मन्निद करिष्यामि इति सवितृप्रसू-
तोऽदः कुरु भूर्भुवःस्वर्गदृहस्पतिर्ब्रह्माहंमानुषात्रोम् इत्येते-
नानुमन्त्रयेत् ॥ २८ ॥

ब्रह्मन्प्रणव प्रणेष्यामि इति, ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि इत्यादे-
रुपलक्षण ब्रह्मन्निद करिष्यामि इति, ओ प्रणव, प्रोक्ष, इत्या-
देरुपलक्षण, 'अद कुरु' इति ॥ २८ ॥

११८३ *एतत् सर्वानुमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

सर्वानुमन्त्रणमिति सजाकरण व्यवहारार्थमिति ॥ २९ ॥

११८४. उच्यैः अद कुर्याम् इति ॥ ३० ॥

तस्मिन्नुमन्त्रणमन्त्रे अद कुरु ओ इत्यशमुच्चैर्ब्रूयात्,
इतरत उपाश्विति ॥ ३० ॥

११८५ प्रणीतास्तु प्रणीयमानास्तु याच पच्छेदतास्ताविमोचनात् ॥
स्पष्टमिति ॥ ३१ ॥

पक्षान्तरमाह—

११८६. तास्वैः प्रणीयमानास्वाऽऽहविष्कृत स्तान्प्रयजुषश्चाध्या-
समिध प्रस्तानीयाया इति वा ॥ ३२ ॥

*११८३, ११८४ सूत्रद्वयं तादृशायमेव न ।

प्रणीता प्रणीयमानप्रभृति हविष्कृदेहि इति संप्रैपात् पूर्वं वाग्यमनम् । तथा *स्तम्बयजुरारभ्य प्राक् समिदाधानात् । प्रस्थानमनुयाजप्रचार तदर्थं समित् प्रस्थानीयेति ॥ ३२ ॥
पक्षान्तरमाह—

११८७. यत्र बाध्वर्षुवहृचूर्चौ चेष्टेताम् ॥ ३३ ॥

अध्वर्षुवहृचयोश्चेष्टायामवश्यं वाग्यमनमिति ॥ ३३ ॥
किमन्यत्र कामचारो, नेत्याह—

११८८. यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यतः प्रायस्त्वेव स्यात् ॥ ३४ ॥

तयोश्चेष्टाभावेऽपि प्रायेण वाग्यत एव स्यादिति ॥ ३४ ॥
इति द्वितीयः खण्डः

अथ तृतीयः खण्डः

११८९. प्रायश्चित्तं चेन् कर्तव्यं स्यात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ । आग्नीध्रीये सुस्या चेत् । स्वः स्वाहेत्याहवनीये । भूर्भुवः स्वः स्वाहेति तत्रैव ॥ १ ॥

मन्त्रस्य कर्मणो वा श्रेये सति तत्समाधानं **प्रायश्चित्तं ।

*स्तम्बयजुष आधि-उपरिष्ठात्, तान्त् वाग्यमन, यावत् समित् प्रस्थानीया इति । समिध प्रस्थानीयाया ऊर्ध्वं वाग्विसर्गः इत्यग्निस्वामी ।

**सहोषाच्च किं होष्यसीति प्रायश्चित्तमिति किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहृतीरेव मघवन्निति इत्यादिना सर्वस्यैषैव प्रायश्चित्ति तस्मादेतामेव जुहुयादिति षड्विंशब्राह्मणे अ-१-ख-६-११...१९ ॥

तत्राविशेषेणत्रिष्वप्यग्निषु होम प्राप्त । तत्र व्यवस्थापयति
भूस्वाहेत्यादिना । सुत्या चेद्वर्तते आग्नीध्रीये भुव स्वाहेति
होम इति ॥ १ ॥

११९०. हुत्वा ब्रूयात्-चेष्टताकार्म्यं प्रायश्चित्तं इति ॥ २ ॥

चेष्टत, प्रवर्तध्व यूष, अकार्म्यं वय, व्याहृतिहोमेन
प्रायश्चित्तमित्यर्थ ॥ २ ॥

११९१. +अवेलाषां चेद्याहरेदपज्ञिर्वापद्येतेताएवव्याहृतीस्तुप्रेक्षेता॥३

अयज्ञिय द्विविध देवकृतमात्मकृत च । विहारदेशे कृष्ण-
शकुनिश्वापदादिसंचारी देवकृतम् । अमेध्यदर्शनं पतितादिस-
भाषणादिक चात्मकृतम् अनुप्रेक्षणं मनसानुद्बवणम् । तथैव-
पङ्क्तिशः श्रुतेरिति ॥ ३ ॥

११९२. इदं विष्णुः इतिवर्चम् ॥ ४ ॥ स्पष्टमिति ॥ ४ ॥

११९३. अमावास्याया दोहनपत्रिणे मार्जयेत्त्रापोहिष्ठीयाभिः ॥ ५ ॥

अमावास्याया दश्यागोऽयज्ञिदोपनिपातेऽभ्युच्चय विधि-
रयम् । दोहनपत्रिणं दोहनार्थं शाखापत्रिणम् । अकाले वाग्नि-
सर्जनेऽयज्ञियापत्ती च दोहनपत्रिणं हस्ते गृहीत्वाऽऽपोहिष्ठीया-
भिस्तिष्ठिभिर्माज्जन्मधिकं कुर्युरिति ॥ ५ ॥

११९४. *पद्भुवचनात् सर्वेऽपि कर्मान्विता कुर्युः ॥ ६ ॥

+११९१, ११९२ एतत् सूत्रद्वयं लाटघायने एक ।

*स यदि प्रमत्तो व्याहरेत् एता वा व्याहृती मनसा अनु-
द्वेषत् भुर्भुवस्वरिति, वैष्णवी वचनम् । पङ्क्ति १-६-७, ८७

**११९४ एतत् सूत्रं लाटघायने नास्ति ।

एवमुत्तरत्रापि बहुवचनप्रयोगे वेद्यमिति ॥ ६ ॥

११९५. तदभावे दार्भम् ॥ ७ ॥

यदा शाखापवित्र नास्त्यग्नी प्रहरणात्, तदानीं दर्भमय पवित्रं कृत्वा तेनैव मार्जनं कार्यमिति ॥ ७ ॥

११९६ सर्वेष्टिप्रितिं श्राग्द्विष्यायनः ॥ ८ ॥

न केवलमभावास्याया । सर्वेष्टिष्वपि दर्भमये पवित्रे मार्जनमधिकं कार्यमिति । ननु, अग्न्याघेयेष्टयः प्रकृता । कथमभावास्यायामिष्टचन्तरेषु च विशेषविधिरुच्यते । 'एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मात्मम्' इत्यतिदेशं वक्ष्यति । तद्दृष्टिकृत्वा विशेषविधिरिति ॥

११९७. प्राशित्वाहिपमाणं प्रतिमन्त्रयेत-मित्रस्पत्वाचक्षुषा प्रति पश्यामि इति ॥ ९ ॥

अष्टय्युणा प्राशित्वाहिपमाणमिति ॥ ९ ॥

११९८. अथ आचम्य देवस्य त्वा इति प्रतिगृहीयात् ॥ १० ॥
स्पष्टमिति ॥ १० ॥

११९९. व्यूहं तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयामि इति ॥ ११ ॥

अन्तर्वेदि दर्भतृणानि व्यूहोत्थय ॥ ११ ॥

१२०० • अङ्गुष्ठेनानामिक्रयाचादाय अग्नेर्भूवाऽऽस्येन प्राशनामि इति ॥ १२ स्पष्टमिति ॥ १२ ॥

१२०१. अर्तसाद निगिरेत् ॥ १३ ॥

* १२००, १२०१ एकमेव लाट्भायने

दन्तं खादनमकुर्वन्नित्यर्थं ॥ १३ ॥

१२०२. अप आचम्योरसि पाणिं निदधीप-इन्द्रस्य त्वा जठरे
सादयामि इति ॥ १४ ॥ स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

१२०३. प्रक्षाल्य प्राश्निग्रहाण तत्र निदध्यात् ॥ १५ ॥
तत्रेति पूर्वोक्तस्थान इति ॥ १५ ॥

१२०४. यथाहृतां वा प्रतिहासेत् १६ ॥ स्पष्टमिति ॥ १६ ॥

१२०५. ब्रह्ममागमाहृतमग्रत उपनिदधीत ॥ १७ ॥

१२०६. तमिष्टौ संस्थितायां प्राङ्नीपात् ॥ १८ ॥ स्पष्टे इति ।

१२०७. *अन्वाहार्यमन्तरेण ब्रह्मण यजमान चाहरेत् ॥ १९ ॥

अन्वाहार्यं दृष्टेदक्षिणा । प्रभूतमोदन पत्रवान्न, ब्रह्मयज-
मानावन्तरेणाध्वर्युर्हरेत् ॥ १९ ॥

१२०८. स्वयं चेद् ब्रह्मा यजमानः स्यान् पूर्वैर्णनम् ॥ २० ॥

हरेदित्यनुषङ्ग । यदि यजमान स्वयमेवापकल्पेन ब्रह्मा
स्यात्, तदानीमेत पूर्वैर्णान्वाहार्यमाहरदिति ॥ २० ॥

१२०९. हृत्वा तमन्तर्वेदिसन्न तृष्णीमालमेत ॥ २१ ॥

तथाहृत्वाऽध्वर्युणा वेद्या सावित्त ब्रह्मा स्पृशेदिति ॥ २१ ॥

१२१०. प्रजापतेर्भागोऽसि इति ॥ २२ ॥

एतावन्मन्त्र^१ इति ॥ २२ ॥

१२११. अथापरं प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् अक्षितोऽ-
स्यक्षित्यै त्वा । प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे
पाहि ॥ उदानरूपे मे पाहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि इति ।

* १२०७, १२०८ लाट्यायन नास्ति ।

१ क एतावन्मात्र ।

अथापरं मतम्-अनेन मन्त्रेणाभिमृशोदिति—

१२१२. तत्रैव यजमानं वाचयेत्-प्रजापतिं त्वया समक्षमृष्यासम् ॥
आमागम्या ॥ अन्वाहार्यं ददामि ॥ ब्रह्मन् ब्रह्मासि
ब्रह्मणे त्वाहुताद्य मा माहिंसीः अहुतोमह्यशिरो भव
इति ॥ २४ ॥

तत्रैवान्वाहार्यं यजमान वाचयेदिति ॥ २४ ॥

इति तृतीय खण्ड

अथ चतुर्थः खण्डः

१२१३. समिध प्रस्थानीयामनुमन्त्रया—देव सप्रितरेतत् ते यज्ञ
प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन
मामव ॥ मनो ज्योतिर्जुषताभाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिम
तेनोत्वरिष्ट यज्ञं समिम दधातु विश्वे देवान इह माद-
यन्ताम् इत्युपांशु, प्रतिष्ठ इत्युचैः । भूर्भुवः स्वर्बृहस्पति-
र्ब्रह्माहं भानुपः इत्युपांशु ओम् इत्युचैः ॥ १ ॥

प्रस्थानमनुयाजप्रचार । तदर्थं समिधमनुमन्त्रयेत् भानुप
इत्यन्तेन मन्त्रेण । तत्र च ओम् इति च प्रतिष्ठ इति चोच्चै-
र्भूयादित्तरदुपाशिवति ॥ १ ॥

१२१४. सर्वानुमन्त्रणेन वा ॥ २ ॥

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रः पूर्वमुक्त^१ तेन वाऽनुमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

१२१५. विमुक्तासु प्रणीतासु समिध आदध्याद्यथावभृथादुदेत्य ॥३॥

१ सविष्टमसूत इति ।

प्रणीताविमोचने कृते ब्रह्मा समिध आदध्यात् । मयावभृया
दुदेत्य एधोऽस्तेधिषीमहि इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानं तद्वदिति ॥

१२१६. एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् ॥ ४ ॥

एतदुपवेशनप्रभृति समिदाधानान्तं न केवलमाधानेष्टीनां,
किं तु सर्वेष्टीनामित्यर्थं ॥ ४ ॥

१२१७. समानाहन्येकासनेन पुनर्बजुषोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥ ५ ॥

सस्काराणामिष्टिसमाप्तावप्रवृत्तत्वादितिभेदे पुनरपि यजु-
षोपवेशनमहूरासनैवयेऽपि कार्यमेवेति स्वपक्षः । शाण्डिल्यस्य
तन्नाभिमतमिति ॥ ५ ॥

१२१८. अग्न्याधेयेष्टिषु प्रथमायां यजुषोपविशेदुचमायांसमिध
आदध्यादिति गौतमः ॥ ६ ॥

इष्टिभेदे यद्यपि प्रयाजादिवत् पृथगुपवेशनं प्राप्तं तथा-
प्याधानेष्टीनामग्न्यर्गत्वादेकेष्टितुल्यत्वात् सकृदेवादी, मन्त्रत
उपवेशनमन्ते समिदाधानं चेति गौतम इति ॥

१२१९. पृथगिष्टिर्विति धानञ्जयः ॥ ७ ॥ स्पष्टमिति ॥ ७ ॥

१२२०. चातुष्प्राश्य च प्राश्नत्सु ॥ ८ ॥

चकारो धानञ्जयानुवर्षणार्थः । ऋत्विक्षु चातुष्प्राश्यं
प्राश्नत्सु यजुषोपविशेत् ब्रह्मेति ॥ ८ ॥

अग्न्याधेयस्य दक्षिणामाह —

१२२१. धेनुं दधाद् ब्रह्मणे ॥ ९ ॥ स्पष्टमिति ॥ ९ ॥

एतत् सूत्रादारभ्य पदसूत्राणि साट्थायने एकं सूत्रम् ।

१२२२ अध्वर्यवे चाऽऽग्निपदम् ॥ १० ॥

अग्नेराहवनीयस्याधाने यदपेक्षितमश्ववादिपद तदग्निपद
तत्सिद्धधर्यो योश्वाऽदिरानीयते स अग्निपदोऽश्ववादिरिति ॥

१२२३ धेनुर्होत्रे वत्सतरीर्निष्णोऽनडुहोऽध्वर्यवे सप्तं त्रिवर्गा ॥ ११ ॥

त्रिवर्गा त्रिगुणा इत्यर्थं तिस्रोधेनुर्होत्रे, तिस्रोवत्सतरी
र्निष्णो धीननडुहोऽध्वर्यवे इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

१२२४ पष्ठौहीमाग्नीधाय ॥ १२ ॥ तदेव द्वादशदक्षिणा ॥

अथ साधारणमाह—

१२२५ सर्वेऽभ्योऽऽमरथ कुण्डले चेति ॥ १३ ॥

एकाश्वरथ कुण्डलद्वयं च सर्वसाधारणमिति ॥

१२२६. एवमेव धेनुमाग्निपदं चेति शाण्डिल्यः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तमाग्निपदं धनुं च साधारणमाहृत्यर्थं ॥

अथेष्टीनां दक्षिणामाह—

१२२७. धेनुमनड्बाह्वं वत्सतरी वत्सतरमज पूर्णपालमिति तद्

प्रथमायामिष्टौ दद्यात् ॥ १५ ॥

तदिति, तद्धेन्वादिपटकमित्यर्थं ॥

१२२८. तद्योत्तरपोरन्यत्राजपूर्णपात्राभ्याम् ॥ १६ ॥

उत्तरयोरिष्टयोर्धेन्वादिचतुष्टयमिति ॥ १६ ॥

पक्षान्तरमाह—

१२२९. वरः सप्तमो दक्षिणानां त्रयोदशो वा पञ्चविंशो वा—एतद्

बाजसनेपकम् ॥ १७ ॥

अग्न्याधेयस्य सेष्टिकस्य षड् गावो दक्षिणा । तासां सप्तमो वर स्यात् । अथवा द्वादशगाव स्यु । त्रयोदशो वर स्यात् । अथवा चतुर्विंशतिर्गाव । पञ्चविंशो वर स्यात् । तदे-
तद्वाजसनेयकमनम् अत्रापस्तम्बः ^१षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंश-
तिर्देया इति प्राह विकल्पत इति ॥

१२३० अग्न्याधेयान्तान् कुर्वते पूर्णाहुति मध्याभिहोममिष्टीरिति ॥

अग्न्याधेयस्य *तीनन्तानध्वर्यवो विकल्पेन कुर्वते ।
तदानोमिष्ट्यभावे तद्दक्षिणाश्लोप इति ॥

१२३१ मिथुनी दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ ॥ १९ ॥

दशपूर्णमानुयोरारम्भार्थेष्टिरन्वारम्भणीया । तस्यां अ-
न्वाहायस्थाने मिथुनी गावो दक्षिणा । तयो 'प्रजापतेर्भागी
स्थ' इत्यनुमन्त्रणमन्त्रस्योह कार्यं इति ॥ १९ ॥

१२३२ **वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्षूपहवमिष्ट्या प्राणभक्षभक्षयेत् ॥

आश्विनो नाम सौत्रामण्या कश्चित् ग्रह । चातुर्मास्येषु
वेश्वदेवपर्वणि वाजिन नाम हवि । घर्म प्रवर्ग्यं । प्राण-
भक्षोऽवघ्राणमिति ॥ २० ॥

१२३३ प्रत्यक्षभक्ष स्ये यज्ञे ॥ २१ ॥ स्पष्टमिति ॥ २१ ॥

वाजिनस्य भक्षणमन्त्रमाह—

*केपाश्वित् पूर्णाहुत्यन्त, केपाश्वित् अक्षाभिहोमान्त
केपाश्वित् इष्ट्यन्तमिति ॥

**एतत् सूत्रत्रय एकमेव साट्टचायने ।

१२३४. यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्वा मे अपिगच्छति यद्वा जायते
पुनस्तेन माविशमाविश, तेन मा वाजिनं कुरु, तस्य
ते वाजपीतस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामि इति वाजिनस्य ॥
१२३५. ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामि इति वा ॥ २३ ॥
१२३६. उमाभ्यां शोभाभ्यां वा ॥ २४ ॥ स्वष्टानीति ॥ २४ ॥

आश्विनधर्मयोस्तु मन्त्रो वक्ष्यते ॥

ब्रह्मत्वमिदमाधाने सर्वेष्टिषु च दर्शितम् ।

द्वितीये पटले तच्च व्याख्यातं धन्विनास्फुटम् ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

द्वादश पटलः समाप्तः*

अथ त्रयोदशः पटलः

प्रथमः खण्डः

१२३७. चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासानां स्तम्भयजुर्हरिष्यत्सु यजुषो-
पविशेत् ॥ १ ॥

चातुर्मास्येष्विन्द्राधिकारः । चतुर्षुचतुर्षु मासेषु क्रियन्त
इति चातुर्मास्यानि । वैश्वदेव वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरी-
याणि चत्वारि पर्वणि ऐष्टिक तन्त्राणि । आपो, वारा., इतिषद्
वरुणप्रघासा इति नित्यं बहुवचनान्तम्* । तेषां स्तम्भयजुर्ह-

*च. चतुर्थाध्यायः समाप्तः ।

*शब्दश्चायं नित्यं बहु वचनान्तः पुल्लिङ्गान्तश्च आ-श्री-

रणकालऐष्टिकात् प्रथमोपवेशनादधिकमेतदुपवेशनमपूर्वकार्यम् ।
तथाऽऽवर्षोर्हस्तप्रक्षालनकालेऽप्यैष्टिकमुपवेशनं द्वितीयं कार्य-
मिति ॥ १ ॥

१२३८. बिलिखिनेचात्वालेऽध्वर्युणासहप्रत्यावृज्याहवनीयं उपविशेत् ॥

उत्तरवेदिनिर्माणार्थं यस्मादवटान्मृदमाहरन्ति तच्चा-
त्वालम् । तस्मान्मृदाहरणकालेऽध्वर्युणा सह गत्वा चात्वाले-
ऽध्विया परिलिखिते सति तेनैव मह प्रत्यावृज्याहवनीयं प्रत्यु-
पविशेत् । ननु, इदानीमाहवनीयो नास्ति, उत्तरवेदिकरणोत्तर-
कालमध्वर्युभिः प्रणयनविधानात् । सत्यम् । अत्र पक्षद्वयमध्व-
र्युभिरुक्तम् । १*गार्हपत्यस्य पुरस्तात् वेदिद्वयं कृत्वा २गार्हपत्याद्
द्वयोरग्दोः प्रणयनमित्यापस्तम्ब । **आहवनीयस्य पुरस्तात्

वेदीकृत्वा अग्नेण गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः
आ-श्रौ-८-५-४ अत्र रुद्रदत्त, वेदी कृत्वा येषी कार्ये, तेच अग्नेण
गार्हपत्यं, नापरेणाहवनीयं नापि कल्पान्तराभिप्रायेण, अग्नेणाह-
वनीय इति । काले पशु बन्धवत गार्हपत्यादग्नीप्रणयत. आ-श्रौ-
८-५ २२ अत्र रुद्रदत्त, पृतर्गार्हपत्यं महर्णं कल्पान्तरोक्तस्य अग्ने-
णाहवनीयं वेदि कृत्वा आहवनीयात्प्रणयनस्यनिवृत्त्यर्थं इति ।

**आहवनीयस्य पुरस्तात् वेदीकरोति (का-श्रौत ५-५५)
आहवनीय देशस्य पुरस्तादित्येके तदयुक्तं-आहवनीयमुद्धृत्य-
तस्य पुरस्तादित्यगरे - तदप्यनुपपन्नं, तस्मात् - यावदाहवनी-
यो न भवति-गार्हपत्याच्च पृथग्भूतस्य आहवनीयव्यपदेशः तस्मात्
आहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति सूत्रार्थः । इति कर्क भण्ड्यम् ॥

1. भाष-श्रौ-८-५-२२ । 2. क-उ-गार्हपत्यस्य पुरस्तात् द्वयोः ।

वेदिद्वयकरणं, ततश्च प्रणयनमिति बोधायनकात्यायनौ 'तत्र द्वितीयपक्षाश्रयणेनेदं सूत्रम् । तदानीं पूर्वमेवाहवनीयस्य सङ्गा-
वादिति ॥ २ ॥

१२३९ अग्नी प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् ॥ ३ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा तत एवाहवनीयाद्
द्वावग्नी प्रणेषाविति बोधायनकात्यायनौ । तावग्नी यथैतमनु-
गच्छेत् । येन पयाध्वर्षुः प्रणयति तेन तमनुगच्छेत् । येन
प्रतिप्रस्थाता तेन तमनु गच्छेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

१२४०. अर्धशुभ्रेर् वृषात् ब्रह्मभेदस्फुरशोरसंमिन्द्रि इति स्फेच-
नाहवनीयात् पांसुपदस्योत्तरस्यावेदेर्दक्षिणादन्तात् कर्पन्नि-
यात् ॥ ४ ॥

एकयत्नेन स्फुरकृता कर्पणक्रिया एकस्फुरा । तथा
संभेदनमेकीकरणं सकृदेव पांसुनाहवनीयान्तात् संततमाकृष्य
तस्याहवनीयस्य पूर्ववेदिद्वयेन मेलनं कुर्विति प्रंपार्थः ।
उत्तरस्थाः वेदेर्दक्षिणमन्तं यावत् पांसुन् कर्पन् गच्छेदित्यर्थः ।
एवं मेलने कृतेऽग्निद्वयमध्येकायत्नस्य कृतं भवेदिति भावः ॥ ४ ॥

१२४१. आवेदिमध्यादेका चेत् ॥ ५ ॥

यत्र साकमेधपशुबन्धादिषु पूर्वा वेदिरेकैव भवति तदा
तन्मध्यं यावत् पांसुनाकर्पन् गच्छेदिति ॥ ५ ॥

१२४२. प्रोह्य स्फुरं पश्चिमेन वेदी गत्वा निधीयमानयोरग्नयोस्तू-
ष्णीमुपविशेत् ॥ ६ ॥

1. कात्यायन-श्री ५ ३-९ [५-५५] 2 क येन प्रस्थाता तेनतमनुगच्छेत्

3 क. ख. स्फुरेन सकृदाकर्पणक्रिया एवास्फुरा ।

प्रोहणमुदसनम् । तत् कृत्वा तयोरेतयोर्दक्षिणत उप
विशेदिति ॥ ५ ॥

१२४३ एतत् कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु ॥ ६ ॥

अग्नी प्रणीयमानो ययैतमनुगच्छेत् इत्यारभ्य यदुक्त
तत् सर्वेष्वग्निप्रणयनेषु स्यादिति ॥ ६ ॥

१२४४ *अवभृथ-न्यङ्ग गच्छत्सु पूर्वेणाग्नी चात्वाल च गच्छेत् ॥ ८

मुख्यावभृथ सोमिक । तस्य क्रियास्पर्शान्यङ्ग, स
यद्वास्ति **तदवभृथ-न्यङ्ग, तुपनिष्कासप्रतिपादनम् । तत कर्तु-
मश्वर्युषु गच्छत्सु पूर्वेण गच्छदिति ॥ ८ ॥

१२४५ पश्चिमेत वेदी चात्वाल च स्वे यत्ने ॥ ९ ॥

स्वे यज्ञ सत्रे कुण्डपायिनामयनगतेषु चानुमत्स्येष्टिष्वि
त्यर्थं ॥ ९ ॥

१२४६ हविर्यज्ञेष्वेव संचर उत्तरेण विहार कर्मभ्यः ॥ १० ॥

उत्तरेण विहार यानि कर्माणि क्रियन्ते तदर्थमेव एव
संचर । न तु अपरेणाहवनीय दक्षिणातिकर्म्य* इत्यादस्त
म्बोक्त सचरोऽभिप्रेत इति ॥ १० ॥

*एतत्सुत्रादारभ्य सूत्रत्रय एतमेवसूत्रं चाटयायने ।

**अवभृथ एव अवभृथ-न्यङ्ग, अथवा अवभृथैकदेश
अकृत्स्नोऽहवभृथ इति अग्निस्वामी ।

*प्रपरेणाहवनीय दक्षिणातिकर्म्य उपविश्य यजमानो
विद्यु ति विद्यमे पाप्मानमृतातसत्यमुपैमि मयिब्रह्मेत्यप आचा
मति वा श्री ६-५-३

१ श १३ १ ३ । २ क अ-नातुमात्येष्टित्यर्थं ।

१२४७ यथा चात्त्राले तथा घृषे शामित्रे च पथौ ॥ ११ ॥

गिरुद्धाशौ दूनशामित्तयो. पुरस्तादेव संचर चात्त्रालव-
दिति ॥ ११ ॥

१२४८. अत्रभृयन्यङ्ग प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं रुम समापयेद्युः ॥

अत्रभृयदेश गत्वाभ्युक्षणप्रभृति* नमिशायनान्त
सुत्याया यदुक्त्वा तत् सर्वं कुर्यु । एतदन्त वरुणप्रधासेषु ब्रह्म-
त्वम् । बहुवचन गर्वायमिति । १२ ॥

१२४९. सारुमेधेषुक्षीरीदनस्य पयार्थे गङ्गनीवात् ॥ १३ ॥

द्वघहेन १साकमेदानुष्ठानम् । पूर्णस्मिन् दिवसे रात्री
क्षीरीदनो गृहमेधीय, २साकमेवे गृहमेधीयस्य शेष यथेच्छ,
प्राश्नीयाद्वा न वेति ॥ १३ ॥

१२५० यजमान द्यूवात् - प्रभूमर्त्त कारय । सुदिना अत्रह्रुता-
भरतेत्यमात्यान् ब्रूहि । यत्प्रांश्च मातृभिः सह वासय
इति ॥ १४ ॥

कारय, ब्रूहि वासय इति त्रय प्रैषा इति ॥ १४ ॥

१२५१. पूर्वाह्नेऽप्ययुः क्षीरीदनमृषभस्य रजधे जुहोति ब्रह्माण्डप-
वेश्य ॥ १५ ॥

उत्तरेद्यु पूर्वाह्निनृपममानीय तस्य रवथेऽशब्दे मत्स्यः प्रयु-
जुहोतीत्यनुवादोऽयमुत्तरार्थम् । १५ ॥

१२५२. ऋगभेऽहरति यज्ञैः द्यूवात् - जुहुषि इति ॥ १६ ॥

*द्रा सू-६ ४-८ १० ६ ४-११

1 क ख भेदेऽनुष्ठानः । 2 क ख सारुमेधेषुगृहमे ।

तस्मिन्नेवस्थानेस्थित्वा मनोन्वा हुवामह इति त्रिभिः
गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन्निति ॥ ८ ॥

१२६७. रुषा नश्चित्र आ भुवत् । इ येकपादक्षिमाग्निम् ॥ ९ ॥

स्पष्टमिति ॥ विदवा समाप्ता ॥९॥

१२६८ * त्रैपम्बका नामापूषा भवन्त्येकरुपाः । तेषां पमन्वषु
राखू कर उरपेत् तस्मिन् अप उपस्पृशेपुः-श्रिया नः
संतमा भव सुमृडीका सरस्वति । मा ते व्योम संदशि इति ॥ १० ॥

त्रैपम्बकदेवत्वत्वात् त्रैपम्बका नाम केचनापूषा पुरो
डाशा । तेषामकमवर्ष्युराखू कर निवपति । तस्योरिष्टादप
उपस्पृशेपुरिति ॥ १० ॥

१२६९ आमीनेरेरा हुवमान इति धानजयः ॥ ११ ॥

इतरवा पुरोडाशाना होम क्रियमाण आसीनेत्येक मत-
मिति ॥ ११ ॥

१२७० तिष्ठेदिति शण्डिल्यः ॥ १२ ॥ गतमिति ॥ १२ ॥

१२७१ हुते तिष्ठन्तो जपेषु, अत्राम्बुत्तमपक्षमज्ञ देव व्य
म्बकम् । यथा नः श्रेयसस्करद् यथा नो वस्यसस्करद्
यथा न पशुमतस्करद् यथा नो व्यवमाययात् । भेषज
मसि भेषज गवेऽक्षाय पुरुषाय भेषज सुग भेषाय भेष्ये
सुभेषज ययासद् इति ॥ १३ ॥

सर्वेषु हुतेषु तच्छन्तो जपेपुरिति ॥ १३ ॥

इति द्वितीय खण्ड

* १२६८ इदं लाट्यायने सूत्रद्वयात्मकम् ।

अथ तृतीयः खण्डः

१२७२. यजमानस्यामात्या एकैकमपूपमादाय प्रदक्षिणमग्निं परीपुः । तत्र त्रिधा परीयज्ञपेदिति धानंजयः ॥ १ ॥

अमात्याश्चतुष्पथमग्निपरियन्ति । तदानीं ब्रह्मापि तमग्निं परिगच्छञ्जपेद् वक्ष्यमाण मन्त्रमिति ॥ १ ॥

१२७३. तिष्ठन्निति शाण्डिल्यः ॥ २ ॥

मन्त्रमाह—

१२७४. अथ्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ इति *जामी
कुमारी वा या स्यात् पतिकामा सा विपरीयात् अथ्वकं
यजामहे सुगन्धिं पतिघेदनम् । ऊर्वारुकमिव बन्धना-
दिनो मुक्षीय । इति ज्ञातीनभिकल्पयेत् ॥ ३ ॥

सा कुमारी अथ्वकम् इति मन्त्रं ब्रूवाणा मृत्योर्मुक्षीय इत्यस्य स्थाने इतो मुक्षीय इत्युक्त्वा इत इत्यनेन पादेन ज्ञाती-
नभिसदस्यात् । इतः पितृकुलादित्ययं ॥ ३ ॥

१२७५. मामृत. इतीष्टमभिनिर्दिशेदमुष्य गृहादिति ४ ॥

मामृतात् इत्यस्य स्थाने मामृत इतीष्ट परिग्रह निर्दिशेत् ।
तद्यथा, मुक्षीय मा पत्युर्महादेवस्य गृहात् इति ॥ ४ ॥

१२७६. एवं त्रिः परीत्योदस्येषुः ॥ ५ ॥

एवमग्निं त्रिः परीत्य पुरोडाशानाकाशे हस्ताभ्यामुदस्ये-
युरमात्या इति ॥ ५ ॥

*जामीत्यारभ्य सूत्रद्वयं नास्ति लाटघायने ।

सर्वेष्वपि पणुयाजेषु परनीसयाजान् क्रियमाणाननुब्रजेत्
ब्रह्मेति गीतम इति ॥ १८ ॥

१२९०. सवनीयस्यैवेति *धानञ्जयः ॥ १९ ॥

गतमिति ॥ १९ ॥

१२९१ न सवनीयस्य चनेति शाण्डिल्यः ॥ २० ॥

चनेति निपातोऽप्यर्थे, सवनीयस्यापि परनीसयाजान्
नानुब्रजेदित्यर्थ ॥ २० ॥

१२९२ + हृदयशूलोऽत्रावभृथन्यङ्गस्थाने मरति । २१ ॥

वह्णप्रघासेषु षडवभृथन्यङ्गमुक्त, तत्स्थाने हृदयशूलोद्वा
सनमत्र भवतीति ॥ २१ ॥

१२९३ तस्मिन् उपस्पृशेयुः धाम्नो धाम्नो राजस्तना वह्ण
नो मुञ्च । यदापो अन्या वरुणेति शशामहे ततो वरुण नो
मुञ्च ॥ सुमित्रा न आप ओषधय मन्तु दुर्मित्रास्तस्मै
सन्तु योऽस्मान् द्वेषिष च वयं द्विभ्यः इति ॥ २० ॥

हृदयशूलस्योपरिष्ठादुपस्पर्शनमिति ॥ २२ ॥

इति तृतीय खण्ड

अथ चतुर्थः खण्डः

१२९४ अभ्युक्षण प्रभृत्यत ऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

अत अभ्युक्षणात् उपस्पर्शानादूर्ध्वमभ्युक्षणप्रभृति सर्वं
सौत्यकर्म कुर्युरिति । तत्रादित्योपस्थानमप्युक्तम् ॥ १ ॥

*धानञ्जय इत्यत्र गीतम इति लाटघायन ।

+ १२९२, १२९३ एतःसूत्रद्वय एकमेव लाटघायने ।

तदिह्नकार्यमित्यत आह—

१२९५. आदित्यं नोपतिष्ठेरन् ॥ २ ॥ गतमिति ॥ २ ॥

१२९६. पूर्णाहुतीं हूयमानायामासित्वा हुतायां यथार्थं स्यात् ॥ ३ ॥

बोधायनमते पूर्णाहुत्यन्तः पशुरिति ॥ ३ ॥

१२९७. सक्तुहोमाश्चेद्ब्रह्मपुरासीताऽऽत्रेषां होमात् ॥ ४ ॥

सक्तुहोमाश्च पशो बोधायनेनोक्ताः । तेषामाहोमादा-
सित्वा पश्चात् गमनमिति ॥ ४ ॥

१२९८. सौत्रामण्या सुराक्रमेणाऽब्राजमासीत् ॥ ५ ॥

आब्राजमिति णमृत्प्रत्ययान्तः । अष्टवर्ष्या सुरासघाना-
दियु क्रियमाणेष्वाम्नाज्यादज्येस्यर्थः ॥ ५ ॥

१२९९. तत्र द्वापग्नी अग्निप्रणयन्ति । तयं दक्षिणत आसीत् ॥ ६ ॥

तनु च तरुणप्रधासघमितिदेगात् सिद्धमेव द्वयोर्दक्षिणत
आसनं । सत्य । पशुवन्त्रेण चान्त्राले मार्जनानन्तरं यथार्थं
स्यात् इत्युक्तम् । तन्माभूदित्येवमर्थं सूत्रम् । मार्जनानन्तरं
पुनरुप्यासीत् न पुन यथार्थं गच्छेदिति ॥ ६ ॥

१३००. दक्षिणमध्यधिकुम्भ्यामासन्नायो शतावृण्यायां सुराशेषे
ष्वसिच्यमानेषूतिष्ठेरन् “यत्तेऽग्निमर्चिष्यग्ने रितस-
मन्तरा ब्रह्मतेन पुनीहि मा” इति ॥ ७ ॥

दक्षिणमग्नि, मथिास्योपरिष्ठाकृतच्छिद्राया कुम्भ्या
सुराशेषेष्वसिच्यमानेष्वग्नेरुपस्थान कार्यम् । ब्रह्मवचन अष्ट-
वर्षीरेपि आवश्यकमुपस्थानमिति ॥ ७ ॥

1. क ख-आब्रज'मिति । 2. डा-१३-३-१५. 3 घ कुम्भ्यामासत्कार्या
पुनरपि । 4. शतवृण्यायामिति लाट्यापने, 'च पाठे च गति ।
5. क. ख ब्रह्मवचनादभ्येरेपि अष्टवर्षीरेपि उपस्थानमिति ।

१३०१. अश्विनोर्ग्रहस्य भक्षयेत् - पमश्विना नष्टुचेरामुरादधि सर-
स्वत्पसुनोदिन्द्रियेण । इमं तं शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं सोमं
राजानविह भक्षयामि इति ॥ ८ ॥

भक्षयेत् - स्पष्टमिति ॥ ८ ॥

१३०२ यजमान चेन् वसातिशेषेणाभिषिञ्चैषुहोत्यायान्तरेणाग्नी
मत्वा अध्वर्युणोक्तं संज्ञानानि गायेन् । ९ ॥

यदि पशुरसेन यजमानमभिषिञ्चेषु तदा सञ्ज्ञानसाम्ना
गान अध्वर्युणा उक्त इति वचनात् प्रंपाभावे न गायेदिति ॥ ९ ॥

१३०३ पदाप पशाय स्तोभेन् ॥ १० ॥

परिणामत्वात् स्वाध्यायवत् गाने प्राप्त् इद वचनमिति ॥

१३ ४ निधनान्युत्पन्तो यजमानस्य मृत्तानमालमेरन् ॥ ११ ॥

बहुवनन सर्वेषां ऋत्विजां ग्रहणार्थमिति ॥ ११ ॥

केपुन स्तोभा कानि वा निधनानीत्यत आह—

१३०५. 'सन्त्वा द्विन्वन्ति' इत्येषां पूर्वपूर्वाः स्तोभ उत्तरं
निधनम् ॥ १२ ॥

बृहदिन्द्राय गायत इत्यस्या ऋच पुरस्तात् सन्त्वाद्विन्वन्ति
धीतिभिः ॥ न त्वा रिणन्ति धीतिभिः ॥ सत्त्वा ततक्षुधीतिभि
सन्त्वा शिशन्ति धीतिभि इति चत्वारि वाक्यानि गीतानि ।
चतुर्थं वाक्यमुपरिष्ठादपि गीतम् । तदितरेषामपि प्रदर्शनार्थं ।
तेन तस्यैव गीतिप्रकारेणैतराण्यपि पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विभज्य
मेयानि । तत ओतो वा इत्युपायात् पूर्वं पूर्वोऽथ स्तोभ , उत्त-
रमुत्तर सश्वसे इत्यादि निधनम् । स्तोभनिधनभेदात् नामभेद ।
एकरूपमेवाविक गानमिति ॥ १२ ॥

१३०६. 'श्रवसे' इति स्थानेः 'जित्यै' इति क्षत्रियस्य, 'पुष्ट्यै' इति वैश्यस्येत्येके ॥ १३ ॥

सश्रवसे, विश्रवसे, सत्यश्रवसे, श्रवसे इति- चत्वारि निघ्नानि । तत्र श्रवसे इति स्थाने जित्यै इति क्षत्रियस्य यजमानस्य कुर्यात् । पुष्ट्यै इति वैश्यस्यकुर्यात् । तद्यथा सञ्जित्यै, विजित्यै, सत्यजित्यै, जित्यै इति । संपुष्ट्यै, विपुष्ट्यै, सत्यपुष्ट्यै, 'पुष्ट्यै इति' ॥ १३ ॥

१३०७. द्वे सौत्रामण्यौ, कौकिली चरकसौत्रामणी च ॥ १४॥

गतमिति ॥ १४ ॥

१३०८. कौकिल्यं सामगान नेतरस्यां । संज्ञानानिगायेदिति ह स्माह कौत्सः ॥ १५ ॥

कौकिल्यामेव सामगान नेतरस्यामिति कौत्सो मन्यत इति ॥ १५ ॥

अथ 'केपुपुनर्हविर्यज्ञेषु ब्रह्मस्वमुक्त, तानाह—

१३०९. सप्तहविर्यज्ञ संस्था. —अग्न्याधेयं अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा-
वाप्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढशुबन्धः सौत्रामणी च^२ ॥
स्पष्टम् ॥. १६.॥

अग्निहोत्रेषु ब्रह्मा भवतीति सूत्रकार पक्ष इति । इदानीं^१सौत्रामण्यायां ब्रह्मत्वं विधास्यन् तस्या. सस्यायाः भेदात् ब्रह्मत्वविषयानाह—

१. क. ल. ख.—केपुपुनर्हविर्यज्ञेषु । २. क. ल. इति ।

३. क. ल. अग्निहोत्रस्य ब्रह्माभवेदिति । ४. च-गुण्यायां ।

१३१० सप्तसोमपस्या — अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम उच्यतेः वोढशी
वाजपेयोऽतिसात्रोऽप्तोर्याम इत्यप्तोर्याम इति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणेऽग्निष्टोमादय शब्दा सस्याविशेषवाचिनो, न
पुन विश्वजिनादिब्रह्मवदेकाह विशेषवाचिन इत्यर्थः । तेन
वाजपेयादि सशब्देन ब्रह्मत्व विधीयमान तत्सस्थाप्रयुक्त, (१^न
पुन ऋगुविशेष प्रयुक्तमिति) दर्शित भवति । केचित्तु सस्थानु
क्रमण तासा नित्यताप्रतिपादनार्थमित्याहु । तदयुक्त । न ह्यनु-
क्रमणमात्रान्नित्यतासिद्धि इति ॥ १७ ॥

इति चतुर्थं खण्ड

इति छ दोग सूत्रस्य शीघ्रे धन्विनिर्मिते ।
तृतीय पटलो वृत्त हविर्यज्ञा निरूपिता ॥
त्रयोदश पटल समाप्त

चतुर्दशः पटलः

प्रथम खण्ड

अथ सोमप्रायेण ब्रह्मत्व विधातुमुपक्रमते—

१३११ सुत्यायां प्रज्ञण^१, प्राक् सुप्रज्ञण्याया औद्गात्रेण समानकर्म ॥

सुत्यायामित्यधिकार । २क्रीते राजनि सुप्रज्ञण्याप्रवृत्तयत्
पूर्वमुदगतु कर्म तद् ब्रह्मणोऽपि समानम् । किं पुनस्तत्^३ ।
महन्मेऽवोच इति ३प्रतिमन्त्रेण सोमप्रवाकस्य ४परिवेषणमिति ॥^४

१ क-य-मुत्तरे इवं नास्ति । २ अ-१२ २२ । ३ अ-१ १ १० ।
४ अ-१ १ १२ ।

१३१२. ईक्षणाक्रमणे घेदेः २ ॥

समानमित्यनुवर्तते । यत् पूर्वमुद्गातु उक्तं उत्तर वेद्यन्त-
माक्रम्य दक्षिणमीक्षमाण ¹पितरोभू.इतितदपिब्रह्मण समान-
मित्यर्थः । सुब्रह्मण्याप्रवृत्तेरूर्ध्वमुद्गातु वेदेराक्रमणमिति सूत्रा-
रम्भः । ²देवो देवमेतु इतिमन्त्रेण गमनमप्याक्रमणाङ्गत्वात्
ब्रह्मण समानमेवेति ॥ २ ॥

१३१३. सञ्चरधिष्णोपस्थान दक्षिणाप्रतिग्रहभक्षाः ॥ ३ ॥

समानमित्येव । ³अन्तरेण चात्वालोत्करो सञ्चरः इति
यदुक्त यच्च ⁴धिष्णोपस्थान यञ्च दक्षिणाप्रतिग्रह ⁵ यञ्च ⁶
सोमभक्ष तत् सर्व समानमिति ॥ ३ ॥

१३१४. स्तोमविमोचनाचोर्ध्वमन्यत् सामगानीत् ॥ ४ ॥

तृतीयसवने स्तोमविमोचनादूर्ध्वं ⁷यदुक्त तदपि समान
अवभृथ ⁸वर्जमिति ॥ ४ ॥ तत्रोद्गातवदौ रवसथ्येऽह्नि ⁹गमने
प्राप्ति आह—

१३१५. अनुस्यात् तु ¹⁰दीक्षणीयाम् ॥ ५ ॥

दीक्षणीयामितिमनु ब्रह्मा स्यात् । तत्काल एव मन्त्रेण
देवयजन गत्वा वेदेराक्रमणमीक्षणञ्च कार्यं दीक्षणीयाया ब्रह्मात्व-
करणार्थमिति भावः । तदानी ब्रह्मणोऽपि ¹⁰ मधुपर्कहरणन्तु

*दीक्षणीयायामिति लाटचायने, च पुस्तके च ।

1. डा-१-१-२५ । 2. डा-१-१-२३ । 3. डा-२-१-६ ।

4. डा-४-२-१० । 5. डा-५-३-१५ । 6. डा-५-१-३ ।

7. डा-६-३-४ । 8. डा-६-४-१ । 9. डा-१-१-२२ ।

10. डा-१-२-१ ।

कार्यं । मधुपर्कभक्षणन्तु + शास्त्रान्तरोक्तप्रकारेण ब्रह्मण कार्यम् ।
न पुनरुद्गातु प्रकारेण, अतिदेशाभावादिति ॥ ५ ॥

१३१६. तस्यां संस्थितायामासीत् आदीक्षणात् यजमानश्च ॥ ६ ॥

इष्टयनन्तर आदीक्षासमाप्तेरुभावपि न कुत्रचित् गच्छे-
ताम् । आदीक्षिष्टाय ब्राह्मण इत्यावेदनात् पूर्वमिति यावदिति ॥

१३१७. त यदाऽध्वर्युर्वाच यमयेदथ यथार्थं स्यात् ॥ ६ ॥

त यजमानमित्यर्थं । दीक्षित, वाच यच्छ इत्यध्वर्युप्रेषा-
नन्तर यथार्थं स्यादिति ॥ ७ ॥

१३१८ महावीरान् संभरिष्यस्तु तूष्णीमुपविशेत् ॥ ८ ॥

दीक्षासु महावीरान् संभरति इति कात्यायन सूत्र । महा-
वीरा प्रवर्यपात्राणि । तेषां संभरणकाले वाग्यत उपविशेदिति

१३१९. संभृतेषु यथार्थं स्यात् ॥ ९ ॥ स्पष्टमिति ॥ ९ ॥

१३२० प्रायणीयायां* संस्थिताया पूर्वेण पत्नीशालां तिष्ठेदाऽऽभि-
होमात् पदस्थ राजक्रपाण्याः ॥ १० ॥

सौमक्रपाण्या पदाभिहोम यावत् तिष्ठेदिति ॥ १० ॥

१३२१ अभिहुत उत्तरेण सौमवहन गत्वा प्राग्वा पदाभिहोमात्
दक्षिणेन यत्र राजानं क्रेष्यन्त स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुप-
विशेत् ॥ ११ ॥

+ गृह्योक्तप्रकारेणेत्यर्थं

* भक्त यथेन निरुक्रम्य' इत्यधिक लाटपायने

1 कात्यायनी २६-११ महावीरान् संभरति महावीरान् करोतीत्यर्थं
महावीरैश्च उपलक्षित अयदप्यत्र विचनारि सचिपत एव । प्रयोजन
तेषामप्यन्तराये प्रयोक्तृत्वम् ॥ इति ककाराव्ययम् ॥

पदाभिहोमे कृते, सोमवहन शकटमुत्तरेण गत्वा यत्र सोम
श्रेष्ठ्यन्त स्यु, तत्र गत्वोपविशेत् । अथवा पदाभिहोमात् पूर्व-
मेव सोमवहन दक्षिणेन गत्वा ऋषदेश उपविशेदिति ॥ ११ ॥

१३२२. क्रीते प्राङ्मुक्तामेत् पश्चिमेनैव हत्वा राजानमादध्युराहित
पूर्वेण परीत्योद्यमानमनुगच्छेत् दक्षिणेनचेत्गताः स्यात् ॥ १२ ॥

यदि पूर्वं सोमवहन दक्षिणेन ब्रह्मा गत स्यात्, तदाक्र्या-
नन्तर प्राक् प्रसर्पेत् । त पश्चिमेन राजान हत्वा शकट आद-
ध्युरध्वर्यव । अथ ब्रह्मा तमाहित सोम पूर्वेण प्रसव्य परीत्य-
शकटेनोद्यमानमनुगच्छेत् ॥ १२ ॥

१३२२ उत्तरेण चेत् क्रीते प्रत्यङ्मुक्तामेत् पूर्वेणैव हत्वा राजा-
नमादध्युराहित पश्चिमेन परीत्योद्यमानमनु गच्छेत् १३

यदि सोमवहनमुत्तरेण ब्रह्मा गत स्यात्, तदा क्रयानन्तर
प्रत्यक् प्रसर्पेत् । गतमन्यदिति ॥ १३ ॥

१३२४. तामेवात्रेषामन्वायतेत ॥ १४ ॥

प्राङ्मुखे शकटे वर्तमाने यस्या पाश्वेन गतस्तत्पाश्वेनैव
प्रत्यङ्मुखे शकटेऽपि गच्छेदित्यर्थ ॥ १४ ॥

कापुनरसी तामाह—

१३२५. साहि प्राचीवर्तमानस्य दक्षिणेण भवति ॥ १५ ॥ -

प्राग्वर्तमानस्य शकटस्य, या दक्षिणेण- तत्रासाविति ।
दक्षिणेण पाश्वेनैव प्राग्गमन । तत्पाश्वेनैव प्रत्यङ्गमनमपीत्यर्थ

१३२६. विष्णुक्ते, चान्तरेण सोमवहन पत्नीशालां च दक्षिणोत्क्रम्य
तिष्ठेत्, अदीक्षितश्चेत् आराज्ञोऽपहरणात् ॥ १६ ॥

अनडुहि विमुक्ते इत्यर्थः अदीक्षित इति पर्युदास । सत्रे
दीक्षितस्थातिध्याया निर्वापानुसन्धानार्थमन्त प्रवेशस्यावश्यभावात्
सत्रादन्यत्र राजरक्षणार्थं तिष्ठेदेवेति ॥ १६ ॥

१३२७ प्रवेश्यमान राजानमनुप्रविशेदव्यवपवन्नग्निना । १७ ॥

अग्निना आहवनीयेन सह सोमस्य व्यायमकुर्वन् प्राग्बश
प्रवेश्यमान राजानमनुप्रविशेदिति ॥ १७ ॥

१३२८ संवाध चेत् स्यात् दक्षिणपापि द्वारा प्रविशेत् ॥ १८ ॥

स्पष्टमिति ॥ १८ ॥

१३२९ उत्तरेणाहवनीय पश्चिमेन वेदिं सञ्चरेद्वदीक्षितश्चेत् । १९ ॥

स्पष्टमिति ॥ १९ ॥

॥ इति प्रथम खण्ड ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

१३३० आतिथ्यामिष्टिं निरपन्ते ॥ १ ॥

अष्टवयंय इत्यर्थं ॥ १ ॥

१३३१. ताञ्चेदनपहते राजनि निर्वपेरन् ब्राह्मणराजनिममादिश्य
तत्रगत्वाऽऽसीत् ॥ २ ॥

यदि राजोऽपहरणात् पूर्वमेव निर्वपेरन् तदा राजरक्षार्थं
कश्चिद् ब्राह्मणमादिश्यान्त प्रविशेदिति ॥ २ ॥

१३३२ तस्यां संस्थितायां तान्नाभ्रमाज्यमवमृशन्तो जपेयुः हवि
रसि वैश्वानरम् । अनाष्टमस्यनाष्टुष्य देवानामोजोऽनमि
शस्यमिशस्तिषा अनभिश्स्तेऽपम् अज्जता सत्यमुपगेय
सुविने माषाः इति ॥ ३ ॥

ऋत्विजामन्योन्य द्रोहपरिहाराय यद् धृतं स्पृश्यते तत्
तानूनप्त्रम् । तत् सर्वेऽप्युद्गातारो ब्रह्माचावमृष्यजपेयुरिति ॥३॥

१३३३. अथ उपस्पृश्याध्वर्षुणोक्तो राजानं विलंसयेत् ॥ ४ ॥

सोमोष्णीषं विलंसयेत् आप्यायनाय ॥ ४ ॥

१३३४. तं हिरण्यमन्तर्धायामिमृशेयुः अंशुरंशुष्टे देवसोमाप्यायता-
मिन्द्रायैकधनविदे, आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्रमिन्द्राय
प्यायस्व । आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया । स्व-
स्तिते देव सोम सुत्यामुद्वचमशीय इति ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥ ५ ॥

१३३५. काशमये प्रस्तरे निहनुवीरन् दक्षिणान् पाणीनुत्तानान्
कृत्वा सव्यान् नीचः—एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेपे
मगायतेष्टतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै इति ॥ ६ ॥

निह्वयो नमस्कारः । कृते हि नमस्कारे पुरुषस्य दोष-
एष्ठादितो भवतीति । तदुपायत्वान्निह्वय इत्युच्यते । तथा च
ब्राह्मणं . न वेदेवा नमस्कारमिति यज्ञो वै नम इति । आतिथ्या
संबन्धिनि काशमये प्रस्तरे दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् निधाय तत्
उपरि सव्यान् नीचः कुर्युः । सोऽथ नमस्काराञ्जलिरिति ॥

१३३६. सुब्रह्मण्याश्वाहूयमानासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेत् दीक्षितवधेत् ॥

१३३७. आहूतासु यथार्थं स्यात् ॥ ८ ॥ स्पष्टे इति ॥ ७ ॥ ८ ।

१३३८. उपसदिष्टिरत ऊर्ध्वं तस्यां तथैवाभिमर्शननिह्वयने ॥ ९ ॥

तस्यामुपसदि सस्विताया तयंय हिरण्यमन्तर्धाव सोमा-
भिमर्शननिह्न ने कुर्युरिति ॥ ९ ॥

१३३९ सव्या अपराह उक्तानाः स्युः दक्षिणा न्यञ्चः ॥ १० ॥

आपराह्लिक्यामुपसदि सव्या पाणय उक्ताना स्यु
दक्षिणा पाणयो न्यञ्च स्युरिति ॥ १० ॥

क पुत्ररुपमदन्तो यत्र निह्नव -तमाह-

१३४० लुवेणोषसद्दोमे हुते विद्यात् संस्थितेति ॥ ११ ॥

त्वेय वचोअपावधीत् इत्यध्वर्युणाहुते सस्वितेति विद्यात्
इति ॥ ११ ॥

इति द्वितीय खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

१३४१ तस्य घर्मः प्रवर्ग्यवति पूर्वः* तमभीन्धिष्यत्सु ॥ १ ॥

१३४२ गार्हपत्य गत्वा यजुषोपविशेत् दक्षिणेन ॥ २ ॥

प्रवर्ग्यवति श्रुती तस्या उपमदिष्टे पूर्व प्रवर्ग्यो भवति ।
तमभीन्धिष्यत्स्वध्वर्युषु गार्हपत्य गत्वा तस्य दक्षिणत उप-
विशेदिति ॥ २ ॥

१३४३. **दक्षिणाग्निमुत्तरेण बहिःशेषेत् ॥ ३ ॥

यदि गार्हपत्यागतान् बहिः प्रवर्ग्य स्यात्तदानींदक्षिणा-
ग्निमुत्तरेणोपविशेदिति ॥ ३ ॥

*लाटघायने 'तमभीन्धिष्यत्सु' इत्यारम्भोत्तर सूत्र ।

**१३४२, १३४३ सूत्रद्वय एकमेव लाटघायने ।

१३४४. रुचितो घर्म इत्पुक्तेऽनुवाकेन तिष्ठन्तोऽवेक्षरन् यमध्वर्यु-
र्ब्रूयात् ॥ ३ ॥

रुचितो घर्मः इत्यध्वर्युणोक्ते अपश्य गोपा इति यमनु-
वाकमध्वर्युर्ब्रूयात् तेनानुवाकेन महाव्रीरमवेक्षेरन् उद्गातारो
ब्रह्मा चेति ॥ ३ ॥

१३४५. त द्विपमाणं यथेतमनुब्रजञ्जपेत् - विश्वा आशा दक्षिण-
*सत् सर्वान् देवानयाडिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधो
पिप्रतमश्विना इति ॥ ४ ॥

त घर्मं ह्यियमा यथेतमनुब्रजञ्जपेदिति ॥ ४ ॥

१३४६. आश्रावित उपविश्य जपेत् - अश्विना घर्मं पातं †हार्दि-
वानमहर्दिवाभिः ऊतिभिः । तन्त्रायणेन *नमो द्यावापृथि-
वीभ्या इति ॥ ५ ॥

१३४७. हुते यजमानं वाचयेत् अथातामश्विना घर्ममनुधारापृथिवी
अमंसातां इहैव शतयः सन्तु इति ॥ ६ ॥

१३४८ घर्मशेषस्य भक्षयेत् मधुहुतमिन्द्रतमेऽनावश्याम ते देव
घर्मं नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसी इति ॥ ७ ॥

स्पष्टानीति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

१३४९ सत्रं चेत् स्यात् यजमाना उपह्वयध्वं इत्येवोपह्वानम् ॥ ८ ॥

*'धत्' इति लाट्चायने ।

†'अहर्व्यानि'मिति लाट्चायने ।

*मोद्यावा पृथिवीद्यामिति लाट्चायने ।

सत्रव्यतिरिक्तेषु होतरूपह्यस्वाद्ययं उपह्वयस्व इति
कर्मनामधेयेनोपह्वान कार्यं^१ वाजिनान्भिनघर्माणामृत्विक्षूपहमि-
ष्ट्वा इति वचनादिति ॥ ८ ॥

१३५०. ऋष सदा प्रवर्ग्योपसदा कुर्यात् ॥ ९ ॥ महावेदेः स्तवप-
जुर्द्विष्यस्तु यजुषोपविशेत् ॥ १० ॥ विलिखिते चात्याले यथार्थं
स्यात् ॥ ११ ॥ १३५३ उत्तरवेदिं निर्विष्यस्तु तूष्णीमपविशेत् ॥
न्युत्पायां यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

स्पष्टानि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३५४. अग्निचित्यायां प्राग्दीक्षणीयाद्याः सावितान् होमान्
होष्यस्तु यजुषोपविशेत् ॥ १३ ॥

अग्निचित्यायामित्यधिकार । यदि ऋतावग्निचित्या
स्यात् तदेत्यर्थं ^२अनुष्यात्तुदीक्षणीयाया इति वचनात् । साग्नि-
चित्येऽपि सोमयागे दीक्षणीयाप्रभृत्येव ब्रह्मत्वमिति शङ्का स्यात्,
तन्निवृत्यर्थं प्रागपि दीक्षणीयाया सावित्रेषूपविशेत् । सावित्रहो-
मस्त्वेक एवेत्या^३पस्तञ्च, होमानिति बहुवचन कस्यांचिच्छा-
खाया होमबहुत्वादिति ॥ १३ ॥

१३५५. तेषु हुतेषूख्या मृत्तिकामाहियमाणामनुगच्छेत् ॥ १४ ॥

१३५६. तस्यां द्वियमाणायामात्तिवा संभृतायां यथार्थं स्यात् १५
स्पष्टे ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति तृतीयः खण्ड

१ ऋ २२ ४ २० ।

२ ऋ-१४-१-५ । ३ ऋष सं १५-३ 'सावित्रेण रयानमायाव
भरित्येरास्ति' इत्यभिप्राय इत्यादि ।

अथ चतुर्थः स्रष्टः

१३५७ आहवनीय चेप्पत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १ ॥

आहवनीय शालामुखीय । तस्यायतनमिष्टकाभिश्चे-
प्पत्सु इत्यर्थ इति ॥ १ ॥

१३५८ तस्मिन् सञ्चित उख्यामासन्दी नैऋतीश्लेषटका अरण्य
द्वियमाणा अनुगच्छेत् ॥ २ ॥

तस्मिन् शालामुखीयेऽव्युषा चितेसति, उख्याग्नि यज्ञा-
सन्धा पूर्वं निहित तामुख्या निधानभूतामासन्दी नैऋतीश्लेषटका
अरण्य प्रति द्वियमाणा अनुगच्छेदिति । २ ॥

१३५९. निधीयमानाना दक्षिणतःस्थित्वा निहितासु उपस्पृश्य-
अनपेक्ष प्रत्याग्रजेत् ॥ ३ ॥ स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

१३६०. अग्निं विक्रक्ष्यत्सु सर्वोपध च वप्स्यत्सु तत्र गत्वा तूष्णी-
मुपविशेत् ॥ ४ ॥

महावेद्याग्निक्षेत्रस्य कर्षण, तत्र बीजावपन च करिष्य-
त्स्वित्यर्थ ॥ ४ ॥

१३६१ तै सार्धं प्रत्यावृज्य चितीः प्रणीयमाना अनुगच्छेत् ॥ --
चितीश्चयनार्था इष्टका, प्रणीयमाना इत्यर्थ ॥ ५ ॥

१३६२ निधीयमानाना दक्षिणतः स्थित्वा निहितासु दक्षिणव्य
पक्षस्यासन्नो यजुषोऽविशेत् ॥ ६ ॥

उपधीयमानानामिष्टकाना तस्यास्तस्या दक्षिणत स्थित्वा
सर्वासु समाप्तासु दक्षिणस्य पक्षस्य दक्षिणत तनिकृष्ट जप-
विशेदिति ॥ ६ ॥

१३६३. लोकं पृष्ठास्यधीयमानासु ब्राह्मणं तत्र समादिश्य पश्याय
स्यादिति श्राण्डित्यः ॥ ७ ॥
१३६४. आसीत्तेवेति धानञ्जयः ॥ ८ ॥ स्पष्टे इति ॥ ७ ॥ ८ ॥
१३६५. एवं सदा चित्तिषु कुर्यात् ॥ ९ ॥
एव पञ्चस्वपि चित्तिषु कुर्यादिति ॥ ९ ॥
१३६६. सञ्चितकर्माणि करिष्यत्स्वाग्नाज्जमासीत् ॥ १० ॥
वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तु इत्याज्यप्रोक्षणप्रभृति
मण्डूकविकर्षणान्तानि सञ्चितकर्माणि । तेष्व्वावृज्यासीतेति ।
एतदन्तमग्निचित्यानिमित्त ब्रह्मत्वमिति ॥ १० ॥
१३६७. सम्राडासन्दीं हियमाणामनुगच्छेत् ॥ ११ ॥
प्रवर्गोद्वासनकाल इति शेषः ॥ ११ ॥
१३६८. *निधीयमानाया दक्षिणतः स्थित्वा परिधिच्यमानेऽप उप
स्पृश्य तैः सार्धं प्रत्यावृज्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेद्-
प्रतिरथ जपन् ॥ १२ ॥
घर्मे परिधिच्यमानेऽप उपस्पृश्य तैः सार्धं प्रत्यावृज्य सोमि-
कमग्निं प्रणीयमानं आणुः सिञ्चानः इति सूक्तमप्रतिरथ-
सज्जकमध्वर्युप्रसिद्ध जपसनुगच्छेदिति ॥ १२ ॥
१३६९. तूष्णीमनघ्नित्या चेत् ॥ १३ ॥
अग्निचित्याभावे तूष्णीमनुगमन न सूक्तजप इति ॥ १३ ॥
१३७०. निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते दक्षिणाबहिर्वेदि-
यजुषोपविशेत् ॥ १४ ॥
*निधिपमानाया दक्षिणतः स्थित्वा इत्यन्त लाटघायने
नास्ति ।

अग्निनिधानानन्तरमग्निवत्युत्तरपरिग्राह परिगृह्णातीत्य-
ध्वयुग्मिभिरुत्तरपरिग्राहो विहित । तत्काले न केनचिदप्यन्यवेदि
स्यात्तद्व्यमित्यभिप्रायेण बहिर्वेद्युपविशेदित्युक्तमिति ॥ १४ ॥

१३७१. हविर्घनि प्रवर्त्यमानेऽनुगच्छेद् ॥ १५ ॥ स्पष्टमिति ॥

१३७२. परिशर्यमाणयोस्तत्रैव गत्वाऽमीत ॥ १६ ॥

१३७३. उच्छ्रितापामौदुम्बर्या यथार्थं स्याद् ॥ १७ ॥

१३७४. वेदिकर्मप्रभृतिवाग्नीषोमप्रणयनात् प्रणयनात् ॥ १८ ॥

अथवाग्निप्रणयनानन्तरं यद् वेदिकर्मोत्तर परिग्राह तत्
प्रभृत्यग्नीषोमप्रणयनात् पूर्वं यथार्थं ब्रह्मा स्यात् । 'हविर्घनि-
प्रवर्तनप्रभृति कर्मानुसन्धानं कुर्यात् वा न वेत्यर्थः ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥

चतुर्थः खण्डः

धन्विनाऽऽरोपिते दीपे ब्रह्मत्वस्य विधिं प्रति ।

चतुर्थे पटले त्वर्धं सोमधागस्य कीर्तितम् ॥

इति चतुर्दशः पटलः समाप्तः

अथ पञ्चदशः पटल

प्रथमः खण्डः

१३७५. अग्नीषोमी प्रजोष्यस्तु वेदिमाक्रामेन्मन्त्रेण ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

*एतत् सूत्रं लाटथायने नास्ति ।

I- च समोक्तं ब्रह्म त्वं कुर्यात् ।

१४०३. आज्येष्वेव गृहीष्यमाणेषु अत्रोपविशेदिति शाण्डिल्य ॥

आज्यग्रहण वेलायामवाग्नीध्रीयाद्विष्कम्ब्य हविर्धानस्य पश्चिमेन पूर्वेण वा उपविशेदिति ॥ ११ ॥

१४०४ अर्घ्युक्तौ वाच यच्छेत् आतृतीय प्रातरनुवाकस्य ॥

प्रातरनुवाकस्य प्रथमायास्तृतीय यद्वचन आतस्मात् वाग्यत स्यादिति । अथवा आतृतीयमिति आतृतीया ऋच इत्यथ ॥ १२ ॥

१४०५ आ वा परिधानीयायाः ॥ १३ ॥

अथवा प्रातरनुवाकस्य परिधानीयान्त वाग्यत स्यात् इति ॥ १३ ॥

१४०६ आ वा उपांशु अन्तर्यामयोर्होमात् ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

१४०७ आ वा वहिष्पवमानात् ॥ १५ ॥

प्रातरनुवाकप्रभृति वहिष्पवमानपर्यन्त इति ॥ १५ ॥

१४०८ हविर्धान चेत्पूर्वेणगतः स्यात् उपांश्वन्तर्यामी होष्यत्सु उदद्दतिक्रम्य तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

यदि हविर्धान पश्चिमनोपविष्ट तदा उपाश्वन्तर्यामयो होमकाले स्थान न कार्यमिति ॥ १६ ॥

१४०९ दीक्षितश्चेदातयोर्होमात् ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य ब्रह्मणो होमसमाप्ति यावत्, स्थान न कायमिति ॥ १७ ॥

* अनुवाकस्य प्रथमाया, इति साटघायने ॥

१४१० निः सर्पस्तु अन्वारभेत ॥ १८ ॥

बहिष्पवमानार्थं हविर्धानाग्निं सर्पस्तु अध्वर्धादिषु, प्रति-
हर्तारं अन्वारभेत ब्रह्मा । तत् पूर्वमेव सूत्रकृतोक्तमिति ॥ १८ ॥

१४११. तस्य प्रस्तोत्रा समानं कर्म प्रागुपवेशनात् ॥ १९ ॥

प्रवृत्तहो^२मादि कर्म तस्य प्रस्तोत्रा समानमुपवेशनवर्जमिति -
१४१२. आस्तावं प्राप्य अनासन्नो यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति ॥ २० ॥

बहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्य, उद्गातृभ्यः किञ्चित् विप्र-
कृष्टं प्रस्तोतारं अभिमुखो^३ यजुषोपविशेदिति ॥ २० ॥ ।

इति द्वितीय खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

१४१३. ४गश्मिरसीत्येतावन्नुवाकौ, स्तोमभागाः ॥ १ ॥

तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीत् इति ५ब्राह्मणे स्तोम-
भागपदेन रश्मिरसि इत्यादयः समाख्यायन्ते, इत्यर्थं ॥ समा-
ख्याप्रयोजनञ्च वक्ष्याम इति ॥ १ ॥

१४१४. तैः पृथगनुपूर्वं स्तोत्राभ्यनुमन्त्रयेत् ब्रह्मन्तोष्यान्-
प्रशास्ता इत्युक्तं ॥ २ ॥

बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राण्यनिरिक्तमन्तोष्यन्तानि त्रय-
स्त्रिंशत् । तानि, तैस्तोमभागैः तावन्मन्त्रैः नमोऽनु-
मन्त्रयेत् ॥ २ ॥

तत्र विशेषं वक्ष्याम इति—

१ ऋ-३-३-११ । २ ऋ-३-३-१७ । ३ ऋ-२-४-२० ।

४- ता-आ-१-९-१० । ५ ता-प्र-१५-५-२४ ।

१४१५. ऊर्ध्वं प्रथमात् रात्रिपर्यायात् यत्र स्यात् अमुष्मैत्वाइति
तं जिन्व इति तत्र ब्रूयात् ॥ ३ ॥

प्रथमाद्रात्रिपर्यायादूर्ध्वं स्तोमभागेषु यत्र यत्र अमुष्मै त्वा
इति पदद्वयमस्ति अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्ताना पदाना उपलक्षणं,
तत्र पदद्वयानन्तरमध्ययनाभावेऽपि तं जिन्व इति ब्रूयात् । तमिति
द्वितीयान्ततया प्रयोज्याना त्रिवृदादि पदानामुपलक्षणं । तेनैवं
प्रयोग — त्रिवृदमि त्रिवृतेरवा त्रिवृत जिन्व, प्रवृदसि प्रवृते त्वा
प्रवृत जिन्व इति ॥ ३ ॥

१४१६. सवितृ प्रसूता बृहस्पतये स्तुत इत्येकैकस्यान्तः ॥ ४ ॥

तेषु सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इति प्रत्येकमनुपञ्जनीय-
मिति ॥ ४ ॥

१४१७. पूर्वेषां च ॥ ५ ॥

पूर्वेषां रश्मिरसि इत्यादीना विंशतिमन्त्राणांमपि सवि-
तृप्रसूता इत्येवान्त । ननु अध्ययनतिद्धमेवैतन्न वक्तव्यम् ।
सत्यं; यक्ष्यमाणविकल्पदर्शनार्थं अनुवादो भस्त्रपरिमाणज्ञानार्थ-
ञ्चेति ॥ ५ ॥

१४१८. २भूर्ध्रुवःस्वर्षुहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम् इत्येतेषु या अधिकं
कुर्यान् ओंकारं वा ॥ ६ ॥

सवितृ प्रसूताः बृहस्पतये स्तुत इत्यस्यानन्तरमधिकं निवे-
द्यायेत् विकल्पेनेति ॥ ६ ॥

१४१९. यथाग्नायं सन्धेरनुमन्त्रयेत् ॥ ७ ॥

वसुकोऽसि इत्यादि सन्धिस्तोत्रानुमन्त्रणमविकृतमेवेति ॥

मतान्तरमाह—

१४२०. त्रैधं विभजेदिति धानञ्जयः - वसुकोऽसि वस्यष्टिरसि
वेपथीरसि । वसुकाय त्वा वस्यष्टये त्वा वेपथिये त्वा ।
वसुकं जिन्व वस्यष्टिजिन्व वेपथियं जिन्व सवितृप्रसृता
बृहस्पतये स्तुत इति ॥ ८ ॥

वसुकोऽसि वसुकाय त्वा वसुकं जिन्व इत्येवमर्थः संबन्धः
सोयमेको विभागः, एवमुत्तरावपीति ॥ ८ ॥

१४२१. स्तुतदेवेन सवित्वाप्रसृताः इत्यनुमन्त्रयेत्मानसंवाजपेये च
बृहत् ॥ ९ ॥

अविवाक्ये दशमेऽहनि मानसं स्तोत्रं वाजपेये च बृह-
दुत्तमं स्तोत्रं स्तुतदेवेन इत्येवमनुमन्त्रयेतेति ॥ ९ ॥

१४२२. आनन्तर्पणेतराणि । १० ॥

इतराणि मानसवाजपेयान्त्यव्यतिरिक्तानि सर्वसंस्थासु सं-
हृत्य त्रयस्त्रिंशदशस्तोत्राणि, तानि त्रयस्त्रिंशता स्तोमभागैः क्रमेण
अनुमन्त्रयेत् । ननु च अत्यस्त्रिंशदशमेक अधिकमस्ति । तत् कथं
त्रयस्त्रिंशत् स्तोत्राणि ? उच्यते । उक्त्यान्तरमुत्पन्नस्य षोड-
शिनः स्तोत्रस्य, (ततः) तन्नापकृत्य प्रयोगमात्रं न पुनरपूर्वं
स्तोत्रान्तरमस्तीति ॥ १० ॥

अथ नैमित्तिकेषु स्तोत्रेषु कथमनुमन्त्रणमत आह—

१४२३. ईधात् स्तोत्राणि पूर्वेण तद्बृहदेः ॥ ११ ॥

ईध्रशब्दो निमित्तकचन । निमित्त च सोमातिरेक । यदि प्रातः सवनात् सोमोतिरिच्येत, इति द्वा^१हमणेन निमित्तानि विहितानि । पूर्वेण पूर्वस्तोत्रस्य स्तोमभागेनानुमन्त्रयेत् नित्य-स्तोत्रस्य वृद्धिमात्रत्वात् तस्येति ॥ ११ ॥

१४२४. परेण वा तन्निकामनात् । १२ ॥

पश्चाद्भाविना वा स्तोमभागेनानुमन्त्रणम् । कुत ? २भा-
ष्यन्दिन वा एष सवन निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यते इतीतरस्य
माध्यन्दिनादेनिकामनश्रवणात् (निकामनमिच्छति) ॥ १२ ॥

१४२५ मानसवद्वाऽविरिक्तसामान्यात् ॥ १३ ॥

अथवा मानसस्तोत्रवदनुमन्त्रणमतिरिक्तत्व सामान्यात् ।
असिष्टोमावतिरिक्तहि मानस । नैमित्तिकमपि नित्यावति-
रिक्तमिति ॥ १३ ॥

१४२६ सर्वानुमन्त्रणेन वानुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अथवा य पूर्वमिष्टिप्रकरणे सर्वानुमन्त्रणसंज्ञको मन्त्र
उक्त तेनवानुमन्त्रणमग्यस्य अनुक्तत्वादिति ॥ १४ ॥

१४२७. यद्यत् स्तोत्रं लुप्यते सर्वे स्तोमभागेन ॥ १५ ॥

• ३यदि पर्यायानभिद्युच्छेत् सर्वेभ्य एक सभरेयु^{*} इत्या
श्वलायनोक्ते सभारपक्षे यानि स्तोत्राणि लुप्तानि यश्च षोडशी

*आश्वलायनसूत्रस्यायमर्थ —

“यदा सर्वे पर्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति, यद्येवमाशङ्क-
स्यात् अतिक्रान्तप्रायारात्रि सा पर्यायाणा आश्विनस्य वा^१ अप-

१. ता का-१७-१ । २ ता का १-७-२ । ३. भाष्य १-६-१ ।

वैकल्पिकत्वात्लुप्यन्ते तानि स्वकीयैः स्तोमभार्गः सहैव लुप्यन्ते ।
न तैः शिष्टानुमन्त्रणं कार्यं, क्रमसख्याभ्यां नियतत्वात् स्तोम-
भागानाम् । स्तोत्रस्यामाधारणो भागः स्तोमभागः इति हि
समाख्या । एतदेव हि समाख्याप्रयोजनम् । ननु च प्रधानलोपे
गुणलोपो न्याय्य एवेति, न वक्तव्यमित्येतत् । सत्यम्, आप-
स्तम्बस्तु 'सप्तदश वाजपेये इति वदन् तं नियमं मन्यते तद-
निष्टमिति दर्शयितुमेतदुक्तमिति ॥ १५ ॥

१४२८. +स्तुते वहिष्पवमाने वपायां हुतायां मार्जयित्वा धिष्ण्या-
नुपस्थाय उक्तं सदस्युपवेशनम् । १६ ॥

२दक्षिणाधौ तु सदस पूर्वमुपवेशनम् । इत्यादि पट्पट-
ल्यामुक्तं अनुसंधेयमिति ॥ १६ ॥

१४२९. स्तुतशस्त्रपोर्वाचं यच्छेत् ॥ १७ ॥ स्पष्टमिति ॥ १७ ॥

१४३०. अनुच्यमाने च सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वेषु पुरोनुवाकयामनोतानुप्रवचनेषु वाग्यमनमिति १८

१४३१. वपद्कृते विसृजेत् ॥ १९ ॥ स्पष्टमिति ॥ १९ ॥

याप्तेति तदा सर्वेभ्यः पर्यायिभ्यः एक पर्यायं संहृत्य कुर्युः ।
इति नारायणवृत्तिः ।

*सप्तदशवाजपेयेऽतिरात्रे च । एकाविंशतिः सत्ताहीनानां
आप-श्री-११-१०-१३ ।

+लाटचायने स्तुते वहिष्पवमाने तत्रैव गत्वासीत् इत्येकं
सूत्रं, वपयानित्यारभ्य अन्यत् सूत्रम् ।

१४३२ अवमृथाद्देत्वानुप्यात् यज्ञशेषम् ॥ २० ॥

यज्ञशेषमन्वासीतेत्यर्थः ॥ २० ॥

१४३३. अहर्गणेष्वेवं सदाऽति प्रैषेणप्रशास्ता वाचं यमयति राजानं
रक्ष इति चाह तदुभय कुर्यादावसतीमरीणां परिहरणात् ॥

प्रशास्ता मैत्रावरुण, स एवमनुप्रैषेणावबलामनोवतेन हा-
रियोजनप्रचारानन्तर वाच यमयति-^१प्रहान् वाच यच्छ इति ॥

१४३४. तत्सत्रे पर्यायेण कुर्युरहीने तु ब्रह्मैव ॥ २२ ॥

सत्रेषु यजमाना पर्यायेण तदुभय कुर्यु । प्रथमे दिवसे
कश्चित् द्वितीये अपर इत्येष । अहीने तु ब्रह्मैव प्रतिदिवस उभय
कुर्यादिति ॥ २२ ॥

इति तृतीय खण्ड

अथ चतुर्थः खण्डः

१४३५. बाजपेये पृष्ठयस्य स्तोत्रमनुमन्थ्य सदस्य ब्रह्मासन उप-
वेश्य निष्क्रामेत् ॥ १ ॥ पूर्वैणाम्नीधीयं स्थूणा निराता स्यात् २

अध्वर्युणेति शेष ॥ १ ॥ २ ॥

१४३७. दक्षिणेन मार्जालीय अन्तर्भेदि इति शाण्डिल्य ॥ ३ ॥

१४३८ तस्यामौदुसरं सप्तदशारं रथचक्र प्रतिमुक्तं स्यात् ॥ ४ ॥

स्पष्टे इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

१४३९. तदभावे यत्किञ्चित् रथचक्रम् ॥ ५ ॥

उदुबराभावे यदेव किञ्चित् रथचक्र सप्तदशार स्थूणाया
प्रतिमुक्तं स्यादिति ॥ ५ ॥

१४४०. 'तस्मिन् बाहू आदध्यात्-देवस्याहं सवितुः प्रसवे सत्य-
सवसो ष्टहस्पतेर्वाजिनो वषिष्ठमधि नाकं रुहेयं-इति ॥ ६ ॥

तस्मिन् रथचक्रे बाहू आदध्यान्मन्त्रेणेति ॥ ६ ॥

१४४१. रथेष्वार्जिं धावत्सु आचिर्मर्षाः इति गायेदाकारगृहीथादौ
लुप्त्वा तस्य स्थाने प्रत्याहृत्यः द्व्यक्षरं भग्नम् इति ॥ ७ ॥

लक्ष्यमुद्दिश्य रथेषु धावत्सु साम गायेत् । आ वाजं
वाजिनो भग्नम् इत्युद्गीथादावाकारमुपसर्गं लोपयित्वा तस्य
स्थाने भग्नमिति द्व्यक्षरं प्रत्याहृत्य गायेत् । भग्नम् वाजं
वाजिनः इति । किमर्थः पुनः 'आ'लोपः । गमनकाले मन्त्रेण गम-
नमेव प्रतिपादनीयं, न पुनरागमनमिति लोप उक्त इति ॥ ७ ॥

१४४२. गतेषु वा ॥ ८ ॥

अथवा रथेषु लक्ष्यं प्रतिगतेष्वेव गायेत् धावत्सु । भग्नम्
इतिः भूतनिर्देश विरोधादिति ॥ ८ ॥

१४४३. 'यथाधीतमाधावत्सु ॥ ९ ॥

प्रत्यागच्छत्सुरथेषु यथाधीतमाकारमलुप्त्वेव गायेत् तस्या-
गमनाभिरूपत्वादिति ॥ ९ ॥

१४४४. आसृतेषु वा ॥ १० ॥

आगतेष्वेव गायेत्, भूतनिर्देशादेवेति ॥ १० ॥

१४४५. सर्वत्र वा यथाधीतम् ॥ ११ ॥

गमने चाऽऽगमने चेत्यर्थः । सर्वथापि द्विरेव गानमिति
परिवर्तयन् गायेदिति ॥ ११ ॥

११४६ गानकाले रथचक्र पाहुम्पां प्रदक्षिण परिवर्तयन् गायेत् ॥

१४४७ परिवर्त्य गायेत् शीत्वा वा परिवर्तयेत् ॥ १३ ॥

अथवा परिवर्तनात् पूर्वकालमुत्तरकाल वा गान, न
समानकालमिति ॥

१४४८ *गायतो वाऽन्यस्त परिवर्तयेत् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणि गायति मति, रथचक्रमन्य परिवर्तयेदिति ॥१४॥

१४४९ उदद्द्वरोह मन्येत विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि
विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥ १५

उदङ्मुखो भूत्वा रथचक्रादवर्द्धमात्मान मन्येत । अत
एव गम्यते न प्रत्यक्षेणारोहणमवरोहण वेति ॥ १५ ॥

१४५० अभिदक्षिणमाश्रय तदः प्रविशेत् ॥ १६ ॥ स्पष्टमिति ॥

१४५१ तत्रासीनो हिरण्यस्थाल मधु च नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥१७

हिरण्यस्थाल मधुनापूर्णं ब्रह्मण २दद्यादिति वाजपेये
वक्ष्यति । तत्र स्थालस्य प्राधान्यात् तस्यैव मन्त्रेण प्रतिग्रहो, न
मधुन इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं नानेति वचन इति ॥ १७ ॥

१४५२ ऋतपेये च दक्षिणां चमसम् ॥ १८ ॥

ऋतपेये ऋतो सोमचमसो दक्षिणा इति ३ब्राह्मणम् ।
तत्रापि सोमरस तत्पात्र च दक्षिणाभूत पृथगेव प्रतिगृह्णीयात् ॥

१४५३ माह्वगाय मधु दद्यान्निदधीत हिरण्यम् ॥ १९ ॥

आह्वगार्थमेव हिरण्यस्थाल निदधीतेति ॥ १९ ॥

• १४४८, १४४९ १४५० सूत्रत्रय एकमेव लाटघायने ।

१ क-अ-अप परिवर्तयेत् । २ श-२४ ३ २७ । ३ ता-अ १८-२ १० ।

१४५४. त्रिष्टुब्धस्य सर्वभक्षं चमसं भक्षयेत् ॥ २० ॥

सोमचमसस्य दक्षिणार्थत्वात्प्राप्तमेवमन्त्रेणभक्षणं, विधी-
यत इति ॥ २० ॥

१४५५. तं प्रतिगृहीयादिति स्थविरो गौगमः ॥ २१ ॥

तं सोमरसमेव प्रतिगृहीयात् पुनः पात्रस्य पृथक् ग्रहणं-
भक्षः । कुतः । हुतोदेयः इति ^१वचनात् सोमरसस्यैव दक्षिणात्व-
प्रतीतेरिति गौतम इति ॥ २१ ॥ गौतममतेनैव चमसभक्षणे-
मन्त्रान्तरमाह ॥

१४५६. कस्त्वा ददाति सत्वा ददाति कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा
ददाति कस्त्वा कं भक्षयामि इति भक्षयेत् ॥ २२ ॥

१४५७. *वाग् देवी सोमस्य तृष्यतु इति वा ॥ २३ ॥

१४५८. **उभाभ्यां वा उभाभ्यां वा ॥ २४ ॥

गौतमस्य मतेन मन्त्रद्वयमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

चतुर्थः खण्डः

द्राह्यायणकृते सूत्रे क्षीपे धन्विनिर्मिते ।

द्वितीये दशके वृत्तः पञ्चमः पटलोऽधुना ॥

पञ्चदश. पटलः समाप्तः†

*१४५५, १४५६, १४५७ एकमेव सूत्रं लाट्यायने ।

**एतत्सूत्रं लाट्यायने नास्ति ॥

†च. पञ्चमाह्यायः समाप्तः

पोडयः पटलः

प्रथमः खण्डः

पूर्वस्मिन् पटले स्तोत्रभागेषु मन्त्रस्वरूपं परिमाणं च दर्शितम् । तद्वत् सन्तनिसाम्न. परिमाणं तदुत्तरा परिमाणं च दर्शयितुं प्रस्तौति, 'सन्तनि चोद्यमानमिति' । तत्र प्रथमं सन्तनि. कथं गानं कार्यमिति विचार्यते । ननुचाध्ययनसिद्धमेव गानं, कोयविचारः? उच्यते । द्विविधं तावत् सामाध्ययनं, छान्दसमूहश्चेति । तत्र छान्दसमपौरुषेयमिति निर्विवादं, तद्वेदसामेत्याचक्षते । ऊहेषु नरस्ति विप्रतिपत्तिः । पौरुषेयमिति मीमांसकाः, यथोक्त भगवता जमिना, *सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्या, तदुक्तं दोषमिति । अपौरुषेयमिति निदानकार.** । तत्र अपौरुषेयत्वपक्षे यथाध्ययनमूहशिशरता धारणीयो न कश्चिद्, विचार्यः । पक्षान्तरे तु अस्ति विचारावकाश, पुरुषाधीनत्वादूहस्येति मन्वान सूत्रकारो विचारमारभते—

१४५९. सन्तनि चोद्यमानमेकैरुत्सर्गं ॥ १ ॥

इह तावच्छान्दसाध्ययने रथन्तरादीनि सामान्यैकच्छेदधीतानि क्रतु प्रकरणे तृचान्यन्यानि उपादाय रथन्तर भवति

*"सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्या" (जमिनि-९-२-१) अत्र ऊहस्य अपौरुषेयत्वे, यद्योग्या तदुत्तरयो इति विधि. व्यर्थः स्यात् । उत्तरयोरपि अध्ययनादेव सिद्धे, इत्युक्तम् ॥

**"ऋगिकृत्स्वूहा अनूपिहृत इति वे खल्वाहुः" इत्या-
रभ्य "एतान्येव साममु जयतानीत्याचक्षते" इत्यन्तेन खण्डद्वयेन प्रतिपादितम् ॥ निदानसूत्र-प्र-१ ख-१, २ ॥

वृहद्भवतीत्यादिभिःवचनैः तृचेपुत्रिधानाद्योनिवदूहेन प्रत्यृचं
 गीयन्ते । सन्तनि पुनः छान्दसएवाध्ययने तृचे गीयते, एपस्य
 धारया सुत इति । तदेव पुनः दशरात्रस्य पञ्चमसप्तमयोरह्नोः
 असाव्यंशुर्मदाय वृषापवस्वधारयेति च तृचयोः विहितं 'सन्तनि-
 भवतिसन्तत्या' इति । तत्र सन्देहः, किमेतच्छान्दसपाठे तृचव्या
 सवतं एकं साम तृचान्ते समाप्यते, यथा रथन्तरं स्योन्यां सर्वेषु
 पादेषुव्यासक्तं ऋगन्ते समाप्यते । किं वा तृचे समाप्यत इति ।
 यदि व्यासक्तं ततः तृचेगीतं सर्वमेकं सामेति कृत्वा तस्य सर्वस्य
 वृषापवस्वधारयेत्येकैकस्यां गानं प्राप्नोति । अथ छान्दसपाठे
 प्रत्यृचं समाप्यते । ततस्तद्वदेव वृषापवस्वधारयेत्यत्रापि तृचे
 गानमिति । किं प्राप्तं? तत्र प्रतिपद्यते । 'सन्तनि चोद्यमानं एकै-
 कस्यां सत्रं गेयमिति' । कुत्र ? छान्दसपाठे तावत् तृचेव्यासक्त-
 मेकं सामेति प्रतीम, अन्यथा तृचेगानमनर्थकं रथन्तरादिवदेक-
 स्थामेवाध्येतव्यमिति ॥ १ ॥

भवत्वेवं, तथापि किमिःशेकैकस्यां गीयते । वृषापवस्वधारयेति
 तृच एव सर्वगीयताम् । यथेदानीमूहोऽवीयते । अत आह—

१४६०. स्तोमसंभवात् ॥ २ ॥

ननु एव छान्दसपाठे तृचेगीतस्य महत् साम्न एकस्यामृचि गाने सति साम्न सबाध स्यात् । तृचश्च शैथिल्य इति सशरविलेशी स्यात् । अत आह—

१४६१. तथा चान्यानि स्वनिच्छन्दस्सु ॥ ३ ॥

अन्यान्यपि सामानि स्वछन्दास्तु स्वयोनिषदृशछन्दस्सु विसदृशछन्दसु च दृश्यन्ते । यथा व्रतीषु रयन्तरम् ॥ ३ ॥

ननु तद्वचन वलात् सत्य, इहापि हेतुवलात् सशरविलेशी सोढव्याविति भाव । उक्तो हि हेतुरन्यथा स्तोमो न समवतीति । यद्येव सन्तनीत्यन्वयंज्ञान स्यात् प्रत्यृच कृत्स्नगाने सन्तानाभावात्तृचे पुनर्ब्यासज्यगाने तदिसिद्धि, अत आह—

१४६२ सन्तनीति यद्वाहिष्ठीयवत् ॥ ४ ॥

वृषापवस्वधारयेत्यत्र सन्तानाभावेऽपि योनिभूते तृचे व्यासज्यगानत सन्तानात्सन्तनीति व्यपदेश, यथा योन्या यद्वाहिष्ठीयदसमन्वयादप्यत्र तदभावेऽपि यद्वाहिष्ठीयमिति साम्नो-व्यपदेश इति । तदेव प्रत्यृच भेदमि मेरु प्रकार ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरमाह—

१४६३. त्रिषु वा तृचेभ्येर्ऋरत्तृचे दर्शनात् ॥ ५ ॥

यथैकस्यामृचि दृष्ट रयन्तरमुत्तरयोरप्यृचोरेव गीयते । सादृश्यस्य सप्रत्यर्थ, एवं तृच दृष्ट सन्तन्युत्तरयोरपि तृचयोरेव भेद, एवसति सशरविलेशी परिहृती भवत, सन्तनिव्यपदेशश्च समञ्जसा इति लाभ । तत्र वृषापवस्वधारयेत्येकस्त्वृच, अपरी द्वौ तृचौ आहर्तव्यौ ॥ ५ ॥

ननु तृचद्वयाहरणे चतुर्विंशस्तोमनक्षया विरोध स्यात्, नेत्यहा

१४६४. साम्ना च स्तोमसंख्यानात् ॥ ६ ॥

न संख्याविरोधोऽस्ति । नहि क्वचिदप्युक्तसंख्ययास्तोम-
संख्यानं, तथासत्यतिप्रसङ्गः, एकस्यापि द्वयोस्समाप्ती स्तोत्रीय-
द्वयप्रसङ्गः । तथा क्वचिद्व्यर्धार्धे साम्नः समाप्तावपि ऋचोरस-
माप्तत्वादेकापि स्तोत्रीया न स्यात्, यथा प्रत्नं पीयूषं पूर्वमित्या-
महोक्त्वस्य । तस्मात्साम्नां स्वह्यतोऽभ्यासतश्च यावतीसंख्या
तथैव स्तोमसंख्यानमिति । तृषद्वयाहारेणोऽपि न स्तोमविरोध-
स्तुचे सामसमाप्तेरेकचतुर्व्यस्तुच एकैव स्तोत्रीयेति न कश्चिद्
दोष इति ॥ ६ ॥

शिद्धान्तमाह—

१४६५. तिसृष्व्याचार्याः स्मृतेर्यथान्यानि सामानि ॥ ७ ॥

नेकैकस्यां सर्वं गेयं, नापि त्रिपुत्रेषु । किन्तु छान्दस-
पाठवदेव तिसृषु गेयं, यथा रथन्तरं । कुतः? छान्दसपाठे प्रत्यृचं
सामसमाप्तेः, संबहुतइतिचेत्, वसिष्ठादेरुहकारस्य स्मृतेरिति
श्रूमः । स्मृतेरेव किं मूलमिति चेत्, प्रत्यग्भिन्नेति श्रूमः । छान्दस-
पाठे यथा प्रथमायामृचि सन्तनिनो गानं तथैवोत्तरयोरपि प्रत्य-
भिजानीमः । प्रस्तावस्तु केवलमदृश्यते, तस्मात् सन्तनिनो न
कश्चिद्विशेषस्तसामान्तरैरिति ॥ ७ ॥

१४६६. सन्तानाच्च सन्तनि ॥ ८ ॥

किं च सन्तानात् सन्तनीत्युच्यते । एकैकस्यां सर्वगान-
पक्षे तत्सर्वथाऽनुपपन्नं । ननु च भवत्यक्ष एव सन्तानानुपपत्तिः ।
प्रत्यृचं सामसमाप्तेः । नैवं, तत्रापि इदमेवोत्तरं "सन्तानाच्च-
सन्तनीति" । सत्यं, प्रत्यृचं सामसमाप्तिः, किन्तु प्रथमप्रस्ताव-

मेवोक्तम् । ननु तत्र सन्तनिविषय, उच्यते । सन्तनियञ्चमपत्य
शाश्वरवर्णमिति साम चतुष्टय छान्दसपाठे तृचेषु दृश्यते । तेषु
सर्वेष्वप्युत्तरयो प्रस्तावो न दृश्यते । तेष्वेकत्रदृष्ट वचन इतरे-
ष्वपि भवति, तुल्यन्यायत्वादधिक विवक्षाया सन्तनि चोद्यमान
मिति सूत्रे सन्तनिन प्रस्तावस्य ॥ १४ ॥

तदिदानी अधिक वक्तुमारभते—

१४७३ तस्य स्तोत्रादायाश्चित्तु प्रस्ताव पर्यायादिषु वा ॥ १५ ॥

गगनिरातस्य मध्यमेऽह्नि पृष्ठेषु ब्रह्मसामत्वेन सन्तनि
विहितमार्येण कल्पे अस्तादिमन्मपूर्वमिति सन्तनीति । तच्चा-
वृत्तिस्तोत्र सप्तदशस्तोम । तत्रदमुच्यते, तस्य सन्तनिन आवृत्ति-
स्तोत्रेषु स्तोत्रोपक्रमे प्रथमगाने सकृदेव प्रस्ताव पर्यायादिषु वा
न पुन पुनरिति । कुत एतत्? सन्तत गायतीत्यत्र पक्षद्वय गान
सान्तत्यविधिरित्येक पक्ष । प्रथमगानेन सन्ततमुत्तराणि गानानि
गायेन् इति गानसान्तत्यस्यैव श्रुते, ऋक्सान्तत्यविधिरिति
पक्षान्तरमिति । प्रथमया सन्ततमुत्तरे ऋची गायेत्रपृथक् पृथक्
प्रस्तुयादिति । उभयथापि पवमाने न कश्चिद्विशेष आवृत्यभावा
त् आवृत्तिस्तोत्रे षाड्स्ति विशेष । तत्र गानसान्तत्य पक्षे इदं
सूत्रमिति ॥ १५ ॥

१४७४ सर्वत्र प्रथमायामिति धानञ्जयः ॥ १६ ॥

ऋक् सान्तत्यविधिरिति धानञ्जयमतम् । कुत? उत्तर-
योरेवहि छान्दसपाठे प्रस्तावलोपो दृश्यते । न प्रथमाया, तेन
यायत् कृत्न प्रथमा गीयते तत्र सर्वत्र प्रस्ताव कार्य इति ॥ १६ ॥
अथ प्रस्तावरहिताना कथं गानमतं जाह—

१४७५. निघनभूता प्रतिहारवत्योऽप्रस्ताव्याः ॥ १७ ॥

आदित आरभ्य निघनस्वरेण प्रस्तावरहिता सर्वे गायेयु ।
प्रस्ताववत् प्रतिहारस्यापि लोपमाणवयोक्त प्रतिहारवत्यो भवे-
द्युरिति ॥ १७ ॥

१४७६. धानञ्जयेन प्रथमायां शाण्डिल्य उत्तरे तु स्तोत्रीये
विष्टावमुखेष्वेवाप्रस्ताव्ये विष्टावेषु चैकेषु ॥ १८ ॥

धानञ्जयेन सप्रतिपन्न शाण्डिल्य । यथा धानञ्जये-
नोक्त, तथैव प्रथमाया सर्वदा प्रस्ताव कार्यो न तत्र विनाद,
उत्तरयोस्तु यदा त्रिस्त्रिर्वचन, तदा विष्टावमुखे प्रथम एव
वचने प्रस्तावो न भवति । द्वितीयतृतीययोस्तु वचनयोर्मन्वत्येव
प्रस्ताव । तथा एषुविष्टावेषु उत्तरस्तोत्रीये अप्रस्ताव्ये प्रस्ताव-
रहिते भवत इति शाण्डिल्यमतम्, तस्य किं प्रमाण ? नृग
न्तरापेक्षया ऋगन्तरस्य सन्तानविधि न पुनः एकस्या एकत्वे.
पुन पुनरभ्यासेस्तान्त्यविधिरिति । तेन यदा प्रथमामृच समाप्य
द्वितीयामारभते तदा प्रस्तावलोप, यदा द्वितीया समाप्य
तृतीयामारभते तदा च लोप । अन्यत्र सर्वत्र न लोप इत्युक्त
भवतीति ॥ १८ ॥

१४७७. त्रिवृत् स्तोमे च परिवर्तिनीविधानम् ॥ १९ ॥

आदित्यानामयेन, व्यूढाशिष्टोमदशरान्त्रे पञ्चमसप्तमधो-
रहो पृष्ठेषु ब्रह्मसागत्वेन बार्हद्गिरस्यर्क्षुसन्तानि काण्वस्यर्क्षु
सन्तनीति कल्पकार । उभयत्रापि त्रिवृदेवस्तोम, तत्रत्रिवृत्
परिवर्तिनी विष्टुति कार्या, न पुनरुच्यती विष्टुति । तथा

सत्पुत्रयोः पृथक् हिकारेण प्रस्तावात्सन्तानकरणाशवतेरित्यभिप्राय इति ॥ १९ ॥

१४७८. उच्चयोः स्तोत्रीययोः छन्दस्तो विप्रतिपत्तिः ॥ २० ॥

आवृत्ति स्तोत्रीयेषु अस्ताविमन्मपूर्व्यमित्यादि प्रगाथेपुत्रयोः स्तोत्रीययोश्छन्दोविप्रतिपत्तिराचार्यामा भवति ॥ २० ॥
तामेव दर्शयति-

१४७९. द्विपदे स्यातामप्रस्ताव्ये ककुभौ प्रस्ताव्ये ॥ २१ ॥

आवृत्तिस्तोत्रेषु सन्तनिव उत्तरयोर्मतभेदेन प्रस्तावलोपः-
तत्कारण चोक्त । तत्र यदाऽप्रस्ताव्ये प्रस्तावरहिते भवतः तदा
ते द्विपदे एव स्याताम् । समिन्द्रो रायो बृहतीरध्वनूतेति विष्टा-
रपङ्क्तेः पूर्वोद्धंच एकाद्विपदास्तोत्रीया, उत्तरोद्धंच इतरा
द्विपदे इति, यदा ते प्रस्ताव्ये प्रस्तावयुक्ते भवतस्तदा ते ककुभौ
स्यातामस्ताविमन्मपूर्व्यमिति बृहत्या उत्तममं पाद पुनः पुन-
रभ्यस्य रथन्तरवदुस्तरे ककुभौ कुर्यादिति । प्रस्तावयुक्तः पूर्व-
पदाभ्यास इति मन्यते ॥ २१ ॥

१४८०. बृहत्याँ शण्डित्यः ॥ २२ ॥

नौघसप्रगाथवदुस्तरे बृहत्याँ प्रस्तावयुक्ते कुर्यादिति
शण्डित्यः इति ॥ २२ ॥

१४८१. ककुभावप्रस्ताव्ये तथा सति ॥ २३ ॥

तथा सतीति कोऽर्थः? यदि प्रस्तावपक्षे बृहतीकारे तथा
सति प्रस्तावरहिते ककुभावेव स्यातामित्यर्थः ॥ २३ ॥

१४८२. उमे ककुभौश्चरिरो गीतमा ॥ २४ ॥

प्रस्तावयुक्ता प्रस्तावरहिता चोभे अपि ककुभावेव स्या-
तामिति गौतम इति ॥ २४ ॥

१४८३. बृहत्या धानञ्जप्यः ॥ २५ ॥

उभे अपि प्रस्ताव युक्ता तद्रहिता च बृहत्यावेव कर्तव्ये
इयर्थं । तदेवं अस्ताविमन्मपूर्वमिति प्रगाथे उत्तरयोः पञ्च-
प्रकारं सन्तनिनो गानं, बृहतीकारं कृत्वा प्रस्तावसदसद्भावेन द्वयं
ककुभौ कृत्वा, प्रस्तावसदसद्भावेन द्वयं द्विपदाकारं कृत्वा,
प्रस्तावलोपेन पञ्चमः प्रकारः, तदिदं पञ्चसन्तनीति, तलवका-
रिणामूहाऽयने महान् घोषः । अस्माकं च एकएवप्रकारः ।
प्रस्तावरहिते ककुभौ कृत्वा गीयत इति ॥ २५ ॥

इति प्रथमः खण्डः

अथ द्वितीयः खण्डः

पूर्वस्मिन् खण्डे त्रिवृत्स्तोमे च परिवर्तिनीविधानमिति
विष्टुतिप्रसङ्गात् सर्वा एव विष्टुतीरनुसन्धत्ते, आद्याभिः विष्टु-
तिभिरिति खण्डेन । अत्र पञ्चविंशब्राह्मणे तिसृभ्यो हिकारोती-
त्युपक्रम्य त्रिष्टुदादि स्तोमानां प्रत्येकं बह्व्यो विष्टुतयः समा-
म्नाताः । ताः सर्वा अपि कल्पेरन्नविशेषात् । न च नित्यकाम्य-
तया विशेषः । सर्वासामपि फलश्रवणेन (नित्य) काम्यत्वात्
फलरहितायाः कस्याश्चिदनाम्नानात्, नियप्रयोगे तानामेव
विकल्पः । अथ यदि फलश्रवणं अर्थवादः स्यात्, तदा सर्वा अपि
नित्या एवेति विकल्प एव । किञ्च तामेतां प्राद्याहणय उपासते,
तामेतां मारुतव्य उपासत इति च तैस्तैर्नित्योपासनं नित्यतामेव
दर्शयति । एवं प्राप्ते भ्रूमः ।

१४८४. आद्यामिविष्टुतिभिः स्तोमनिधानमनादेशे ॥ १ ॥

यत्र विशेषादेश क्रियते, सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीते-
त्यादिना ततोऽन्यत्र नित्य प्रयोगे आद्याभिरेव विष्टुतिभिः, स्तो-
मसंपादनं कार्यम् । नेतराभिरिति ॥ १ ॥

तलहेतुमाह—

१४८५. ताः पथ्याः ॥ २ ॥

ताः पथ्याविष्टुतयः । पथ्याः - पथोऽनपेताः, न्याय्या
इत्यर्थः । किं पुनः न्याय्यत्व ? पर्यायविष्टावसाप्त्य दोषविरहः
इवेति सूत्रम् ॥ २ ॥

हेत्वन्तरमाह--

१४८६. सर्वाभिप्रायाश्च ॥ ३ ॥

सर्वत्राभिप्रयन्ति सञ्चरन्तीति सर्वाभिप्रायाः— नित्या
इत्यर्थः । तथा च *निदानकारा नित्ये सर्वाभिप्रायपदे प्रयुञ्जते ।
तेषां किं काम्यं किं सर्वाभिप्रायमिति । **श्रुतिरपि एते वै प्रिति-

*तस्य यत्त्वस्य ज्योतिष्टोमस्य पृथग्यज्ञस्यानानि
भवन्ति, प्रतिपत् गायत्र त्रिणिघनं विष्टुति ब्रह्मणामोक्त्वाप्रणयं
सन्धिस्तामेति । तेषां किं काम्यं, किं सर्वाभिप्रायमिति, प्रतिपत्,
यत्त्वस्य ज्योतिष्टोमस्य चरति तत्तत्सर्वाभिप्राय, अथ यत्का-
म्यं निवर्तते तत्कामप्रतिपत्, इत्यादिना प्रवच्यते । निदानसूत्रे
प्र-३-ख-३ ।

**शश्वत् ब्राह्मण भवति एतेवाव प्रतिपदौ सर्वाभिप्राये
यदुपवती च अग्रियवती च कामायवा इतरा आह्वयन्त इति ॥
नि-सू-प्र-३ ख-३ ।

पदौ सर्वाभिप्राये यदुपवती वाग्निपवती च कामायेतराः प्रतिपद
इति ॥ ३ ॥

१४८७. यथाशिपं वा विदध्यात् ॥ ४ ॥

आशीः फल, तदनुसारेण वा काम्या अपि कुर्यात् । एत-
दुक्त भवति द्वावेवालाप्रकारौ फलकामनया वा कुर्यात्, तद-
भावे प्रथमाभिरेव कुर्यात् । न पुनस्तृतीय प्रकारो विकल्पोऽ-
स्तीति । अथ यदुक्त सर्वाभ्यपि फलश्रवणात् नित्यज्ञान्यतया
विशेष इति, तदयुक्त । प्रथमास्वेव विष्टुतिषु फलश्रवणमर्थवादः
इतरास्तु प्रजाकामा इत्यादि कामपदोपबन्धात् काम्या एव ।
वञ्चित्कामपदाभावेऽप्यर्थवादबलात् फल कल्पम् । न पुनः प्रथ-
माया विकल्पा, अथवात्वेन वैपम्यादिति । प्रावाहण्य उक्तम्
इति च फलात् तयंत्रोत्पत्तौ न नित्यनयेति मन्तव्यमिति ॥ ४ ॥

१४८८. द्वितीयां त्रिवृतः पथ्यामेके । ५ ॥

त्रिवृत्स्तोमस्य द्वितीया परिवर्तिनी पथ्यामेके वदन्ति ॥५॥
तत्रहेतुमाह -

१४८९ अविष्टा वा ह्यष्टे । ६ ॥

आद्याविष्टतिरुद्यतीनाम, सा विष्टावशून्यत्वादपथ्येत्यर्थ ।
विष्टावो नाम पर्यायस्य तृचे विभाग इति ॥ ६ ॥

हेतवन्तरं चाह---

१४९० संहारशिरःसन्धिसन्निधिषु चानुपपन्ना ॥ ७ ॥

सहाराद्यर्थचतुष्टये च त्रिवृतः प्रथमविष्टुतिरनुपपन्ना ।
कथं ? महारे तावदनाम्नानपर्यायस्य स्तोमस्याम्नानपर्यायात् -

स्तोमात् पर्यायसंहारं वक्ष्यति । यावन्मितीतञ्जर एव समी तयोः पर्यायान् संहरेदिति । तत्र त्रयोदशस्तोमे त्रिवृत्स्तोमादेकः पर्यायः, पञ्चदशाच्च द्वौ पर्यायावाहृतंष्यौ, तत्र यदि त्रिवृत्ः उच्यते पर्यायं संहरेत्तदानीं तत् स्थाने पर्यायान्तरेण न प्रवेष्टव्यं । कृतं ? सप्रथमया समष्टयमया स^१ उत्तमयेत्येवमुद्यतीपर्यायाणां पृथगेवासाधारण स्थानकल्पनात्तदनुरूप फलधवणाच्च, नान्योऽन्यस्य प्रजा आददते यथा क्षेत्रं कल्पन्त इति । ततश्च पञ्चदशपर्यायस्योद्यतीपर्यायस्थाने प्रथमायां निवेशानुपपत्तिरिति । अथ महाव्रते शिरसि अतिरान्ने सन्ध्विस्तोत्रे च न संगच्छते, उभयत्रापि नवर्चंविधानादुद्यत्याश्च एकर्चंविपयत्वात्, तथा सन्तनि साम्नि चानुपपन्ना । कथं, प्रथमां त्रिरुत्वा तदनन्तरं मध्यमां हिकारे कृते पृथक् पर्यायोपक्रमात् पूर्वप्रस्तावभक्त्युपजीवनाभावात् पृथक् प्रस्तावः कार्यः । ततश्च सन्तानविच्छेद इति दोषः । तथा च तद्भ्यादेव^२ पूर्वमुक्तं त्रिवृत् स्तोमे च परिवर्तिनी विधानमिति ॥ ७ ॥

१४९१ अर्षुकस्त्विति चास्याम् ॥ ८ ॥

अस्यामुद्यत्यां विष्टुताववर्षुकस्तु पर्जन्यो भवतीति दोषयुतेरप्यस्ति । तस्मान्द्वेषपद्या त्रिवृत्ः प्रथमाविष्टुतिरिति ॥ ८ ॥

१४९२ ३र्षोर्ष्यत्पासमिषुभ्याम् ॥ ९ ॥

^४पश्विन्नब्राह्मणे इषुसन्नके द्वेविष्टुती स्तः । अस्तिचेपुर्नामैकाहः तस्य स्तोत्राणि ताम्भ्यामिषुभ्यां व्यत्यासं विदध्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

१. छ. उत्तमयेत्येवपर्यायाणां । २. श-१६-१-१९ ।

३. छ इषोर्ष्यत्पासमिति । ४. पश्वि-श-३-४-१ ।

१९४३. तपोः पूर्वा श्येनस्याग्निष्टोम साम्नि ॥ १० ॥

तपो. इपुसंज्ञकयोः पूर्वाविष्टुति. श्येनेकाहाग्निष्टोमसाम्नि
भवेदिति ॥ १० ॥

१४९४. सत्रेषु दशरात्रेऽर्वाः प्रयुञ्जीतामिचरणीया उद्धृत्येति
शाण्डिल्यः ॥ ११ ॥

अभिचारार्था विष्टुतीः वर्जयित्वा सद्धचतिरिक्ताः सर्वा
अपि विष्टुतीः सत्रेषु दशरात्रे निष्कामोऽपि प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥११॥

१४९५. शाण्डिल्यापनः कुलायिनीम् ॥ १२ ॥

उद्धृत्य प्रयुञ्जीतेत्यनुवर्तते । 'अधरोत्तरमपावगतोरव-
रुद्धचै' इति कुलायिन्या दोषश्रवणात्ता एकामुद्धृत्य तदप्याः
सर्वाऽभिचरणीयाश्च निष्कामेन प्रयोज्या इति ॥ १२ ॥

१४९६. भस्त्रां चोभौ ॥ १३ ॥

यं द्विष्वात्तस्य कुर्मादिति भस्त्राविष्टुते. द्वेष्यविषयत्वात्
तामप्युद्धरेदिति उभावप्याचार्यावूचतुरिति ॥ १३ ॥

१४९७. धानञ्जयस्तामेव ॥ १४ ॥

भस्त्रामेवोद्धरणीयां मन्यने धानञ्जय , तस्या. केवल
द्वेष्यैकविषयत्वात्, कुलायिनी तु प्रयोज्यैव यद्यपि तस्या दोषः
श्रूयते तथापि गुणबाहुल्यमपि श्रूयत इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

इदानीं प्रयोगप्रकारमाह—

१४९८ पथ्याभिर्होतृनामाणि विदध्यादपथ्याभिरितराणि ॥ १५ ॥
स्पष्टमेतत् ॥ १५ ॥

१४९९. समाप्तासु ता एवादिता पुनः प्रयुञ्जीत ॥ १६ ॥

समाप्तानु पुनरप्यादित पथ्यामुपक्रम्य पूर्ववत् प्रयुञ्ज्या
दिति ॥ १६ ॥

१५०० तथा कूर्पन् प्रागाधिकानि परिवर्तिन्या प्रथमस्येति शा-
ण्डिल्याः ॥ १७ ॥

तथा कुर्वन् पुन पुन प्रयुञ्जान इत्यर्थं । तदानीं प्रथम-
स्याह्न प्रागाधिकानि रथन्तरनीयस कालेष यज्ञायज्ञीयस्तीक्षाणि
द्विवृत परिवर्तन्यैव विष्टुत्या प्रयुञ्जीत । न उद्यतीकुलायि-
नीभ्या इत्यर्थं । तथा सति प्रगाथत्व विरोधात् । तथा हि
प्रगाथत्व नाम पूर्वस्तोत्रीया पूर्वमुक्त्वा तस्या उत्तम पाद पुन-
रभ्यस्य तेन सहोत्तरस्तोत्रीयाकरणम् । तच्च कुलायिनीरक्षे
सर्वथा न सगच्छते । कथं तिसृभ्योर्हिऋरोति या मध्यमा सा
प्रथमेति कुलायिनी स्वरूप, तत्र ईशानमिन्द्रतस्थुपो न त्वावां
अन्यो दिव्यो न पार्थिव इति । मध्यमाया प्रथमयोगे प्रगाथत्व-
विरोध । एवमुद्यत्पामपि द्रष्टव्य । तत्पर्यायाणामसङ्कीर्णस्था-
नत्वात् प्रगाथेषु च पूर्वोत्तरस्तोत्रीययो एकदेशसकाराच्चेति ॥

१५०१. सक्तसर्वा समाप्य पथ्ययैत्र तत् ऊर्ध्वमिति धानञ्जय ॥
स्पष्टमिति ॥ १८ ॥

१५०२. असमाप्तानु इति होतृषाम पथ्ययैव ॥ १९ ॥

असमाप्तास्वदि यदा मध्ये होतृषामगच्छति, तदा पथ्य-
यैव कार्यमिति ॥ १९ ॥

१५०३. तथा कूर्पन् कुलायिनी चैत् प्रयुञ्जीत प्रथमस्याहो द्वितीयं
पृष्ठ तथा विदध्यात् ॥ २० ॥

१. असमाप्तास्वपि होतृषाम पथ्यया कुर्वन् प्रथमेऽहनि कुलायिन्याः प्रयोगपक्षे ता वामदेव्यस्तोत्रे निवेशयेत् । त्रिवृत-स्तावत्, पञ्चविष्टुतयः परिवर्तिनी, उद्यती, कुलायिनी, इषुद्वयं चेति । तत्र कुलायिन्या उद्धारपक्षे न किञ्चिद्वचनम् । प्रयोग-पक्षे तु स्वस्थानं तृतीयमाज्यस्तोत्रमनिलेख्य वामदेव्ये निवेशः कार्यः । अन्यथा होतृषामपि रथन्तरे पथ्यावरुद्धे निवेशमलभ-माना द्वितीय इषुविष्टुतिः वामदेव्ये निपतेत्, ततः को दोषः ? अव्यवायेन प्रयोज्यमिषुद्वयं व्यपेतं स्यादिति दोष इति ॥ २० ॥

१५०४. षष्ठ्याद् उक्तं यद्युत्तमस्तमया त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुत्या विदध्यात् ॥ २१ ॥

त्रयस्त्रिंशस्य पञ्चविष्टुतयः । तत्र उत्तमा पञ्चमीविष्टुतिः वामदेव्ये निवेशते । पूर्ववदेव होतृषाम्णः पथ्यावरोधात् पुन-रपि पथ्यामुपक्रम्य प्रयोगे सति उत्तमोक्थ्ये तां पञ्चमी निवेश-येदित्यर्थः । ननु च प्राप्तमेवेदं न वक्तव्यं, सत्यं, पुनः प्रयोगस्य निदर्शनार्थमुदाहरणमेतत् । एवमन्या अपि विष्टुतयो द्रष्टव्या इत्यभिप्रायः । केचिच्चाहुः - सत्रादन्यत्राऽपि नियमार्थमेतत् सूत्रम् । उत्तमविष्टुते प्रतिष्ठाहेतुत्वान्महावृक्षरूपस्य षडहस्या-न्तमारुढानां प्रत्यवरोहानुरूपत्वाच्चेति ॥ २१ ॥

१५०५. उक्तः प्रयोगो ब्राह्मणेन चतुश्चत्वारिंशे ॥ २२ ॥

प्रयोग इति जातावेकवचनं । द्वौ प्रयोगावुक्तौ इत्यर्थः । प्रथमप्रयोगश्चतुश्चत्वारिंशस्य नित्योविष्टुतीरधीत्यानन्तरमुक्तः आज्यानां प्रथमा, षष्ठ्यानां द्वितीया उक्त्यानां तृतीयेति । अथ द्वितीय. प्रयोगः, याऽऽज्यानां सा होतुरिति *ब्राह्मणेनोक्तः तस्य

*ता-भा-अ-३-अ-११ आ-३ ।

च अथमर्थः । होतुराज्यमुपक्रम्य त्रिपवाज्येषु क्रमेण तिसृणां विष्टुतीनां प्रयोगः । पुनश्चतुर्थमाज्यमुपक्रम्य त्रिषु स्तोत्रेषु समाप्तं, पुनश्चैवं, इत्येवं चतुरायुत्तिभिः तिसृभिविष्टुतिभिः आज्यपृष्ठोक्तानि द्वादशस्तोत्राणि कार्याणीति । सोऽयं द्वितीय-प्रयोगः । तयोः समीपन्तीति संज्ञा *ब्राह्मणेन दर्शिता । तौ पदान्तरौपश्लेषेण व्याचष्टे ॥ २२ ॥

१५०६. सवनसमीपन्ती पूर्वः प्रयोगः ॥ २३ ॥

१५०७. स्तोत्रममीपन्त्युत्तरः ॥ २४ ॥

त्रीणि सवनानि समं गच्छन्तीति सवनसमीपन्तीति स्तु-तिविशेष्या, त्रीणि स्तोत्राणि समं गच्छन्तीति स्तोत्रसमीप-न्तीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

१५०८. तथा कुर्यादहर्माजि ॥ २५ ॥

यदा चतुश्चत्वारिंशस्तोम कृत्स्नमहर्भजते-व्याप्नोति तदा-नीमेवं प्रयोगं कुर्यादित्यर्थः । अहर्माजितीति सतिसप्तमीति ॥ २५ ॥

१५०९. पश्यामन्यत्र ॥ २६ ॥

यदा पुनरेकमेव स्तोत्रं एकां वा सवनं चतुश्चत्वारिंशो भजते, न पुन कृत्स्नमहः, तदानीं पश्यामेव तत्र कुर्यादिति । तदा प्रयोगद्वयमहोने सत्रे च भवति बाह्याने विशेषाश्रवणादिति ॥

१५१०. अष्टाचत्वारिंशस्योत्तरया मैत्रावरुणस्यैवाऽऽज्यं विदध्यात् ॥ २७

अष्टाचत्वारिंशस्य द्वे विष्टुतीस्तः, तयोरुत्तरया मैत्रा-वरुणाज्यं केवलं कार्यं, नान्यत्किञ्चिदिति ॥ २७ ॥

१५११. सर्वाणि वा होतृकषापानि ॥ २८ ॥

*ता ३-१-२-११-३-४ ।

यद्वा सर्वाणि- होतृकाणां मैशावरुणब्राह्मणाच्छस्यच्छा-
वाकानां सामानि कुर्यादिति ॥ २८ ॥

१५१२. मध्यमे मध्यमे वा सवनेषु ॥ २९ ॥

मध्यमे इति द्विवचनान्तं, एतद्विद्वानपि सवनेष्विति
स्तोत्राणां मध्यमे मध्यामे द्वे स्तोत्रे द्वितीयया कुर्यादित्यर्थ ॥ २९

१५१३. द्वितीय चतुर्थे वा ॥ ३० ॥

अथवा आवृत्तिस्तोत्राणां चतुर्णां द्वितीयचतुर्थे स्तोत्रे
तया कुर्यादिति ॥ ३० ॥

१५१४. उत्तरे वा ॥ ३१ ॥

यद्वा उत्तरे तृतीयचतुर्थे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एव तावत् सत्रे विशेष उक्त । तत्रैव दशरात्राव्यतिरिक्तेषु
अहस्तु विशेषमाह-

१५१५. अथ दशरात्रेषु सत्रेषु पथ्या एवेति गौतमः ॥ ३२ ॥

१५१६. सर्वा इति धानञ्जयः ॥ ३३ ॥ स्पष्टे ३२ ॥ ३३ ॥

॥ इति षोडशे द्वितीय. खण्ड. ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथ कल्पब्राह्मणविषया परिभाषा आरभ्यते—

१५१७. तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे ॥ १ ॥

उपास्मैगायतानर इ यारभ्य तृचसूक्तान्येकर्वाणि च
ऋग्विषयसप्तप्राम्नातानि । तत्र सामविधानार्थं कल्पे वा ब्राह्मणे वा
यत् यत् तृचसूक्तादीनि गृह्यन्ते, तत्र सर्वत्र सूक्तानां तृचानाञ्च
विधि, न केवल ऋद्धमात्रस्येति मन्तव्यम् । कुतः? अन्यथा स्तो-

मविष्टुद्योरसभवात् । तथाहि पवस्ववाचो अप्रिय इति द्विती-
यस्थान् प्रतिपद्भवतीत्यादिषु ब्राह्मणवाक्येषु यदि केवल ऋद्-
मात्र गृह्यते, तदा पञ्चदशादिस्तोमो न सभवेत् । तथाऽऽवृत्ति-
स्तोत्रेषु केवलमृद्मात्र ग्रहणे सति स तिमृभिस्स एकपा स एक
येत्येव ऋगवल्लिनी विष्टुनि न सभवेदिति । तत्र सूक्तपरि-
माण पञ्चर्चो भवतीत्यादि ब्राह्मणवाक्यप्रशेषादवगन्तव्यम् । किञ्च
बह्वृचानां आर्यं सूक्तानुक्रमेण अस्ति तान्येवाम्माक सूक्तानीति
न किञ्चित् व्यसनमस्तीति ॥ १ ॥

१५१८ तृचोत्तमायां प्रतिलोमः ॥ २ ॥

तत्रैव कल्पे ब्राह्मणे वा यत्र तृचोत्तमो गृह्यते तृचस्य
प्रतिलोमप्रयोग उक्त इति मतव्यम् । यथाय स महादेव पशून्
हन्वात् स न पयस्व शगव इति प्रतिपद कुर्यात् ॥ २ ॥

१५१९ मध्यमाया सैन ॥ ३ ॥

यत्र तृचस्य मध्यमा गृह्यते तत्र सैन केवलमध्यमा
ब्राह्मण । यथा आदित्यानामयने ऋद्धाविष्टोम दशरात्र तृतीया-
ष्टमनवमेष्वहस्तु कल्पकार, सन इन्द्राययज्यव इति गायत्र,
तवत्यह्नोअधस इति गायत्र पवमानोरथोत्तम इति गायत्रमिति ॥
तत्र तृचेषु मध्यमाया एव ग्रहणमिति-

१५२० रेतस्यैरुत्रिरस्य बहिष्पवमानम् ॥ ४ ॥

एकत्रिकमेकाहमधिकृत्यकलाकार उपास्मै गायतान्तर इति
एकपा बहिष्पवमानमिति । तत्र तृचस्य ग्रहणे प्राप्ते इद-
मुच्यते । रेतस्या प्रथमैवकेवल बहिष्पवमानमिति ॥ ४ ॥

१५२१ उद्भिद्यनुह्यमेरुर्न शाण्डिल्यः ॥ ५ ॥

उद्भिद्यैकाहे सप्तमीस्तोमं वहिष्पवमानं । तत्र यास्तृचाः
कल्पकारेण प्रतीकेनोपात्ताः तत्र स्तोमविरोधात् द्वयो ऋचोः
उद्धारः कार्यः ॥ ५ ॥

तत्रेदमुच्यते—

१५२२. अतुरूपं तृचमेकैर् कुर्यादिति स्तोत्रीयं गौतमधानज्ञय्यौ ॥ ६
स्तोत्रीयं तृचमेकैर् कुर्यादिति मतान्तरं । स्तोत्रीयानु-
रूपाविति वहिष्पवमानस्य प्रथमद्वितीययोः तृचयोः संज्ञे ब्राह्मणे
कृते इति ॥ ६ ॥

१५२३. उत्तमौ तृचां वहिष्पवमाने साहस्रोत्तमचातुर्मास्येषु ॥ ७ ॥

साहस्रा नाम चत्वार एकाहाः । तेषामुत्तमे स्तोमे चातुर्मा-
स्येषु च वहिष्पवमानविष्टुतये पञ्चतृचाः प्रतीकेन कल्पे विहिताः,
तेषां उत्तमो तृचो कायी, इतरे त्रय. एकर्चाः कार्यः । सर्वत्र त्रिवृ-
त्स्तोमसंगत्यर्थमिति ॥ ७ ॥

१५२४. सर्वे सर्वेष्वारे ॥ ८ ।

सर्वेष्वारे ऋतो वहिष्पवमाने स्त्रीणि सूक्तानि सप्तचं-
नवर्चानि प्रतीकेनोपात्तानि । तानि सर्वाणि तृचाः कार्यः ।
अन्यथा त्रिवृत्स्तोमविरोधादिति ॥ ८ ॥

१५२५. वामदेव्य यक्षापङ्गीवारण्येयवृष्टपूर्वाणां तृचकरणद्वययोः
पवमानयोस्त्र्येषां च अविप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

यत्र उत्तरयोः पवमानयोः बहूनि सामानि विहितानि
सर्वेषां तृचकरण स्तोमविरोधश्च भवति । तत्रावश्यं कानिचि-
त्सामानि तृचे, कानिचिदेकैर् इति व्यवस्थाऽऽश्रयणीया । तत्रे-
दमुच्यते—वामदेव्यादीनां तत्र तृचे करणं इतराण्येकैर्चानि कार्यः-

णीति । यदा तु अन्येषामपि तृचकरणे स्तोमविरोधो न भवेत्तदा
तेषामपि तृचकरणम् । तदेतदुक्तं अन्येषां च अदिप्रतिषेध इति ॥

यानि पूर्वं कदाचित् पृष्ठस्थाने भूत्वा पदमानयोर्भवति
तानि पृष्ठपूर्वाणि रथन्तरादीनि उदाहरणम्—

१५२६. विश्वजिति ब्राह्मणे रथन्तरं प्रथमंचद्वदुत्तमंमध्यश्तराणि ॥ १० ॥

पवमाने रथन्तरं विहितं । तथाऽन्यथापि ब्राह्मणमनुष्ठुभिः
वृहद्भ्यति, यथायज्ञोपमनूष्ठुभिः भवतीत्यादि ॥ १० ॥

१५२७. एकमेकैर्च कूर्वन् प्रथमायामादितः कुर्यादिति ॥ ११ ॥

एकं सामं स्तोमविरोधादेकैर्च कूर्वन् प्रथमायामेव साम-
गणस्यादितः कुर्यात् ॥ ११ ॥

१५२८. न द्वितीयायां न तृतीयायां वा न मध्येनाप्यन्ततः ॥ १२ ॥

यथा महाघ्नते पुरोजिनीवोऽन्वस इति गौरीवितञ्च
मधुश्चुत्तिघ्नश्च श्वावाण्वान्धीगवे इति सामचतुष्टयं क्लृप्तम् ।
तत्रादितो गौरीवितमाद्यायामृनि भवतीति नान्यदिति ॥ १२ ॥

१५२९. द्वौ तस्यामेवेति ॥ १३ ॥

द्वावेकौ स्तोमविरोधात् कूर्वन् प्रथमायामेव कुर्यात् ।
यथा पृष्ठस्थं प्रथमेऽह्नि आभंरे गायत्रमहिते सामनी इति ॥

१५३०. त्रीनेऽनृषे नामास्तोत्रीयासु ॥ १४ ॥

एकस्मिन्नेवतृचे त्रीनेऽर्चानङ्गवधनेन कूर्वन् पृथगेय
तिसृषूक्षु क्रमेण कुर्यात् । यथा दशरातस्य नवमेऽह्नि परीतो-
विश्वत्सुतमित्यन्न कौत्सगलबहिषार्कपुष्पदेधंश्चवसानि त्रीणि
सामानीति । तथाऽवृहत् पूर्वे त्रय एकैर्च रथन्तरादुत्तरत्र इति
श्रुतीक्तानि चेति ॥ १४ ॥

१५३१. चतुर्णां प्रथमायां द्वावितरौ नानोत्तरयोः ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेव वृत्ते यदा चत्वारि सामानि एकर्चानि कर्तु-
मिष्यन्ते, तदा तेषामादितो द्वे सामनी प्रथमायां उत्तरयोस्तरे
द्वे इति । उदाहरण - समूढे पृष्ठे पडहे तृतीये माध्यन्दिने बृह-
त्यां अभिसोमास आयव इति पौषमद्रं प्रथमायां, तस्यामेवाभौ-
वर्तः कालेय द्वितीयाया, गौतम तृतीयायामिति चत्वार एकर्चा-
कल्पे बलुप्ता ॥ १५ ॥

१५३२. माध्यन्दिने चेदेको द्वौ वा बृहत्यामेव ॥ १६ ॥

यदा माध्यन्दिने एको द्वौ वा एकर्चा कर्तुमिष्टी नाधिकं,
सदानी बृहत्यामेती कार्या गायत्र्यामित्युदाहरणम् ॥ १६ ॥

१५३३. वाजपेयाग्नोर्यामादीनि त्रीनन्यतरस्यां संभवेद्युः ॥ १७ ॥

माध्यन्दिने पवमाने त्रीनेकत्रिं कर्तुं इच्छन् गायत्री-
बृहत्यो. मध्ये यद्यन्यतरस्यान्ते द्वयस्तभवेद्युः तस्या कुर्युर्न बृह-
त्यामेवेति नियमः, त्रीनिति त्रिप्रभृतीनामुपलक्षणम् । उदाहरण
पुनस्तोमस्य माध्यन्दिनः पवमानस्तत्र पट्सामानि विहितानि,
तेषां त्रीणि वृत्तेषु त्रीण्येकत्रेषु भवन्ति, तथा द्वितीये गौतम-
चतुष्टोमे पवमाने अष्टिस्तोम. तत्र पट्सामानि तेषां पञ्चैकर्चा-
गायत्री बृहत्यो विभज्यमयन्तीति ॥ १७ ॥

१५३४. अनध्यासा चेत् द्वयोरन्यतरं गायत्र्यां धानञ्जयः ॥१८॥

साध्यासा अनध्यासा चेति द्विधा बृहती, परोत्तोपिञ्चताऽ-
भिसोमास आयव इति द्वे बृहत्यां साध्यासे, अन्या. सर्वा अन-
ध्यासा. । अध्यास इति तद्व्योर्बृहत्यो. उारिष्ठादधीतद्विपदा द्वय-
मुच्यते । नृभिर्गोमागोह्यर्नोविचक्षणो, राजा देवस्तमद्रुघ इति ।

तथा परिस्वानश्रक्षसेदेवमादनः, प्रतुरिन्दुविचक्षण इति ।
 एवं स्थिते इदमुच्यते । यद्यन्ध्यासा बृहती तस्या कर्तुं
 इष्यते, तदा अध्यास्याया भवान्ततस्तानगणस्य एकर्चं कार्यं ।
 यथाऽस्य तृतीयेऽहनि बृहत्या सामचतुष्टयं तत्र प्रथमं प्रथमाया-
 मन्त्यमध्यासा, यथा महाप्रते माध्यन्दिने पवमाने बृहत्यां साम-
 चतुष्टय बलुप्तं, तत्र चतुर्यसामं कर्चमिति ॥ १८ ॥

१५३५. द्वौ तस्यां चैवादितश्च ॥ १९ ॥

यदि साध्यास्याया द्वावेकर्चो भवतः तदाऽध्यास्यायां
 अन्ततः एकः, प्रथमायामादितः एकः कार्यः । यथा पृष्ठस्य
 तृतीयेऽहनि बृहत्या सामचतुष्टयं तत्र प्रथमं प्रथमायमन्त्यमध्या-
 स्यायामिति ॥ १९ ॥

१५३६. सा शशकर्णवल्लुप्ता ॥ २० ॥

एवं भूता बृहती शशकर्णवल्लुप्तेत्युच्यते । यथा शशकर्णो
 मध्यतः स्थूलमादितोऽप्रतश्चाणोयानेवमेवा बृहत्याऽऽदितोऽन्ततश्च
 एकर्चाकरणात् मध्ये तृचकरणाच्चेति ॥ २० ॥

१५३७. त्रिष्वध्यासा लुप्येत ॥ २१ ॥

यदा साध्यास्याया त्रय एकर्चा कर्तुमिष्टास्तदानी अध्या-
 स्यालुप्यते—न प्रयोक्तव्येत्यर्थः । तदानीमित्तरास्वेव स्तोत्री-
 यानु त्रयोप्येकर्चाः क्रमेण भवेयुरिति ॥ २१ ॥

१५३८. तृचे च ॥ २२ ॥

लुप्यत इत्यनुवर्तते । तृचेयाऽपेक्षिते अध्यास्या लुप्यते ।
 कोऽर्थः ? यदाऽध्यास्यायां एकर्चाकरण नापेक्षितं तृचैव सर्वाणि

सामानि कर्तुं शक्यते समस्तोमत्वात्तदा च लुप्यतेध्यास्येति ।
उदाहरण चतुर्वीर चतुरात्रे तृतीय चतुर्थयोरहो चतुर्विधेष्व-
माने बृहतीति ॥ २० ॥

१५३९. चतुरो नाना स्तोत्रीयामु । २३ ॥

साध्यास्थाया बृहत्या चतुर एकर्चान् कुर्वन् नानैव चत-
सृपुस्तोत्रीयामु तान् कुर्यात् । तत्र अध्यासा चतुर्थोस्तोत्रीयेति ।
उदाहरण व्यूढाग्निष्टोमदशरात्रे तृतीयेऽहनि पीरुमद्ग गीतमा-
न्तरिक्षाष्कारणिधनानि ॥ २३ ॥

१५४०. आर्भवे चेदेकोऽनुष्टुभि ॥ २४ ॥

आर्भवे गवमाने यथेकर्चं कर्तुमिष्ट, तदानीमनुष्टुभ्येव
अगी ऋषौ, महाव्रते गौरीवितमुदाहरणमिति ॥ २४ ॥

१५४१. द्विप्रभृतीन् ककुप्रभृत्यानन्तर्येण ॥ २५ ॥

यदा पुन द्वौ त्रयश्चत्वारो वा एकर्चा कर्तुमिष्यते तदानी
आर्भवे ककुप्रभृतिषु आनन्तर्येण तान् कुर्यात् । प्रकृतिभूते ज्योति-
ष्टोमेसफपौष्कले उदाहरणम् ॥ २५ ॥

ननु च प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे ऋकुभौष्णिहश्च द्वौ तृचावा-
म्नातौ पदस्वमधुमत्तमइन्द्रमच्छेति । तत्र सफपौष्कलयो एक-
र्चाकरणे सति तृचाम्नातमनर्थकं स्यादत आह—

१५४२. उष्णिक् ककुभोस्तृचैर्कचत्वमव्याघातेन ॥ २६ ॥

स्तोमस्याव्याघातेन अविरोधेन, तयोस्तृचयो तृचत्वमे-
कचत्वं च सपादनीयम् । यदा सफपौष्कलयोस्तृचेकरणं वि-
कृतिषु शक्यते स्तोमानुगुणं स्यात्, तदानीमेव तृचेकरणं, तदर्थ-
मेव च प्रकृती तृचाम्नातं न पकृत्यर्थमिति मन्तव्यमिति ॥२६॥

इति तृतीय खण्ड.

अथ चतुर्थः खण्डः

१५४३. वामदेव्यं तु तृचे विश्वजिच्छित्पे यज्ञायज्ञीय प्रभृतीनि
च त्रीणि ॥ २८ ॥

विश्वजिच्छित्पो नामैकाहः । तस्यार्भवोऽष्टादशस्तोमः,
तत्र सामदशकं विहितम् । चत्वारि तृचेषु कार्याणि पडेकर्त्तव्यानि ।
अन्यथा स्तोमविरोधात्, तत्र द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येणेति
वचनात् ककुप्प्रभृतिपण्णा साम्नामेकैर्कारणं प्राप्ते, तदन्तर्ग-
तानां वामदेव्यं यज्ञायज्ञीयं वारवन्तीयानामप्येकैर्कारणं प्राप्तं
निषेधति । वामदेव्यं तृचेकुर्याद्यज्ञायज्ञीयं प्रभृतीनि त्रीणि
सामानि तृचेषु कुर्यादितराणि पडेकर्त्तव्यानि । यज्ञायज्ञीयप्रभृति
द्वयं चेति यत्तद्व्ये त्रीणीतिवचनं पवमानान्त्यस्य कावस्य तृच-
करणनियमार्थम् । ननु च सिद्धमेवेत्तत् वामदेव्ययज्ञायज्ञीया-
रण्येयेयानां तृचकरणमिति पूर्वमुक्तत्वात् । सत्यं, मध्ये निधन-
मैडमार्भवं इति उत्तरत्रविक्षेपविधेराधीगवमपि पक्षे तृचे स्यात् ।
तत्परिसंख्यानार्थं सूत्रमिति ॥ १ ॥

१५४४. संभवति स्तोमेन्त्यं सर्वत्र तृचे ॥ २ ॥

सर्वत्र तावदुत्तरयोः पवमानयोरन्त्यं सामं तृच एव कार्यं
संभवति स्तोमे । असंभवे तु तच्चान्यच्च सर्वमेकैर्त्वेव
कार्यम् । यथैकत्रिस्तोम इति ॥ २ ॥

१५४५. द्वितीयञ्छेदरण्ये गेयम् ॥ ३ ॥

यदि पवमानान्तेन सह यत्किञ्चिद्वितीयमपिसामं तृचे
कर्तुं शक्यते तदानीमरण्ये गेयमेव तथाकुर्यान्नान्यत्सामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१५४६. तदभावे यदन्त्यात्पूर्वम् ॥ ४ ॥

यदा द्वितीयमरण्ये गेयं न विद्यते तदानी पवमानान्त्यात्
पूर्वमनन्तरं यत्सामतृचे कुर्यादिति ॥ ४ ॥

१५४७ एकर्चस्थानेष्वनापद्यमानानि तृचेषु कुर्याद्वापत्रं त्रिणि-
धनं मध्यन्दिने मध्येनिधनमैडमार्भवे ॥ ५ ॥

संभवति स्तोमे इत्यनुवर्तते । माध्यन्दिने पवमाने गाय-
त्रश्च त्रिणिधनश्च यौधाजयादिकं सामान्यतस्तावत्तृच एव
कुर्यात्तथाऽऽर्भवे पवमाने मध्ये निधनमैडमान्धीगवादिकं तृच एव
कुर्यात् । किमेवं सर्वत्र? नेत्याह, एकर्चस्थानेषु अनापद्यमाना-
नीति । अयमर्थः-यत्र पवमानान्त्यं वर्जयित्वा सर्वाण्येव सामान्ये-
कर्चानि भवन्ति तदेकर्चस्थान, यथा त्रिवृत्स्तोमेषु ऋतुष्वाभ्रवः
पवमानो यथाऽऽदित्यानामयने व्यूढाग्निष्टोम दशरात्रे प्रत्यहमु-
त्तरो पवमानो तत्र गायत्र्यादीन्यप्येकर्चेष्वेव कुर्यात् ततोऽन्यत्र
तृच एवेति ॥ ५ ॥

१५४८. अनादिष्ट तृचैर्कर्चान्येतेनोद्देशेन कल्पयेत् ऋतुष्वप्र माध्य-
न्दिने एकर्चस्तस्याम् ॥ ६ ॥

कल्पकारेण यानि नादिश्यन्ते इदमेकर्चं स्यादिदं तृच इति
तानि सामानि विहितानि, तेषामेकमवश्य एकर्चं कार्यं । तत्
ककुभिकर्तव्यमिति ॥ ६ ॥

१५४९. अन्यत्रोत्तमाद्वात्पस्तोमात् ॥ ७ ॥

उत्तमे वात्पस्तोमे चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानोऽऽर्चो
च सामानि । सर्वाणि तृचेकार्याणि पवस्वमधुमत्तम इति काले-
यमपि तृचेकार्यं, तदेतदाहान्यत्रोत्तमाद्वात्पस्तोमादिति ॥ ७ ॥

१५५०. त्रिपदा ऋतुश्च तस्थाने ॥ ८ ॥

प्रात्यस्तोमानामाभवे पवमाने ककुभ स्थाने प्ररिप्रधन्वेति
द्विपदा विहिता । सा तद्वद्भूवेदित्यतिदेशोऽयं । किं प्रयोजनं,
द्विप्रभृतीन् ककुप्रभृत्यानन्तर्येणेति यत्पूर्वमुक्त्वा तस्य प्रवृत्तिः ।
तेन द्विपदा प्रभृत्यानन्तर्येण साम्नामेकर्चाकरणमिति सिद्धं
भवति ॥ ८ ॥

१५५१. पूर्वयोर्ब्राह्म्यस्तोमयोर्भावे गायत्रमेकर्चे धानञ्जय्यस्तुचे
मरुतां संस्तोभम् । ९ ॥

पूर्वयोर्भावे पवमान षोडशस्तोम अष्टौ च सामानि ।
तत्र चत्वार्यवश्यमेकर्चेकार्याणि, अन्यथा स्तोमविरोधात् । तत्र
द्विप्रभृतीन् ककुप्रभृतीनीति वचनात् चतुर्णामेकर्चकरणे प्राप्ते
प्रतिषेध इति । गायत्रमेकर्चे धानञ्जय्यस्तुचे मरुतां संस्तोममिति
तत्र हेतु मरुता संस्तोमस्य विशेषविधिरिति ॥ ९ ॥

१५५२. शिरीत श्राण्डिल्यः ॥ १० ॥

तत्र हेतु गायत्रस्य ऋचिदध्यप्रच्युतेरभ्वहितत्वमिति ॥

१५५३. चतुर्ऋचानामाष्टुचिप्यन्त्यामुद्धरेत् ॥ ११ ॥

चतुर्ऋचाना सूक्ताना इन्द्रमिद्गायिनोबृहदित्यादीना
आवृत्तिस्तोत्रगताना अस्यामृचमुद्धरेत् । अन्यथा विष्टुनेर-
सभवात् ॥ ११ ॥

१५५४. तृतीयां सर्वभारस्वरसाम्नोः ॥ १२ ॥

सर्वस्वारे तृतीयां स्वरगाम्नि चाज्यस्तोत्रे चतुर्ऋचे सूक्ते
तृतीयामृचमुद्धरेदिति ॥ १२ ॥

१५५५. प्रथमर्चन्तीति द्वितीयाम् ॥ १३ ॥

प्रवामर्चन्तीति चतुर्ऋचे सूक्ते द्वितीयामुद्धरेत् । पूर्वसूत्रेण विशेषविधानादिति ॥ १३ ॥

१५५६. सुपमिद्धश्पत्रि वसिष्ठशुनककण्वसंकृतिवध्रघश्चानां- तानू-
नपातीम् ॥ १४ ॥

अत्रिवसिष्ठादि गोत्राणां यजमानानां सुपमिद्ध इति चतुर्ऋचे तनूनपाद्देवत्यां मधुमन्तं तनूनपादित्येतामृचमुद्धरेदिति ॥ १४ ॥

१५५७. नाराशंसीमन्येषाम् ॥ १५ ॥

अत्रिवसिष्ठादि व्यतिरिक्तगोत्राणां यजमानानां नाराशंसमिहप्रियमित्येतां नाराशंसीमुद्धरेदिति ॥ १५ ॥

१५५८. समवाये तु भूयसां कल्प ॥ १६ ॥

अत्रिवसिष्ठादीनामन्येषां च गोत्राणां सत्रेषु समवाये सति, भूयसा कल्प आदरणीयः । यदि बहवो यजमानाः वासिष्ठा. तदा तनूनपातीमुद्धरेत्, अन्येषां यद्यपि नाराशंसी प्रयोज्या, तथापि भूयसां न्यायेन सैव प्रयोज्येति ॥ १६ ॥

१५५९. गृहपतेर्वा प्राधान्यात् प्राधान्यात् ॥ १७ ॥

यस्य गृहपतेः कल्प आदरणीयः तस्य प्राधान्यादिति । ननु च, 'अभिन्नकल्पानामेव सत्वासन्नविद्यत इति मीमांसकाः । सत्य, कल्पसूत्रकारास्तु सर्वेषां विद्यते एव इत्याहुरिति ॥ १७ ॥

इति चतुर्थः खण्ड

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

द्वितीये दशके षष्ठे सन्तन्यादिनिरूपितम् ॥

षोडशः पटलः समाप्तः

अथ सप्तदशः पटलः

प्रथम. छण्डः

१५६०. वर्धमानेषु स्तोमेषु ॥ १ ॥

त्रिवृदादिस्तोमाना द्वादशरात्रिकाणामेव ब्राह्मणे पर्याय-
विष्टावकलृप्तिः आम्नाता । अन्येषामनाम्नातपर्यायाणां पर्याय-
विष्टावकलृप्ति वक्ष्यति । प्रथमं तावत्तेषु पर्यायेषु विष्टाव-
कलृप्ति दर्शयितुमारभते, वर्द्धमानेषु स्तोमेष्विति । दशरात्र-
स्तोमान् अपेक्ष्य ये वर्धन्ते दश द्वादश प्रभृतयस्ते वर्धमानास्तेषु
यद्वक्तव्यं तदुच्यते इति शेष । वर्धमानग्रहणं अष्टसप्तप्रभृतय-
तेषामप्युपलक्षणमिति । तत्र तावत्समाविषमाश्चेति द्विविधा-
स्तोमा, तेषां पर्यायकलृप्ति वक्ष्यति ॥ १ ॥

प्रथमं तावत् तेषु विष्टावेषु कलृप्ति दर्शयति—

१५६१. प्रथमस्य पर्यायस्य प्रथमा तृचभागा तस्यास्त्रिर्वचनम् ॥ २ ॥

प्रथमपर्यायसंबन्धिनीप्रथमाऋक् तृचभागेति संज्ञां लभते ।
तस्यास्त्रिर्वचनं कार्यं. एकैवसती त्रिर्वचनात्तृचरूपं भजत इति ।
तृचभागेति अन्वयैव सजेति ॥ २ ॥

१५६२. मध्यमाऽऽवापस्थानम् ॥ ३ ॥

त्रिर्वचननियमः प्रथमपर्यायसंबन्धिनी येऽभ्यासास्तेषां
आवापस्थानं मध्यमेत्यर्थः । तत्राविशेषात् सर्वेषां अभ्यासानां
तत्रावापे प्राप्ते, अन्त्यमेकमभ्यासं परिशिष्येति श्लोद्धव्यम् ।
अन्यथा उत्तमाया ऋचः पर्यायेण संबन्धो न स्यादिति ॥ ३ ॥

१५६३. उत्तमा परिचरा ॥ ४ ॥

प्रथमे पर्याये उत्तमा ऋक् परिचरेति संज्ञां लभते । या सकृद्वचनेनैव प्रायेण चरति, न पुनः पुनरभ्यस्यते सा परिचरेति ॥ ४ ॥

१५६४. परिचरावृचभागाऽऽवापस्थानमिति मध्यमे ॥ ५ ॥

मध्यमे पर्याये ता एव तिल. स्तोत्रीयाः क्रमेण परिचरादि संज्ञां लभन्त इति ॥ ५ ॥

१५६५. आवापस्थानं परिचरा वृचभागेऽयुक्तमे ॥ ६ ॥

उत्तमे पर्याये ताएव तिलऋचः क्रमेणावापादिसंज्ञां लभन्ते । ता एताः संज्ञाः दाशरात्रिकेष्वऽपि बोद्धव्याः, ब्राह्मणे कथनादिति ॥ ६ ॥

१५६६. एते विष्टावाः ॥ ७ ॥

एवंऽये प्रतिपर्याय त्रयो विभागा उक्ताः ते विष्टावा इत्यर्थः । एवं पर्यायविभागे सूत्रकारस्य किं प्रमाणं इति चेदेकविंशादि स्तोमेषु तथैव ब्राह्मणे कल्पतेरिति ध्रूमः । कल्पतेन हि प्रकारेण कल्प्यं कल्पयितुं न्याय्यम् । किञ्चात्र जैमिनिसूत्रे श्रुतिरप्युपन्यस्ता 'त्रिप्रायणास्तोमाः त्रिर्मध्याः द्युदयना भवन्तीति विशायत इति ॥ ७ ॥

अथ यत्र विष्टावा न सन्ति, पर्यायास्तु विद्यन्ते यथा त्रिकस्तोमे त्रिवृतश्च उद्यत्या विष्टुती, तत्र कथं पर्यायधर्मः कुशाविधानं कार्यं, अत आह—

१५६७. तदभावे वृचभागास्थानेषु पर्यायाणां पर्यायाः स्युः ॥ ८ ॥

स्तोमान्तरे तावद्विष्टावा. पर्यायाश्चोभये वा पृथक् पृथक्

स्थानेषु कुशाभिर्गणनीयाः । तत्र नवस्थानानि भवन्ति । १यथो
 वतगुदगर्भं प्रथमं विष्टामित्यादि । २तथैव विधा पर्याया. उत्त-
 रोत्तरा इति । तत्र त्रिकस्तोमे विष्टावाभावात् पर्यायानामेव
 स्थानप्रये गणनमपेक्षितम् । कानि तानि स्थानानीत्यपेक्षित्
 इदमुच्यते । स्तोमान्तरे पर्यायाणां यानि तृचभागानां स्थानानि
 तृचभागगणनस्थानानि इत्यर्थं । तेषु त्रिकस्तोमस्य पर्यायाः
 स्युः । पर्यायास्तत्र गणनीया इत्यर्थं । एवं सति पर्यायाणा
 उत्तरोत्तरदेशत्वं पूर्वानुपयुक्तस्थानपरिग्रहश्च सिद्धो भवती-
 त्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

१५६८. यथा वा एकः पर्यायः ॥ ९ ॥

अथवा स्तोमान्तरेष्वेकः पर्यायो यादृशो येषु स्थानेषु तेषु
 त्रिकस्तोमपर्यायाः स्युः । एतदुक्तं भवति । एकपर्यायसंबन्धिषु
 तृचभागाऽऽवापपरिचरास्थानेष्विति । स्पष्टञ्चेवं *निदान-
 कारेणोक्तं । त्रिवृत उच्यत्या. कुशाविधाने विप्रतिपद्यन्ते यथैकः-
 पर्याय इत्येके तृचभागास्थानेषु पर्यायाणां पर्यायाः स्युरित्येके,
 इति ॥ ९ ॥

१५६९. नैकिनि पर्याया विद्यन्ते, तथा त्रिके विष्टावाः ॥ १० ॥
 स्पष्टम् ॥ १० ॥

*प्रस्तोताविष्टुतीविदध्यात् उदगशाभि. प्रथमंविष्टाव
 प्राक्सस्थ, इत्यादिना कुशाविधानमुक्तं-तत्र त्रिवृत उच्यत्या
 इत्यारम्भ-एतेनैव जातीया व्याख्याताः इति विशदीकृतम्-नि-
 सू प्रपा-१ प-११ ।

1. शा. ५-२-१२ । 2. शा. ५-२-१५ ।

१५७०. त्रिवृत्तश्चोद्यत्याम् ॥ ११ ॥

त्रिवृत्तरतोमस्य उद्यत्यां त्रिष्टुती विष्टावा न सन्ति ।
पर्यायस्य तृचेविभागाभावादिति ॥ ११ ॥

इदानीं समानो विपमाणाश्चभेदेन पर्यायलृप्तिं चक्ष्यन्
समलक्षणन्तावदाह—

१५७१. समेषु समप्रयोगः स्तोत्रीयाणाम् ॥ १२ ॥

समेषु स्तोमेषु स्तोत्रीयाणां त्रिषु पर्यायेषु समज्ञो विभज्य
प्रयोगो भवति । यत्र समशस्त्रेधाविभागः शक्यते ते समा इति ।
समलक्षणकथनमिदं स्पष्टमाह *निदानकारः ॥ यस्त्रैधं व्यू-
ह्यमानः समाः पर्याया भवन्ति स समः ततोऽन्यो विभज्य इति ॥ १२

समलक्षण कथनादेवार्थाद्विपमाः लक्षिताः । तानेव द्विधा
विभज्यदर्शयति—

१५७२. एकैकाधिशयेषु अधिका द्वे द्व्यधिशयेषु ॥ १३ ॥

एकाधिशयेष्वेकास्तोत्रीयाऽतिरिच्यते । किमुक्तं भवति ?
येषु समविभागस्याशक्तेः एकाऽतिरिच्यते ते एकाधिशया-
नाम विपमा । यत्र द्वे अतिरिच्येते द्व्यधिशयानाम विपमा
इति इदमपि लक्षणकथनं । *यत्र निदानकारः - य एकया
समतामतिक्रामति, स एकाधिशय इति ॥ १३ ॥

*अथातस्तोमान् व्याख्यास्यामः इत्यारभ्यस्तोमविधा-
नमुक्तं, तत्र यस्त्रैधं व्यूह्यमानः समाः पर्याया भवन्ति स समः
अतोऽन्येविपमा. इति प्रपञ्चः । नि-सू-प्र-१-ख-८

*य एकया समतामतिक्रामति स एकाधिशयः यो द्वाभ्यां
सद्व्यधिशयः त्रिकप्रभृतयः पडुत्तराः इत्यादिना तृचभागावप
परिचरव्यवस्था निरूप्य, युष्मायुक् पर्यायाश्च सम्यक् प्रदर्शिताः
निदा-सू-प्र-१-ख-८

१५७३. ते विपमाः ॥ १४ ॥

त एकाधिशयाद्व्यधिशयाश्च विपमा इति कण्ठेनैवोक्तं
विस्पष्टार्थमिति ॥ १४ ॥

एवं तावत् समविपमलक्षणमुक्त, अयविपमेषु तत्सजा-
तीयात् समस्तोमात्पर्यायसंहारं वक्ष्यन्, सजातीयत्वन्नाम युग्म-
त्वमयुग्मत्वं वेति मन्वानः तल्लक्षणमाह—

१५७४. युग्माऽयुग्मा द्व्युत्तरी भावेन(ण) वर्तते ॥ १५ ॥

युग्मत्वमयुग्मत्वञ्च द्व्युत्तरी भावेन वर्तते ॥ १५ ॥
तदेवदर्शयति—

१५७५. अयुज एकि प्रभृतयः ॥ १६ ॥

एकिप्रभृतयो द्व्युत्तरा. अयुज इत्यर्थं । यथैकःत्रिकः पञ्चकः
सप्तकः इत्यादयः स्तोमा इति ॥ १६ ॥

१५७६. द्विकप्रभृतयो युजः ॥ १७ ॥

द्विकप्रभृतयः द्व्युत्तरा युग्मा इत्यर्थं. । यथा द्विकश्चतुष्क-
षट्क इत्यादयः ॥ १७ ॥

ननु च अनर्थकमेव युग्मायुग्मलक्षणकथनम् । यदि समो विप-
मश्च प्रत्येक युग्मायुग्मस्वरूपेण द्विविधःस्यात् तदानीं युग्मात्
समात्, अयुग्मे विपमे पर्याय सहरोदित्येवं विशेषणार्थं, लक्षण-
कथन अर्थवत्स्यात् नान्यथेत्याशङ्कामपनुदन्नाह—

१५७७. व्युत्तरी भावेणोमेषाम् समवैपम्यम् ॥ १८ ॥

उभयेषु युग्मानामयुग्मानाश्च साम्यमस्ति । तथैव वै-
पम्यञ्च अस्ति । समो विपमश्च प्रत्येक युग्मायुग्मरूपेण द्विविध
इत्यर्थं ॥ १८ ॥

तदेव दर्शयति—

१५७८. एकप्रभृतय एकाधिशयाः ॥ १९ ॥

एकप्रभृतय व्युत्तरा ये व्यत्यासमयुजोयुजश्च ते सर्वे एका-
धिशयविपमा इत्यर्थं ॥ १९ ॥

१५७९ द्विप्रभृतयो द्वयधिशया ॥ २० ॥

द्विप्रभृतयस्व्युत्तरा ये व्यत्यासमयुजो युजश्च ते सर्वे
द्वयधिशयविपमा । अनेन सूत्रद्वयेन विपमाणां स्तोमाना
युग्मायुग्मरूपेण द्विविध्य दर्शितमिति ॥ २० ॥

१५८०. समास्त्रिकप्रभृतयः ॥ २१ ॥

व्युत्तरीभावेणेत्येव त्रिकप्रभृतय. व्युत्तरा ये व्यत्यास
युजोऽयुजश्च ते सर्वे समा इत्यर्थं । यथा त्रिकप्पट्टो नररु
इत्यादय । एव तावद्युग्मायुग्मस्य सम वैपम्य एकाधिशय द्वय-
धिशयत्वञ्चेति त्रीणि रूपाणि दर्शितानि ॥ २१ ॥

अथ तन्निमित्तकान् पर्यायान् कल्पयति—

१५८१. विपमाः समपर्यायैः बद्धन्ते ॥ २२ ॥

विपमाः स्तोमा पञ्चविंशदयः समानामेकविंशादिस्तो-
माना पर्यायै बद्धन्ते इति ॥ २२ ॥

कथमित्याह—

१५८२. यानमितो नन्तरीसमौ तयो पर्यायान् संदरेत् ॥ २३ ॥

१५९७. यदवसानः पूर्वः पर्यायः तत्प्रभृतिभिः उत्तरस्वत्तमात्-
साम्यम् । ८ ।

पूर्वस्य पर्यायस्य यदवसान उत्तमाया. सकृद्वचन, त्रिवचन,
चतुर्वचन वा तदेवोत्तरस्य पर्यायस्य प्रथमाया कार्यम् तत् समात्-
साम्यमित्याचक्षत इति ॥ ८ ॥

१५९८ तदुभय कुर्यात् ॥ ९ ॥

तदनन्तरोक्तमुभयमपि दोष समात्साम्यञ्च सर्वत्रावश्यं-
सपादयेत् । कुतः? ब्राह्मणेन सर्वास्वपि विष्टुतिषु तथैव दर्शना-
दिति ॥ ९ ॥

१५९९. ब्रह्मापतनीयाश्च ॥ १० ॥

कुर्यादित्यनुपङ्गः, स्वयमेव ता व्याख्यास्यति ॥ १० ॥

१६००. तथा पर्यायरोहम् ॥ ११ ॥

अत्रापि कुर्यादित्यनुपङ्गः । पर्यायरोहोनाम उत्तरोत्तरं
पर्यायाणां ज्यायस्त्व, यथा पञ्चकः सप्तको नवक इति ॥ ११ ॥

१६०१. असंभवस्तु सर्वेषु समात्साम्येव चिकीर्षेत् ॥ १२ ॥

यथोक्त गुणधनुष्टयस्य क्वचित्परस्पर विरोधेनासंभवे-
तेषु समात्साम्येव विष्टुति चिकीर्षेत् । इतरदुपेक्षेत । तत्र यत्र
तृतीय पर्यायो ज्यायांस्तत्सर्वमुदाहरण, तत्र समात्साम्यब्रह्मा-
पतनीययो विरोधः तृतीयपर्यायोपक्रमे ब्रह्मापतनीयायाः सिद्धयर्थं
अधिकस्तोत्रीयावापे सति पर्यायसाम्येन साम्यं न सिद्धयति,
अथ यदि तत्रनावपेतदा ब्रह्मापतनीया न सिद्धयति, सोऽयं
विरोधः ॥ १२ ॥

ननु च तृतीयपर्यायस्य ज्यायस्त्वादय विरोध इति पर्यायारोहस्त्यज्यतो, नेत्याह—

१६०२. पर्यायप्रत्यग्रोहन्तु वर्जयेत् ॥ १३ ॥

प्रत्यग्रोहो नाम प्रथम ज्यायास पर्याय कृत्वा कनीयसः पश्चात्करणमिति ॥ १३ ॥

१६३. विडायतनीयाश्च ॥ १४ ॥

वर्जयेदित्यनुपङ्ग. ॥ १४ ॥

१६०४. प्रथमायाः प्रयोगे भूयिष्ठे ब्रह्मायतनीया ॥ १५ ॥

प्रथमाया ऋच प्रयोगे ऋगन्तराद्भूयिष्ठे ब्रह्मायतनीयेति विष्टुतिरुच्यते ब्राह्मणे इति ॥ १५ ॥

१६०५. मध्यमायाः क्षत्रायतनीया ॥ १६ ॥

प्रयोगे भूयिष्ठे, इत्यनुवर्तते इति ॥ १६ ॥

१६०६. उत्तमायाः विडायतनीया ॥ १७ ॥

उत्तमाया प्रयोगे भूयिष्ठे विडायतनीयेति ॥ १७ ॥

१६०७. दाशरात्रिकेभ्यः पर्यायकृतौ पथ्यापर्यायानेन संदरेत् ॥ १८ ॥

दाशरात्रिकेभ्य त्रिवृदादिभ्यः पर्यायेषु कल्प्यमानेषु दाशरात्रिकाणा पथ्याविष्टुतेरेव पर्यायानाहरेत् । यथा अष्टादशेषु सप्तदशात् पर्यायाहरणे सप्तदशस्य विष्टुतीना प्रथमाया एवाहरणमिति ॥ १८ ॥

१६०८. परिवर्तिन्यास्तु त्रिवृतोऽनादेशे ॥ १९ ॥

यत्र षडक्षित्, त्रिवृत्तोमात् यदा पर्यायाहरण, तदा त्रिवृत. परिवर्तिन्या एव विष्टुतेराहरेत्, नोद्यत्या. पथ्यात्वेपी-

त्यर्थ । अनादेशे इति दशस्तोम उच्यतीपर्यायस्यापि विकल्पेना
ऽऽहरण आदेश्यति । तद्वज्यमित्यर्थ ॥ १९ ॥

१६०९ एष न्यायो अनादिष्टानां ॥ २० ॥

ब्राह्मणे, अनादिष्ट पर्यायाणां स्तोमानां विषय, उच्यते
न्यायो वेदितव्य इति ॥ २० ॥

इदानीं तेष्वेव केषुभिर्द्विशेष दर्शयति—

१६१० एकिन्यावृत्तिस्थानगतैः त्रिः पुरस्ताद्विकारं शाण्डिल्य ॥ २१ ॥

आवृत्तिस्तोत्रगत एकिस्तोम त्रिः पुरस्ताद्विकारं कर्तव्यम् ।
त्रयाणां पर्यायाणां स्थाने निवेशादिति ॥ २१ ॥

१६११ त्रिके च प्रथमयास्तोमपूरणम् ॥ २२ ॥

त्रिकस्तोमे प्रथमयैवर्चा त्रिरावृत्तया त्रिस्तोमसंपादनञ्च,
स एव शाण्डिल्यो मन्यत इति ॥

१६१२ तृयेन धानञ्जयम् ॥ २३ ॥ स्पष्टमिति ॥ २३ ॥

१६१३ सकृदेकिति द्विकारम् ॥ २४ ॥

एकिस्तोमे च सकृदेव द्विकारं च धानञ्जय्यो मन्यत इति ॥

१६१४ जातिसहारपञ्चिनि ॥ २५ ॥

पञ्चिस्तोम जातिसहार एव काय न युग्मायुक् सहार ।
सत्र त्रिकस्तोमात्पर्यायद्वयं त्रिवृत्तस्तोमादेक इति युग्मायुग्म
सहारपञ्च त्रिकस्तोमादेक पट्कात्पर्यायद्वयमिति स्यात् । सत्र
कोदोय ? उत्तमाया सकृद्वचनमपि न स्यादिति ॥ २५ ॥

१६१५ पञ्चदश पर्यायैः पृथगनुपूर्वं सत्रिपर्यायाद्भिदृष्यात् ॥ २६ ॥
गतम् ॥ २६ ॥

इति द्वितीयं खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

१६१६. संलंघितायामिति भाडितायनः ॥ १ ॥

यदि पर्यायैः अस्तुतमभिव्युच्छेत् पञ्चदशभिः होत्रे स्तुयुः । पञ्चभिः पञ्चभिः इतरेभ्य इति ग्राह्यणं, तत्र होतृयामवर्जं त्रयोपि रात्रिपर्यायाः पञ्चस्तोमाः । तत्रापि जातिसंहारे प्राप्ते इदमुच्यते । ऋत्विग्भिः प्रमादाद्ब्राह्म्यां संलंघितायां-सामस्त्येन लंघितायां सर्वैरपिरात्रिपर्यायैः अस्तुते व्युष्टायां इत्यर्थः । तदानीं पञ्चदशस्तोमस्य ये पर्याया ब्राह्मणे समाप्ताः तैस्त्रिभिस्त्रीन् रात्रिपर्यायान् क्रमेण पृथक् पृथक् विदध्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्चभ्यो हिं करोति इति ब्राह्मणोक्तः प्रथमः पर्यायः प्रथमे रात्रिपर्याये स्मात् । द्वितीये द्वितीयः तृतीये तृतीयः । कथं तत्र क्रियाप्रकार इत्याह—

१६१७. तत्र विष्टावा पर्यायस्थानेषु स्युः ॥ २ ॥

तत्र पर्यायाणां विष्टावाः ते अत्र पर्यायस्थानेषु स्युरिति तदीयान्विष्टावान् अत्रपर्यायत्वेन कल्पयेदिति ॥ २ ॥

१६१८. पृथक् च स्तोत्रीयासु पर्यायाः ॥ ३ ॥

ते च विष्टावरूपाः पर्याया पृथगेव स्तोत्रीयासु भवेयुः, तद्यथा तिसृभ्यो हिं करोति सप्रथमया एकस्यै हिं करोति स उत्तमयेति ॥ एवं प्रथमस्य पञ्चदशपर्यायस्य त्रीन् विष्टावानत्र पर्यायत्वेन कल्पयेत् । एवमितरयोरपीति भाडितायनस्य पक्ष इति ॥ ३ ॥

१६१९. दाशरात्रिकेभ्य एकया ज्यावस्यु तस्मात्पूर्वस्योत्तमे पर्यायं जावपेत् ॥ ४ ॥

दाशरातिकेभ्यः त्रिवृदादिभ्यः एकया स्तोत्रीयया अधि-
केषु षोडशपञ्चविंशप्रभृतिषु तेभ्यः पूर्वस्योत्तमे पर्याये, एकामा-
वपेदिति ॥ ४ ॥

१६२०. ब्रह्मायतनीया तु तेषु ॥ ५ ॥

तु शब्दो अवधारणे । यद्यपि विरोधे समात्समामेव चि-
कीर्षेत् इति पूर्वश्रुत, तथापि तेषु ब्रह्मायतनीयेव विष्टुतिः
कार्या इत्यर्थं ॥ ५ ॥

१६२१ क्षत्रायतनीया वा ॥ ६ ॥

अथवा तेषु क्षत्रायतनीया विष्टुतिः स्यात् । उत्तमे पर्याये
मध्यमायामधिका एका स्तोत्रीया आवपेदित्यर्थं । तदानीं समा-
त्साम्यसिद्धिरिति ॥ ६ ॥

१६२२. आस्कन्दन्तु गौतमश्चत्वारिंशे ॥ ७ ॥

आस्कन्दस्य लक्षण महाव्रते पूर्वोक्तम् । "चतुर्विंशेन स्तुत्वा
मध्यमामहि कृत्वा तृचस्य प्रस्तुयात्स आस्कन्दो नामे"ति । एव
राति एकान्तत्वारिंशस्तोम समग्रे विभज्य त्रिभिः पर्यायैः
स्तुत्वा पुनश्च ~~पुनश्च~~ ^{पुनश्च} हिंकाररहिता प्रस्तुत्य सकृद्
नापादति ॥ ७ ॥

१६२३. धानञ्जय इतरेषु ॥ ८ ॥

इतरेषु पूर्वोक्तेषु दाशरातिकेभ्य एकया अधिकैष्वित्यर्थः ।
तेष्व्वास्कन्द कर्तुं मग्यते धानञ्जय इति ॥ ८ ॥

१६२४. दशिनित्तुष्को मध्ये परिवर्तिनी पर्यायावधित ॥ ९ ॥

*शा-११-४४, ५।

। दशिस्तोमे मध्यम पर्यायः चतुष्को भवेत्, प्रथमोत्तमी परिवर्तिनी पर्यायाविति ॥ ९ ॥

१६२५ उद्यत्या वा ॥ १० ॥

अथवा उद्यत्या विष्टुते. प्रथमोत्तमी पर्यायो, तदानीं मध्यमायामेव चतुष्क पर्याय अन्यथा उद्यतीत्वविरोधात् । तदा क्षत्वायतनीयापि सोढव्येति ॥ १० ॥

१६२६. उद्यतीपर्यायोः ब्रह्मायतनीयां कुर्वन् प्रथमायां चतुष्कं कुर्यात् ॥ ११ ॥

उद्यतीपक्षे यदि ब्रह्मायतनीया कर्तुमिच्छेतदानीं, प्रथमाया ऋचि चतुष्क पर्याय कुर्यात् । न मध्यमायामिति । ११ ॥

१६२७ द्वादशे तृचभागस्थानेषु द्विकान्तिषु वा आवापस्थानेषु वा ॥ १२ ॥

द्वादशस्तोमे चतुष्का पर्याया इति तावत्सिद्धम् । विष्टावप्रकारे ताद्विकल्पः । तृचभागस्थानेषु द्विकाविष्टावा स्युः । आवापस्थानेषु वेति ॥ १२ ॥

१६२८. त्रयोदशप्रयोर्विश्वयोः पञ्चविंशे च मध्यमः पर्यायो ज्यायान् एकज्यायस्तु कर्नीयानेकरुनीयस्तु ॥ १३ ॥

त्रिपुपर्यायेष्वेक पर्यायो ज्यायान् यस्य एकज्यायानिति बहुव्रीहि । तथैक रुनीयानित्यपि त्रयोदशपञ्चविंशो जातिसंहारपक्षे एकरुनीयासी, युग्मायुक् संहार तु एकज्यायासी, त्रयोविंशस्तु विपरीत । एतेषु त्रिपु यो म ज्यायान् पर्यायस्तमध्यमः कार्यः । रुनीयानपि पर्यायो मध्ये निवेशनीय इति ॥ १३ ॥

अथ तासां प्रयोगप्रकारः- आग्यानां प्रथमा, पृष्ठानां
द्वितीया, उक्थानां तृतीयेति, चतुश्चत्वारिंशो ब्राह्मणोक्तो य
प्रकार स इहापि स्यात् । तत्र सवनसमीपन्ती पूर्वं प्रयोग,
स्तोत्रसमीपन्ती उत्तर इत्युक्तम् । तत्प्रयोगद्वयमपि द्वात्रिंशो
तथैव कुर्यादिति धानञ्जयमतम् । तत्र यत्पूर्वमुक्तं, 'तथा कुर्या
दहर्भाजि पश्यामन्यत्ने'ति तदप्यत्र द्रष्टव्यमिति ।

१६४३. अप्पहर्भाजि प्रथमयैवेति शाण्डिल्य ॥ २८ ॥

न तिस्रो विष्टुतय कार्या । तासां प्रथमैव केवल कल्प्य
तथैव द्वात्रिंशस्तोमविधान कार्यं । यदापि द्वात्रिंशस्तोम कृत्स्न-
महभजते छन्दोमदशाहे, तदापि तथैव प्रथमया कार्यम् । न चतु-
श्चत्वारिंशन्वाय अत्रादरणीय इति ॥ २८ ॥

इति तृतीय खण्ड

अथ चतुर्थ खण्डः

१६४४ चतुष्टोमयोः चतुष्पर्यायाः ॥ १ ॥

*पञ्चविंशद्ब्राह्मणे अथैव चतुष्टोम इत्यनुवाकद्वयेन द्वावे-
काही चतुष्टोम सजकी विहितो स्तोमश्च तयो क्लृप्त् चतसृभि
बहिष्पवमान अष्टाभिराज्यानि द्वादशो माघ्यन्दिन पवमान,
षोडशानि पृष्ठानि, विंश आर्भवं, चतुर्विंशोऽग्निष्टोम इति ।
प्रथमस्य क्लृप्ति । द्वितीयस्य चत्वारि चतसृभि चत्वायष्टा-
भिश्चत्वारि द्वादशभिश्चत्वारि षोडशिभिरिति स्तोमक्लृप्ति ।
चत्वारि चत्वारि स्तोत्राणि क्रमेणोवनस्तोमानीत्यर्थं । प्रथमोऽ-

*ता वा-१९, ५, ६ ।

त्रिष्टोमो द्वितीयषोडशिसंस्थ तत्र सूत्रकार प्रतिपद्यते । चतु-
ष्टोमयोरिति । चतुष्टोमयोरेकाहयोः ये स्तोमाः आवृत्तिस्तोत्रगताः
ते सर्वे चतुष्पर्यायाः कार्या इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं चतुर्भिः हिं-
करोतीति शाखान्तरमस्तीति *निदानकार इति ॥ १ ॥

१६४५. तत्र चतुष्के द्वौ प्रथमायां पर्यायौ स्यातां यदि ब्रह्मायत-
नीयां कुर्यात् ॥ २ ॥

तत्र चतुष्के तावदेकतश्चत्वार पर्यायाः तेषां त्रिभिः
पर्यायैः तृचेऽवरुद्धे चतुर्थस्य कुत्र निवेश इत्यपेक्षायां इदमुच्यते ।
द्वौ पर्यायौ प्रथमायामानन्तर्येण कुर्याद्यदि ब्रह्मायतनीयामिच्छेत्
इति ॥ २ ॥

१६४६. मध्यमायां क्षत्रायतनीयाश्चेत् ॥ ३ ॥

यदि क्षत्रायतनीयामिच्छेत् मध्यमायां द्वौ स्यातामिति ॥

१६४७ तथाऽष्टिनि ॥ ४ ॥

अष्टिस्तोमेऽपि तत्रैव कामनानुसारेण कर्तव्यमिति ॥ ४ ॥

१६४८. द्विकास्तु तस्य पर्यायाः ॥ ५ ॥

अष्टिस्तोमस्यपर्यायाद्विपरिणामा स्युः । तत्र च द्वाभ्यां
हिंकरोति स प्रथमयेति प्रथम. पर्याय. । एवमेव द्वितीयः,
स मध्यमयेति तृतीय, स उत्तमयेति चतुर्थ इति ॥ ५ ॥

तत्रैव मतान्तरमाह—

१६४९. **पूर्वयोः पूर्व उत्तरयोः उत्तर एव विहितावपराविति
शाण्डिल्यः ॥ ६ ॥

*तदपि शश्वत् ब्राह्मणे भवति यच्चतुश्चतुर्हिंकरोति । नि-
सू-प्र-७-ख-८ ।

**एतत्सूत्रानन्तरं "पूर्वयो. द्वितीय. पृथक् स्तोत्रायास्वितर
इति धानञ्जयः" इत्यधिकमेकं सूत्रं ज-पुस्तके ।

प्रथमाया द्वितीययोः ऋचोः द्वितीय पर्याय इतरे त्रय पर्याया तिसृष्वृक्षु क्रमेण पृथक्स्युरित्यर्थं । तद्यथा द्वाभ्या हिंकरोति स प्रथमयेति प्रथम पर्याय । द्वयो ऋचो द्वितीय, समध्यमयेति तृतीय, स उत्तमयेति चतुर्थं इति ॥ ६ ॥

१६५०. द्वादशे व्याख्यातौ प्रथमोत्तमौ ॥ ७ ॥

चतुष्टोमादेकाहादन्यत्र द्वादशे स्तोमे त्रिणवाक्षावत्तमा इति वचनाच्चतुष्का पर्याया, तद्वदेवान्नापि प्रथमोत्तमौ पर्यायो भवत । तयोश्च द्वादशे तृचभागास्थानेषु द्विकाविष्टावा इति सूत्रेणैव विष्टावकल्पि उक्ता । तदिदमुक्त व्याख्यातौ प्रथमोत्तमाविति ॥ ७ ॥

१६५१. मध्यमौ द्विकौ ॥ ८ ॥

द्वादशस्तोमस्य मध्यमी पर्यायी द्विपरिमाणौ स्यातामिति

१६५२. पूर्वयोः पूर्वउत्तरयोर्हृत्तरः ॥ ९ ॥

तयोर्द्विकयोः पूर्व पर्याय प्रथमद्वितीययोः ऋचोर्भवेत् । मध्यमोत्तमयोर्हृत्तर इति ॥ ९ ॥

१६५३. षोडशे चत्वारो द्वादशपर्याया ॥ १० ॥

चतुष्टोमादन्यत्र द्वादशस्तोमस्य ये पर्यायाश्चतुष्कास्ते चत्वार्यषोडशे स्युरित्यर्थं । द्वादशपर्याया इति बहुवचन तद्वदेव विष्टावतिद्वयर्थं । यथोक्त द्वादशे तृचभागास्थानेषु द्विकाविष्टावा इति ॥ १० ॥

१६५४. तेषां मध्यमौ सदृशी ॥ ११ ॥

तेषां पर्यायाणां चतुर्णां मध्यमी विष्टावतस्सदृशी

स्याता । स एकया स द्वाभ्या स एकयेति द्वयोरपि तुल्यो विष्टाव
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१६५५. चतुर्विधे चत्वारः पट्टकाः पर्याया द्विका विष्टावा ॥ १२

पट्टका पर्यायाइति न्यायसिद्ध, द्विका विष्टावा इत्ये-
तद्विधित्साम् । अन्यथा त्रिचभागाया त्रिवचन स्यादिति ॥१२
तत्रैकस्मिन्नेव तृचे पर्यायचतुष्टयमपि प्राप्तम् । तन्निवारयति—

१६५६. पृथक् तृचेषु तु चतुस्तृचः ॥ १३ ॥

चतुर्णां तृचाना समाहार चतुस्तृचम् । पृथगेव चतुर्णु
तृचेषु चतुर्विंशस्य च वार पर्यायाः कार्या इत्यर्थः । के पुनस्ते
तृचा इति चेत्तन्नाह कल्पकार । यज्ञायज्ञीयस्य तृचे वारव तीयेन
पङ्क्ति सात्तमश्वस्य तृचे पङ्क्ति हारिवर्णस्य तृचे पङ्क्तिस्त-
रश्चस्य तृच पङ्क्तिरिति । श्रुतिश्च भवति—एक साम बहूनि
छन्दासि तस्मादेको बहून् पोषान् पुष्यतीति । तत्र यज्ञायज्ञीय-
तृचे वारव-तीयेन स्तुवन् पङ्क्तिमोहिकारोति सद्वाभ्या सद्वाभ्यां
सद्वाभ्यामिति समान्विष्टावान् कुर्यात् । एवमुत्तरेष्वपि तृचेषु
द्रष्टव्यमिति ॥ १३ ॥

१६५७ द्वयोर्द्वयोर्वा द्वैधम् ॥ १४ ॥

यद्वा द्वयोर्द्वयोरेक पर्याय कुर्यात् । ननु च चत्वार एव
तृचात्रिचन्ते । तेषु पर्यायद्वये कृते इतरस्य पर्यायद्वयस्य केषु
प्रवृत्ति इत्यपेक्षाया उक्त द्वैधमिति ॥ द्वया पर्यायान् प्रवर्तयेत् ।
पूर्वमिन् पर्यायद्वये सकृत्समाप्ते पुनरपि तेष्वपर पर्यायद्वय कुर्या-
दित्यत्यर्थः । तद्यथा यज्ञायज्ञीयसाकमश्वतृचयोः प्रथमः पर्यायः,

हारिवर्णतैरश्च्यवृचयोः द्वितीयः, पुनरप्येवमितरो पर्यायाविति ॥
प्रकारान्तर सूत्रचतुष्टयेन दर्शयति-

१६५८. यज्ञायज्ञीयर्क्षु वा प्रथमा प्रथमासु च ॥ १५ ॥

यज्ञायज्ञीयवृचे साकमश्वादीनाञ्च प्रथमास्वृक्षु प्रथमः
पर्यायः कार्य इति ॥ १५ ॥

१६५९ यज्ञायज्ञीय प्रथमायां द्वितीयः साकमश्चर्क्षु परमध्यमयोश्च ॥

यज्ञायज्ञीयस्य प्रथमायाः साकमश्वस्य वृत्स्ने वृचे परयो-
स्ताम्नोः हरिवर्णतैरश्च्ययोः मध्यमयो ऋचोश्चैतासु द्वितीयाः
पर्याय इति ॥

१६६०. पूर्वमध्यमयोः तृतीयो हारिर्गर्भर्क्षुतैरश्च्योत्तमायाश्च(श्च) ॥ १७

पूर्वयो यज्ञायज्ञीय साकमश्वयो मध्यमे ऋची तयोश्च
हारिवर्णस्य च वृत्स्ने वृचे तैरश्च्यस्ताम्न उत्तमस्याश्च तृतीय
पर्याय इति ॥ १७ ॥

१६६१. पूर्वोत्तमासु चतुर्थः तैरश्च्यर्क्षुच ॥ १८ ॥

पूर्वोत्तमा यज्ञायज्ञीयादीना वयाणा साम्नामुत्तमासु ऋक्षु
तैरश्च्यस्य च वृत्स्ने वृचे चतुर्थ पर्याय इति ॥ १८ ॥

१६६२ उपोत्तमो वा द्विक्रिष्टावोऽधमेघेऽष्टादशादिरे ॥ १९ ॥

एव चतुष्टोमयो पर्यायकल्पि उक्ता । तयोराद्यश्चतु-
ष्टोमोऽश्वमेधस्य प्रथममहर्भवति । तथा च ब्राह्मण यश्चतुष्टोम
सोमो भवति अश्वस्य सर्वत्वायेति । तत्रैकस्मिन्नत्र तुव यज्ञा
यज्ञीयमग्निष्टोमसाम विहित कलाकारेण । तत्र यदुक्तं चतु-
र्विधे चत्वार पद्व्या पर्याया द्विक्रिष्टाया इति, तत्र तुचा-

न्तराभावादेकस्मिन्नेव तृचे प्रवर्तते । तत्रैवेदं पक्षान्तरमुच्यते ।
चतुष्टोम उपोत्तमस्तृतीय एव पर्याय केवल द्विकविष्टावः
स्यात् । अष्टादशस्तोमादितरे जग पर्याया आहर्तव्या इत्यर्थः ॥

पक्षान्तरमाह—

१६६३. पञ्चदशस्य पर्यायी पूर्वावेकविंशस्योत्तरावितित्रोत्तराविति वा ॥

पञ्चदशस्तोमस्य द्वी पर्यायी स्याता, एकविंशस्योत्तर
पर्यायद्वयमिति । इदमश्वमेध एवोक्तमिति द्रष्टव्य । समाप्तिसूच-
नार्थोऽश्वमेध इति ॥ २१ ॥

स्तोमानां प्रविभागज्ञः सोमसालोऽश्वमेधनुने ।

अनन्तां धियमापुश्च कीर्तिश्च लभते ध्रुवम् ॥

इति सप्तदशपटले चतुर्थं खण्ड

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

छन्दोगसूत्र दीपेऽस्मिन् छन्दस्तोमविनिर्णय ॥

सप्तदश पटल समाप्तः

अथ अष्टादशः पटलः

प्रथमं खण्ड

इदानीं विकृतिप्रार्षेय कल्पस्य मूलगतिदेश प्रस्तौति—

१६६४ छन्दो देवतसामान्तयोग न्यायान् ध्रुवते यथा षोडशि-
मतो अतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्य । १ ॥

योगशब्द प्रत्येकमिति वच्यते । छन्दो योगो देवतयोग-
स्वामान्त योगश्च । यथा ज्येन प्रवारेण षोडशिमतोतिरात्रस्य

ज्योतिष्टोमस्य छन्दोयोगा देवतयोगास्तमान्तयोगाश्च भवन्ति, तानुत्तरेष्वपि ऋतुषु तथैव न्यायानुक्तान् श्रुवते न्यायविद । कुत ? ज्योतिष्टोमे सर्वधर्माग्निनादुत्तरेषु धर्माग्निनात्तेषा धर्मापेक्षत्वाच्चेति । छन्दोयोगो नाम गायत्रीषु कृत्स्नमाज्य बहिष्यमान, त्रिछन्दा मध्यन्दिनपवमान, पञ्चछन्दा आर्भवं बाहूतानि पृष्ठानीत्येव प्रकार । देवतयोगो नाम सर्वपवमाना सोमदेवत्या । नाना देवत्यान्याज्यानि । सर्वाणि पृष्ठानि ऐन्द्राणीत्येवमादि । सामान्तयोग कथं ? विकृतिषु सामान्तसामपि प्राकृता एव सामान्ता स्युः । तद्यथा पवमानान्त्ययो औशनकावयो स्थाने यानि सामानि तानि स्वाराण्येव स्युः । तथा ऐडनवृहतीमारभन्त इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तत्र ज्योतिष्टोमवत्सर्वं विकृतिष्विति वचनव्येच्छा रोद्वेतेति वचन विकृतिषु ऋत्सामान्यत्वेपि छन्दोदेवतानि तान्येव प्रवतन्ते इति वक्तुमिति ॥ १ ॥

१६६५. उच्योचमे अनुष्टुभोऽन्याया ॥ २ ॥

उच्ययानि त्रीणि स्तोत्राणि भवन्ति, तेषामुत्तमस्तोत्रं विकृतिषु सर्वास्वनुष्टुभ एव न्याया ॥ २ ॥

ननु च प्रकृती विच्छन्दस ऋचो भवन्ति । ककुप्प्रथमाऽथोष्णिगस्य पुरउष्णिगिति । ब्राह्मणम् । सत्कथमनुष्टुभोऽन्याया, अत आह—

१६६६ विच्छन्दसस्तु वचनात् ॥ ३ ॥

सत्यं, अस्तिब्राह्मणमतिरात्रमध्यगते उक्त्योक्तमे तद्वचनं, न नुन. उक्त्यसस्ये श्योतिष्टोमे, इत्यभिप्रायः । तथा च वक्ष्यति अनुष्टुभ स्तोत्रीया स्यादुक्त्यान्तेषु वैछन्दसोऽतिरात्रेष्विति ॥ ३ ॥ ननु च प्रकृतौ मन्त्रव्यतिरेकेण स्तोत्राणां न काचन देवता-विद्यन्ते । येन विकृती देवताऽऽदिश्येत, अत आह—

१६६७. यदेवत्यासु स्तुवते सा स्तोत्रदेवता । ४ ॥

सत्यमेवं, यदेवत्यास्वृक्षु स्तुवते संव स्तोत्रदेवता न पृथ-गस्ति, तेन विकृती ऋगन्तरागमे प्रकृतिवत्तद्देवत्या एव ऋच आहर्तव्या इति ॥ ४ ॥

१६६८. अन्वध्यायमपवादनिशामनम् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तस्य सामान्यातिदेशस्य प्रत्यक्षाध्ययनानुसारेणा-पवादो द्रष्टव्य इत्यर्थः । अध्ययनमध्याय प्रत्यक्षवचनमुत्तरा-पाठ इत्यादिक यथाग्निष्टुस्त्वान्नेयीषु स्तुवत इति प्रत्यक्षवचनं, तथा व्यूढदशरात्रे त्रिष्टुब्जगतीनां प्रतिपदां प्रत्यक्षवचनं, तथा विश्वजिति बहिष्पवमाने नानादैवत्यानामृचां विधानम् । तथा अग्निष्टुस्त्वान्नेयीषु स्तुवत इति प्रत्यक्षवचनात्सर्वस्तोत्राणा आग्नेयत्व । तथा छन्दोनेषु निघ्नान्ताः पवमाना भवन्तीति वचन प्रकृतसामान्तयोगादपवादः । एवमन्यदपि तत्र तत्र द्रष्ट-व्यमिति ॥ ५ ॥

अथ सामान्तयोगे विशेषं वक्ष्यन् सामानि तावच्चतुर्धा विभजति—

१६६९. स्वाराणि हाङ्कारस्वारपदानुस्वाराणि च । ६ ॥

ओहाइ इत्यनेन स्वरेण यानि सामानि समाप्यन्ते तानि

हाइकारस्वाराणि । ऋषामन्त्यमक्षर स्वरवित्वा यानि समा-
प्यन्ते तानि पदानुस्वाराणि । यथोशनकावे सामन्तीति ॥ ६ ॥

१६७०. तेभ्योऽन्यान्यैडवाङ्निधनेभ्यश्च निधनन्ति ॥ ७ ॥

इडेतिनिधन येषा तान्यैडानि स्वारवाङ्निधनेडेभ्य साम-
जातेभ्य यदन्यत्सामजात तन्निधनवदुच्यत इत्यर्थ । तदेव
चत्वारि सामजातानि ॥ ७ ॥

तत किमित्याह—

१६७१. सर्वेषां तुल्पान्तसन्निपाते जामि ॥ ८ ॥

सर्वेषा साम्नां तुल्पान्तेन तुल्पनिघनेन साम्नां सन्निपाते,
जामिदोषो भवति । ऐडस्यैडेन सन्निपाते जामि, स्वारस्य स्वा-
रेण सन्निपाते, निधनवतो निधनवता सन्निपाते । तथा च
'ब्राह्मण, "जामि वा एतच्छत्रे क्रियते इत्याहु यत्सर्वाणि निधन-
वन्ति सह क्रियन्ते" इति ॥ ८ ॥

१६७२ वाचोऽन्यत्र ॥ ९ ॥

वाङ्निघनादन्यत्त जामिदोष, न वाङ्निधनयो सन्निपात
इत्यर्थ ॥ ९ ॥

१६७३. तत्र कुर्यादनादेशे ॥ १० ॥

तज्जामि क्वचिदपि न कुर्याद्वचनादुक्ते, यथा सर्वस्वारे
सर्वस्वरा कार्या इति वचनम् । ततोऽन्यत्त प्रकृतिवज्जामिदोष.
परिहरणीय इति ॥ १० ॥

१६७४ दशरात्रान् पाठहिकान्यष्टमनयमपोर्धेतान्यहीनतन्त्राणि ॥

1. ता-श-१६ ५-२५ । नि-सू प्र १ छ १२ १३ ।

दशरात्रे यानि पृष्ठचपडहस्य तन्त्राणि अष्टमनवमयोश्च
ये तन्त्रे तानि दशरात्राद्बुद्धतानि द्विरात्रप्रभृत्यहीनेषु प्रवर्तन्त
इत्यर्थं । मन्मदशमयोरहोर्नप्रकृतित्वमभिहित । तयो सवन-
मुत्पीयगायत्रयो अहरन्तरयत्पृथग्विधानाभावादिति ॥ ११ ॥

१६७५ ज्योतिषश्च गोथैकादिके तन्त्रे ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमस्य गोष्टोमस्य च ये तन्त्रे, ते एकाहेषु
प्रवर्तन्ते, इत्यर्थं । तत्र रथन्तरपृष्ठेषु ज्योतिस्तन्त्रं बृहस्पृष्ठेषु
गोस्तन्त्रमिति स्वरसतो व्यवस्था । ननु च नवय ब्राह्मणे
गोस्तन्त्रमधीमहे । सत्य, शाखान्तरे त्रयीतमिति प्रकृतित्वमिति ॥

१६७६. तयो समास उभयफलकम् ॥ १३ ॥

तयो ज्योतिष्टोमगोष्टोमतन्त्रयो समास उभयफलक
नाम तन्त्र, तदपि क्यषिदेकाहेषु प्रवर्तते, इत्यर्थ ॥ १३ ॥

१६७७. कल्पसंप्रायाद्ययत्सामानिपत्रसमयन्ति तदाशीस्तन्त्रं यथाऽ
मिचरणीयेषु ॥ १४ ॥

य काम ऋनुस्तदभिवादि द्रव्य कल्पसंप्रायमित्याचक्षते-
इति *निदानकारः । कल्प ऋनु तत्कलाभिरूपाणि ऋक्सामानि
प्रायेण यत्र भवन्ति, तदाशीस्तन्त्रं । यथा वज्रादिव्हेकाहेषु
अपघ्नन् पवसे मृध इत्यादि । तदेव द्वादशतन्त्राणि । एतान्येव
विकृतिषु प्रवर्तन्ते । नान्यतिकश्चिदिति ॥ १४ ॥

ननु च तेषामेकमपि तन्त्रं विकृतिषु दृश्यन्ते, सर्वत्र कल्प-

*अथ यत्तदभिवादि द्रव्य भवति यत्काम ऋनु तत्कल्प-
संप्रायमित्याचक्षते तद्वत्तत्कार्यं ऋनुकम् नि-सू-प्र-६-प्र-२ ।

कारेणान्यथाऽन्यथा कल्पनात् । तस्मान्न तन्त्रनिश्चयः शक्यते कर्तुं
अत आह—

१६७८. भूमिष्टं तन्त्रलक्षणम् ॥ १५ ॥

सत्यमन्यथाकल्पनं, तथापि यदीयमङ्गजातं यत्रभूमिष्टं
दृश्यते, तत् तन्त्रस्य ज्ञापकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६७९. उत्तरयोः सवनमुखीये गायत्र्याविति शौचिवृश्चिः ॥ १६ ॥

यद्वा विकृतीनामुत्तरयोः सवनयोः मुखे ये गायत्र्यौ ते
तन्त्रस्य लक्षणमिति महान्तरम् । कुत ? प्रकृतिभूतेषु दशाहस्सु
तयोरेव हि प्रत्यहं भेदोभवति । अन्यत्तु यज्ञायज्ञीयादिकं भूमिष्टं
साधारणं, तेन विकृतिपत्रसाधारणगायत्रीदर्शनात्तन्त्रनिश्चयः कार्यं
इति । तथा च कल्पकारकलृप्तान् स्त्रिरात्रानधिकृत्य+ निदान-
कारः । 'आहीनिकतन्त्राणीति गौतमः । तद्गायत्रीभिःविजानीमः'
इति ॥ १६ ॥

१६८०. माध्यन्दिनीयात्वाचार्याणाम् ॥ १७ ॥

माध्यन्दिनसवमुखीये विकृतिषु दृष्ट्वा तन्त्रस्यलक्षणं,
तस्या. क्वचिदप्यव्यभिचारादिति बह्वाचार्यमतम् । ननु च यदि
द्वादशैव तन्त्राणि तर्हि द्वादशभिरेव तन्त्रैः विकृतयः कल्पनीयाः
न पुनः विकृतिषु अन्यथा कर्तव्यम्, उच्यते प्रत्यक्षविहितस्तोम-
संभवार्थं तन्त्रस्यान्यथाकरण क्वचिदाहृत्यैव सामान्तरविधानात्,
क्वचिच्छाखान्तरात् । एवं तत्र तन्त्रनिदानं द्रष्टव्यमिति ॥१७ ॥

१६८१. द्विरात्रप्रभृत्यहीनेषु प्रारूपदहेस्योऽन्त्यमन्त्यमैःश्राद्धिकमिति
शणायनीपूलः ॥ १८ ॥

द्विरात्रादिष्वहीनेषु पञ्चरात्रपर्यन्तेष्वन्त्यमन्त्यमहः एका-

हिकं तन्नं, एवं कुत ? तस्यातिरात्रत्वेन चोदनात् प्रकृतिभूते-
चाहीन दशरात्रे किञ्चिदतिरात्रस्याभावादिति ॥ १८ ॥

१६८२. सर्वाप्याहीनिकानीति वैयाघ्रपद्यः ॥ १९ ॥

अन्यान्यनन्त्यानि च सर्वाण्यप्यहान्यहीनतन्त्राण्येव ।
अहर्गणत्वसामान्यादहीनधर्मत्व प्राप्तिः । एव सति प्रकृतावहीने
रात्रिरविद्यमानापि वचनाद्भविष्यति । अहरणस्तुवध्यपर्यन्त
आहीनिक एव न्याय्यः इति मतान्तरम् ॥ १९ ॥

१६८३. अहीनैकाहसमासन्तु लामकायना ॥ २० ॥

उक्त्यपर्यन्तोऽहरणोऽहीनैकाहसमास. स्यात् । कुत ? रात्रि-
दर्शनात् एकाहधर्मं स्यात्, अहर्गणत्वसामान्यादहीनधर्मश्च ।
एवं समास एव न्याय्यः इति ॥ तथा च कल्पकारो अन्येहृन्व-
हीनस्य प्रतिपदमैकाहिकीञ्च माध्यन्दिनीया गायत्र्यां गायत्री
समस्य करोतीति ॥ २० ॥

इति प्रथमः खण्डः

अथ द्वितीयः खण्डः

१६८४. अथयाम्नां पञ्चधाकारः ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः ॥ १ ॥

१६८५. प्रस्तारोद्गीथी प्रतिहारोपद्रवी निधनमन्तत ॥ २ ॥

अन्तिमो भागो निधनं, ततः पूर्वोत्वारो भागः । अस-
मासनिर्देशोऽवान्तरसंबन्धसूचनार्थः । तथाहि, प्रस्तावनिमित्त-
भवसादन ओकारेण उद्गीथशमयतीति तयोखान्तरसंबन्धः ।
तथैव प्रतिहारोपद्रवयोरिति षाट्घायनिनः तथैवधीयतेचेति ॥

१६८६. तत्सर्वं श्रुतिगामर्थात् ॥ ३ ॥

तच्छब्देन निघनपरामर्शः, तन्निघन सर्वे द्रुयु । न केवलमुद्गाता । कृतः ? श्रुतिसामर्थ्यात् । एकाक्षर निघनमुपयन्ति रथन्तरस्यानतिवादाय, आतमितो निघनमुपयन्ति इत्यादिवाक्येषु निघनस्तुतो तद्गुणविधौ च कर्तृबहुत्वश्रवणात् । प्रस्तापो द्गीघप्रतिहारास्तु प्रस्तोतेत्यादि समाख्यानुरोधात् पृथक् पृथक् द्रुयु । तथोपस्ति^१न्नाह्मणे प्रस्तोतयदित्येत्यारभ्य प्रस्तावादिषु पृथगेव कर्तृन् दर्शयति । उपद्रवस्तु उद्गातुरेव । उद्गातेव कुर्यादनादेश इति वचनात् । केचित्तु निघनमन्तः सर्वे इति लुप्त तच्छब्दमेव सूत्र पठन्तीति ॥ ३ ॥

१६८७. गायत्रे तु विकल्पः सर्वे योद्गाता वा ॥ ४ ॥

गायत्रे तु साम्नि सर्वे निघन द्रुयुद्गाता वेति विकल्प इति ॥ ४ ॥

१६८८. सप्तधाकारमप्येकवचनात् ॥ ५ ॥

^२उपनिपदि पञ्चविध सामोपासीत, सप्तविध सामोपासीतति पक्षद्वयस्यापि श्रवणादिनि ॥ ५ ॥

१६८९. हिकारः प्रस्तावात्पूर्व ॥ ६ ॥

१६९०. उद्गीयादोङ्कारः ॥ ७ ॥

य प्रस्तावात् पूर्वो हिकारः, यञ्च उद्गीयात् पूर्व ओकारः तो सप्तविधपक्षे भक्तिद्वयमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१६९१. चतुष्टयानि सामानि विपमनक्तीनि पदमस्तोमस्तोमत्रिभा-
ग्यानि यथा प्रसङ्गार्ग्य महावैद्यामित्र सौमित्रम् ॥ ८ ॥ ।

१ छादोपे अ १ अ १० वा ७ ॥

२ छादोपे अ-१ अ-१ वा १, अ २ अ ४ वा १ ।

विभाग्यशब्द प्रत्येकमभिसवदधृते पदविभाग्यानि स-
स्तोभविभाग्यानि केवलस्तोभविभाग्यानीति त्रिविधानि । तद-
न्यानि विषमभक्तौनीत्येव चतुष्टयानि सामानि । तत्र यस्मिन्
साम्नि प्रस्तोतुरेक पाद उद्गातुरेक प्रनिहर्तुरेक पुनश्चोद्-
गातुरेक इत्येव विभज्यते तत्पदविभाग्यम् । यत्र स्तोभसहिताना
पादाना विभागः, तत् सस्तोभपदविभाग्यम् । यत्र केवलस्तोभरव
विभाग पादास्तु सर्वेनिधनान्तर्भूता साधारणा द्विभिरपि प्रयो-
ज्या तत्स्तोभविभाग्यम् । स्वयमेवैतत् सूत्रकार स्पष्ट वक्ष्यति ।
हायानामपि विभाग्याना क्रमेणोदाहरणानि प्रवद्भार्गवादीनि ॥
तत्र प्रथम विषमभक्तिषु भक्तिरिमाण दर्शयितुमारभते—

१६९२. अथान प्रस्तायान्तलक्षणं अविभाग्यानाम् ॥ ९ ॥

यावति प्रदेशे साम्न प्रथममवसान अध्ययनपारम्पर्य-
सिद्ध तावान् प्रस्तावो ऽविभाग्यानामिति । अत्र चतुर्थमन्त्रा-
वमितमित्यादि शास्त्रान्तरादवसानविशेषोऽवगन्तव्य न केवल-
मवसानमात्रमिति ॥ ९ ॥

१६९३. द्वयगतानः पूर्वे वारवन्तीये ॥ १० ॥

पूर्वस्मिन् वारवन्तीये साम्नि द्वाभ्यामवसानाभ्यां परि-
मितः प्रस्ताव इति ॥ १० ॥

१६९४. पूर्वेण वा ॥ ११ ॥

यद्वा प्रथमेनैवावसानेन परिमित. स्यादिति ॥ ११ ॥

१६९५ चतुरक्षरोवाजभृत्कार्णभ्ररसाजिगानाम् ॥ १२ ॥

वाजभृदादीना प्रवाणाञ्चतुरक्षर परिमित. प्रस्ताव इति ।

१६९६. मुरूपयोथ ॥ १३ ॥

तत्र यथात्यक्तं भार पतितमन्यः क्षिप्रं शिरसोद्गृह्णीयात्. ता-
दृशमोकारेणादानमिति ग्राह्यणार्थः । तत्रोकारेणेत्येतावच्छ्रूयते
न पुनः स्यानापन्नेन, नाप्यधिकेनेति । तेन मतद्वयमिति ॥ १ ॥
मतान्तरमाह —

१७११. स्वरादिषु वा तमेव स्वरमोकारं व्यञ्जनादिषु ॥ २ ॥

स्वरादिषु उद्गीयभक्तिषु तमेव स्वरमोकारीकुर्यात् ।
व्यञ्जनादिष्वधिकमोकारमिति व्यवस्था ग्राह्येति ॥ २ ॥

१७१२. प्रत्यवेतस्वरेषु ॥ ३ ॥

पूर्वोक्ता च व्यवस्था प्रत्यवेतस्वरेष्वेवोद्गीयेषु नान्यत्वे-
त्यर्थः । प्रत्यवायो नाम नीचस्वरेणोद्गीभारभः । प्रत्यवेतस्वरा-
दन्यत्त नैव प्रणवेनादान । नीचारभे ह्युत्तभनापेक्षा नान्यत्वेति
भाव इति ॥ ३ ॥

इदानी लोपपक्षे लुप्तवर्णस्य घर्मानोकारेऽतिदिशति —

१७१३. प्रत्यक्षपरोक्षप्रचिरन्यस्तोदात्तकृष्णकृष्णानां येन संस्वरेत्
तत्कुर्यात् ॥ ४ ॥

लुप्तस्याक्षररम प्रत्यक्षादीनां रूपाणां मध्ये येन रूपेण
प्रणवं सदृशमुच्चरेत् तद्रूपं कुर्यात् । यदि लुप्तोवर्णः प्रत्यक्षो
विकाररहितः स्यात्तदा प्रणवेऽपि तथैव कुर्यात् । यदि आइमा-
वादिविकारेण सुप्तः परोक्षः स्यात्तदा प्रणवेऽपि परोक्ष एव
स्यात् । वीर्धंस्तुतादेः अधिका मात्रा विरमित्युच्यते । न्यस्तोनाम
अनुदात्तः । प्रभिद्धमन्यत् । अथवा सर्वेषामेव साम्नामूहप्रका-
रोऽयंविधीयते । योनिगतानां प्रत्यक्षादिवर्णानां सदृशमेव उत्तरा-

स्वपिगेयमिति । यथावक्ष्यति - अक्षरपरिमाणं यथायोनि चिकी-
र्षेदिति । तादृशमेतदिति ॥ ४ ॥

१७१४. सर्वं तु लघीपसा मात्राऽविलोपेन ॥ ५ ॥

लघीयो गरीयश्चेति द्विविधं पुरुषस्योश्चरणवृत्तं । व्या-
सक्तं गरीयस्तद्विपरीतं लघीयस्तेनवृत्तेन सर्वं साम गायेत्, न
केवलमुद्गीयमेवेति । लघीयसेत्युक्ते दीर्घप्लुतादि मात्रा विलो-
पशंकास्यात् तेनोक्तं मात्राऽविलोपेनेति ॥ ५ ॥

अथ प्रतिहारं लक्षयन् परिभाषां करोति ॥

१७१५. पदादिः प्रतिहारस्थानं सर्वत्र ॥ ६ ॥

प्रतिहारे निरूपिते पारिशेष्यसिद्धमुद्गीयपरिमाणं न
पृथक्वक्तव्यं । तेषां द्वे अक्षरे प्रतिहार इत्यादिना यद्दुर्ध्वं
वक्ष्यामः, तत्र पादस्यादौ प्रतिहारः नमध्ये नाप्यन्त इति सामा-
न्यतो विद्यादिति ॥ ६ ॥

१७१६. पदानिर्देशे चोत्तमे पादे ॥ ७ ॥

ऋचः पादविशेषानिर्देशेऽस्ति उत्तमे पादे, इति प्रती-
यादिति ॥ ७ ॥

१७१७. संख्याविशेषे चाक्षराधिकारः ॥ ८ ॥

द्वे त्रीणीत्येवमुत्तरत्र संख्या निर्देशेषु, कस्य सख्येयतेति संदेहे
अक्षराणामधिकारः, अक्षराणि संख्येयानि इति विद्यादित्यर्थः ॥

१७१८. अन्तः प्रतिहारं स्तोभान् प्रतिहर्तव्यमात् ॥ ७ ॥

द्व्यक्षरश्चतुरक्षरो वा प्रतिहार इत्युक्ते तदन्तर्गतान् ऋग-
क्षरस्याधिकानपि स्तोभान् प्रतिहर्तव्यं ब्रूयादिति ॥ ९ ॥

१७१९. ऊर्ध्वं चाचिन्नाऽव्यपेतान् ॥ १० ॥

प्रतिहारारूढूर्ध्वमपि ये स्तोभास्तानूगक्षरंरथ्यपेतान् स एव
ब्रूयादिति १० ॥

१७२० अष्टाक्षरपदोत्तमानां चत्वार्यन्वयत्र पदतिभ्यः ॥ ११ ॥

येषां साम्नामुत्तम पादोऽष्टाक्षरस्तेषां चत्वार्यक्षराणि
उत्तमे पादे प्रतिहार, पङ्क्तिषु गीयमानं सामं वर्जयित्वेति ॥

१७२१. तस्मिन् न्याय्यसंज्ञा ॥ १२ ॥

तस्य चतुरक्षरस्य उत्तमपादगतस्य प्रतिहारस्य न्याय्य इति
संज्ञेति ॥ १२ ॥

१७२२ पदान्तमविशेषेणोपोत्तमपदात्प्रतीयात् ॥ १३ ॥

पदान्त इत्युक्ते विशेषनिर्देशे उपोत्तमस्य पादस्यान्त
प्रतीयात् । विशेषनिर्देशे तु यथानिर्देशे यथा वैदन्क्ते चाभ्यास-
वत्युत्तमे तु पदान्तस्येति । अत्रोत्तमग्रहणादुत्तमस्य पादस्यान्त
इति निश्चय इति ॥ १३ ॥

१७२३. एष न्यायोऽनादेशे ॥ १४ ॥ स्वष्टमिति ॥ १४ ॥

१७२४ सौमेधस्यौर्णाथवयो क्रयमस्य पात्रमानस्येनिधनस्य मा-
गिण्यस्यैतेषामुपरिष्ठात्प्रतिहारस्योद्गता स्तोमं भजते ॥ १५ ॥

‘ऊर्ध्वं चाचिन्नाव्यपेतानिति’ पूर्वोक्तस्यापवादोऽयम् । सौमे-
धादि सामपञ्चके प्रतिहारस्योपरिष्ठात् स्तोभानुद्गता ब्रूयात् ।
पात्रमानस्येत्यपभविशेषणम् । ईनिधनस्येति मार्गीयव विशेषण-
मिति ॥ १५ ॥

१७२५. न्याय्यप्रतिहाराणां इडानांसंधाराऽऽश्वसूक्तैडस्वार वार्पाहर
स्वारकौस्तानां गौराङ्गिरसस्यसाम्नोऽभ्यासवतश्च क्रौश्रस्या-
ग्निमीयामस्यैनेषां पुरस्तात् प्रतिहर्ता ॥ १६ ॥

इडानां संधारादि सामाष्टकप्रतिहारं अष्टाक्षरपदोत्तमानां
चत्वारोति वचनात् जानीयात् । पश्चात्तरमप्यस्ति उत्तरेण
व्यावर्गेण प्रतिहरेदिति धानञ्जयवचनात् । तत्र यदा न्याय्य-
प्रतिहारस्तदातेषां पुरस्तात् प्रतिहारस्यस्तोभान् प्रतिहर्ता ब्रूया-
दित्यर्थः । उद्गातु, प्राप्ते वचनभेदत् । यज्जायथा अपूर्व्येत्यस्या-
मिडानिधन स्वरमैडस्वरमित्युच्यते । अग्निमीडेपुरोहितमित्येषां
योनिर्यस्य साम्नस्याऽग्निमीयाम इत्युच्यते इति ॥ १६ ॥

१७२६. संहितमार्षभं शाकलं वाजदावर्षः स्वारं सौमित्रं पदनिधने
काण्य रोहितवृलीये ॥ १७ ॥

स्पष्टमिति ॥ १७ ॥

इति तृतीयः खण्डः

अथ चतुर्थः खण्डः

१७२७. यौक्ताश्वे सौपर्णानांउत्तरे योधाजथं नौधसमाप्कारणि-
धनं काण्य यौक्तास्तुंचं वात्र तिरथीनिधनमायास्यमिन्द्र-
स्यपशो वैष्णवमुत्तरं सफं प्रमैहिष्ठोयं दीर्घं पांक्लमान्धी
गवं बृहदाग्नेये श्यायाश्च वैश्लोके तेषां द्वे ॥ १ ॥

*संहितादि गणस्य द्वे द्वे अक्षरे प्रतिहाराः । ते चोत्तमपादो-
पक्रमा इत्यर्थेसिद्धं, स्वारमिति सौमित्रविशेषण । पदमार्चिक-

*पूर्वपटलान्तिमपूर्वस्य "संहितमार्षभं" इत्यादिः संहि-
तादिगणः ॥

मेवाक्षरं निधनं यस्य तत्पदनिधनं । बहिर्निधननिवृत्यथंमेत-
द्विशेषणं । तिरश्चीननिधनमित्यायास्यविशेषणं । उत्तरमिति
वैष्णवविशेषणम् ॥ १ ॥

- तत्रैवसूत्रपञ्चकेन विशेषणमाह—

१७२८. पुरस्तात्स्तोमो यौक्ताश्वयोः पूर्वस्य ॥ २ ॥

पुरस्तात्स्तोम इति बहुव्रीहिः पुरस्तात्स्तोमसहितः प्रति-
हारो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

१७२९. श्वाशाश्वशैशोकयोः पदान्तः ॥ ३ ॥ स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

१७३०. अतोमस्तु श्वाशाश्वस्य ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वं चाचिकाव्यवेतानिति प्राप्तस्य स्तोमवचनस्य निगे-
धोयमस्तोमः स्यात् प्रतिहार इति ॥ ४ ॥

१७३१. पदान्तो चात्रेन्याय्यो वा ॥ ५ ॥

चात्रस्य न्याय्यो वा प्रतिहारः पूर्वोपतोवेति ॥ ५ ॥

१७३२. ओकारादिस्तृतीय चतुर्थाभ्यां विशोविशीये ॥ ६ ॥

विशोविशीये साभ्नि उत्तमेपादे तृतीयचतुर्थाभ्यां अक्ष-
राभ्यां प्रतिहार ओकारादिरिति । पुरस्तात्स्तोमैकदेशस्या-
प्राप्तस्य विधानमिति ॥ ६ ॥

१७३३. द्विकारादिर्वा पञ्चमपष्ठाभ्याम् ॥ ७ ॥

स्पष्टमिति ॥ ७ ॥

१७३४. शौषतनामैधे द्विप्रतिहारे ॥ ८ ॥

द्वौ प्रतिहारी यस्येति द्विप्रतिहारमिति ॥ ८ ॥

तावेवप्रतिहारीदर्शयति—

१७३५. प्रथमन्वमाम्भ्यां श्रौक्तस्य ॥ ९ ॥

उत्तमे पादे प्रथमेनाक्षरेण प्रथम प्रतिहार नवमेनाक्षरेण द्वितीयः प्रतिहार इति ॥ ९ ॥

१७३६. पदान्तश्चतुर्भिर्पूर्वोनामोघस्य चतुर्भिरेवमध्यमैरुत्तरः ॥ १० ॥

नामोघस्योपोत्तमपादान्तैश्चतुर्भिरक्षरैः प्रथम प्रतिहार, अन्त्यस्य पादस्यमध्यमैश्चतुर्भिरक्षरैर्द्वितीय प्रतिहार इति १०

१७३७. एकप्रतिहारं वृत्तरेण ॥ ११ ॥

अथवा नामोघमुत्तरेण एकप्रतिहारमेव भवति ॥ ११ ॥

१७३८. मासवैरूपयोगीषित्रीसाम्नोः पदान्तः ॥ १२ ॥

गायत्र्या गीयमानयो इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१७३९. द्वाभ्यां भासे । १३ ॥

१७४०. चतुर्भिरुत्तरस्य ॥ १४ ॥

द्वयमपि स्पष्टमिति ॥ १२, १४ ॥

१७४१. तृतीयेन पदेन यज्ञायज्ञीयनिधने सोहविषे ॥ १५ ॥

यज्ञायज्ञीयेन सदृशनिघने सोहविषेनाग्नि तृतीयेन पदेन प्रतिहार इति ॥ १५ ॥

१७४२. श्रायन्तीय चरुणसाम द्वैगताञ्जमा दश ॥ १६ ॥

श्रायन्तीयादि सामत्रयस्य [चतुष्कस्य] दश दशाक्षराणि-
प्रतिहार इति ॥ १६ ॥ कथमित्याह—

१७४३. तेषां पूर्वयोः मर्षं पदं द्वे च पुनरुक्तस्य ॥ १७ ॥

तेषां पूर्वयो. श्रायन्तीष्व चरुणसाम्नो. सर्वमप्टाक्षरं पदं
तस्यैव पादस्य पुनरभ्यस्यादितो द्वेचाक्षरे इत्येव दशाक्षरप्रति-
हार इति ॥ १७ ॥

१७४४. द्वैगते तु पदान्तः ॥ १८ ॥

द्वैगते तु साम्नि पदान्तो दशाक्षर. प्रतिहार इति ॥ १८ ॥

१७४५. उपोत्तमस्य पदस्य पदादिरञ्जपः ॥ १९ ॥

उपोत्तमस्य पादस्यादितो दशाक्षर इत्यर्थ. ॥ १९ ॥

१७४६. विशोविशीयप्रभृतीनां वा नवानांउत्तमस्य पदस्यादौ द्वे ॥

पूर्वोक्तानां विशोविशीय प्रभृतीनां द्वैगतपर्यन्तानां उत्त-
मस्य पादस्योपक्रमे द्वयक्षरा प्रतिहारा. पूर्वोक्तावेति विकल्प
इति ॥ २० ॥

१७४७. हाइकारान्तो विशोविशीये ॥ २१ ॥

हाइकारादूर्ध्वस्य स्तोभाक्षस्य निषेधोयमिति ॥ २१ ॥

१७४८. श्रायन्तीष्वचरुणसाम्नोरभ्यासादिः ॥ २२ ॥

उत्तमस्य पादस्य पुनरभ्यासे आदितो द्वयक्षर इत्यर्थ. ॥

१७४९. चत्वारि वा प्राग्धिकारात् प्राग्धिकारात् ॥ २३ ॥

अथयोत्तमे पादे हिंकारात् प्राक् चत्वार्यक्षराणीति ॥

इति चतुर्थ. खण्ड.

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिमित्ते ।

अष्टम पटलोवृत्तः द्वितीये दशकेऽगुना ॥

अष्टादश पटल. समाप्तः

अथ एकोनविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

१७५०. वामदेव्यं स्वारं साकमश्रं पाष्टौहं निधनकामं मन्नासाहीयं
काक्षीवतं(च) च्यावनं गायत्रीसामौशनं निधनवद्वैधमवाहं
तेषां पञ्चमपट्टे विकल्प्येते न्याय्येन ॥ १ ॥

स्वारमिति साकमश्रवविशेषणं, गावत्रीसामेत्यौशनविशे-
षणं, वामदेव्यादीनां नवानां उत्तमे पादे पञ्चम पट्टे अक्षरे प्रति-
हारः न्याय्यो वेति विकल्प इति ॥ १ ॥

१७५१. गूर्दस्तौमेधंमाधुच्छन्दसमौदलंसीश्रवसमुत्तरं चार्श्रतुरमृपमो
रैवतः कौत्समौष्णिहं आतीपादीयं क्रोशमोकोनिधनं स्वारं
सामराजं मास्तमौष्णिहमाक्षारं हारिवर्णं सुज्ञानं संवर्तं
जागतं वरुणसाम मरुतां धेनु स्रौग्मतं तेषां च-वारि ॥ २ ॥

गूर्ददिर्विशकस्य सामगणस्यान्त्ये पादे चतुरक्षरः प्रतिहार
इति । उत्तरमिति सीश्रवसविशेषणं, रैवत इत्थूपमविशेषणं,
मौष्णिहमिति कौत्सविशेषणं, स्वारमिति सामराजविशेषणं,
मास्तमौष्णिहमित्येकं साम, जागतमिति च वरुणसामविशेषणं ॥

तत्र विशेषमाह—

१७५२. अभ्यासे गूर्दस्य ॥ ३ ॥

गूर्दास्योत्तमे पादे मध्यमस्य चतुरक्षरस्य योऽभ्यासस्त
प्रतिहार इति ॥ ३ ॥

१८५३. अभ्यासादिरुत्तरेषां त्रयाणाम् ॥ ४ ॥

गूर्दादुत्तरेषां त्रयाणां अभ्यासादिः चतुरक्षरः प्रतिहार इति

१७५४ उत्तमानि सौश्रवसे ॥ ५ ॥

अन्त्यपादस्योत्तमानि चतुरक्षराणि प्रतिहार इति ॥ ५ ॥

१७५५ अष्टौ वा चार्चतुरे ॥ ६ ॥

अन्त्ये पादे चार्चतुरस्य चत्वार्यष्टीवेति विकल्प इति ॥ ६ ॥

१७५६. पूर्वयोश्च न्याय्यौ ॥ ७ ॥

वाचतुरात्पूर्वयो औदलसौश्रवसयो न्याय्यो प्रतिहारो, यद्वा पूर्वावतो अभ्यासादि, 'उत्तमानि सौश्रवस' इत्युपतञ्चेति विकल्प इति ॥ ७ ॥

१७५७ मध्यम वचनं ऋषभे ॥ ८ ॥

ऋषभे साम्बुत्तमे पादे उत्तम चतुरक्षर विरभ्यस्यते । जुहुमसिधवि चकीत्यत्र तत्र मध्यमोऽभ्यास प्रतिहार इति ॥ ८ ॥

१७५८ मध्यमान्पुत्रेषां पञ्चानाम् ॥ ९ ॥

ऋषभादुत्तरेषा वीत्सादीनां सामराजपर्यन्तानामुत्तमे पादे मध्यमानि चतुरक्षराणि प्रतिहार इति ॥ ९ ॥

१७५९. प्राग्ग्राऽभ्यासाद्दुत्तमानि कीर्त्से ॥ १० ॥

यद्वा कीर्त्से साम्बुत्तमे पादे प्राग्भ्यासाद्दुत्तम चतुरक्षर पूर्वोक्त वा मध्यममिति विकल्प इति ॥ १० ॥

१७६०. प्रथमानि वा सामराजस्य सपूरस्तास्त्वोभः ॥ ११ ॥

सामराजे प्रथमानि मध्यमानि वा चतुरक्षराणीति विकल्प इति । प्रथमपक्षे पूर्वस्तोभयुक्त. प्रतिहार इति ॥ ११ ॥

१७६१. पद्वा पञ्चमभृतीनि मारुते ॥ १२ ॥

अन्त्ये पादे पञ्चमाक्षरप्रभृतीनि पञ्चक्षराणि पूर्वोक्तानि वा

ऽऽदितश्चतुरक्षराणि इति विकल्पः ॥ १२ ॥

१७६२. आश्वरथन्तरयोः पञ्च ॥ १३ ॥ स्पष्टमिति ॥ १३ ॥

१७६३. वैदन्वते चाभ्यासवति ॥ १४ ॥

अभ्यासवति वैदन्वते च साम्नि पञ्चाक्षरः प्रतिहार इति ॥

१७६४. उत्तमे तु पदान्तस्तस्य ॥ १५ ॥

तस्य वैदन्वतस्योत्तमे पादे पदान्त प्रतिहारः 'पदान्त-
मविशेषेणोपोत्तमात्पदादिति' पूर्वं परिभाषितं, तत्राविशेषेणे-
त्युक्तं, विशेषनिर्देशोऽयं उत्तमेतु पदान्त इति ॥ १५ ॥

१७६५. आदौ वा द्वे उभयतःस्तीमे ॥ १६ ॥

यद्योत्तमपादेस्यादौ द्वे अक्षरे उभयतः स्तोमसहिते प्रति-
हारः इति ॥ १६ ॥

१७६६. तृतीयं वा ॥ १७ ॥

यद्वा तृतीयमक्षरं वैदन्वते प्रतिहार इति ॥ १७ ॥

१७६७. उभौ वैः ॥ १८ ॥

अथवा वैदन्वतस्यादितः द्व्यक्षरं तृतीयञ्चोभौ सह एक
एव प्रतिहारो भवति ॥ १८ ॥

इति प्रथम. खण्ड.

अथ द्वितीयः खण्डः

१७६८. आकूपारकौशे गायत्रीसामनी देवातिथे गौपूक्तं रौरवं
द्विर्हिकारंयामदेव्यमोकारान्तप्रस्तावं वैयश्वमरण्येगेयं शाक्वर
वणं सौभरं चार्हद्विररायोपार्जाये स्सारमैध्मवाहं गौशृङ्ग
हारापणकौलमल्यर्हिपे जनिश्रमुत्तरं वैतहव्यमिद्वद्वामदेव्यं
प्रतीचीनेडंकाशीतं वैष्णमपूर्वं इयैतं सञ्जयं तेषां षट् ॥ १ ॥

आकूपारादे द्वाविंशत्य सामगणस्य षडक्षरा. प्रतिहारा
इति ॥ १ ॥

१७६९. अस्तोमादुत्तमयोः ॥ २ ॥

उत्तमयो षडैतसञ्जययो स्तोभरहिती प्रतिहारावित्यर्थः ॥

१७७०. प्रथमवृत्तीययोः उभयतः स्तोभौ ॥ ३ ॥

प्रथमवृत्तीययो आकूपारदेवातिथयोः उभयतः स्तोभ-
सहिती प्रतिहाराविति ॥ ३ ॥

तत्रैव विशेषमाह—

१७७१. प्रागौकारात्प्रथमे ॥ ४ ॥

आकूपारप्रतिहारादुत्तरस्य स्तोभस्योकारात् प्राक् यावा-
नगस्तावानेव प्रयोज्यो न वृत्स्तस्तोभ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१७७२. द्विंशत्तृतीये ॥ ५ ॥

प्रागित्यनुवर्तते, तृतीये देवातिथे हिकारात्प्राग्भूतस्तोभा-
सो ग्राह्यः । न तत्र परमिति ॥ ५ ॥

१७७३. अप्रतिहारे पूर्वे स्तोत्रीये शाक्वरवर्णस्य ॥ ६ ॥

शाक्वरवर्णस्य प्रथमद्वितीययोः स्तोत्रीययोः प्रतिहारो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१७७४. इहकारान्त एधमवाहेस्तोभः ॥ ७ ॥

एधमवाहे प्रतिहारस्य उरिष्टाद्यः स्तोभः तस्येहकारान्त एव ग्राह्यः । न ततः परमिति ॥ ७ ॥

१७७५. सर्वो वा ॥ ८ ॥

यद्वा सर्व एव स्तोभः प्रयोज्य इति ॥ ८ ॥

१७७६. प्रागोवायास्त्रिपुत्रेषु ॥ ९ ॥

एधमवाहाद्दुत्तरेषु गीशृङ्गहारायणकीलमलग्रहिषु ओवायाः प्राक्स्तोभो ग्राह्यो, न ततः परमिति । ओवेत्योकारवाचोः लुप्तान्वयवर्णयो ओवाकारान्तत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति ।

१७७७. पौरुमद्गे च ॥ १० ॥

पौरुमद्गे च प्रागोवायाः स्तोभोग्राह्यः न ततः परं । गणान्तःपात्यपि पौरुमद्गं न्याय्यप्रतिहारमेव । प्रसङ्गात् सूत्रलाघवोपजीवनायोपात्तमिति मन्तव्यमिति १० ॥

१७७८. ओकाराजनित्रे । ११ ॥

प्रागित्येव, ओकारात्प्राभूतः स्तोभो जनित्रे ग्राह्यः । न ततः परमिति ॥ ११ ॥

१७७९. सद्वौवया पौरुमद्गे ॥ १२ ॥

पौरुमद्गमुपसकम्याह, ओवायाः प्रागिति पूर्वमुक्तं । इदानीं ओवयासहेत्युच्यते, तेन विकल्प इति ॥ १२ ॥

१७८०. गौशृङ्ग हारापण कौलमलप्रहिपौतहव्यानां वा पदान्तः ॥ १३ ॥

उत्तमे पादे गौशृङ्गादीना पदक्षर इति पूर्वमुक्त, इदानीं
पदान्त इत्युच्यते ॥ १३ ॥

तत्र विशेषमाह—

१७८१. द्वाभ्यां पूर्वयोः चतुर्भिर्हृत्तरयो ॥ १४ ॥

गौशृङ्गादीना चतुर्णां पूर्वयोर्द्वर्धक्षर पदान्त प्रतिहार,
चतुरक्षर उत्तरयोरिति ॥ १४ ॥

१७८२. पुरस्तात्स्तोम. कौलमलप्रहिपस्य ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति ॥ १५ ॥

इति द्वितीय खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

१७८३. सप्तवारवन्तीये पूर्वस्मिन्नेषां त्रीणि पदान्ते ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् वारवन्तीये सप्ताक्षराणि प्रतिहार । तेषां
त्रीण्यक्षराणि पदान्ते स्युः । इतराणि चत्वार्युत्तमपादोपक्रम
इत्यर्थं सिद्धमेवेति ॥ १ ॥

१७८४. कार्णश्रवसंज्ञेय पञ्च तौरश्रवसमुत्तर शुद्धयसुद्धशुद्धः
शक्तिं तेषामर्थौ ॥ २ ॥

कार्णश्रवसादि सामयत्कस्य अष्टाक्षराणि प्रतिहार इति ॥

तत्रविशेषमाह—

७८५. पञ्चतौरश्रवसयो' अर्घानि पदान्ते ॥ ३ ॥

अष्टानामक्षराणामर्घानि — चत्वार्यक्षराणि पदान्ते स्युः,
इतराणि चत्वार्युत्तमपादोपक्रमे इति सिद्धमेवेतदिति ॥ ३ ॥

१७८६ श्रुध्यस्य च ककुप्सु ॥ ४ ॥

यदा श्रुध्य साम ककुप्सु गीयते तदाप्यर्धानि पदान्ते
स्युरिति ॥ ४ ॥

१७८७. तस्य गायत्रीषु चत्वारि ॥ ५ ॥

श्रुद्धस्य गायत्रीषु गीयमानस्य चत्वारि उत्तमे पादे
प्रतिहार इति ॥ ५ ॥

१७८८ षोडश बृहतीषु ॥ ६ ॥

बृहतीषु गीयमानस्य श्रुद्धस्य षोडशाक्षराणि प्रतिहार ।
कृत्स्न तृतीय पाद उत्तमे च पादे चतुरक्षरमिति । एव षोड
शाक्षराणि प्रतिहार ॥ ६ ॥

१७८९ नदवओदतीनामित्तिदश ॥ ७ ॥

नदवओदतीनामित्यस्यामृचि गीयमानस्य श्रुद्धस्य
दशाक्षर प्रतिहार । तृतीय पाद उत्तमे च त्रीण्यक्षराणि,
इत्येव दशाक्षरत्वम् ॥ ७ ॥

१७९० मध्यमस्य षडस्याभ्यासः ॥ ८ ॥

१७९१. न्याय्यो वा ॥ ९ ॥

द्वयमपि स्पष्टमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

१७९२. वायोरभिक्रन्दः स्वारकावमौल्लक्ष्यमौशनश्यावाश्वत्रैष्टुभे-
इतीष्ट जागतसोमसाम कार्तपश स्वारपथोनिधन ऋषभ
शार्ङ्गरो यथापत्ये तेषामुपोत्तम पदम् ॥ १० ॥

वायोरभिक्रन्दादे द्वादशकस्य सामगणस्य उपोत्तम पद
प्रतिहार इति ॥ १० ॥

१७८०. गौशृङ्ग हारायण कौलमलरहिर्परेतह्वयानां वा पदान्तः ॥ १७ ॥

उत्तमे पादे गौशृङ्गादीना षटक्षर इति पूर्वमुक्तं, -इदानीं पदान्त इत्युच्यते ॥ १३ ॥

तत्र विशेषमाह—

१७८१. द्वाभ्यां पूर्वयोः चतुर्भिश्चरयो ॥ १४ ॥

गौशृङ्गादीना चतुर्णां पूर्वयोर्द्वयक्षरः पदान्त प्रतिहारः चतुरक्षर उत्तरयोरिति ॥ १४ ॥

१७८२. पुरस्तात्स्तोमः कौलमलरहिपस्य ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति ॥ १५ ॥

इति द्वितीय खण्ड

अथ तृतीयः खण्डः

१७८३. सामवारवन्तीये पूर्वस्मिन्स्तेषां त्रीणि पदान्ते ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् चारवन्तीये सप्ताक्षराणि प्रतिहारः । तेषु त्रीण्यक्षराणि पदान्ते स्युः । इतराणि चत्वार्युत्तमपादोपक्रम इत्ययं सिद्धमेवेति ॥ १ ॥

१७८४. कार्णध्रवसंश्रितं पञ्च तौरध्रमध्रुवरं श्रुद्धयगुहंशपुनः शार्करं तेषामष्टौ ॥ २ ॥

कार्णध्रवसादि सामषट्कस्य अष्टाक्षराणि प्रतिहार इति ॥

तत्रविशेषमाह—

७८५. पञ्चतौरध्रमयोः अर्धानि पदान्ते ॥ ३ ॥

अष्टानामक्षराणामर्धानि - चत्वार्यक्षराणि पदान्ते स्युः, इतराणि चत्वार्युत्तमपादोपक्रमे इति सिद्धमेवेतदिति ॥ ३ ॥

१७८६. श्रुद्धयस्य च ककुप्सु ॥ ४ ॥

यदा श्रुद्धयं साम ककुप्सु गीयते तदाप्यर्धानि पदान्ते
स्युरिति ॥ ४ ॥

१७८७. तस्य गायत्रीषु चत्वारि ॥ ५ ॥

श्रुद्धयस्य गायत्रीषु गीयमानस्य चत्वारि उत्तमे पादे
प्रतिहार इति ॥ ५ ॥

१७८८. षोडश वृहतीषु ॥ ६ ॥

वृहतीषु गीयमानस्य श्रुद्धयस्य षोडशाक्षराणि प्रतिहारः।
कृत्स्नः तृतीयः पादः उत्तमे च पादे चतुरक्षरमिति । एवं षोड
शाक्षराणि प्रतिहारः ॥ ६ ॥

१७८९. नदंवओदतीनामित्तिदश ॥ ७ ॥

नदंवओदतीनामित्यस्यामृचि गीयमानस्य श्रुद्धयस्य
दशाक्षर प्रतिहारः । तृतीयः पादः उत्तमे च त्रीण्यक्षराणि,
इत्येवं दशाक्षरत्वम् ॥ ७ ॥

१७९०. मध्यमस्य षट्स्वाभ्यासः ॥ ८ ॥

१७९१. न्याय्यो वा ॥ ९ ॥

द्वयमपि स्पष्टमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

१७९२. वायोरभिक्रन्दः स्वारंकावमौरुक्षयमौशनश्यावाश्वेत्रैन्दुभे-
इतीष्टं जागृतंसोमसाम कार्त्तपशं स्वारंणयोनिधनं ऋषभः
शश्वरो षण्णापत्ये तेषामुपीत्तमं पदम् ॥ १० ॥

वायोरभिक्रन्दादे. द्वादशकस्य सामगणस्य उपोत्तमं पदं
प्रतिहार इति ॥ १० ॥

१७९३. पुरस्तास्त्वोमा उत्तमानां त्रयाणाम् ॥ ११ ॥

उत्तमानां त्रयाणा ऋषभयन्त्रापत्यानां पुरस्तास्त्वोभ-
सहितः प्रतिहार इति ॥ ११ ॥

१७९४. अप्रतिहारं प्रथमास्तोत्रीया यन्त्रापत्ययोः ॥ १२ ॥

प्रथमायां स्तोत्रीयायां प्रतिहारो नैवास्तीति ॥ १२ ॥

१७९५. पञ्चानां वाऽऽदित उत्तमे पादे चत्वारि ॥ १३ ॥

अनन्तरोक्त्वासावगणस्यादितः पञ्चानां वायोरभिऋन्दा-
दीनां, उत्तमे पादे चत्वार्यक्षराणि प्रतिहारः । उपोत्तमं पदं वेति
विकल्प इति ॥ १३ ॥

१७९६. वैखानसं पौरुदन्मनसुदंशीषमाकारनिधनेत्वाष्ट्रीसाम तेषा-
मुत्तमं पदं प्रागभ्यासात् ॥ १४ ॥

वैखानसादि सामचतुष्टयस्य उत्तमं पदमभ्यासात् प्राक्
प्रतिहार इति ॥ १४ ॥

१७९७. अभ्यासे वा चत्वार्युत्तरयोः ॥ १५ ॥

उत्तरयोरुदंशीयत्वाष्ट्रीसाम्नोः अभ्यासे वा चतुरक्षरः
पूर्वोवेति विकल्प इति ॥ १५ ॥

इति तृतीय. खण्डः

अथ चतुर्थः खण्डः

१७९८. शाकत्यमाम मेघातिथं चारवन्तीपमुत्तरं आभीशवे सिमा-
नानिपेधस्त्रिणिषने त्वाष्ट्रीसामापास्ये दार्ढ्यपुतमाधर्वेणं
रेधत्य ऐतमग्नेस्त्रिणिघनमुत्सेधनिपेधावेदंसाक्रमश्च दैर्घ-
ध्रस्वं दाशस्य-यं ग्रामेगैयश्येनस्तानि द्विप्रतिहाराणि ॥ १ ॥

शाक्त्यसामप्रभृतीनि एकोनविंशतिः सामानि द्विप्रतिहाराणि स्युरिति ॥ १ ॥

तत्र विशेषमाह—

१७९९. मध्यमयोः पादयोः शाक्त्यसाममैघातिथयोः पदान्तोद्घास्याम् ॥ २ ॥

मध्यमयोः पादयोः अन्ते द्वचक्षरं प्रतिहार द्वयं स्यादिति ॥

१८००. चतुर्भिर्वा ॥ ३ ॥

यद्वा चतुरक्षरं चतुरक्षरं स्यात् इति ॥ ३ ॥

१८०१. इहाहे वारवन्तीये ॥ ४ ॥

इहाहेति द्विवचनान्तमेतत्, वारवन्तीये इहाहाइत्येवं द्वीस्तोभौ प्रतिहारावित्यर्थः । तयोः एको मध्यमे पादे इतर उत्तमेपाद, इति ॥ ४ ॥

१८०२. सप्तभिर्वैकप्रतिहारं प्रागिहाहायाः ॥ ५ ॥

अथवा उत्तमेपादे प्रागिहाहे इति स्तोभात् सप्तभिरक्षरैरेकप्रतिहारमेव वारवन्तीर्यं स्यादिति ॥ ५ ॥

१८०३. उकारादिवैकेन पदान्ते ॥ ६ ॥

यद्वा एकेनाक्षरेण पदान्तमप्रतिहारो वारवन्तीये स्यात्, इति पूर्वस्तोभस्य एकध्वञ्चणमुकारादिरिति ॥ ६ ॥

१८०४. न्याय्योवा ॥ ७ ॥

स्पष्टमिति, तदेवं वारवन्तीये चत्वारः - पक्षा इति ॥ ७ ॥

१८०५. पूर्वयोश्च ॥ ८ ॥

वारवन्तीयात्पूर्वयोः शापत्यसाममंघातिययोश्चन्म्याय्यो वा
प्रतिहारः । पूर्वोवतो वेतिविकल्प इति ॥ ८ ॥

१८०६. वारवन्तीयस्य द्विपदासु सप्तानां स्थाने चत्वारि ॥ ८ ॥
यदा परिप्रघन्वेति द्विपदास्वृक्षु वारवन्तीयं भवति तदा
सप्ताक्षर प्रतिहारपक्षे तत्स्थाने चतुरक्षरः कार्य इति ॥ ९ ॥

१८०७. द्वेचतुर्णाम् ॥ १० ॥
तत्रैव न्याय्यप्रतिहारपक्षे चतुर्णां स्थाने द्व्यक्षरः प्रतिहारः
कार्य इति ॥ १० ॥

१८०८. द्वेएकमित्येकपदायाम् ॥ ११ ॥

सप्तानां स्थाने चतुर्णामिति चानुवर्तते । यदा एकपदायाम्
वारवन्तीयं भवति, तदा सप्ताक्षरस्थाने द्व्यक्षरः प्रतिहारः ।
चतुरक्षरस्थाने एकाक्षर इति ॥ ११ ॥

१८०९. उचस्योऽक्षरेषाम् ॥ १२ ॥

वारवन्तीयादुत्तरेषां षोडशानां साम्नां उन्तरयोः पादयोः
प्रतिहारद्वयमिति ॥ १२ ॥

सत्ताक्षरपरिमाणमाह—

१८१०. द्वे द्वे तु षण्णानाभीशवप्रभृतीनाम् ॥ १३ ॥

आभीशवप्रभृतीनां दाढंभ्युतपर्यन्तानां पदादिः प्रतिहार-
स्थानमिति परिभाषितत्वात्पादयोरुपक्रमे द्वे द्वे अक्षरे इति मन्त-
व्यम् ॥ १३ ॥

१८११. चत्वारिवा सिमानां निषेधस्य त्वाष्ट्रीसाम्नथ ॥ १४ ॥

सिमानां निषेधस्य त्वाष्ट्रीसाम्नश्च चतुरक्षरौ वा द्व्य-
क्षरोवेति विकल्प इति ॥ १४ ॥

१८१२. पुरस्तात्स्तोभावाऽऽथर्वणस्य ॥ १५ ॥

आथर्वणस्य प्रतिहारद्वयमपि पुरस्तात्स्तोभसहितं स्या-
दिति ॥ १५ ॥

१८१३. तत्प्रभृतीनां चत्वारि ॥ १६ ॥

ऋ आथर्वणप्रभृतिशिष्टानां साम्नामन्त्यवर्जं चत्वारि चत्वा-
र्यक्षरीणि उत्तमयो पादयो पादयोरुपक्रमे प्रतिहार इति ॥ १६ ॥

१८१४. अष्टौ वा दशस्पत्ये ॥ १७ ॥

दाणस्पत्ये अष्टौ चत्वारि वेति विकल्प इति ॥ १७ ॥

१८१५. पूर्वे वीत्तरेणैक प्रतिहारे ॥ १८ ॥

ऋ दाणस्पत्यात्पूर्वे साम्नि साकमश्व देवश्रवसञ्चोत्तरेण
एकप्रतिहारे स्थाता, द्विप्रतिहारे वेति विकल्प इति ॥ १८ ॥

१८१६. तृतीय पञ्चमाभ्या श्येने ॥ १९ ॥

श्येनसाम्नि तृतीयपञ्चमाभ्या कृत्स्नाभ्या पादाभ्या
प्रतिहार इति ॥ १९ ॥

१८१७. चतुर्थपठयोर्वा पदयोर्द्वे पदयोर्द्वे ॥ २० ॥

चतुर्थ पठयो पदयोः द्वे द्वे अक्षरे वा श्येनस्य प्रतिहार
इति ॥ २० ॥

इति चतुर्थं खण्ड

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरे ।

एकान्नविंशे पटले व्याख्या युक्तिमता कृता ॥

एकोनविंश पटल समाप्त.

अथ विंशः पटलः

प्रथमखण्डः

१८१८. पृथक्स्तोत्रीयासु प्रतिहाराः सन्तनिनः ॥ १ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रीमयोः सन्तनिनः प्रस्तावो नास्ति । पूर्व-
मुक्त 'नोत्तरयो' १ आचार्या' इति । तद्वदेव प्रतिहारस्यापि लीप-
शक्यामिदमुच्यते, पृथगेव तिसृष्वपि स्तोत्रीयासु प्रतिहाराः
स्युः । न केवल प्रथमायामेवेति ॥ १ ॥

१८१९. त्रयस्त्रय ऊधस्तु महानाम्नीनाम् ॥ २ ॥

महानाम्नीनामित्येकस्य साम्नोऽभिधान आपो, दारा इति
बद्धवचनम् । लक्षणया ऋवश्चपि प्रवर्तते । महानाम्नीनामृचां
प्रत्येक ऊध. सज्ञक एकैक. पादोऽस्ति । तान् दर्शयिष्यति, तेषु
प्रत्येक त्रयस्त्रय प्रतिहारा. स्युः । ऊध सज्ञकः पादः त्रिरभ्य-
स्यते । प्रत्यभ्यासमुपक्रमे प्रतिहाराः । तद्यथा इन्द्रद्युम्नायन इष
इत्यस्मिन् उधस्तुपक्रमे इन्द्रेति पदं त्रिरभ्यस्तं, एवमुत्तरयो-
स्पृधसोः द्रष्टव्यमिति ॥ २ ॥

१८२०. तान् प्रतितोदा इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

तानुधसि स्थितान् प्रतिहारान् प्रतितोदा इति शाखान्तरे
व्यवहरन्तीति ॥ ३ ॥

१८२१. तथा स्वराश्च निर्यवस्तातीपङ्क्तयोः ॥ ४ ॥

यथास्वरा ऊधसि प्रतिहाराः तथास्वराः शब्दाः नित्य-
वत्सातीषङ्गयोश्च प्रतिहारा इत्यर्थः । यथाऽयारुचाहुरिण्येत्य-
स्यामृचि धारापृष्ठस्य रोचत इति पादे धारेति पदं त्रिरभ्यस्तं,
तथाऽतीपंगे उचवाते जातमन्घस इति । त्रिष्वपि पादेषु उपक्रमे
द्वयक्षरं द्वयक्षरं इन्द्रेत्यनेन सदृशस्वरमिति ॥ ४ ॥

१८२२. द्वे द्वे तु सर्वेषां ॥ ५ ॥

सर्वेषामनन्तरोक्तानां सन्तनिप्रभृतीनां चतुर्णां साम्नां
द्वयक्षर एव प्रतिहार इति । परिमाणविधानमेतदिनि ॥ ५ ॥

१८२३. पश्चात् सन्तनिवर्जम् ॥ ६ ॥

यद्वा सन्तनिवर्जं त्रयाणां साम्नां उत्तरेषु षडक्षराः प्रति-
हाराः । समुच्चयार्थो वा शब्द इत्येके व्याचक्षते । “ऊर्ध्वं पुस्त-
पात् षडक्षरञ्चैक” इति कार्यायनवचनानुरोधारिति ॥ ६ ॥

१८२४. शाकवरोत्तमेषु महानाम्नीनाम् ॥ ७ ॥

महानाम्नीषु शाकवराणां पादानां उत्तमे पादे षडक्षरः
प्रतिहारः । न पुनरशाकवरे अन्ये पादे । महानाम्न्यस्तावत्
सप्तपदाः शात्वयैः । तासां पादाः शाकवरीवहिर्भूतैः कंश्चित्पादैः
व्यतिपक्ताः । तेषां विभागमनन्तरमेववक्ष्यतीति ॥ ७ ॥

१८२५. षष्ठमध्यासेषु ॥ ८ ॥

महानाम्नीनां प्रत्येकमध्यासो नामोत्तमः पादः शाकवरी
वहिर्भूतः । तेषु षष्ठः षष्ठमक्षरं प्रतिहार इति ॥ ८ ॥

१८२६. आन्धास्वरं मध्यमं वचनं स्तौमिकं पुरीषेषु ॥ ९ ॥

महानाम्नीना पुरीषेषु आन्धास्वरेण सदृशस्वर स्तोभ-
गत यन्मध्यम वचन होइकारादुत्तर होवा इति स प्रतिहार १
असाविदेव गोकुजीकमन्ध इत्यस्यामृचि अन्ध शब्दो येनस्वरेण
गीयते तत्सदृशस्वर आन्धास्वरमित्युक्तमिति ॥ ९ ॥

१८२७. अप्रतिहाराप्यध्यास पुरीषपदान्याचार्याः ॥ १० ॥

अध्यास पुरीषपदेषु च नास्त्येव प्रतिहार इति केषांश्चि-
न्मतमिति ॥ १० ॥ इदानीं महानाम्नीषु शाववरमशाक्यरश्च-
पद विभजति—

१७२८ तासां प्रथमद्वितीयेपादेद्विपदा ॥ ११ ॥

तासां महानाम्नीना प्रत्येकमादित पदद्वय एका द्विप-
दास्तद्व्य स्तोभाक्षरवत्तच्छेष भूतेति ॥ ११ ॥

१८२९ त्रीणि शाववराणि । १२ ॥

सप्तपदाशाववरी सामान्यमहानाम्नी नामधेया । तदगमि-
तरे पादा तदवहिर्भनाम्तो न तदव्यतिगवना । तत्र द्विपदानन्तर
त्रिशाक्यनीना इत्यान्वय सप्ताक्षरा तत्र पादाः शाववरा ।
शक्यर्या नाक्षाद्रूपाणीत्यर्थ ॥ १२ ॥

१८३०. भातुरित्त उच्यते ॥ १३ ॥

रत्नागुरित्तारभ्यान्तर त्रय पादा क्रमेण घातुर्वत्त,
ऊध इत्येव सावरा इति ॥ १३ ॥

१८३१ सप्तपदासु ॥ १४ ॥

सप्तपदासु परापरं नपुंसकलिङ्गनिर्देशात् । तदूध पदे
१४ ॥ १४ ॥ इतरी घातुराणी स्तोभवदशाववरी । अ-

। *निदानकार-श्रावुरशाकवर पञ्चाक्षर स एष कृताकृत इति ।
कृताकृत केश्चिदधीत केश्चिद्वहृर्चर्नाधीत इत्यर्थं ॥ १४ ॥

१८३२ पुरीषस्त्रीणि शाकवराण्यध्यास्या ॥ १५ ॥

ऊधसोऽन्तरं एवाहिशक्र इति पुरीषसज्ञक कश्चित्पाद
शाकवरोऽबहिर्भूत, तदनन्तरं त्रय पादाः शाकवयोः शरीराणि,
तदनन्तरमायाहीत्यध्यास्या नामैकपदा स्तोभवच्छकवरीशेषभूते-
त्यर्थं ॥ १५ ॥

१८३३. इति पदानि ॥ १६ ॥

एवमेव तानि त्रयोदशपदानि प्रत्येक महानाम्नीनामित्यर्थं.

१८३४. ऊचमा तु द्व्यध्यासा ॥ १७ ॥

उत्तमा महानाम्नीना, अध्यासद्वयवतीत्यर्थं । तदेव सप्त-
पदशाकवरी पादान्तरैः अशाकरैर्व्यतिपक्ता । न पुनः नैरन्तर्येण
शाकवरपदाध्ययन । तथा च *ब्राह्मण-असप्लिष्टा गायति इति ।
शाकराशाकवर विरेकस्य प्रयोजनमृगन्तरेषु महानाम्नीनामति-
देशे स्तोत्रवदशाकवराणा यथास्थान प्रवृत्तिसिद्धि । तथा च
वक्ष्यति-यथा स्थानमशाकवराणीति ॥ १७ ॥

१८३५ द्विपदासु प्रस्तावाः शाकर प्रथमेष्वध्यास पुरीषपदेषु च

तत्र द्विपदासु पृथगेव प्रस्ताव कार्यं । तथा शाकवराणा
प्रथमेषु पादेषु अध्यासेषु पुरीषपदेषु च पृथक् पृथक् प्रस्तावः
कार्यं इति ॥ १८ ॥

*मित्रा मूल प्रपा ३-ख-१३ । *ता ब्रा अ-१३ ख-४ ता-६ ।

१८३६. भासेनोक्तः पदान्तो यज्ञापज्ञीये देवस्थानैर्वैरूपेण ॥ १९ ॥

भास वैरूपयोः गायत्रीसाम्नोः पदान्तो, द्वाभ्यां भासे चतुर्भिः उत्तरस्येति पूर्वमुक्तं । तदेव यज्ञायत्रीयदेवस्थानयोः प्रतिहार इति ॥ १९ ॥

१८३७. अण्येनेयश्वेनःपार्थुरश्ममच्छिद्ररथिष्ठे तेषामुत्तरेषु पदेषु

श्वेनादीनां चतुर्णां साम्नां पूर्वमृक्^१पदादुत्तरेषु सर्वेषु पदेषु पदेषु प्रतिपाद प्रतिहाराः स्युरिति ॥ २० ॥

अक्षरपरिमाणमाह—

१८३८. द्वे द्वे पूर्वयोः ॥ २१ ॥

पूर्वयोः श्वेनपार्थुरश्मयोः, द्व्यक्षराः । यथा उभेयदिन्द्र-रोदसीत्यस्यामृचि पट्पदायांप्रथमात् पदात् । उत्तरेषु पञ्चसु पदेषु द्व्यक्षराः पञ्चप्रतिहारा इति ॥ २१ ॥

१८३९. चत्वारि चत्वार्युत्तरयोः ॥ २२ ॥

उत्तरयोः अच्छिद्ररथिष्ठयोः चतुर्धराः प्रतिपादं प्रतिहाराः स्युः ॥ २२ ॥

१८४०. उभयतः स्तोभाः पार्थुरश्मस्य २३

पार्थुरश्मस्य ये प्रतिहाराः तउभयतस्तोभसहिःस्युरिति । अयवैरूपमधिकृत्य पञ्चनिधनं वैरूपं पृष्ठं भवतीति ब्राह्मणं, तत्र-त्यानामेकं निधनमन्त्यं प्रसिद्धमेव । इतराणि चत्वारि न ज्ञायन्ते । अत आह—

१. ऋ प्रथमात् पदात् ।

१८४१. देवतापदं देवतापदमिति वैरूपे निघनानि ॥ २४ ॥

अयमर्थः-स्वाध्यायपाठे वैरूपस्य योनेरुपरिष्ठात् देवतापद-
द्वयं आम्नात दिशं विश हस् इत्येक, अश्वाशिष्णुमतीत्यपर । तयोः
अधस्तात् अपकर्षः कार्यः । कथं? उत्तरार्थस्य प्रथमपादात्पूर्वं
प्रथमदेवतायाः द्वितीयपादात्पूर्वं द्वितीयदेवतायाः तदिदमुक्तम् ।
देवतापदं देवतापदमित्येव व्यत्यस्तानि चत्वारि निघनानीति ।
देवतापदमिति न समासः, पदशब्देन च ऋचः पाद उच्यते ।
अत्र निदानकार-वैरूपे पददेवतं व्यत्यस्यतीत्युक्त्वा तत्र प्रमाण
मुक्तवान् । तथैव शाखान्तरे छान्दसाध्ययनमस्तीति । अस्माक-
मप्यहः तथैवाधीयते ॥ २४ ॥

एवं गानं व्यवस्थाप्य प्रतिहारमाह—

१८४२. प्राक् शिशुमत्या स्तोमैः प्रतिहारः ॥ २५ ॥

अश्वाशिष्णुमतीत्यस्याः पुरस्तात् ये स्तोभाः तैः प्रतिहारः ।

निघनानां सर्वसाधारणत्वादिति ॥ २५ ॥

१८४३. एकादशमैडे दैवोदासे ॥ २६ ॥

१८४४. सप्तमाष्टमाभ्यां त्रैकृभस्य ॥ २७ ॥

१८४५. नवमदशमाभ्यां वैश्वमनसस्य ॥ २८ ॥

सूत्रत्रयमपि स्पष्टमिति ॥ २६, २७, २८ ॥

*विरूप मचिकीर्षत्-अवरमेवेदमह. इत्यादि निदा-सू-प्र-३-
ख-११ ।

१८४६ तथा वृष्णः ॥ २९ ॥

वृष्ण वृषाख्यस्य साम्नोऽपि नवमदशमाभ्या प्रतिहार ॥
तत्र विशेषमाह—

१८४७ त्रिरुक्ताभ्या तु तस्याभ्यासाद्यैः ॥ ३० ॥

‘इम वृषणकृणुर्तेकमिन्मा’मि येवपदायासृचि वृषान्य
सामनीयते । तत्र नवमदशमाभ्यामित्यक्षराभ्यां त्रिरुक्ताभ्या
अभ्यासाद्यै प्रतिहार । तत्रैकशब्दस्य षडभ्यासस्तेषां प्रथमास्त्र-
योवागन्ता, तत्रैव प्रतिहारो नोत्तरैस्त्रिभिरित्यर्थं इति ॥ ३० ॥
एव तावच्चतुष्टयानि सामानीति प्रकम्प विपमभक्तीना भक्तयो
दर्शिता । इदानीं पदविभाग्यानि दर्शयितुमारभते—

१८४८ सदृशगीतिषु सर्वेषु पदेषु पृथक्पदानि रिभजेन् प्रत्य
न्तादनादेशे शेषमुद्गाता तानि विभाग्यानि ॥ ३१ ॥

येषु सामसु सर्वेषां सदृशगीतय, तेषु पृथग्व पद
पादक्रमेण विभजेत् । प्रत्यन्तात् कात्स्वनेत्यर्थं अशेषमिति यावत्
अथवा प्रत्यन्तादिति सर्वज्ञत्यर्थं । तृतीयपादाद्बुद्ध्वं य शेष
तमुद्गातैव भूयात् । यथा ऋषभ शाक्वर स्वादोरित्याविपूवत
इत्यत्र चतुर्थपञ्चमे पादे अयमेव न्याय, आसप्तपदाभ्यो द्रष्टव्य
तानि विभाग्यानि नामेति ॥ ३१ ॥

तान्येवोदाहरति—

१८४९. त्रैष्टुब्जगतापनादिष्टानि ॥ ३२ ॥

यानि पूर्वमनादिष्टानि त्रैष्टुब्जगतीषु गीतानि तानि
विभाग्यानीति ॥ ३२ ॥

१८५०. बह्वक्षरस्तोभादोति च रहस्येषु ॥ ३३ ॥

यानि च रहस्येषु बह्वक्षरस्तोभे आरभ्यन्ते तानि चो-
दाहरणमिति ॥ ३३ ॥

तान्येवदर्शयति—

१८५१ यथा वसिष्ठस्य वैराजं वषट्कारनिधनं भाष्टादंष्ट्रे महा-
वैश्वामित्र स्वर्णिघन दंशोदासमैडं वैदन्यतं प्लवः परी-
तायोनीनि क्रौञ्चत्वाष्ट्रीसामानि स्वारवाङ्निधनमभ्या-
सवदाहूपारम् ॥ ३४ ॥

परीतोपिञ्चतामुतमिति योनि. येषां तानि परीतायोनी-
नीति बहुव्रीहिरिति । एतानि पदविभाग्यानि द्विविधानि सस्तो-
भानि स्तोभरहितानि चेति ॥ ३४ ॥

तत्र सस्तोभविभाग्यानां विभागप्रकारमाह—

१८५२. आद्यन्तस्तुब्धेषु पदाय पदायस्तोमेत्, यो यः पदं ब्रूयात्
तथानुपदं स्तुब्धेषु ॥ ३५ ॥

यानि सामान्याद्यन्त स्तोभरहितानि तेषु प्रतिपाद स्तो-
भानुपङ्गु न्यायेनाहरत् । यो यस्त पाद सदृशगीति ब्रूयात्, तथा
प्रतिपाद स्तोभयुक्तेष्वपीति ॥ ३५ ॥

इति प्रथम. खण्ड.

अथ द्वितीयः खण्डः

तत्र सकृत्तितो द्वितीयपदोपक्रमे ऋगन्ते च स्तोभाङ्गानां
तत्रकथं, अत आह—

१८५३ ऊर्ध्वं तु प्रथमात् पादात् संकृतिनः ॥ १ ॥

सकृत्तिसाम्न प्रथमात् पादादूर्ध्वमेव प्रतिपाद स्तोभान्तु सहारो, न प्रथमे पादे । कृत्न स्वाध्यायकाले प्रथमवर्ज स्तोभानाम्नानादिति ॥ १ ॥

१८५४. प्राक् चतुर्धात्पादात्स्तोभैः प्रतिहारः ॥ २ ॥

सकृत्तिन प्राक् चतुर्धात्पादात् स्तोभैरेव प्रतिहार पादाना निधनत्वादित्यभिप्राय । अत्र जैमिनिः-सकृत्तिन प्रथमात्पादात् ऊर्ध्वं स्तोभविभाग्यवदिति ॥ २ ॥

अथ स्तोभविभाग्याना लक्षणमाह—

१८५५ विधनानि पदान्युपायसदृशस्तोभान्ताः येषातानिस्तोभवि भाग्यानि ॥ ३ ॥

उपायो नाम 'वाक्चेत्स्ताभा-तो इति वक्ष्यते । येषा साम्ना प्र तपाद अनुपपत्तस्तोभानाम्ना निधनोपाय सदृशाभवन्ति तेषा साम्नास्तोभानन्तराः पादा निधनानि भवेयु । निधनधर्मका स्यु । सर्वप्रयोज्या इत्यर्थं । स्तोभा एव केवलमवशिष्यन्ते । तानेव विभजेयु । तानि स्तोभविभाग्यानि सकृत्तिनोपि प्रथमा-दूर्ध्वं पदानि निधनानि । स्तोभान्तस्योपायसमानत्वात्, तथापि न विभाग्य प्रथमस्यानिधनत्वादिति ॥ ३ ॥ विभागप्रकारमाह—

१८५६ तत्र तृतीयार्थेन पदाय प्रतिहर्तास्तोभेत् ॥ ४ ॥

धमापपदाय प्रस्तोता स्तोभेत् । द्वितीयायोद्गाता । तृतीयाय प्रतिहर्तेत्यर्थं । ननु न्यायसिद्धमेवेनत्, सत्य विस्प-

ष्टार्थं वचनमिति । अत्र सर्वेषु स्तोत्रविभागेषु प्रस्तोतुः स्तोभानन्तरं सर्वेनिधनं ब्रूयुः । तदनन्तरमुद्गातुरोंकारेण स्तोभारम्भः । कुत एतत्? उद्गीथाङ्गत्वादोंकारस्य, अन्ये तु प्रस्तावशान्त्यर्थं ओंकारः स्तोभानन्तरमेव निधनात् । पृथग्भक्तव्यमित्याहुरिति ४

१८५७. उपायवन्तः स्तोभा एकं शृपस्य ॥ ५ ॥

एकशृपस्योपक्रमे निरुपायाःस्तोभा अधीयन्ते । त एव पुनरन्ते सोपायाः सत्रोपायसहिता एव प्रतिपादमनुपवत्तव्याः । तद्वहितास्तु ब्रह्मयज्ञाद्यर्थाः । उपाया इति वाचोभिधानमिति ॥

१८५८. देवतासु च ऋषभस्य शाक्वरस्य ॥ ६ ॥

शाक्वरस्य ऋषभस्य देवतासु उपायवन्त एवस्तोभा ब्राह्मर्तव्याः । उपायररितास्तु पादेऽब्राह्मर्तव्या इति ॥ ६ ॥

१८५९. तासां नाना स्तोभेयुः ॥ ७ ॥

तासां देवतानामपि पादेभ्यः पृथगेव स्तोभेयुः । प्रतिपादे प्रतिदेवतस्त्वस्तोभेयुः । न केवलं प्रतिपादमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

१८६०. सदेवते पदे प्रस्तावप्रतिहारौ विभाग्यश्चेत् ॥ ८ ॥

यदिऋषभः शाक्वरो विभाग्य इति मतं, तदानीं देवता सहितः प्रथमः पादः प्रस्तावस्तथैव तृतीय. पादः प्रतिहारः । विभाग्य पक्षे देवताया अन्तर्निधनत्वमिदमुक्तं भवति । अन्यथा विभाग्यो-वेत्यवश्यत् । अविभाग्यपक्षे तु पूर्वमेव प्रतिहार उक्त इति ॥ ८ ॥

१८६१. गायत्रीसामसुरिभाष्येषुत्तम व्यावर्गं शिष्टं प्रतिहरेदिति
घानञ्जयः ॥ ९ ॥

गायत्री सामसु विभाष्येषु प्रतिपाद भागद्वयं भवति ।
तत्रोत्तमे पादे द्वितीय भागं शिष्टं पूर्वेण भागेन प्रति-
हरेदित्यर्थः । व्यावर्गं विभाग इति पर्यायः । यस्तेमदोवरेष्य
इति स्वाशिरामकं उदाहरणम् ॥ ९ ॥

१८६२ सर्वेणैव पदेनेति शाण्डिल्यायनः ॥ १० ॥

स्पष्टमिति ॥ १० ॥

१८६३ त्रिखनान् स्तोमान् शुक्रियेषु चतुर्वसुरन्यत्रनिधनेभ्यः ११

शुक्रियेषु महादिवाकीर्त्यादिषु निधनेभ्योऽन्यत्र प्रतिपाद
आश्रियमाणान् त्रिखनान् स्तोमान् चतुर्वसुः । निधनेष्वा-
हृतान्तिरेवब्रूयुरिति ॥ ११ ॥

१८६४. महादिवाकीर्त्यस्य प्राम्थारिकेदेवतेरिपरिहरेत् ॥ १२ ॥

महादिवाकीर्त्यस्य साम्न प्रस्तावगतमायुज्योतिरिति देव-
ताद्वयं विपर्यस्येत् । हाउकारानन्तरं ज्योतिर्ज्योतिरित्यारम्भ-
कार्म । ततः पश्चादायुज्योतिरिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु च अध्ययनसिद्धिक्रमकोषे किं प्रयोजनमत आह—

१८६५. एव ज्योतिष्प्रायेण ज्योतिरुदयनं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

एव कृते महादिवाकीर्त्यसाम ज्योतिरुपक्रमं ज्योतिरवसानं
भविष्यतीति साम्प्रलाम् । पूर्वमेव ज्योतिरवसानं महादिवाकी-
र्त्यमिति । अत्र शाण्डिल्यनरे विपर्यासविधिरस्तीति मन्तव्यमिति ॥

१८६६. तस्यात्मास्तोभविभाग्यः ॥ १४ ॥

दशानुगान महादिवाकीर्त्य । तत्रादित षडनुगानानि क्रमेण शिरोश्रीवा स्कन्धकीकसपक्षनाग्धेयानि स्तोभनुल्यानि ऋगक्षररहितानि । सप्तममनुगानभात्मेत्युच्यते । तदाचिकं, विभ्राड्वृहदित्यस्यागीयते । तत ऊर्ध्वं पुनरपि त्रीण्यनुगानानि ऊरुपुच्छस्रकानि ऋगक्षरवजितान्येव । तदेतत्साम सुपर्णमित्याप्येयं १ ब्राह्मण । एव स्थिते इदं सूत्रं तस्य महादिवाकीर्त्यस्य आत्मासप्तममनुगान स्तोभविभाग्यमिति ॥ १४ ॥

१८६८. प्रथमायैवानुगानाय प्रस्तोता प्रस्तुपादात्मने च ॥ १५ ॥

तत्र प्रथमाय शिरसे सप्तमाय आत्मने च प्रस्ताव नेतरेष्वनुगानेष्विति ॥ १५ ॥

१८६८. इतराण्यनुगानानि उद्गातव्यं ब्रूयात् । १६ ॥

नेतरेषु प्रतिहारइत्यर्थं ॥ १६ ॥

१९६९. तेषां निधनेष्वेनं अन्वेषयाताम् १७ ॥

तेषामप्टानां निधनेषु एनगुद्गातारमनूपयाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता चेति । एवमेक पक्ष ॥ १७ ॥

अथ पक्षान्तरमाह—

१८७०. उच्यमानि वा त्रीण्यनुगानानि प्रत्याहृत्येतरैस्सहात्मपदेभ्यः स्तोभधर्मेणानुसंहरेयुः ॥ १८ ॥

आत्मन सप्तमाहूर्ध्वानि त्रीण्यनुगानानि तत पूर्वं प्रत्याहृत्यावकृत्येत्यर्थं । इतरे षड्द्विरनुगाने सह नवान्यनुगानानि ।

आत्मपदेभ्यो विभ्राट् बृहत्पिबत्वृक्पदेभ्य स्तोमन्यायेन प्रतिपाद-
मावर्तयेयु । तदानीमात्मने स्तोमविभ्रायत्वेन योय स्तोम
ब्रूयात्स स आवर्तयेत् । तदुपत स्तोमघर्मेणेति ॥ १८ ॥

पक्षान्तरमाह—

१८७१ यानि प्रागात्मन आदीं तानि सकृदान्युर्ध्वमन्ततः तानि
सकृदात्मनैव स्तोम पूरयेदित्यपरम् । १९ ॥

आत्मन पूर्वाण्यनुगानानि तान्यादौ स्तोत्रोपक्रमे सकृदेव
प्रयोज्यानि, यान्युर्ध्वमनुगानानि तान्यपि स्तोत्रसमाप्तौ सकृदेव
प्रयोज्यानि । केवलमात्मनैवानुगानेन पुन पुन अभ्यस्तेनैकविंश-
स्तोम पूरयेदिति ॥ १९ ॥

पक्षान्तरमाह—

१८७२ पर्वाशाद्यन्तेषु वा ॥ २० ॥

नकेवलसकृदेव प्रयोज्याति । नाप्येकविंशतिकृत्व, किन्तु
प्रतिपद्योयमुपक्रमावसानयो प्रयोज्यातीति ॥ २० ॥

पक्षान्तरमाह—

१८७३ विष्टावाना वा ॥ २१ ॥

समस्तमप्याद्यन्तेष्विति पदमनुवर्तते । विष्टावानामित्या-
काङ्क्षाबलात् । तेनायमर्थ, विष्टावानामाद्यन्तेषु नवानुगानानि
प्रयोज्यानि, न ततो न्यून नाप्यधिकमिति । तदेव पञ्चपक्षा ॥

१८७४. मासनिघने दशमस्य पदस्योपायसङ्घातैव ब्रूयात् ॥ २२ ॥

द्विपुवति, मूर्धनि दिवो अरतिं पृथिव्या इति भासमग्नि-
प्लोमसाम विहितं । तत् सस्तोभ पदविभाग्य, चतुर्थः पाद
उपद्रव । तदनन्तर इहोहो भद्रमित्यपक्रम्य भद्रादीनि दशदे-
तापदान्यधीतानि । तानि सर्वाणि निघ्नानि देवताश्रारण्ये गेये-
ष्विवा विवचनात् । भासिति दशम पद निघ्नमेव । तस्योपाय
एकारप्रभृति वागन्तपुद्गातेव भूमात् । तत. पूर्वाणि नव देवता-
पदानि उपायरहितानि सर्वे ब्रूमुरित्युक्त भवति । भासनिघ्न
इति कोऽर्थः । भासनिघ्नन वैरूपे(प्ये) इहो हो भद्रमित्यादिके
पदसंघात इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१८७५. सर्वाणि वा राजने त्रिरुक्तानि पञ्चकृत्वो ब्रूयुः ॥ २३ ॥

महात्रते राजने माम्नि यानि त्रिरुक्तानि तानि सर्वाणि
पञ्चकृत्वो ब्रूयुः । बहुवचनात्स्तोत्रसामविषयमेतत् । पञ्चभक्ति-
दिवेकप्रकरणाच्च नेह परिसामसु भक्तिविभागोऽस्ति । केवलं
प्रस्तोतृवाच्यत्वादिति ॥ २३ ॥

१८७६. तस्यानुपदं स्तोभाः ॥ २४ ॥

तस्य राजनस्य प्रतिपाद स्तोभावृत्ति. कार्या । अविभाग्य-
त्वपक्षे एतद्वचनप्राप्त्यभावात्, विभाग्यपक्षे तु पदाय पदाय-
स्तोभेदित्येव सिद्धमिति ॥ २४ ॥

१८७७ पदेन प्रस्तावः ॥ १५ ॥

स्तोभयुक्तेनैव सामर्थ्यादिति ॥ १५ ॥

१८७८. तृतीयेन पदेन पुरस्तात्स्तोभेन पतिहारः ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥ १६ ॥

१८७९. त्रिभाम्यं वा ॥ २७ ॥

इदमपि स्पष्टम् ॥ २७ ॥

१८८०. तत्र देवताभ्यो यद्यदनन्तरं पूर्वं पदं तेन सहैना ब्रूयुः ॥

विभाग्यपक्षे पदेन पदेन सहदेवता अपि ब्रूयुः । नान्तर्णि-
धनानि देवता इत्यर्थं ॥ २८ ॥

१८८१. व्यस्तोभेत्पद्वैतमित्येके ॥ २९ ॥

पदानि देवतानि च पददैवतमिति द्वन्द्वैकवद्भाव । पदाना
दैवतानाञ्च पृथक्पृथक् स्तोभावृत्ति कार्थेत्येके मन्यन्ते । केमन्यन्ते ।
स्वमत पूर्वमुक्त । तस्यानुपद स्तोभ इति ॥ २९ ॥

१८८२. निघनानि पदानि पदस्तोभेषु तथेडा । ३० ॥

पदस्तोभा नाम चत्वारि सामानि धर्तादिव पवत इति
योनी गीयन्ते । तेपामाद्यस्य अष्टाविडा सन्ति । द्वितीयस्य
पडिडास्तृतीयस्य चतस्रइडाश्चतुर्थस्य द्वे इडे तेपामाद्यमधिकृत्य
ब्राह्मण-द्वादशनिधनो भवतीति । तच्चतुर्णामपि साधारणमिति
मत्वा सर्वेष्वपि द्वादशनिधनानि दर्शयति ॥ ३० ॥

१८८३. इडाथपदाथ पदस्तोभेषु चतुर्ष्वपि निघनानि स्युः ॥ ३१ ॥

आद्ये तावत् पदस्तोभे पादचतुष्टय इडाष्टकञ्चास्तीति
द्वादश निघनत्व, इतरेष्वपि वक्ष्याम इति ॥ ३१ ॥

१८८४. तेभ्योनाना स्तोमेषुः ॥ ३२ ॥

तेभ्योद्वादशेभ्योपि निघनेभ्य पृथक् पृथक् स्तोमेषुरिति ॥
व्यमित्याह—

१८८५. त्रिभ्यः प्रथमेभ्यः प्रस्तोता त्रिभ्यएव सप्तमप्रभृतिभ्य
प्रतिहर्ता ॥ ३३ ॥

आदितस्त्रिभ्यो निघनेभ्य. प्रस्तोता प्रस्तोभेद् । सप्तम-
प्रभृतिभ्यः प्रतिहर्ता । इतरेभ्यण्यद्भ्य ऊद्गातेत्यर्थसिद्धं । स्तोभ-
विभाभ्याश्चेत् अन्यस्य सर्वस्य निघनत्वादिति ॥ ३३ ॥

१८८६. अर्धपदन्निघनमिडाव्यपेतेषु ॥ ३४ ॥

यस्य पादस्य मध्ये इडेति निघनं तदिडाव्यपेतं । तेषु
पादेषु इडायाः पूर्वोऽर्धं एकन्निघन उत्तरोऽर्धं एक निघनमिति ।
तत्र तृतीये पदस्तोभे पादचतुष्टयमिडाव्यपेतम् द्वितीये पादद्वय-
मिति ॥ ३४ ॥

१८८७. सर्वमव्यपेतेषु ॥ ३५ ॥

इडाया व्यवधानाभावे सर्वोपि पादः एकनिघनमिति ३५

१८८८. चतुर्थस्य प्रथमः पादस्त्रयक्षराणि चत्वारि निघनानि ३६

चतुर्थस्य पदस्तोभस्य प्रथमं पादं चतुर्धा विभज्य त्रयक्ष-
राणि चत्वारिनिघनानि कार्याणीति ॥ ३६ ॥

१८८९. तथा तृतीयः ॥ ३७ ॥

तथा तृतीयोपि पादः, चतुर्धाविभज्य चत्वारिनिघनानि
कार्याणि, शिष्ट पादद्वयं इडाद्वयश्च चत्वारि निघनानि इति ।
एवं द्वादशनिघनत्वमिति ॥ ३७ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरमाह—

१८९०. द्वितीयोत्तमौवा द्वैधं चतुरक्षरश इतरौ ॥ ३८ ॥

द्वितीयोत्तमौ पादौ द्वैधं, द्वैधं विभजेत् । तानि चत्वारि

इतरो पादो चतुरक्षरशो विमज्य पणिघनानि, तानि इडाद्वयेन राह् द्वादश निघनानीति ॥ ३८ ॥

१८९१. अत्रिभागांश्चेदष्टमेन प्रथमस्य ॥ ३९ ॥

अविभग्या पदस्तोभा इति पक्षे, अष्टमेन स्तोभेन प्रथम स्याष्टनिघनार्थं आवृत्तेन प्रतिहार इति ॥ ३९ ॥

१८९२. नवमेन परेषाम् ॥ ४० ॥

परेषां द्वितीयप्रभृति पदस्तोभानां नवमेन स्तोभेन प्रतिहार इति ॥ ४० ॥

१८९३. दशमेन वाऽन्त्यस्य ४१ ॥

अथवा चतुर्थस्य पदस्तोभस्य दशमेन प्रतिहार इति ४१

१८९४. सर्वेषां प्रथमेन प्रस्तावः ॥ ४२ ॥

अविभाग्यपक्षे चतुर्णामपि पदस्तोभानां प्रथमेन स्तोभेन प्रस्ताव इति ॥ ४२ ॥

इति द्वितीयः खण्ड

अथ तृतीयः खण्ड

१८९५. इलान्दस्योत्तमेषुगाने षट् ॥ १ ॥

पञ्चानुपान इलान्द नाम साम, तेषामाद्यमनुगान केवल स्तोभिकमृक् शून्यम्, इतराणि चत्वार्यग्निरस्मि अन्मनेत्यादि चतुः षट्के क्रमेण गीतानि । तेषां उत्तमेषुगाने उत्तमे पादोपक्रमे षडक्षर प्रतिहार इति ॥ १ ॥

१८९६. विभाग्यानीतराणि ॥ २ ॥

अन्त्यवर्जं इतराणि चत्वारि विभाग्यानीति ॥ २ ॥

१८९७. प्रथमं वाऽविभाग्यम् ॥ ३ ॥

अविभाग्यं वा प्रथममनुगानमिति ॥ ३ ॥

१८९८. ततोत्तमस्य स्तोभस्य मध्यमेन वचनेन ॥ ४ ॥

तत्राविभाग्यपक्षे उत्तमस्य स्तोभस्य मध्यमेन वचनेन प्रतिहार इति ॥ ४ ॥

१८९९. एकादश दैर्घ्यतमसस्य ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥ ५ ॥

१९००. अष्टमैस्तोभैः त्रिरुक्तैः भद्रश्रेयसोः ॥ ६ ॥

इमानुक्तंभुवनासीपधेमेति द्विपदायां भद्रं, पवस्वसोम-
मन्दयन्निति श्रेयस्साम, तत्र द्वयोः पादयोः निधनस्य च स्तोभ-
त्रयमाहर्तव्यं । ते चावृत्या नवभवन्ति । तत्राष्टमेन त्रिरुक्तेन
प्रतिहारः । अष्टमैरिति बहुवचनं अभ्यासापेक्षमिति ॥ ६ ॥

१९०१. पञ्चमैश्च यदि द्विप्रतिहारे ॥ ७ ॥

यदि द्विप्रतिहारे भद्रश्रेयसी कर्तुमिष्टे तदा पञ्चमैश्च
स्तोभैः त्रिरुक्तैः प्रतिहार इति ॥ ७ ॥

१९०२. पञ्चाक्षरशः स्तोभविभाग्ये धर्मविधर्मणी ॥ ८ ॥

द्विपदयोः ऋचोः धर्मविधर्मणी सामनी भवतः, तयोः
द्विपदामृचं पञ्चाक्षरशः चतुर्धाकृत्वा तानि चत्वारि पदानि
निधनानि कुर्युः । प्रतिनिधनञ्च स्तोभाभ्यासः । ततस्तोभ-
विभाग्ये स्यातामिति । धर्मसाम्नि केवलमाद्यन्त-तुब्धेऽपि स्तो-
भविभाग्ये इति वचनसामर्थ्यात् प्रतिपादं स्तोभावृत्तिरिति ॥ ८ ॥

१९०३. द्विपदाकारं वा ॥ ९ ॥

यद्वा द्विपदामेव कृत्वा स्तोत्रविभाग्ये कुर्यात् । उभयथा-
प्युपदेशात् । तथा च निदानकार - द्विपदा एना एके प्रतिज्ञानत
इति । पञ्चाक्षरपादैः चतुष्पदा अक्षरपङ्क्तय इत्यन्य इति ॥ ९ ॥

१९०४. तपोर्देशमः स्तोमैः प्रतिहार ॥ १० ॥

द्विपदाकारपक्षे दशमै स्तोमै प्रतिहार । औहोवेति
क्रीण्वक्षराणि स्तोभा . ते च द्विपदाकारपक्षे प्रतिनिधन चतुश्चतु-
रन्वस्ता द्वादश । तत्र दशमेरभ्यस्तै प्रतिहार ॥ १० ॥

१९०५. षष्ठैश्च यदि द्वि प्रतिहारः ॥ ११ ॥

-तयो द्विप्रतिहारमिष्टचेत्, तदापठैरपि स्तोमैः प्रतिहार
इति ॥ ११ ॥

१९०६. पदान्ते त्रीणि सौहविषे ॥ १२ ॥

पदान्ते त्रीणि सौहविष इति, प्रतिप्रधन्वेत्येयाऽक्षरपङ्क्ति
चतुष्पदा तस्याः स्नादुमित्वायेत्यत्र क्रीण्वक्षराणि प्रतिहार । सौह-
विष इति हाङ्कार स्मारोगृह्यन इति ॥ १२ ॥

१९०७. पदादौ वा ॥ १३ ॥

यद्वा उत्तमपादोपक्रमे व्यक्षर प्रतिहार इति ॥ १३ ॥

१९०८. मध्यम वचने स्वर्गनिधने सौहविषे ॥ १४ ॥

स्वर्गनिधने सौहविषे पूष्णे भगायेत्यस्य त्रिक्रमस्य
मध्यम वचन प्रतिहार इति ॥ १४ ॥

१९०९. विभाग्य वा ॥ १५ ॥

यद्वा पञ्चाक्षरणो विभाग्य स्वर्गनिधनमिति ॥ १५ ॥

१९१०. मध्यममेव वचन पुरस्तास्तोम वैराजस्य ॥ १६ ॥

पिवासोममिन्द्रमन्दतुत्वेति वैराजस्योत्तमः पादः त्रिर-
भ्यस्यते । तत्रमध्यमं वचनं पुरस्तात्तोभयुवतं प्रतिहार इति ॥

१९११. तस्य पदान्ताधतुर्धाभ्यस्येपुः । १७ ॥

तस्य वैराजस्य त्रिखतान् पादान् चतुरभ्यस्येपुः, यथा-
म्नायं वेति विकल्पः ॥ १७ ॥

१९१२. तथा चातुर्थिकस्य वात्सप्रश्न ॥ १८ ॥

तथा पृष्ठस्य चतुर्थेऽनि क्रियमाणस्य वात्सप्रस्यापि
त्रिखतान् पदान्तान् चतुरभ्यस्येपुः त्रिवेति विकल्प इति ॥ १८ ॥
किमुभयत्रापि विकल्पे याथाकाम्यं? नेत्याह—

१९१३. समाधिस्तु ॥ १९ ॥

साम्येन प्रयोगः समाधिः । वैराज वात्सप्रयोः साम्यं
कुर्यात् । न पुनरेकस्य चतुरभ्यासस्यादन्यस्य त्रिरभ्यास इति
वैषम्यं कुर्यात् । तथा च निदानकारः-तेन वात्सप्रं समादद्धचात्
यदि वैराज इत्यनुतोद वात्सप्रमपि । यदि चतुरनुतोदं, वात्सप्र-
मपि चतुरनुतोदमिति । तथा च वात्सप्रमधिकृत्य एवमेव
ब्राह्मणं-भवति एतस्मिन् वैराज प्रतिष्ठितमिति । गानसादृश्यात्
प्रतिष्ठितमिति वाद इति ॥ १९ ॥

१९१४. क्रमादिषुपरिष्ठात्सामकायनः ॥ २० ॥

वैराजसमाप्तौ पिबेत्यक्षरद्वयं आम्नातं, तत्रसन्देहः ।
किमेतत् पिवासोममिन्द्रमन्दतुत्वेति ऋगाद्यक्षरद्वयं, किं वा
तत्सदृशस्तोभाक्षरमिति । तत्र ऋगादिरिति सामकायनः, यथा

१११ निदान-सु-प्र-३-ख-१२ ।

लोक गाथा गीत्वा पुनरपि तदादेरावेष्टन तद्वत्, पिवासीन-
मिन्द्रमन्दतुवेत्यृच गीत्वा पुनरावेष्टनमिद पिबेत्यक्षरद्वय इति ॥

१९१५. स्तोभ शाण्डिल्यः ॥ २१ ॥

आवेष्टनमित्यत्र प्रमाणाभावात् ऋगक्षरसदृश स्तोभ
इति मन्यते । किं विवेकस्य प्योजन, आवेष्टनपक्षे उत्तरयोस्तो-
त्रीययोस्तदादेरव वेष्टन कार्य । स्तोभपक्षे पिबेत्येतस्यैव उत्तर-
योरप्यतिदेश स्तोभान्तरवत् ॥

१९१६. प्रैककुभे च पादादिम् ॥ २२ ॥

उपरिष्टादित्यनुवर्तते । स्तोभ शाण्डिल्य इति प्रैककुभ
साम्नि उपरिष्टाद्यकार आम्नात् । सोपि य एकइद्विदयते, इति
पदादि यकार आवेष्टित इति शाण्डिल्यो मन्यते । स्तोभ इति
स्वमत अत्र *निदानकारेण प्रैककुभस्य निघने विप्रतिपद्यन्त
इत्यादिना निघनेपि विप्रतिपत्तिरुक्ता । सूत्रकारस्तु निघनात्
पूर्वस्मिन् यकारे स्तोभो वा पदादिर्वेति मतभेददर्शितवानित्यनु-
सन्धात् व्यमिति ॥ २२ ॥

१९१७. अविभागानामुत्तमे पादे प्रागुपायात् षट्सु व्यावर्गवत्सु
अष्टसु वा यथा वामदेव्यक्रोशयोः पूर्वेण व्यावर्गेण प्रतिहरे-
दिति शाण्डिल्यः, उत्तरेणेति घानञ्जयः । २३ ॥

अविभागानामुत्तमे पादे निघनस्योपायात् प्राक् षटक्षरे
मध्येऽवत्तभवति सति अवसानात्पूर्वोऽं प्रतिहारइत्येकमत ।
उत्तरोऽं इत्यपर मत । व्यावर्गो विभाग इति पर्वण्य इति । एव
तावत् साम्ना स्वयोनिगताक्षर सञ्चया प्रतिहार उच्यते ॥२३॥

यत्र योनिविसदृशछन्दःसुअक्षरवृद्धिःलोपश्च भवति, तत्र योनी प्रतिहारे यागीतिः सैव प्रतिहारो, नाक्षरतंख्यादर इत्याह ।

१९१८. प्रातिहारिकमेवं गीतं प्रतिहारो वैछन्दसेषु ॥ २४ ॥

किमुदाहरणं? इमं वृपणं कृणुतकमित्येकपदायां वृपाख्य सामोत्पन्नं अभिप्रवस्सुराधस इति वृहत्यां गीयते । तस्य योनी नवमदशमाभ्यां प्रतिहारे, वृहत्यां पूनः सागीतिः दशाक्षरोभव-
तीति ॥ २४ ॥

१९१९. अप्यपदादीं ॥ २५ ॥

पदादिः प्रतिहारस्थानमिति पूर्वमुक्तं । अपदादावपि वैछन्दसेषु प्रतिहारः स्यात् । यथा प्रत्नं पीयूष पूर्णं यदुक्थमि-
त्यामहीयस्य । एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानीति ॥ २५ ॥

अथोपद्रवभक्तिमनुसन्धत्ते—

१९२०. नोर्ध्वं प्रतिहारादींकारेणाऽददीतेति गीतमः ॥ २६ ॥

तल्लकारिणामूहाध्ययने उपद्रवभक्तेरप्योकारेणादानं द्रष्टं
तस्य निषेधोयमिति ॥ २६ ॥

१९२१. प्रत्यवेतस्वराणांतु प्रत्युद्गृहीयथा कालेपवात्सगूर्दानाम् ॥

चतुर्थमन्द्रादिनाच स्वरेण ये प्रारभ्यन्ते ते प्रत्यवेतस्वरा
उपद्रवाः । तेषां ओकारेणादानं कर्तव्यमिति धानञ्जयप्रमतं
वक्ष्यति । गीतमश्च तेषां प्रत्युद्ग्रहणमेव कार्यं नप्रणवेनादान-
मिति मन्यते । प्रत्युद्ग्रहणाम् कृष्टप्रथमाद्युर्ध्वःस्वरेण प्रारंभ
इति ॥ २७ ॥

तमेव पाठेन दर्शयति—

१९२२. न काऽ२३४५रिणां । मयोऽ२३४५ वा । करोऽ२३४५वा ।
 ओंकारेण प्रत्यवेतस्वराणामाददीतेति धानञ्जयः ॥ २८ ॥
१९२३. यथाग्नायं शाण्डिस्यः ॥ २९ ॥

द्वयमपि स्पष्टम् ॥ २८, २९ ॥

अथ निधनभक्तिमनुबन्धास्यन् अन्तर्निधनानि तावदाह—

१९२४. इहकार इडाऽथकारो गीतश्च निधनस्वरं हीपीस्वरश्च द्वय-
 क्षरं देवताश्चरण्येगेयेषु तान्यन्तः सामनिधनानि ॥ ३० ॥

इहकार इडाऽथकारा स्तोभरूपा अन्तर्निधनानि स्युः ।
 यश्च सामान्त्यनिधनेन सदृशस्वरं तत्साममध्येपि गीयते । यच्च
 निहोतासत्सि बहिषीति पदान्तेन हीपीशब्देन सदृशस्वरं द्वयक्षरं,
 यथा घीघ्राजये । यानि च देवतापदानि अरण्येगेयेषु स्वर्ज्योति-
 रित्यादीनि तान्येतानि चतुर्विधानि साम्नामन्तर्निधनानि सर्वैः
 प्रयोज्यानीत्यर्थं ॥ ३० ॥

किमेतान्यत्रिशेषण निधनानि? नेत्याह—

१९२५. वावचेत् स्तोभान्तोऽनन्तरः पुरस्ताद्बृद्धः कृष्टोवाऽकारः
 स्वरितं वाऽऽर्चिकं वा वृद्धं पूर्वेण त्रयाणाम् ॥ ३१ ॥

देवतास्य पूर्वेण त्रयाणां देवताव्यतिरिक्तानामित्यर्थं ।
 यदि पुरस्तादनन्तरं स्तोभान्तो वाक्शब्दः स्यात्, यदि वाबृद्ध-
 कृष्टोवाकारः पुरस्तात् स्यात्, यदि वा स्वरितमक्षरं पुरस्तात्
 स्यात्, यदि वा वृद्धमक्षरं पुरस्तात् स्यात्, यदा त्वाष्ट्रीसाम्प्रति
 तदानीमेव तेषां त्रयाणां निधनत्वं नान्यथेत्यर्थं । तदेव लक्षणं

चतुष्टय देवता व्यतिरिक्तानां निधनत्वेहेतुः । देवतास्त्वविशेषे
णनिधनानीति विवेक ॥ ३१ ॥

तेषामुदाहरणमाह—

१९२६ यथा रेस्त्यस्त्राष्ट्रीसामयौघाजयःदार्ढ्यपुतं आर्धवर्णमान्धी-
गवम् ॥ ३२ ॥

अत्रान्धीगव चक्ष्यमाण निधनस्योदाहरण, उक्तानां निध-
नानां तत्र अभावादिति । एव चतुष्टयानि निधनान्युक्तानि ३२
अथ पञ्चम निधनमाह—

१९२७. तेभ्यो यन्निगददृश्यन्तरमाचिक्र तेन सहोपेयुरनादेशे ३३

तेभ्यइतिउभयेषापरामर्शः । तेभ्योनिधनेभ्य तल्लक्ष-
णेभ्यश्च यागादिभ्यो यदनन्तरमाचिक्रमक्षर निगदस्वरेण
वर्तते तेनसहोपेयुः । तदपि पूर्वं चतुर्भिः सह निधनत्वेन ग्राह्य-
मित्यर्थः । तत्र निधनेभ्याञ्जन्तरवर्तिनउदाहरणमच्छिद्रगूर्दादीनि
सामानि । यथाऽच्छिदे परीतोपिञ्चनासुतमित्यत्र उत्तरे द्रव्य
पादाः हीपी स्वरदुत्तरानियदवर्तिन । यागादिलक्षणानन्तर
वर्तिनोनिधनस्योदाहरण आन्धीगव गीतम रयिष्ठादिक । एतेषा
पञ्चानामपि निधनत्वे ब्राह्मणमस्ति । यथा त्रिणिधन भवति
दशाक्षर मष्टपतो निधनमुपयन्ति । यच्चानुष्टुभस्य मध्ये निधनस्य
ब्राह्मण तदुच्चैतस्येत्यादिक । ननु आन्धीगवादिषु गीत च निधन-
स्वरमित्यनेनैव निगदवर्तिनोपि निधनत्व सिद्धम् । नैव तावत्
सामान्त्रिणिधनसादृश्याभावात् वेदसामाध्ययनेच सामान्यनिधन-
स्वरोप्यस्तीति वक्तव्यमेतदिति । तदेव पञ्चविधमन्तर्निर्धनम् ॥

१९२८. इकारादिमिडां सर्वे उपेयु ॥ ३४ ॥

द्विघातावदिडा, इकारणपृथक्भूतासयुक्ताचेति । तत्र सयुक्तामिडा सर्वे ब्रूयु । इकारेण सहैव ब्रूयुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥
उदाहरणमाह—

१९२९ तानि प्रतीचीनेडानि ॥ ३५ ॥

तानि सामानि प्रतीचीनेडानि काणोत्तप्रभृतोनि येष्वि-
कारेण सहवचनमिति । प्राप्तेवचनमुत्तर विवक्षार्थमिति ॥ ३५ ॥

१९३०. डाकारं त्वन्यासु गौतमः ॥ ३६ ॥

अन्यासु इडाकारेण पृथक्भूतासु इडासु डाकारमात्रमेव
सर्वे निघन ब्रूयु । इकारन्तु केवलमुद्गातैव ब्रूयादिति ॥ ३६ ॥

१९३१. इडेति धानञ्जय्यः ॥ ३७ ॥

इकारेण पृथक्भूतामपि तेनसहैव ब्रूयुरिति धानञ्जय्य
मत्तम् । उदाहरणम्—कालेयादि ॥ ३७ ॥

१९३२ इकारान्तश्चैवोपाय प्रगाथेषु संप्रगायन्ति कुत्साः ॥ ३८ ॥

पृथक्भूत इकारान्तो यस्य उपायस्य त इकारान्तनिघनो-
पाय होइकार उद्गातासह संप्रगायन्ति कुत्सशिष्याः । न केवल-
मिकारमात्र ॥ ३८ ॥

एव करण तेषा कोऽभिप्राय इतिचेत्तमाह—

१९३३. एवमः कृत्स्नेडोपेता भविष्यति ॥ ३९ ॥

एव क्रियमाणे इकारेणसहपूर्णडास्माक प्रयुक्ता भविष्य-
तीत्यभिप्राय इति ॥ ३९ ॥

शुद्धमत निराकरोति—

१९३४. प्रत्युद्गीयस्तुल्लवेपान्तदोद्गाता भवति ॥ ४० ॥

उपायस्यापि सहवचनं, उद्गातृवगेय सन्तमुपायं प्रस्तोता प्रतिहर्ता च द्वावपि प्रत्युद्गायत इति महान् दोषः ॥ ८० ॥

गौतम पक्षोपिनातीवसाधुरित्याह—

१९३५. कृत्स्नामेके समसाम्नानाभ्याम् ॥ ४१ ॥

उपाय विना केवलमिकारेण पृथगेवस्थितेनैव सह कृत्स्ना वक्ष्या इत्येके मन्यन्ते यथोक्त धानञ्जयेन । कुतः? आचार्य-समसात् समाम्नायाञ्च द्रवन्तीमिडामुपयन्तीति¹ पृथक्भूतामिडा-मधिकृत्य समाम्नायो भवति । यदि, डाकारमात्रमेव विधान स्यात् तदा, डामुपयन्तीति, वक्तव्य स्यात्, न पुन. इडामुप-यन्तीति, कालेयादीनामैडानीति च व्यपदेशो न स्यात् । यथा-ध्ययन पृथक्स्थितमिकार डकारश्च सर्वेभ्युरिति सिद्धमिति ॥

१९३६. पुरीषपदशेषान्निधनान्पाचार्याः स्वरितान्तानि यथाऽधीतं वा ॥ ८२ ॥

महानाम्नीशेषभूतानि पुरीषपदानि निघनानि सर्व-प्रयो-ज्यानि ब्रुवते । तदा स्वरितान्तानि स्युः । इन्द्रादिपद स्वरि-तान्तं कृत्वा तत् ऊर्ध्वस्य स्वरस्य लोप इति एकमतं । अथवा यथाघीतमलोपेनैव निघनानि स्युरिति मतान्तर । स्वमते तु पञ्चभवतीनि । तेषु भक्तयश्च पूर्वमेव दक्षिता इति ॥ ८२ ॥

इति तृतीय खण्डः

1. ता भा-अ १३ ख ६३१-१५ ।

ननु च ऋगूढ-क्षोऽनुपपन्न । कवः, सर्वत्र प्रायेण योन्या-
 माचिकस्वर याधित्वा स्वतन्त्रेणैव स्वरेण साम्नोनिष्पत्ति ।
 तेनोत्तरयोरपि तथैव युक्त । सत्य एव, यत्र योन्यामेकदेशमन्द्र-
 स्वरेणैव साम गीयते तत्र सन्देह । किं तस्मिन् अंशे मन्द्रस्वरो
 न बाधनीय इत्यभिप्रायेण, तेन स्वरेण साम्नो निष्पत्ति, किं
 वा तत्रापि स्वतन्त्र एव साम्नो स्वर, यदृच्छया तु मन्द्रस्वर
 एक रूपोजात इति । तत्र बाधपक्षे उत्तरयोरपि तस्मिन्नंशे
 योनेः विसदृशस्वरेपि तत्स्वरबाधेन गेयमित्युगूढोपपत्ति ।
 योनी यादृच्छिकमैकरूप्यमिति पक्षे सामोढपक्ष इति विवेक
 इति । सोम पक्षद्वयोपन्यास ऊहाध्ययन पौरुषेयमिति सूचयति
 १९४६ ऊनाक्षरेषु पादेषुक्षरोपधिं शाण्डिल्यः ॥ १० ॥

योनिपादादूनाक्षरेषु उत्तरपादेषु मानवाले सन्धिकार्येण-
 ग्रस्तमक्षर पुनरपदव्यादिति शाण्डिल्य इति ॥ ४० ॥

तदुदाहरणेन दर्शयति—

१९४७ यथाश्रेष्ठिन्नचिनस्यऽऽनूपेऽर३४गो मान् गोमिराऽ३१-
 उवाऽर३ । आऽर३४क्षाः । सोमो दूऽर३४ग्धा । मिऽरा-
 ऽऽ३१२ वाऽर३ । आऽर३४क्षा । तदक्षरसंधात्वनुपाधि
 पानञ्जय. आनूपेऽर३४गो । मान् गोमिराऽ३२१ उवा-
 ऽर३ । आऽर३४ग्धा । सोमोदूऽर३४ग्धा । मिराऽऽ३०-
 उवाऽर३ । आऽर३४ग्धा । उत्पद संधातु ॥ ११ ॥

प्रसोमदेववीत य इति योनी तृतीय पादो द्वादशाक्षर ।
 सोम उच्चाणस्तोतृभि इति मध्यमाया अनूपे गोमानिति नवा.

क्षर. । तत्र यावत्सभय योन्यक्षरसादृश्यसपादनेन गीयते निघन
यत्र तदक्षरसघातु साम, योनिपादे अनुपधानात् तत्सादृश्येन निघन
तत्र तत्पदसघातुसमेति ॥ ११ ॥

१९४८. पाद्वत्तस्यानुष्टुप्सु द्वितीयपाद द्वैधं व्यूहेत् चतुरक्षरयो
यथा ऋषभस्य शाक्यस्य ॥ १२ ॥

पङ्क्तियोन्यामुत्पन्नस्य साम्नोऽनुष्टुप्सु गानेकर्तव्ये सति
द्वितीयमनुष्टुभ पादौ द्वौ चतुरक्षरी भागौ कृत्वा पङ्क्तिवद्गा-
येदिति ॥ १२ ॥

१९४९. तृतीयंवृहतीष्वष्टाक्षरं चतुरक्षञ्च यथा संकृतिनः ॥ १४ ॥

तस्यैव पाद्वत्तस्य वृहतीषु गाने कर्तव्ये सति तृतीय पाद
द्वेषाविभजेदष्टाक्षरञ्चतुरक्षरञ्चेति ॥ १३ ॥

१९५०. सिमा वृहत्यनुष्टुप्सु योनीं यथा पद व्यूहेत् ॥ १३ ॥

सिमा शक्यवयो महानाम्न्य इति पर्याया. । ता वृहती-
ष्वनुष्टुप्सु गीयमाना यथा पद व्यूहेत्, त्रयोदशपादा महानाम्न्य
इति पूर्वं उक्त, तद्वदेव सोमउष्वाण सोतृभिः पवस्ववाजसातय
इति वृहत्यनुष्टुभौ त्रयोदशधा विभजेदिति ॥ १४ ॥

कुत इत्याह —

१९५१. सप्तधर्मः ॥ १५ ॥

यथारूपा योनि तथा रूपमृगन्तर कार्यमित्येषहि ऋचा
धर्म इति सिद्धान्तमाह ॥ १५ ॥

१९५२. सप्तधेत्याचार्याः ॥ १६ ॥

सप्तधैव विभजेदिति ॥ १६ ॥

कुनइत्याह—

१०५३. सप्तहि शाक्यराणि ॥ १७ ॥

सप्तपदानि शाक्यराणि शक्यरीशरीरभूतानीत्यर्थ ।
इतराणि पदानि शक्यरीवहिर्भूतानि स्तोभवत् महानाम्नी
शरीर भूतानीति पूर्वमेवोक्तमिति^१ ॥ १७ ॥

तत्र प्रमाणमाह—

१२५४. उपक्षुद्रा इति चाह ॥ १८ ॥

महानाम्नीरधिकृत्य ब्राह्मण^२ उपक्षुद्रा गायन्नि तस्मा-
उपक्षुद्रा पशव इति । तस्यायामर्थ -यासां समीपेक्षुद्राणि पञ्च-
छन्दासि व्यतिपन्नानि द्विपदा घातु वत्स पुरुष अध्यासेति
भवन्ति । ता उपक्षुद्रा शक्यरीर्गायेत् अत एवहि पशवोपि
उपक्षुद्रा भवन्ति । तथाहि धेनुसमीपे क्षुद्र भूता वत्सा स्त्रीपुस
रूरास्तिष्ठन्ति । किञ्च 'शक्यवर्गपृष्ठ भवन्ति अन्यदन्यच्छन्द'
इति ब्राह्मण असन्निष्टागायतीति च पूर्वमेव व्याख्यातम् । तेन
सप्तपदा एव शक्यवर्ग इति ऋगन्तरमपि सप्तधैव कार्यमिति ॥
सत्कथमित्याह—

१२५५ तासा द्वितीय पद द्वे द्वे कृत्वा चत्वार्युधः ॥ १९ ॥

तासा वृहत्पनुष्टुभा द्वितीय पाद द्वे द्वे अक्षरे कृत्वा उत्त-
राणि चत्वार्यक्षराणि ऊध सप्तक पाद कार्य । तत पूर्वा द्वौ
द्वयधारी पादद्वयमिति विद्यादिति द्वौ चत्वारोति ॥ १९ ॥

अथ वृहत्या तृतीयेपादे विभागप्रकारमाह—

१२५६. अर्धं चत्वारोति तृतीयम् ॥ २० ॥

ता तृतीय पाद अष्टीचत्वारोत्येष द्वधा विभजेदिति २०

१ शा-मु २०-१ १२ २. ता-भा-१२-४-५ ।

१९५७. चत्वार्यष्टाविति वा ॥ २१ ॥

यद्वा चतुरक्षरं अष्टाक्षरमित्येवं विभजेदिति ॥ २१ ॥

१९५८. समघाऽनुष्टुप्सु ॥ २२ ॥

अनुष्टुप्सु तृतीयं पादं समघा—समशो विभजेदिति २२

१९५९. यथास्थानमशाकराणि ॥ २३ ॥

महानाम्नीनां अशाकराणि यानि पदानि द्विपदा धातुर्वत्सादीनि सवोणि सोमउध्वाणस्तो वृभिरिति बृहतीषु यथास्थानं स्तोभवन्निवेशयेत् इत्यर्थः । तेन द्विपदां गीत्वा महानाम्नीनां प्रस्तावः कार्यः । धातुर्वत्साद्यपि तत्रैव निवेशयेदिति ॥ २३ ॥

१९६०. योनौ यान्यभ्यासेनान्यच्छन्दःसंपद्यन्ते यथागौरीवितौदल-
कौत्सैककुम वैखानसानि तदापनेषु तेषु गौतमसार्द्ध-
गवायनभ्यासम् ॥ २४ ॥

योनौ यानि सामानि पदानामभ्यासेन छन्दोन्तरमापन्नाति यथागौरीवितादीनि । तेषु साक्षादेवतच्छन्दःसु गीयमानेषु पादाभ्यासोनकार्यं ईप्सितस्यैव मुख्यस्य छन्दसोलाभादिति । गौतमश्च सादंगवश्च मन्यते ॥ २४ ॥

१९६१. मशकौगार्ग्योभ्यासं मशकौ गार्ग्योभ्यासम् ॥ २५ ॥

मशकाचार्यस्तु तत्राभ्यासः कर्तव्य इति मन्यते, योन्यां दर्शनादिति ॥ २५ ॥

साम्नां भक्तिविभागज्ञः शास्त्रदृष्टचनुसारतः ।

उपगच्छेत्प्रिय धाम साम्नांविष्णोश्च शाश्वतम् ॥

इति काश्यपगोत्रेण धन्विनाप्रीतये हरेः ।

छन्दोग सूत्रे दीपोयं मध्यमे दशमे कृतः ।

इति चतुर्थः खण्डः . . .

विशः पटलः समाप्तः

अथ एकविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

१९६१. ऊपास्थानेष्वन्यानि निधनानि ॥ १ ॥

तिस्रस्तावदूपाः, अर्धाः पूर्णाः अर्ध्याश्चेति । तासां सर्वासां स्थाने प्रयोगकाले निधनान्तराणि स्युः । कुतः क्वचिदाहृत्य-
शाङ्गणे विधानात्, क्वचिदनुवाददर्शनाच्च । ऊपाध्ययनं तर्हि
किमर्थं? ब्रह्मयज्ञाद्यर्थमिति १ ॥

१९६२. स्वराणादेशे तथास्वराणि स्युः ॥ २ ॥

तानि च निधनानि अनादेशे तथा स्वराणि स्युः । ननु च
स्थानापत्ते सिद्धमेवंतत् । न सिद्धं मूर्त्यापत्त्वा जुष्टं निर्वपामी-
त्वादिषु अन्यादिपदस्थानापत्तस्य मूर्त्यादिपदस्य स्वतन्त्रस्वर-
दर्शनात् । तेन वक्तव्यमेतदिति ॥ २ ॥

१९६३. इडाश्रानादेशे ॥ ३ ॥

ऊपास्थानेष्वित्यनुवर्तते । निधनविशेषानादेशे, तत्स्थाने-
ष्विडा. स्युः । सामान्यविधिरयमिति ॥ ३ ॥

अथ विशेषं वक्तुमारभते—

१९६४. उवित्पधेडा ॥ ४ ॥

उवित्पधेडास्थानेष्वेडास्यादिति । अधेडया वै देवा असुरा-
नवहृत्स्येति ब्राह्मणे अनुवाददर्शनादिति ॥ ४ ॥

१९६५. प्रकृतिस्वरा प्रथमस्वरा वा ॥ ५ ॥

सामान्येडास्थानस्वरास्थात् । प्रथमस्वरावेति विकल्प-
दिति ॥ ५ ॥

१९६६. अघ्यर्धात्परघ्यर्धोपानाम् ॥ ६ ॥

अघ्यर्धोपानां स्थाने अघ्यर्धेडा स्यादिति । (इट् इडेति) ६

१९६७. औत्पत्तिकाः स्वरः स्वः काशीते ॥ ७ ॥

काशीते साम्नि ऊपास्थाने स्वरिति शब्दो भवेत् । स च औत्पत्तिक स्वर स्यात्—आत्मीय स्वर इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१९६८. देवोदास सुज्ञानयोश्च ॥ ८ ॥

देवोदास सुज्ञानयोरप्यूपास्थाने स्वरितिनिघनं । स्वर्णिघन भवतीति ब्राह्मणानुवाद दर्शनादिति ॥ ८ ॥

१९६९. स्वः पृष्ठे च पूर्वे ॥ ९ ॥

स्वः पृष्ठे साम्नि ऊपाद्वयमस्ति, तत्र पूर्वस्मिन्नूपास्थाने स्वरिति निघन भवेदिति ॥ ९ ॥

१९७०. उत्तर इति गौतमधानञ्जयौ ॥ १० ॥

स्वः पृष्ठस्योत्तरस्मिन् ऊपास्थाने स्वरिति भवेत् । पूर्वस्मिन्निडेति मतान्तरमिति ॥ १० ॥

१९७१. औपगवयोरथामथा वा ॥ ११ ॥

औपगवयो साम्नो ऊपास्थाने अथेति निघन स्यान्मथेति वेति ॥ ११ ॥

१९७२. कामन्तु नाना ॥ १२ ॥

अथवा औपगवयो अथामथेति विघनद्वयं पृषपेव क्रमेण स्यात् । प्रथमेऽथेति स्यात्, द्वितीये मथेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१९७३. अभिचरणीयेषु वा मथास्थान्यत्र ॥ १३ ॥

यद्वा अभिचरणीयेषु ऋतुषु औपगवयोरुभयोरपि मथेति निघन स्यात् । तेभ्योऽप्यत्र ऋतुष्वथेति व्यवस्था स्यादिति ॥

इवानी जागतस्य सोमसाम्न ऊपास्थाने दक्षपक्षान् वक्ष्यन् प्रथम
पक्षमाह—

१९७४. जागतस्य सोमसाम्न इन्द्र इव दस्यूरमृणाऽऽ२३४५। ^{१११}सूर्य

इव दस्यूरमृणाऽऽ२३४५। ^{१११}वज्रिन् सुवज्रीऽऽ२३४५ ॥ १४।

सोमसाम्न ऊपास्थान इन्द्र इव दस्यूनिति वाक्य पृथक्
पृथक् निघनस्वरेण स्वरमित्वाऽवस्येविति । १४ ॥

तत्रैवावसाने विकल्पमाह—

१९७५. द्विर्वावस्येन् ॥ १५ ॥ स्पष्टम् ॥

तदेव पाठेन दर्शयति—

१९७६. इन्द्र इव दस्यूरमृणसूर्यइव दस्यूरमृणो वज्रिन् सुवज्रीन् ।
इन्द्र इव दस्यूरमृणाऽऽ२३४५सूर्यइव दस्यूरमृणो वज्रिन्
सुवज्रीऽऽ२३४५निति ॥ १६ ॥

१९७७. सकृद्वाऽन्ततः इन्द्रइवदस्यूरमृणसूर्यइवदस्यूरमृणो वज्रिन्
सुवज्रीऽऽ२३४५निति ॥ १७ ॥

तदेव प्रथमे पक्षेऽवसान विकल्पा उक्ता ॥ १७ ॥

अपोत्तरेनेवभि सूतेः नव पक्षान् दर्शयति—

१९७८. यथावायोर्भेत्त्राया निहन्वमानायां द्वाद यात् ॥ १८ ॥

यथाऽपस्कार स्रीयामयोमस्त्रावापुनासपूर्ष विहृत्ष
ह्लादेयेत तादृशस्वर निघन फूत् काररूप ऊपास्थान कुर्यात् इति

१९७९. यथावाऽयसोपमृच्छेयाताम् ॥ १९ ॥

यथा द्व प्रथसो परस्पर समाहते छ्वनत, तादृशशब्द
निघन कुर्यादिति ॥ १९ ॥

१९८०. यथा वा निष्कः कृन्तत्रेणाभिहतो ध्वनेत् ॥ २० ॥ .

यथावा निष्कः सुवर्णकारेण कृन्तत्रेणाभिहतो ध्वनेत्,
तादृशं शब्दं निघ्ननं कुर्यादिति ॥ २० ॥

१९८१. यथा वा सनूपुरपादस्य भूमौ निखातः (अभिघातः)
स्यात् ॥ २१ ॥

सनूपुरपादस्य भूमौ निखाते (अभिघाते) कृते यः शब्दः
तादृशं वा निघ्ननं स्यादिति ॥ २१ ॥

१९८२. गण्णिति (गौणिति) वा ॥ २२ ॥

गण्णिति वा निघ्ननं कुर्यादिति ॥ २२ ॥

१९८३. यथावाऽप्सु पिप्पलं निपतेत् ॥ २३ ॥

पिप्पलं फलं यथाप्सु (आत्रादि) निपतच्छब्दं करोति
तादृशं वा स्यादिति ॥ २३ ॥

१९८४. प्लुगिति वा ॥ २४ ॥

१९८५. प्लौगिति वा ॥ २५ ॥

१९८६. सनौऽश्मिऽश्मिऽश्मि इति वा ॥ २६ ॥

सूत्रत्रयमपि स्पष्टम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं जागते सोमसाम्नि ऊषास्थाने दशपक्षाः दक्षिताः—

१९८७. कार्तयशे च त्रयोऽपि कल्पाः ॥ २७ ॥

कार्तयशेसाम्नि ऊषास्थाने हीति निघ्ननमुपयन्तीति प्रत्यक्ष-
ब्राह्मणम् । तस्य निघ्ननस्य पूर्वैराचिकैः अक्षरैः सह प्रयोगकाले
स्वरप्रकारे विकल्पत्रयमस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदेव पाठेन दर्शयति—

१८८८ दयित्त्ववेऽरहंऽइ । दयित्त्ववेऽरहऽइ । दयित्त्ववेऽरहंऽइ २३४५ ॥

पुरोजितो वो अन्धसस्सुतायमादयित्त्ववे इत्यर्धचंसमाप्ती
ऊपास्थाने ह इति निघ्नन प्रयोज्य, तस्य प्रयोगे स्वरविशेषप्रद-
र्शनम् । दयित्त्ववेऽरहऽइति सूत्रकारेण क्रियत इति ॥ २८ ॥

१९८९ एवमेवोत्तरस्मिन्निघने ॥ २९ ॥

एवमेव कार्तयणस्य उत्तरस्मिन्नुपास्थाने स्वरत्रय द्रष्टव्य ।
यथा घजिह्वियाऽरहऽइति विकल्पत्रय प्रदर्शनं कर्तव्यमिति २९

गायत्रलक्षणम्

अथ गायत्रे साम्नि षट्कतव्यं तद्वक्तुमारभते—

१९९० गायत्रस्य पादेन प्रस्तावस्त्वत्र ॥ ३० ॥

गायत्रस्य सर्वत्र त्रिष्टुब्जगतीषु गायत्रीषु च गीयमानस्य
पादेन प्रस्ताव कायं इति ॥ ३० ॥

१९९१. अष्टाक्षरेणेति धानञ्जयः ॥ ३१ ॥

त्रिष्टुब्जगतीष्वप्यष्टाक्षरेणैवप्रस्ताव, नपादेनेति धान-
ञ्जय इति ॥ ३१ ॥

तत्र प्रमाणमाह—

१९९२. तथा पुराणं ताण्डतम् ॥ ३२ ॥

पुरातन ताण्डिब्राह्मणमस्तीत्यर्थं ॥ ३२ ॥

१९९३. तस्य निदर्शनार्थं गान गायत्रीषु ३३ ॥ ३३ ॥

तस्य गायत्रस्य साम्न. सर्वासु गायत्रीषु निदर्शनार्थं
कस्याञ्चिद्गानं करिष्याम इत्यर्थे । रथन्तरादिवद्ब्राह्मणयने
गायत्रस्य गानाभावादेवमुक्तम् । किं पुनस्तस्य सूत्रमिति चेत्

उपनिषदि सावित्र्या गायत्रस्य गानं तदतिदेशश्चेतिभूम । यथा
सावित्रिगेयं यत्रागीतमिति । अयमर्थः यत्र यत्र गायत्रं न गीयते
तत्र सर्वत्र यथा सावित्रिं गेयं भवेत् । सावित्र्या यथागीयते तथा
गेयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१९९४. उपास्मै गायता नरोऽमिति धानञ्जयः ॥ ३४ ॥

१९९५. उपास्मै गायतानरोऽइति घाण्डिल्यः ॥ ३५ ॥

१९९६. उपास्मे गायतानरो इत्येके ॥ ३६ ॥

स्पष्टानि ॥ ३४, ३५, ३६ ॥

१९९७. शेषमुद्गाता ॥ ६७ ॥

प्रस्तावाद्पूर्वं गायत्रशेष उद्गातव्यं भूयान्नान्य इत्यर्थः ।
कुत एतत्? द्विरवनर्दोद्धिकुर्यात्तृतीयमित्यवनर्दकर्तुं रुद्गातुरेव प्रति-
हारविधानात् । तथैवेडा पशुकामायनिघनं कुर्यादिति एकवच-
नादुद्गातुरेव निघनमिति ॥ ३७ ॥

तत्र विशेषमाह—

१९९८. मनसा तु स्वभक्तिमौंकारं तथास्वरं वाचा ॥ ३८ ॥

स्वभक्तिमुद्गीयमुपद्रवच मनसा प्रयुञ्ज्यात् । तथा स्वर
स्वभक्तिसदृशस्वर ओकारं कृत्वा तं वाचा भूयात् । अनिरुक्त
भेदमिति श्रुतेरिति ॥ ३८ ॥

१९९९. सर्वे वा निधनं न्यायात् ॥ ३९ ॥

अथ द्वितीय खण्डः

इमेर्वलोकागायत्रं क्वावृद्गेषमिति ¹ब्राह्मण, तद्व्याख्यानं गायत्र-
गानं दर्शयति—

२०००. ^{1 000} पावमानायेन्दावाऽरुत्येकावृत् १. १ ॥

२००२. ^{2 100 2} अग्निदेशाऽऽया इत्यपरा ॥ २ ॥

२००२. ¹ धाताइत्यपरा ॥ ३ ॥

तिस्र आवृतोपस्थेति क्वावृत् १ आवृदितिभीति खण्ड. १
त्रिभि. गीतिखण्डरूपेत गायत्र गायेदिति ब्राह्मणार्थं. १ त्रयोपि
खण्डाः सूत्रत्रयेण दर्शिता १ उत्तरयोस्तु गीनिखण्डयो. आधार-
भूतावाचिकांशावुपात्तौ तयोर्गीतिमनन्तरमेव दर्शयिष्य-
तीति ॥ १, २, ३ ॥

द्विरवनर्देदिति ब्राह्मण व्याचष्टे—

२००४. पूर्वावायर्गाववनदर्शी इति धानञ्जयः ॥ ४ ॥

पूर्वा आवर्गा—गीतिखण्डायवनर्दो—अवनर्दनीयो अवस्वरेदि-
त्यर्थं । खण्डयोरन्त्यमक्षर उच्चं कृत्वा नीचं. अवस्थापयेदि-
त्यर्थं । तथैव हि साचिक्या गीयते । अवनर्द्याविति कृत्यप्रत्यय. १
केचित्तु लुप्तयकार पठन्ति । तत्र छान्दसोलोप. प्रमादपाठो वेत्ति

२००४ मध्यमायामावृत्ति द्वी स्तोमौ कुर्यात्ताचवनदर्शयिति गीतमः ॥

मध्यमे गीतिखण्डे तदन्त्यस्वरसदृशी द्वी स्तोमौ कुर्यात् ।
तौ च द्विरवनर्दनीयाविति गीतम इति ॥ ५ ॥

सावेच गानेन दर्शयति—

2100

२००५. अमिदेशांऽऽपाऽ१२१२ इति ॥ ६ ॥

अत्र द्वावाकारावन्त्याक्षरसदृशी प्रत्येकमवनदिताविति ६

२००६. सर्वत्रौकारावित्येके स्तोमधर्मत्वात् ॥ ७ ॥

सर्वास्वप्पृक्षु सावित्रीयोनिदृष्टावोकारावेव मध्यमे गीति-
खण्डे स्तोभो कुर्वात् । न पुनस्तदन्त्याक्षरसदृशावित्यर्थः ।
कुतः? स्तोमधर्मत्वात्, योनिदृष्टस्तोभोऽन्यत्र प्रवर्ततइति
स्तोभानां धर्मोऽयं । केचित्तु सर्वत्राकारावित्येक इति पठन्ति,
सतुप्रमादपाठएव । सावित्र्यामाकारयोरदर्शनात् । न च द्विरव-
नर्देदिति वचनादाकारयोः स्तोमधर्मत्वं, अवनर्दनमाहविधा-
नात् । तस्मात् सर्वत्र ओकारावित्येव पाठः । धियो योनः प्रचो
इति मध्यमावृतोऽन्त्ये ओकारयोरेव दर्शनात् । तस्मात्तद्वदेव
सर्वत्र मध्यमे गीतिखण्डेतावेव स्तोभो कार्यावित्यर्थः ॥ ७ ॥
तदेतन्निराकरोति—

२००७. यथर्चमाचार्याः तथर्चसर्लिगदृष्टान्तात् ॥ ८ ॥

मध्यमे गीतिखण्डे यद्वृगन्त्यमार्चिकमक्षरं तत्सदृशी स्तोभो
कार्यो । कुतः तथैव ऋक्सर्लिगयोराचिकाक्षरसंख्ययोरेव स्तोभं-
योर्योनी दर्शनात् । तथाहि धियोयोनःप्रचो इतिमध्यमे
गीतिखण्डे षष्ठस्वर ओकारोऽन्त्यः तत्सदृशावोकारावेव तत्र
स्तोभो विवक्षितो । तत्रार्थादोकारत्वं जातम् । अतः सर्वज्ञा-
न्त्याक्षर सदृशावेव स्तोभो कुर्वादिति ॥ ८ ॥

२००८. स्तोभानैकान्त्याच ॥ ९ ॥

किञ्च सावित्र्यामोकारयोर्न स्तोभकान्त्यमस्ति । ऐकान्त्येन
स्तोभाविति निश्चेतुं न शक्यवानित्यर्थः । द्विरवनर्देदिति ऋगक्षर-

स्यैव अवनर्दन विधानोपपत्तेः न स्तोभत्वे किञ्चित् प्रमाणमिति
यावत् । तेन स्तोभधर्मत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति ॥ ९ ॥

एवं तावद्गायत्रीषु गानप्रकारो दर्शितः । अथ ज्यायसि छन्दसि
कथं गानमत आह—

२००९. ज्यायसिछन्दसि प्रथमायामावृत्तिआवपेदुत्तमं पादं शिष्ट्वा ॥

ज्यायसि छन्दसि जगत्यादिषु अन्त्यं पादमत्र शिष्य प्रस्ता-
वाद्गुणमृगक्षराणि सर्वाग्रनुदुत्य तदन्ते- प्रथमो गीतिखण्डः
कर्तव्य इति ॥ १० ।

२०१०. अष्टाक्षरमिति धानजल्पः ॥ ११ ॥

अष्टाक्षरं पादमवज्ञेपयेत् । न पुन. अन्त्यं पादमिति ।
सत्रानन्तरं १ ब्राह्मणं, हिक्वर्षात्तृतीयं यत्तिरवनर्दनस्य तत्र तद्गायत्रं
रेचयतीति । तस्यायमर्थः, द्विरवनर्दनानन्तरं तृतीयमवनर्दनरूप
हिकारं कुर्यात् । तेनैव तृतीयावनर्दनसिद्धेः तृतीये गीतिखण्डे
पुनरवनर्दन अतिरिक्तमेव । तस्मात्तृतीयो गीतिखण्ड उच्चैरेव
गेय इति ॥ ११ ॥

अत्र हिक्वर्षादिति सामान्येनोक्तं तत्र प्रवृत्तिविषयं तस्वरूपञ्च
दर्शयति—

२०११. ऊर्ध्वं रेतस्यायाः द्व्यक्षरं शिष्ट्वा हिकारं ब्रूयात् द्विऽ३
थाऽऽइति ॥ १२ ॥

बहिष्पवमानस्य प्रथमा रेतस्या, तद्वर्जं भुत्तरास्वेव द्व्यक्षरं
शिष्ट्वा हिकारं ब्रूयात् । कुत ? २ पङ्क्तिशतस्य रेतस्याया
हिकारनिषेधादिति ॥ १२ ॥

1. ल. वा. ७. १. २. ३ । 2. व. वा. २. १. ४ ।

अक्षरान्तरं ब्राह्मणं, यो वै^१ गायत्रेणाप्रतिहृतेनोद्गायतीत्यादि-
समनसाधयेय इत्यन्तं हिंकारस्य मनसा ध्यानं विधत्ते, तत्राचा-
र्याणां मतभेदं दर्शयति—

२०१२. तं रेतस्यायां प्रतिहर्ता मनसा ध्यायेत् न परास्त्रिति गौतमः ॥

रेतस्यायामेव हिंकारं प्रतिहर्ता मनसा ध्यायेत् न परासु,
कुत, यो वै गायत्रेणाप्रतिहृतेनोद्गायतीति, प्रतिहारभक्तिलोपोम-
नसाध्यानस्य निमित्तत्वाद्यगम्यते । भक्तिलोपश्च रेतस्यायामेव
नान्यत्वेति—तत्रैवतद्ध्यानमिति गौतमो मन्यत इति ॥ १३ ॥

२०१३. परास्त्रेवेति धानञ्जय्य शाण्डिल्यौ ॥ १४ ॥

परास्त्रेव मनसा ध्यानं, न रेतस्यायो । कुतः? प्रतिहार-
लोपो न निमित्तं, किन्तु प्रतिहर्तुः प्रतिहारवचने प्राप्ते तं
विहायोद्गातुः प्रतिहारवचनं निमित्तं । तथाहि यो वै गायत्रेण
प्रतिहर्ता अप्रतिहृतेन स्वयमेव प्रतिहारं कृत्वा गायति,
सोऽप्रतिष्ठितः स्यात् इति ब्राह्मणार्थः । ततश्चोद्गातुः प्रतिहार-
वचनमुत्तरास्त्रेवेति, तत्रैव ध्यानमिति धानञ्जय्य शाण्डिल्या-
विति ॥ १४ ॥

रथन्तरवर्णांमुत्तमां गायेदिति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

२०१४. रथन्तरवर्णांमक्षराण्यभिष्टोभेत् ॥ १५ ॥

उत्तमायां रथन्तरवर्णांमक्षराण्यभिष्टोभेत् । ऊर्ध्वं प्रस्तावाच्चत्वार्यक्षराणीति
पूर्वमुक्तं सूत्रकारेण, शाखान्तरे दर्शनादिति ॥ १५ ॥

अभिष्टोभप्रकारमाह—

२०१५. माऽऽमाऽऽइति शाण्डिल्यो, म म इति धानञ्जयः १६

२०१६. व्यक्षरश्चामिष्टोभेत् ॥ १७ ॥

चकारो धानञ्जयानुकर्षणार्थः । व्यक्षरमेवाभिष्टोभेत्
चत्वारोत्यपि धानञ्जयस्य पक्ष इति ॥ १६. १७ ॥

तत्र हेतुमाह—

२०१७. प्रथमं व्यक्षरं लुप्तम् ॥ १८ ॥

सर्वत्रोद्गीथादाने प्रथमाक्षरलोपन्तु धानञ्जयः^१ इति पूर्व-
मुक्त्वा, तेनात्रापि तन्मते प्रथमाक्षरलोपात् व्यक्षरमेवाभिष्टोभे-
दिति ॥ १८ ॥

२०१८. हुंऽइति द्विकारः ॥ १९ ॥

रयन्तरवर्णायामाकाररहितो द्विकार स्यात् । तथा च पूर्व-
मुक्त आविमृष्टद्विकारेति ॥ १९ ॥

२०१९. द्वादशाक्षराप्यभिष्टोभेदनुद्धुमि ॥ २० ॥

अभिषेचनीयस्य ब्रह्मिष्वचमाने रयन्तरवर्णानुष्टुप् । तस्यो
द्वादशाक्षराप्यभिष्टोभेदिति ॥ २० ॥

२०२०. सर्वत्र चत्वारोति शाण्डिल्य ॥ २१ ॥

स्पष्टमेतदिति ॥ २१ ॥

अतः परं छण्डशेषेण गायत्रस्य निधन विचार्यते । सर्वत्र तावच्च-
त्वार एव सामान्ता, स्वरो, निधन, इडा, वागिति । ऋचा-
मन्थमक्षर स्वरयित्वा समापित हाइकारश्च द्वयमपि स्वर इति
रुद्र्याव्यपदिश्यते । स्वरवागिडाभ्योऽन्ये सामान्ताः निधन-
मुच्यन्ते । सेपाश्चतुर्णां सामान्तानां इडावाचोर्गायत्रे शकैव

नास्ति । अनध्ययनादनभिधानाच्च । स्वरनिधनयोरेव विचारः
साविद्यामाकारनिधनस्याध्ययनात् । सर्वाणि स्वराण्याज्यानि
तज्जामि, नानादेयर्थैःस्तुवन्त्यजामितायाइति । ब्राह्मणेऽनुवादाच्च
संशयः, तत्रैकं मतमाह ॥ २१ ॥

२०२ । यथर्चश्चान्तं द्रूयात् क्षताइ वायु इति ॥ २२ ॥

चकारः शाण्डिल्यानुकर्मणार्थः । यथर्चमृचान्मन्त्योयस्स्वरं
तमेव गायत्रस्यान्तं कुर्यात् । नयोनिदृष्टमाकारं निधनमिति
शाण्डिल्य इति ॥ २२ ॥

कुत इत्याह—

२०२२. स्वाराण्याज्यानीति, स्तुत्वानिधनवतेतिच नानात्वचोदनात् ॥

सर्वाणि स्वराण्याज्यानि भवन्तीति ब्राह्मणे स्वारत्वानु-
वादात् स्वारं गायत्र, तथा माध्यन्दिने पद्यमाने गायत्रेण स्तुत्वा
निधनवता स्तुवीतेऽति गायत्रनिधनवतोर्भेदव्यपदेशात् न गायत्रं
निधनवत् । किन्तु स्वारमेव । निधनाध्ययनन्तु ब्राह्मणशास्त्र-
मिति ॥ २३ ॥

ननु च स्वाराण्याज्यानि इत्यनुवादाद्वाङ्कारस्वरमपि स्यात्,
न यथर्चं पदानुस्वारमेवेति नियमस्तत्राह—

२०२३. पदानुस्वारमेके स्तोभाश्रुतेः ॥ २४ ॥

पदानुस्वारमेवेत्येके, स्तोभस्य ऋगक्षरवहिर्भूतस्य हाङ्-
कारस्य अक्षरणात् । स्वाराण्याज्यानीत्येतावदेव श्रूयते । तेन
यथर्चं पदानुस्वारमेव गायत्रमिति ॥ २४ ॥

२०२४. बहिः स्वारं वा प्राणप्रामान्याद्बर्हिर्दं हि ॥ २५ ॥

अथवा बहिःस्वारं गायत्रं-हाङ्कारः स्वरमित्यर्थः । कुतः, बाह्यं हि गायत्रं बृहत्सामपक्षनिविष्टमित्यर्थः । कुतःबाह्य-
तत्वं ? प्राणसामान्यात् प्राणो गायत्रमिति श्रुतिर्भवति । तथा
प्राणो वै बृहत् अपानो रथन्तरमिति श्रुतिः । तेन बृहद्गायत्र-
योः प्राणत्वसंस्तवात् बृहत्पक्षीयं गायत्रं बृहत्सदृशमित्यर्थः ।
ततः किं? बहिर्निधनं बृहत्तद्वद्गायत्रमपि बहिः स्वारं युक्तमिति
तथा च निदानकारः यानि बहिर्निधनानि तानि बाह्यतानीति ॥
अथ सिद्धान्तमतमाह—

२०२५. आकारत्वाचार्याः स्मृतेः ॥ २६ ॥

योनिदृष्टमाकारमेव निधनमाचार्याः । तथैव पूर्वेषां
स्मृतेरिति ॥ २६ ॥

किञ्च स्वारादपि गायत्रस्य भेदेन व्यपदेशोऽस्तीत्याह—

२०२६. गायत्रं निधनवदनिधनमैडं गायत्रं पुरस्ताद्भवति स्वार-
मन्तत इति च नानात्वदर्शनात् ॥ २७ ॥

गायत्रं निधनवदनिधनमैडमिति^१ब्राह्मणे अनिधनमिति माध्य-
न्दिने षष्ठम मन्त्र्यस्वोऽज्ञानस्य स्वारस्य गायत्राद्भेदेन व्यप-
देशो भवति । तथा गायत्रं पुरस्ताद् भवति स्वारमन्तत इति च
^२ब्राह्मणे गायत्रस्वारयोर्भेदव्यपदेशः । तेन न स्वारं गायत्रमिति
निश्चय इति ॥ २७ ॥

कथं तर्हि स्वाराण्याज्यानीनि ब्राह्मणनिर्वाहः । तत्राह—

२०२७. स्वाराणीति स्वरित्याद्या स्वरत्वाद्वा तस्य स्वप्रधानत्वाद्वा
गायत्रस्य ॥ २८ ॥

1. नि-सू-प्र-२-प्र-३ । 2. ता-प्र-७-३-१ । 3. ता-प्र-७-३-२६ ।

आकारस्य स्वरितत्वात्स्वाराणीति ब्राह्मण, अथवा स्वरत्वात् स्वरोह्याकारः । अथवा गायत्रस्य स्वरप्रधानत्वात् व्यञ्जनानि विहाय स्वरेण गानात् । ओकारस्वरेणानिरुक्त-गानात् स्वरप्राधान्यम् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तं बृहत्सादृश्यात् बहिःस्वारं गायत्रमिति, तथा गायत्रस्य निधनवतश्चभेदेन व्यपदेशात् स्वारं गायत्रमिति, तत्परिहरति—

२०२८. स मे च भक्तिनानात्वे ॥ २९ ॥

यावत्, प्राणो गायत्रमिति भक्तिः, गौणो वादः, स गायत्र-स्याकारनिधनत्वपक्षेऽपि समानः, सुतरामुपपद्यत एवेत्यर्थः । बहिर्निधनत्वात् तथा स्वारत्वपक्षेऽपि गायत्रस्वारयोर्नानात्व-दर्शनं समान - अनुपपन्नमेवेत्यर्थः । तेन पक्षद्वयेऽपि नानात्व दर्शनानुपपत्तेः न स्वारं गायत्रं, नापि निधनवत् । किन्तु कोट्य-न्तरमेवेति सिद्धमिति । अत एव निधनवद्भिः आमहीयवादिभिः सन्निपाते जामिदोषोऽपि न भवति ॥ २९ ॥

२०२९. तं दीर्घम् ॥ ३० ॥

तमाकारनिधनं दीर्घमेव ब्रूयात् । न योनिवदवस्वरेदि-त्यर्थः । अवस्वरणेऽसति तस्याधनर्दनरूपत्वादिति । अति तद्गायत्रं रेचयतीति ^१ब्राह्मणोक्तातिरेक प्रसङ्गः इति ॥ ३० ॥

२०३०. अवस्वरेदिति धानञ्जयः ॥ ३१ ॥

योन्यामवस्वरणदर्शनादिति मन्यत इति ॥ ३१ ॥

अवस्वारमेव पाठेन दर्शयति—

२०३१ धातोऽ३आऽ३४५ इति गौतमः । धाऽ३तोऽ३ वाऽ३-
४५ इत्येके ॥ ३२ ॥

ऋगन्तनिघनयोर्मध्ये वकार उपजन कर्तव्य इत्येके ।
न कर्तव्य इति गौतममतमिति ॥ ३२ ॥

इति एकविंशपटले द्वितीय खण्ड

अथ तृतीय. खण्ड.

२०३२ काम्याना निघनानां किञ्चिचिरीर्षन्नुत्तमस्य द्व्यक्षरस्य
स्थाने कुर्यादिति शाण्डिल्य । १ ।

इडा पशुकामाय निघन कुर्यादिति ¹ब्राह्मण गायत्रस्य
काम्यानि निघनानि विहितानि । तेषामक कर्तुमिच्छन्नुच्चा
मुत्तमस्य द्व्यक्षरस्य स्थान कुर्यादिति शाण्डिल्य । कुतः? तन्मते
गायत्रस्य प अनुस्वारत्वाद्गन्तद्व्यक्षरनिघनस्वरमिति तत्स्थाने
कार्यं निघनमिति ॥ १ ॥

पक्षान्तरमाह—

२०३३ अमिदेवाऽइपध्ताऽ१२१ इति वा सर्वा ऋचसमाप्य ॥ २

सर्वामूच समाप्य ऋगन्ते अवनदंन कृत्वा, तत उत्तर
काम्य स्यादिति (कुर्यादिति) ॥ २ ।

पक्षान्तरमाह—

२०३४. अविकारेण सर्वं गीत्वेति धानञ्जय. ॥ ३ ॥

अविकारेण सर्व निघनमपि गीत्वा तत उत्तर काम्य
निघनमिति धानञ्जय इति ॥ ३ ॥

स्वमतमिदानीमाह—

२०३५. तान्याकारस्थानेषु स्पृनिधनत्वेन हि चोद्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि काम्यानि निघ्नानि आकारनिघ्नस्य योनि दृष्टस्य स्थाने स्पृ, पशुकामाय निघ्न कुर्यादिति निघ्नत्वेन चोदितत्वादिति ॥ ४ ॥

अथ तेषां स्वरनिर्णयं करोति—

२०३६. कृतलक्षणचोदनाच्च अल्पचित्तकक्षराणि ॥ ५ ॥

लक्षणं चिह्नं सामान्तरेषु कृतचिह्नानामवगतस्वरूपाणां इडादीनामिह काम्यत्वेन चोदनात्तत्र तत्र उत्पत्तावगतस्वराण्येवात्रापि स्पृ, न पुनरन्यानि स्वराणीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पक्षान्तरमाह—

२०३७. एकाक्षरं ष्टाक्षरं द्व्यक्षरं हीपीस्वरमिति कान्याख्यात् ६

शैशवस्य साम्नो योन्यां असाव्यशुर्मदायाऽभुदक्षो गिरिष्ठा इत्यत्र ष्टा कारस्य य स्वरः तत्स्वरसदृशमेकाक्षरस्वरं काम्यनिघ्नं स्यात् । द्व्यक्षरं काम्यनिघ्नं हीपीस्वरसदृशं स्यात् । तथैव प्रायेण दर्शनादिति ॥ ६ ॥

अथ सिद्धान्तमाह—

२०३८. कृतस्वरन्तु निघ्नं तस्य चोद्यते वर्णविकारः ॥ ७ ॥

सावित्रीयोन्यां कृतस्वरं अवगतस्वरमेवनिघ्नं आकारस्य केवलमिडा पशुकामाय निघ्नमिति वर्णविकारश्चोद्यते न स्वरविकारः । तेन स्वानि स्वराण्येव स्पृरिति ॥ ७ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

२०३९. यथा रथन्तरस्य गायत्र्यः ॥ ८ ॥

यथा वामदेव्यस्यर्क्षुरथन्तरगायतीति रथन्तरस्य योनि-
वर्णविकारस्य चोद्यते । न गीतिविकार, तद्वदिति ॥ ८ ॥

२०४०. तानि सर्वत्रस्युः अनारभ्योत्पत्तिकत्वाद्गायत्रस्य ॥ ९ ॥

स्तोत्रविशेषमनारभ्य उत्पत्तिर्येषामिति बहुव्रीहि । तानि
काम्यानि निधनानि, यथा कामनायाः कामयमानानां सर्वत्र,
स्यु - नकेवलवहिष्यमानाने, कुत ? स्तोत्रविशेषमनारभ्य गायत्रस्य
निधनोत्पत्तेरिति ॥ ९ ॥

मतान्तरमाह—

२०४१. बहिष्यमान इत्येके ॥ १० ॥ स्पष्टम् ॥ १० ॥

तत्र हेतुमाह—

२०४२ तद्विकारा नातिक्रामन्ति यथा रेतस्या रथन्तरवर्णे
धुराञ्च सामान्ता इति ॥ ११ ॥

तत्, बहिष्यमान सर्वेऽपि गायत्रविकारा नातिक्रामन्ति-
तत्रैव निविशन्ते । यथा रेतस्या रथन्तरवर्णे धुरा निधनानि च
तद्वैव काम्यान्यपि तत्रैव निविशन्त इति ॥ ११ ॥

तदिदं निराकरोति—

२०४३. बहिष्यमानसंयोगस्तु तेषां न कामसंयोगः ॥ १२ ॥

तेषां रेतस्यादीनां बहिष्यमानानेव सयन्धो, न फलेन ।
काम्यनिधनानां तु फलेन मयोगात् फलायिना सर्वत्र प्रयोग्यानि
न बहिष्यमानाण्येव निविशन्ति । एव गायत्रस्य गीति
शक्तिः ॥ १२ ॥

अथ षड्विंशत्रा¹क्षणे यस्य धुरोगीयन्त इत्यादिना धूर्गानिविहित
का पुन धुरोनाम, अत आह -

२०४४ गीतिविकारो गायत्रस्य धुर ॥ १३ ॥

गायत्रस्य गीनेरेव केचन विकारा धुर इत्युच्यन्ते ॥ १३ ॥

तासा प्रवृत्तिस्थान दर्शयति --

२०४५ स्तोत्रीयातुरूपयोर्ज्योतिष्टोमस्यैवाऽऽज्येषु च नान्यत्र १४

सर्वत्र प्रकृतिभूतस्य अग्निष्टोमस्य बहिष्पवमाने प्रथम-
द्वितीययोस्तृचयोः आज्यस्तोत्रेषु च धुर कुर्यात् । नान्यत्र विकृतिषु,
नापि स्तोत्रान्तरेषु इत्यर्थ ॥ १४ ॥

तानेव विकारान् दर्शयति--

२०४६ रेतस्यायास्त्रिरु^०द्गृह्णातीति ब्राह्मणं भवति । पाऽरवाऽर
मा ना येन्दा वाऽरह इति ॥ १५ ॥

रेतस्या नाम प्रथमः धूरुच्यत इति - तदन्वयाद्गृह्णाति तथैवोच्यत
इति ॥ १५ ॥

२०४७. गायत्र्युत्तरा ॥ १६ ॥

उत्तरा द्वितीया धूर्गायतीति विद्यादिति ॥ १६ ॥

२०४८ ३तस्यद्धे अक्षरे सशयनीव्यतिपजतीति ब्राह्मणं भवति ॥

२०४९. मध्यमस्य च पदस्योत्तम उत्तमस्य च प्रथमम् ॥ १८ ॥

सह शयाते इति सशयनी इति ॥ १७, १८ ॥

व्यतिपङ्गमेव मानेन दर्शयति--

1. षड्विंश-वा-२-२-३ । 2 षड्विंश-वा-२-१ २ । 3 षड्विंश-वा २ १ ६।

२०५०. आघर्षाणो अग्निधादेऽ० । पुर्वन्देवापदाऽ१२१२ इति ॥

२०५१. त्रिष्टुत्रुचरा ॥ २० ॥

तृतीया घू त्रिष्टुत्रुविति ज्ञेयेति ॥ १९, २० ॥

२०५२. तां बलवदियोरस्त्रेण गायतीति ब्राह्मणं भवति । आऽ२ञ्जा
ऽ२नाऽ२ यक्षमर्वा ताड । अंऽराजाऽ१नोऽ२ । पाघाऽ१-
२१२ इति ॥ २१ ॥

२०५३. तस्या द्वे उत्तमार्धेऽधरे द्योतयतीति ब्राह्मणं भवति २२
तदेव ब्राह्मण मतभेदेन व्याचष्टे ॥ २१, २२ ॥

२०५४. ये ऊर्ध्वं हिंकाराचे निर्बूयादिति गौतमः ॥ २३ ॥

२०५५. पाघा इति घानञ्जयः ॥ २४ ॥

हिंकारात्पूर्वं अक्षरद्वय निरुक्त गायेदित्येक मत ।
हिंकारात्पूर्वं अक्षरद्वय निरुक्त गेयमिति मतान्तरमिति ॥ २४ ॥

२०५६. जगत्युत्तरा तस्याधत्वारि चत्वारि अथराणि नि क्रीडन्निव
गायत्याद्वादशम्योऽधरेभ्य इति ब्राह्मणं भवति । पारि-
ष्टोभाऽ२न्ताया कृपाऽ२ । सोमाः शुकाऽ२ । गावाऽ-
१२१२ इति ॥ १५ ॥

२०५७. तस्याधत्वार्युत्तमार्धेऽथराणि द्योतयतीति ब्राह्मणं भवति २६
तदेव ब्राह्मण पूर्ववन्मतभेदेन व्याचष्टे—

२०५८. द्वे पुरस्ताद्दिक्कारात्तथोपरिधादिति गौतम ॥ २७ ॥

२०५९. सोमाः शुकाः इति घानञ्जयः ॥ २८ ॥

सूत्रद्वय स्पष्टमिति ॥ २७, २८ ॥

इति तृतीय गण्ड

1 पठित-भा-२-१-१२ । 2 पठित-भा-२-१-१३ ।

3 पठित-भा-२-१-१७ । 4 पठित-भा-२-१-१९ ।

अथ चतुर्थः खण्डः .

२०६०. अनुष्टुप्चरा ॥ १ ॥

पञ्चमी घू अनुष्टुप्ति विज्ञेयेति ॥ १ ॥

२०६१. १तां निरुदन्निव गायतीति ब्राह्मणं भवति, आवाजं वाच्य-
क्रमोऽ१२१२२। सीदन्तो वाऽ१२१२ । नुषाऽ१२१२ इति।

ताञ्चतुर्धा व्यावृज्य मायेदिनि वचनात् चतु. खण्डा
पञ्चमी कार्या । हिंकारादूर्ध्वमेक खण्डः, त्रय पूर्वे खण्डाः ।
त्रिष्वपि खण्डेष्वन्त्यमक्षरं निरुदन्ति ब्राह्मणार्थः । तथैव गानं
वर्षितमिति ॥ २ ॥

२०६२. २निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च गायतीति ब्राह्मण भवतीति ॥ ३ ॥

२०६३. समस्तब्राह्मणं धुरां मन्यन् इति गौतमः त्रिष्टुब्जगत्यो
र्ध्वराणिनिराहेति ॥ ४ ॥

निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च गायति, इति ब्राह्मण समस्तानां
धुरां साधारणं । न केवल पञ्चम्या इति गौतम । कुतः? त्रिष्टु-
ब्जगत्यो. पूर्व, निरुक्तविधानात् न विशेषतः पञ्चम्यां विधानं
सुक्तं । तेन यां काश्चिदपिधुर निरुक्तामनिरुक्ताञ्च गायेदिति
ब्राह्मणार्थः । ततश्च रेतस्यादिष्वप्येकदेशो निरुक्त भेद इति
गौतमस्य पक्ष इति ॥ ३, ४ ॥

मतान्तरमाह—

२०६४. एतस्या एवेति धानञ्जयशाण्डिल्यो ॥ ५ ॥

एतस्याः पञ्चम्या एव धुर एतद्ब्राह्मणं, ता प्रस्तुत्या

विधानात् । ननु विशेषतः तत्र विधानमनुवन्तः, त्रिष्टुब्जगत्योरपि
निरुक्तत्वादित्युक्तम् । सत्यं अथ तु दचनार्थं । पञ्चम्याश्च-
त्वारो गीतिषण्डाः । तान्क्रमेणनिरुक्तमनिरुक्तमित्येव व्यत्यास
गायेदिति ॥ ५ ॥

२०६५ तस्या द्वितीय पाद द्वि निर्भूयात्तृतीये चाक्षरे पञ्चमपष्ठे ॥

द्वितीय पाद निरुक्त गायेत् । तृतीये पादे प्रथमश्चतुरक्षर
अनिरुक्त पुनः पञ्चमपष्ठे अक्षरे निरुक्ते, हिंकारादूर्ध्वं पुनरप्य
निरुक्त इत्येव व्यत्यास इति ॥ ६ ॥

२०६६ पङ्क्तिरुत्तरा १सस्या द्वे द्वे अक्षरे उदासंगायत्पापद्भ्योऽ-
क्षोरेभ्य इति घ्राण्य भवति सङ्गाभाऽ१ नोऽ२ । दाऽ३इ-
वा१ऽकावाऽ३६, इति घानञ्जयः ॥ ७ ॥

२०६७ क वाऽ३ इति शाण्डिल्य ॥ ८ ॥

सूत्रद्वयमपि स्पष्टम् ॥ ७, ८ ॥

इदानीं धुरो निघनानि विधत्ते—

२०६८. २सदिति रेतस्याया धुरो निघन समिति गायत्र्याः,
स्वरिति त्रिष्टुभः. इडेति जगत्या, वागित्यनुष्टुभः । १९ ॥

तेषां निघनानां काम्यैर्गायत्रनिघने समान स्वरनिर्णय
इत्याह ॥ ९ ॥

२०६९. तेषां उपतो न्यायः काम्यैः सामान्ते ॥ १० ॥

तत्रैव सर्वत्रापि निघनानि स्युः, नेत्याह—

२०७० न तूर्ध्वं बहिःस्रज्जानात्स्युः ॥ ११ ॥

वहिष्पवमाने एव तेषां निवेशो, न पुनः आज्यस्तोत्रे-
ष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाऽऽज्येषु धूविधायकशाह्वणं^१ यस्य वै धुरो विगीताः
तस्य संगीता इत्यादि । तस्यायमर्थः- यस्य धुरा विगानं कृतं
तस्य ज्ञाः संगीता अविकार्या इति ॥ तस्त्वयमेव व्याचष्टे ॥
यस्य वै वहिष्पवमान इत्यादि तस्यायमर्थः । यस्य वहिः सदसो
वहिष्पवमाने पृथक् पृथक् निधनेः धुरो गीतास्तास्तदसोऽन्तराऽऽ-
ज्येष्वेकेनैव निधनेन प्राकृतेन समानं गायति । तस्य विगानं
सङ्गानञ्चोभयमपि कृतं भवति । उभयमप्यवश्यकार्यमेव ।
कुतः? धुराश्चक्षुः^२ श्रोत्रादिरूपत्वेन संस्तवाञ्चक्षुरादीनाश्च वहि-
र्मुखे पृथक् पृथगवस्त्वितानामन्तर्मुखे नाड्यामेकस्यां संहृत्य
मूलतोऽवस्थानात्तेनोभयमवश्यकार्यम् । तत्र आज्येषु चतस्र एव
धुरः संगीताः रेतस्थापङ्क्तिवर्जम् । कुन एतत्?^३ गुरभिरेव गन्धो
गायत्र्याश्रितं दर्शनीयं त्रिष्टुवित्यादी पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे चतसृणा-
मेव विशेषतस्त्रिंशोस्तासामेव यस्य वा एता विगीते(ये)ति सर्वनाम्ना
परामर्शात् । ताश्च होतुराज्ये संगीतेषुऽऽज्यं संगायतीति
प्रकारद्वयं विहितम् । तयोर्विकल्पः । कुतः? तावा एता देव-
लोकाय युष्वन्ते यत्पराच्यः प्रतीच्यो मनुष्यलोकायेति । वहि-
ष्पवमाने धुरां पराचीत्वमानुलोम्यमाज्येषु च प्रतीचीत्वे प्राति-
लोम्यं चतसृणां दर्शयति । तत्र प्रातिलोम्ये शाखान्तराद्विशेषं
दर्शयन् प्रयोगप्रकारमाह सूत्रकारः—

२०७। जगतीमाज्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभाविनि पृथगाज्यमासु गायेत् ॥

1. पश्वि-शा-२-३-११ । 2. पश्वि-शा-२-१-१४ । 3. पश्वि-शा-
२-३-१ ।

जगत्यादीनां चतस्रो धुर चतुर्वाज्येषु क्रमेण तत्तत्प्रथ-
मासु सकृत्सकृद्गायेदिति ॥ १२ ॥

२०७२. तत्पुराणं यथाऽऽज्यमानम् ॥ १३ ॥

पुराणं चिरन्तनब्राह्मणोक्तं शाखान्तरीयमित्यर्थं ॥ १३ ॥

२०७३. गायत्रीत्रिष्टुभोः व्यतिक्रमं धानञ्जयः ॥ १४ ॥

गायत्रीत्रिष्टुभो धुरो स्थानव्यतिहारं कुर्यादिति धान-
ञ्जयः । द्वितीयाज्यस्य प्रथमायां त्रिष्टुप्, तृतीयाज्यस्य प्रथ-
मायां गायत्रीति यावदिति ॥ १४ ॥

२०७४. गायत्रीं मैत्रावरुणस्याऽऽज्यं प्रथमायां होतुरितरा आदितः ॥
तासामेव चतसृणां धुरा मध्ये गायत्रीमैत्रावरुणस्याऽऽज्यप्रथ-
मायां सकृत् भूषात् । इतरास्तिरु होतुराज्यप्रथमायां स्तोत्रीप-
क्रमे सकृद्गायेदिति ॥ १५ ॥

२०७५. तत्पुराणं होतुसज्यमानम् ॥ १६ ॥ व्याख्यातमेतदिति ॥

तत्रैव मतान्तरमाह—

२०७६. त्रिष्टुभउत्तरां गायत्रीं गीत्वा तस्या एव द्वितीयाया-
मुप्यनुष्टुभं गायेदिति धानञ्जयो गायेदिति धानञ्जयः ॥

होतुराज्यप्रथमायां जगती त्रिष्टुभो गीत्वा त्रिष्टुभउत्तरां
गायत्रीं गीत्वा तस्या एवोत्तरामनुष्टुभं द्वितीयां ऋचि गाये-
दिति ॥ १७ ॥

एकविंशः पटले चतुर्यः खण्ड

इति छन्दोगसूत्रस्य तृतीये दशमे सुधी ।

प्रथमं पटलं व्याख्यात् धन्वी धृत्यनुसारत ॥

॥ एकविंश पटल समाप्त ॥

श्रीशिवाभ्यां नमः

॥ कल्पकारिका [ऋतुप्रायश्चित्तकारिका] ॥

गणशं शङ्करं नत्वा कल्पकारमतः परम् ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्येऽहं कर्मवंगुण्य शान्तये ॥ १ ॥
शाङ्गादि परिसाम्नाञ्चेत् प्रस्तोता स्थलितो यदि ।
पुनर्गान्वा तदाज्येन महाव्याहृतिभिर्हूनेत् ॥ २ ॥
इष्टघञ्जसाम्नां भ्रेषश्चेत् विशेषोऽन्नप्रकल्प्यते ।
विष्वक्चमुक्त्वा प्रस्तोता जुहुयान् सपिपाऽऽहुतिम् ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्योद्वासनात्पूर्वं प्रायश्चित्तानि यानि च ।
प्राग्ध्वंशे तानि सर्वाणि कुर्यादाहवनीयके ॥ ४ ॥
प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं प्रायश्चित्तक्रियांबुधः ।
बह्नावुत्तर वेधां च प्रकुर्यात्स्रुवसपिपा ॥ ५ ॥
यजुर्मन्त्रास्तु ये लुप्ताः प्रमादाद्यदि तान्पुनः ।
ऊद्गातारो जपित्वाऽय जपेमुर्ध्वाहृतित्रयम् ॥ ६ ॥
आप्यायने निह्वने यद्यप्यन्तरिते पुरा ।
सुग्रहाण्यात्पुनः कुर्युः तदूर्ध्वं तज्जपःस्मृतः ॥ ७ ॥
गामज्याः पादविन्यासैः मधुपर्को भवेद्यदि ।
उद्गातासु पुनः कुर्यात् व्याहरेत् व्याहृतित्रयम् ॥ ८ ॥
देवता व्यत्ययेर्लाकृद्धारसामसु सर्वतः ।
ध्रेये च (दोषेषु) कुर्यात्सर्वत्र प्रायश्चित्तंविचक्षणः ॥ ९ ॥
सर्वप्रायश्चित्तमिति समस्तन्ताहृतिःस्मृता ।
भादो न प्रणवंहस्ता भूमंस्वरिति स्पष्टम् ॥ १० ॥

अभूदुपेति समये वेद्याक्रमणमुच्यते ।
 अकृत यदि तत्कुर्यात् (युः) जपेषुः व्याहृतीः पुनः ॥ ११ ॥
 पुरा यदि प्रमादत हविर्धानप्रवेशनम् ।
 प्राग्बसतीवरीभ्रश्चेत् प्रायश्चित्त ततः स्मृतम् ॥ १२ ॥
 तस्मिन्नेव त्रयस्ते तु महाव्याहृति चिन्तनम् ।
 कुर्युस्तदोपशान्त्यर्थं पश्यन्तो वसतीवरी ॥ १३ ॥
 अकृत्वा स्पर्शनं राज्ञ प्रवेशो यदिवा भवेत् ।
 शकटस्योत्तरं प्राप्य स्पर्शेयुस्ते समन्त्रकम् ॥ १४ ॥
 सव्यावृतमकृत्वा तु यदि वेद्यु(चेद्यु)पवेशनम् ।
 पुनः सव्यावृतं कृत्वा त्रयाणामुपवेशनम् ॥ १५ ॥
 न बहिष्पवमानस्य पुरस्ताद्गृहपो यदि ।
 उद्गातुर्वेष्णवो द्वौमः पूर्वदेशे तु तज्जपः ॥ १६ ॥
 एकहस्तेन कुर्याच्चेत् कलशाध्यूहनं यदि ।
 स्पृशेद्वस्तद्वयेनैव ऽपित्वा व्याहृतित्रयम् ॥ १७ ॥
 सम्मार्जनप्रोहणेनैव कुर्यात्सदःस्थले ।
 कुर्याच्चेत् पाणिपादौचं प्रक्षाल्य व्याहृतीर्हुनेत् ॥ १८ ॥
 सम्मार्जनप्रोहणयोः व्यत्ययो भवतो यदि ।
 तदा कुर्यात् क्रमेणैव व्याहृतित्रयमीरयेत् ॥ १९ ॥
 पत्रित्रप्रासनं त्यक्त्वा कलशं मार्जयेद्यदि ।
 गायत्रीमन्त्रमुच्चार्यं मृदा प्रासनमाचरेत् ॥ २० ॥
 यत्समार्जनं शौणकलशस्य प्रमादत ।
 पुनस्तु मार्जनं कुर्यात् तद्वद्व्याहृत्यासु वेष्णवीम् ॥ २१ ॥

राजन्यभिपुते यानि कर्माणि व्यत्य (यानि)येन वै ।

उच्चार्यं तु समस्तान्त श्रेषे कुर्याद्घृताहुतिम् ॥ २२ ॥

प्रवरास्तुनिवर्तैरन् वयाणाञ्च मिथस्तदा ।

तत्प्रत्यवायशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ॥ २३ ॥

प्रस्तोता चिन्तयेदग्निमग्निदूतमितीरयन् ।

प्रयादोकारमुद्गाता ध्यायेच्चापि बृहस्पतिम् ॥ २४ ॥

प्रतिहर्ता जपित्वा च व्याहृतिलयमात्मनि ।

वायुं ध्यायेदिति प्रोक्तं प्रायश्चित्तं क्रमेण च ॥ २५ ॥

यत्र यत्र न कुर्वन्ति वाचो नियममध्वरे ।

तत्र तत्र जपेयुस्ते ऋङ्मन्त्रं विष्णुदैवतम् ॥ २६ ॥

अन्वारम्भणविच्छेदः प्रस्तोतुर्यदिसर्पणे ।

ब्रह्मणे च वरं दत्त्वा पुनर्यज्ञं समाचरेत् ॥ २७ ॥

उद्गातुर्यदि विच्छेदः प्रायश्चित्तं तदा स्मृतम् ।

अदक्षिणेन तं यज्ञं पुनः कुर्यात्समाहितः ॥ २८ ॥

प्रतिहर्तुरवच्छेदे दत्त्वा सर्वस्व दक्षिणाम् ।

यागं कुर्यात् पुनश्चैव उत्तरे सवनद्वये । २९ ॥

ऋग्प्रत्ययेन प्रस्तोता, बहिस्तोत्रे करोति चेत् ।

आभिगीभिरिमं मन्त्रं प्रस्तोतोक्त्वा हुनेद्घृतम् ॥ ३० ॥

उद्गातुरप्येवमेतत् स्थलनेषु विधीयते ।

चात्वालदर्शनादीना लोपेव्याहृति कीर्तनम् ॥ ३१ ॥

प्रमादादपि लोपःस्याद्यदि प्रवृत्तहोमयोः ।

स्रुवेण घृतमादाय समस्तान्तं समाचरेत् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोत्रेष्वन्तरितं पुरस्ताद्गृह्यो यदि ।
 महाध्याहृतिचिण्वचं द्वयेन जुहुयाद्घृतम् ॥ ३३ ॥
 देवतानामुपस्थाने मन्वनेऽपि कुण्ठिते ।
 प्रायश्चित्तविशेषोऽस्ति तत्स्वरूपं प्रकथ्यते ॥ ३४ ॥
 तर्चेऽप्रातरुपस्थानं समस्तान्ताहुतिक्रिया ।
 तद्देवताध्यानमात्रं अन्यत्रसर्वत्र द्वये ॥ ३५ ॥
 सर्वत्रसञ्चरन्नेपे तत्तत्साञ्चारभूमिषु ।
 सञ्चरेयुर्गणेश्वरैरिति मन्त्रमुदीर्य च ॥ ३६ ॥
 प्रागवच्छादनान्मुञ्चेत् खातामोदुम्बरी न च ।
 यदि भुञ्चेत्तदा कुर्यात् प्रायश्चित्तञ्च तत्कथम् ॥ ३७ ॥
 द्यूतानेत्यादि मन्त्रादि अन्येकं त्रिस्त्रिरभ्यसेत् ।
 स्रग्ध्यायं समस्तान्तं होमं कुर्याद्विचक्षण ॥ ३८ ॥
 औदुवरी नमस्कृत्य भक्त्या नमितकन्तरं ।
 गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् प्रायश्चित्तमितीदृशम् ॥ ३९ ॥
 (मन्त्रप्रवेशने) मन्त्रोपवेशने लुप्ते मदस्युद्गातृभिस्तदा ।
 तं मुक्तं मन्त्रमुच्चार्य जप्त्वा तु व्याहृतिशयम् ॥ ४० ॥
 अन्योन्योपबहू तत्र न कुर्वन्ति सदस्थले ।
 तदा पुनरुपह्वानं सम्यक् कुर्युः परस्परम् ॥ ४१ ॥
 सयनादौ यदोद्गाता त्वाहुते चमसे यदि ।
 अवाचदित्वाऽङ्गिमिति चमसं भक्षयेत्तदि ॥ ४२ ॥
 प्रायश्चित्तं तदा श्रेय एव तद्भक्षणे बुद्धं ।
 आभिर्गीर्भिस्तु होमः स्यात् एवमुत्तरवो क्रिया ॥ ४३ ॥

इडाकाले निधायान्ते चमसं यदि तिष्ठति ।
 महाव्याहृतिमन्त्रेण प्रस्तोता जपमाचरेत् ॥ ४४ ॥
 असर्वभक्षं चमसं (भक्षाश्चमसान्) निःशेषं भक्षयन्ति चेत् ।
 आप्यायस्वेति चमसे क्षिपेयुः यसतीवरीः ॥ ४५ ॥
 ततो हुत्वा समस्तान्त मन्त्रवद्भक्षणं पुनः ।
 कुर्युः सशेषं चमसं इति प्रोक्तं मुपण्डितैः ॥ ४६ ॥
 चमसे भक्षणात्प्राक् चेत् केशकीटादि दूषणम् ।
 ब्रह्मणे यजमानाय दूषणं तस्मिन्निवेदयेत् ॥ ४७ ॥
 प्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानं ताभ्यामादाय कुर्वति ।
 प्रस्तोतृहस्त आदाय (हस्तादादाय) उद्गाता चमसं ततः ॥
 तत्रस्थं सोमं सदसो वहिरङ्गुलिमात्रके ।
 निम्ने निनीय कुर्वीत महाव्याहृतिं चिन्तनम् ॥ ४९ ॥
 तत्र स्वर्णजलं कृत्वा भक्षयेयुरमन्त्रकम् ।
 इत्येव गदितं सर्वचमसेष्वप्ययं विधिः ॥ ५० ॥
 यदि मन्त्रव्यत्ययेन भक्षयेच्चमसं ततः ।
 तन्मन्त्रं पुनरुच्चार्य वेष्णवं होममाचरेत् ॥ ५१ ॥
 चमसाप्यायने लोपो यद्यादिसवने भवेत् ॥
 महाव्याहृतिभिर्होमं आप्यायत्वेति वा ऋचा ॥ ५२ ॥
 माध्यन्दिने विशेषः स्यात् होमः सन्तेपयेत्यृचा ।
 आप्यायस्वेति तार्क्ष्ये द्विरुक्त्वा होम उच्यते ॥ ५३ ॥
 स्वरादि हानिः मन्त्राणां यत्र यन्नाध्वरे भवेत् ।
 हवनं तत्र तत्रैव महाव्याहृतिपूर्वकम् ॥ ५४ ॥

ताबूलचरणादीनि न कुर्यात् मदस स्थले ।
 कुर्याच्चैत् पाणिपादौ च प्रक्षाल्य व्याहृतीर्जपेत् ॥ ७७ ॥
 ग्रहावेक्षणमुद्गाता यदि चैत् षोडशोग्रहे ।
 न करोति तदा कुर्यात् तृतीयं सवनेऽपि वा ॥ ७८ ॥
 ऋषिच्छन्दो देवताना उद्गीतोपासनम्य च ।
 व्यत्यये स्तोमयोगस्य त्रिष्णुव्याहृतिहोमकी ॥ ७९ ॥
 पृष्ठहोमे सति भ्रष्टे प्रस्तोता प्रजपत्तदा ।
 तन्मन्त्रं पण्डितःसर्वं प्रायश्चित्ताहुतिं चरेत् ॥ ८० ॥
 उक्तोवा स्वल्पकालेन कथं वृद्धं पुदायुत ।
 प्रायश्चित्तगणस्त्वेव शङ्कास्याद्यदि शङ्किते ॥ ८१ ॥
 एतच्छङ्का निरासार्थं सम्यक् प्रत्युत्तरं मया ।
 ग्रन्थान्तरे(तु)पुन्यत्प्रोक्तं पुराविद्भिस्तदुच्यते ॥ ८२ ॥
 प्रायश्चित्तमिति भ्रष्टेऽन्यत्रापि सर्वकर्मणाम् ।
 अवादीद्गीतमो यस्मात् तस्मादुक्तं मयापि च ॥ ८३ ॥
 सर्वत्र मन्त्रलोपे तु विष्णुर्चाहुतिरित्यक्षम् ।
 जगादशाष्टघायनोपि तस्मात्सर्वत्र सा स्पृता ॥ ८४ ॥
 स्तोमस्तोत्रव्यत्ययोऽस्ति यद्यद्यद्याहुतिःक्रिया ।
 धार्मिर्गोभिस्तु मन्त्रेण शाण्डिल्यवचनं यत् ॥ ८५ ॥
 स्तोमशब्देन चायुक्तिं स्तोत्रमित्युच्यते बुधैः ।
 पबमानमिनिप्रोक्ते स्तोत्रशब्देन चान वै ॥ ८६ ॥
 मन्त्राणां यजुषां लोपे महाध्याहृतिं चिन्तयाम् ।
 कृत्यमिति सर्वत्र धानञ्जय्यो यतोऽज्ञानीत् ॥ ८७ ॥

केशादिदूषिते सोमे त त्यक्त्वा हेमवारिणा ।
 धानञ्जय्यश्च शाण्डिल्य ऊचतु पूरयेदिति । ८८ ॥
 मृत्पात्रेषु प्रभिन्नेषु स्पृष्ट्वा त भिन्नमध्वरे ।
 *भिद्यतामिति मन्त्रान्तो भूमिरित्यादिकोजप ॥ ८९ ॥
 विशेषस्तु महावीरे यन्मृतेत्यादिक जपेत् ।
 †माभेमन्त्र मयेहीत्यन्त मुद्गातु-तयो ॥ ९० ॥
 यद्यज्ञ उल्बण गच्छन्नियेतनलिल तदा ।
 ययोरोजसेत्यमुना मन्त्रेण स्वाहया सह ॥ ९१ ॥
 यजमानो नष्टचेता कर्ता स्कन्ने(त्र)वृत्तादिके ।
 भवेत्तद्दोषशान्त्यर्थं वर दद्यात्पशुत्विकाभू ॥ ९२ ॥
 वरदानात्ततोहोम समस्तान्तेन राजपेत् ।
 प्रायश्चित्त तदेव स्यादिति गीतम सम्मति ॥ ९३ ॥
 स्कन्नाद्वाप्यथवाभिन्नात् यदि दोषस्तु सभवेत् ।
 धानञ्जय्योऽन्नवीह प्रायश्चित्त तदिति नान्यथा ॥ ९४ ॥

* (अय मन्त्र प्रदृश्यते भूमिर्भूमिमगान्माता
 मातरमप्यगात् भूयास्म पुत्रं पशुभिर्योऽस्मान्
 द्वेष्टि सभिद्यतामिति । पण्डित्वशे)

(अय मन्त्रः प्रदृश्यते—यन्मृते चिदभिग्निप पुराजन्तुम्य
 आदत् । सन्धाता सन्धिम्मघवा पुरुवसुनिष्कर्ता विहृस्त
 पुन । माभेमनिप्याइवेन्द्रत्वदहणाइववनानिन प्रजहितानि)

† माभेरिप्या इवेन्द्रत्वणा इव । जनानि न प्रजहितानिपिबो दूरोप्य क्षीम
 महीत्सवागोनुहाम्प्रश्च वृत्रहन् सहत गुनेहृत्पूररायसातुस्मीमम्भदेमहीति ॥
 (एवमेव पुरतकरवःपि दृश्यते)

यद्यत् स्वाहाकृतं द्रव्यं पतेच्चेत् भूतक्षे द्रवेत् ।
 जपेत्तत्पात्रमालम्भ्य देवान्दिवमिति त्रिभिः ॥ ९५ ॥
 इति तत्पात्रमालम्भ्य प्रजपेद्वेष्णवीमृचम् ।
 स्कन्न प्रायश्चित्तमिति कथितं ब्रह्मवित्तमैः ॥ ९६ ॥
 अज्ञातं यदि न ज्ञातं यदिकर्म भवेत्तदा
 अपि वाऽऽज्ञातमित्ये (प) व मन्त्रहोमस्तयोः स्मृतः ॥ ९७ ॥
 औदुंबरी पतेत् भूमौ यद्यपि प्रोच्छ्रिता तदा ।
 प्रायश्चित्तं प्रकृतं वै तद्विधिः प्रोच्यते मया ॥ ९८ ॥
 अथ तत्पतनं चेतस्यात् प्राक्बहिस्तोतृकमणः ।
 त्रिभिर्युतानमुख्येस्तां पुनर्मन्त्रैः समुच्छ्रयेत् ॥ ९९ ॥
 तद्रूढं चेतुनस्तुत्वा बाह्यस्तवनमादितः ।
 तन्मन्त्रैरुच्छ्रियित्वा ता समस्तान्ताहुतिं यजेत् ॥ १०० ॥
 पतत्याज्यस्तूतेरूढं ता मन्त्रैरुच्छ्रयेत् पुनः ।
 एवमौदुंबरी पातप्रायश्चित्तगुदाहृतम् ॥ १०१ ॥
 पुनश्चोत्थापयित्वा तं यूपेप्यवनिशायिनि ।
 त्रयो जपेयुर्गुणपत् कर्म (त्वात्) त्वं तस्य मन्त्रकम् ॥ १०२ ॥
 यदिसोमोऽतिरिवत् स्यात् प्रातःसवनतस्तदा ।
 मस्त्वतीपुनायत्रं अस्ति सीमेति सस्तुयुः ॥ १०३ ॥
 तत्पञ्चमं विधायोज्यं त्रिवृत्पञ्चदशे क्रमात् ।
 मध्यान्दिने तु कृतं वै ब्रह्माच्छावाक सामनी ॥ १०४ ॥
 यदि मध्यान्दिने सोमो याति चेदतिरेकताम् ।
 स्तुयुगौरीवितेनादित्यवतीष्विति षण्महान् ॥ १०५ ॥

तत्कृत्वा पञ्चमं पृष्ठं (त्पृष्ठं) तृतीये सवने स्तुयुः ।
 आर्भवस्य पदे साम्नां स्थाने च त्रिवृताद्वयम् ॥ १०६ ॥
 सफं परिप्रधन्वेति प्रथमं सामच्चार्भवे (व) ।
 पर्युष्विति द्वितीयं स्यात् श्यावाश्वाभ्रवमुच्यते ॥ १०७ ॥
 पवस्व सोम महान् समुद्रेति तृतीयकम् ।
 आन्धीगवमिति प्रोक्तं इति सामत्रयं बुधैः ॥ १०८ ॥
 सोमातिरेकसवनात् तृतीयात्त्रिवृता स्तुयुः ।
 किमिन्तेति बृहत्तत्र शिपिविष्टवतीष्वलम् ॥ १०९ ॥
 सोमेधिके सति प्रातः सवने ह्यासयेत्तदा ।
 मध्यन्दिने पृष्ठगाने तेन सत्संपतिष्यते ॥ ११० ॥
 एवमेवान्ययोः कुर्युः स्तोत्रसाफल्यसपदम् ।
 शेषं प्रकृतिवत्कर्म सवनेषु त्रिषूच्यते ॥ १११ ॥

हरि ओम्

॥ इति प्रायश्चित्तविषये कल्पकारिकाष्टोत्तशतसंपूर्णम् ॥

॥ अथ ऋतुसङ्ग्रहकारिकाः ॥

- अयाऽग्निष्टोमसस्येन ज्योतिष्टोमेन याजयेत् ।
 सपूर्वमृत्विजो वृत्वा देवभूमिविनिश्चये ॥ १ ॥
 दीक्षणीया निर्वपेत्स पत्नीसयाजसस्यति ।
 कृते प्राचीनवशेऽथ सस्कारा वपनादय ॥ २ ॥
 हुत्वा दीक्षाहुती , ऋयो दीक्षा कृष्णाजिनदिभिः ।
 दीक्षितो नियमेयुक्तो भवेत् क्षीरव्रतादिभिः ॥ ३ ॥
 द्वादशाह दीक्षितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्यमानयेत् ।
 सोमश्चर्मण्य वस्थाप्य विवसेत्सोमविक्रयी ॥ ४ ॥
 शश्वन्ता प्रायणीया स्यात् गृह्णीयात्क्रयणीपदम् ।
 ऋत्वा सोम रथे क्षिप्त्वा प्राग्बशाग्रे ममानयेत् ॥ ५ ॥
 आतिथ्या निर्वपेत्सोममासन्ध्यामुपसादयेत् ।
 आतिथ्येष्टिरिडान्तास्या तानूनप्त्रमवद्यति । ६ ॥
 दीक्षामवान्तरामेति प्रवर्ग्योपसदो कृति ।
 दिनत्रये तत्कृत स्याद्देदिमंध्यन्दिने भवेत् ॥ ७ ॥
 पट्त्रिंशत्पददीर्घेषा प्राग्बशात्पूर्वंत स्थिता ।
 प्रातः प्रवर्ग्यमुद्रास्य पश्चादुत्तरवेदितः ॥ ८ ॥
 शकटे द्वे हविर्द्वानि हविर्द्वानिश्च मण्टपम् ।
 पश्चात्समः तस्य मध्ये निष्ठातीदुम्बरीमिता ॥ ९ ॥
 दक्षिणस्यानसोऽवस्ताद्गतानुपवरान्बन्धेत् ।
 विधाय फलकान्यान्नानग्रे कुर्यान्मृदा खरम् ॥ १० ॥

निवंपेद्विष्ण्यगानग्नीषोमीय पशुमाचरेत् ।
 प्रमुज्योचितपात्राणि दर्शवत्सर्वमाचरेत् ॥ ११ ॥
 आज्य आसादिते वेद्या अन्ते यूप समुच्छ्रयेत् ।
 यूपस्योच्छ्रयणाद्ध्वं समापय्य पशु तत ॥ १२ ॥
 वैसर्जनानि हुत्वाऽग्निं सोम ग्रावादि चानयेत् ।
 हविर्दानि स्थापयित्वा गृह्णीयाद्वसतीवरो ॥ १३ ॥
 प्रयुञ्ज्यात्सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 ग्रावस्तुत्स्थापिते सोमे पक्षिणा ध्वनित पुरा ॥ १४ ॥
 स्यात्प्रातरनुवाकार्यमुपाकरणमादरात् ।
 वसतीवर्यपा प्राप्ती प्रचार स्याद्घिग्रहे ॥ १५ ॥
 उपाश्रवदाभ्यो हुत्वाऽथ महाऽभिषवमाचरेत् ।
 उपाशुमन्तर्यागश्च हुत्वाऽरिकन्तु सादयेत् ॥ १६ ॥
 अथेन्द्रवायव पात्रे गृहीत्वा सादयेत्खरे ।
 यो मैत्रावरुणन्तत्तु श्रीणाति पयसा ग्रहम् ॥ १७ ॥
 शुक्र शृतो हिरण्येन शृतो मन्थी तु सक्तुभि ।
 गृहीत्वाऽप्रयण गृह्णात्यतिग्राह्याभिधमहान् ॥ १८ ॥
 गृहीत्वोक्थ्य ध्रुवोग्राह्य पवमानग्रहास्त्रय ।
 पूतभृद्द्रोणकलशोपराश्राधवनीयक ॥ १९ ॥
 ते बहिष्पवमानाय प्रथयन्त्यत्र पञ्च ते ।
 गृहीत्वाश्विनमाग्नेयपशो कुर्यादुपाकृतिम् ॥ २० ॥
 सवनीयपुरोडाशैश्चरित्वा ह्येन्द्रवायवम् ।
 हुत्वा ग्रह द्वयोर्मैत्रावरुणाश्विनयोर्हृति ॥ २१ ॥

शुक्रमन्यादिकान् कृत्वा चमसानपि जुह्वति ।
 सरक्ष्यर्तुग्रहेन्द्राग्निमोमप्रतिगरस्तत ॥ २२ ॥
 आज्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं हि प्रातः सवनं सस्थितिं ।
 माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाशा पशोर्भवेत् ॥ २३ ॥
 ग्रहो मरुत्वतीयस्यात्पवमानेन सस्तुतिः ।
 दधिघर्मो हृते दद्याददक्षिणास्ते यथायथम् ॥ २४ ॥
 मरुत्वतीर्पास्तान् हुत्वा माहेन्द्रेण समाप्यते ।
 तृतीयसवनारभमादित्यग्रहमाचरेत् ॥ २५ ॥
 आर्भवेण स्तुवीताथ पञ्चङ्गं प्रचरत्ययम् ।
 सावित्रवैश्वदेवाऽप्यौ ग्रहौ सौम्यचरुस्तथा ॥ २६ ॥
 पानीवतग्रहादूर्ध्वं यज्ञायज्ञीयं सस्तव ।
 आग्निमारुतशस्त्रं स्यादगृह्णीयाद्धारियोजनम् ॥ २७ ॥
 सभाप्ते सवने पश्चात्कुर्यादवभृथन्ततः ।
 कुर्यादुदयनीयेष्टिं अनुवन्ध्या यजेत गाम् ॥ २८ ॥
 दैनिकाग्निर्विषेद्देवसुवासापि यजूप्ययः ।
 उपोष्य वेदिमान्नेयमिष्ट्वाऽग्निष्टोमसस्थितिः ॥ २९ ॥

इति ऋतुसङ्ग्रहकारिका अग्निष्टोमातीया समाप्तिमायम् ॥॥

॥ अथ मन्त्रविनियोगसङ्ग्रहस्ताण्ड्ये ॥

- ब्राह्मणप्रथमाध्याये मन्त्राणां विनियोजनम् ।
 अत्रादी वृत्त उद्गाता महदित्यादिक जपेत् ॥ १ ॥
 देवो गृहाद्विनिर्गत्य दूरङ्गत्वा त्रिहा जपेत् ।
 यागभूम्यन्तिक वद्धा पितरः पितृपस्थितिम् ॥ २ ॥
 नृम यूपोच्छ्रितौ मन्त्रौ सृदा वेद्यारुमे जपेत् ।
 रराटीस्पर्शन विष्णोर्हविर्द्वानिमिषे विशेत् ॥ ३ ॥
 नवात्र मन्त्रा प्रथमेखण्डे सम्यगुदीरिता ।
 युन बाहून्नयेत्तोमे ऋतस्येत्युपवेशनम् ॥ ४ ॥
 ऋतं स्पृशेद्द्रोणकुम्भ वानप्रोहेदमुम्पुर ।
 मरु ग्रावः स्पृशेदेषु द्रोणस्याध्वूहन त्रिदम् ॥ ५ ॥
 मृज्याद्वस्त्राद्वसद्रोण पवि द्रोणे पट क्षिपेत् ।
 प्रशु धाराञ्जपेदन्न^१ नवमन्त्रा उदीरिता ॥ ६ ॥
 कुर्युं प्रवृत्तहोमी द्वौ वेकृ सूर्य इति द्वयात् ।
 तृणाऽपसरण योऽथ योम स्याद्युपवेशनम् ॥ ७ ॥
 अग्नेरिति स्तोमयोगे क्षन्नमन्त्र जपेद्द्वयम् ।
 स्वामिन वाचयेच्छयेन संवर्चसा प्रेक्ष्य जपेत् ॥ ८ ॥
 उपस्थान नमः सूर्ये दशमन्त्रा^२द्देहिता ।
 अध्वाऽऽदिश्ये ह्युपस्थान सत्राडा-हवनीयके ॥ ९ ॥ ।

१. द्वितीये खण्डे । २. तृतीये खण्डे ।

तुषोऽस्याऽऽज्ञावदेणे स्याच्चात्वाले तु नमोऽसि हि ।
 असंमृष्टोऽसि शामित्वं आग्नीध्रीये विभूरसि ॥ १० ॥
 होतुद्विष्ण्ये बहिरसि श्वा मंत्रावरुणीयके ।
 तु ब्राह्मणाच्छसिके स्यादुशिकु स्यात्पोतृधिष्ण्यके ॥ ११ ॥
 नेष्टकेद्वारिरच्छावाकेऽवस्युरसीत्यय ।
 शुन्ध्युर्माज्जालीय आंदुवर्षा स्यादृतघेतिहि ॥ १२ ॥
 समुद्रो ब्रह्मणः स्थाने अहिः प्राजहिते भवेत् ।
 स्याद्गार्हपत्येऽजोसीति सगरा दक्षिणाग्निके ॥ १३ ॥
 ऋष्यो दक्षिणवेद्यन्ते पातमा सर्वसंहतो ।
 चतुर्थदण्डे मन्त्राणां विशति. समुदीरिता ॥ १४ ॥
 ऋतमृज्याद्वारवाहू मामेत्यन्तः प्रवेशनम् ।
 नम इत्युपविष्याथ श्येनश्चमसवीक्षणम् ॥ १५ ॥
 इन्दो द्विभंदायेदूर्ध्वो मुखच्छिद्राणि सस्पृशेत् ।
 सोमरा हृदयस्पर्शः सोमनीर्चाभिमामृशेत् ॥ १६ ॥
 चमसं पुरयेदाध्याऽवमैरदारित्मन्त्रतः ।
 दीक्षायै स्तोमभागोऽयं भवेन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥ १७ ॥
 बाधुर्माध्यन्दिने योगो धूपरुः स्वामिवाचनम् ।
 इन्दो भक्षस्तोमयोगः क्षर्षोषु सवने भवेत् ॥ १८ ॥
 स्वरोसि वाचयेदिन्दो क्रूर्याच्चमसभक्षणम् ।
 आयुः सोम्यं चरु पश्ये घन्मे तत्र विकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 येन सोम्यश्च संस्पृष्ट्वाऽङ्गुलिभ्यामक्षिमाज्जनम् ।
 पञ्चविंशति मन्त्रा. स्पु पञ्चमे दण्ड ईरिताः ॥ २० ॥

ऐन्द्र मन्त्रे स्तोमभक्षः स्तुतस्य स्वोमिवाचनम् ।

इष्टसन्धौ स्तोमभक्षसृतस्य स्तोममोचनम् ॥ २१ ॥

सोमेन निगमः सूर्यस्योपस्थानं सुधूरिति ।

अषां द्वाभ्यामाहुती द्वे धानाभक्षो हारियोजने ॥ २२ ॥

देवाऽष्टौ शकले होमा अप्सुधौ चमसं स्पृशेत् ।

मधु पाणीतुपधाय चमसोत्सेचनं श्रमत् ॥ २३ ॥

कामाभ्यावर्तयेदेतत् ऊर्गस्तदुरसि क्षिपेत् ।

प्रागेति मुखत्रंस्वशो दधोति दधिमजयेत् ॥ २४ ॥

चतुर्विंशतिमन्त्रास्तु पण्डे खण्डे प्रकीर्तितः ।

साश्वं रथं दक्षिणार्थं प्रतिगृह्णन्ति चेतदा ॥ २४ ॥

मृज्यादश्वमुखान्यश्वनामपुगमचतुष्टयम् ।

रयोर्ध्वस्पर्शं आदित्याः वापोश्चर्मं प्रतिग्रहे । २६ ॥

अस्थि प्रतिग्रहे नक्ष सूर्यं लोहप्रतिग्रहे ।

रथेति दक्षिणे चक्रे स्वशो वामेत्यधिष्ठिती ॥ २७ ॥

बृहदित्युत्तरे चक्रे चक्रावकेति संस्पृशेत् ।

वैश्वारथं समारोहे गिदेत्यत्र स्थितीजपेत् ॥ २८ ॥

कुशा यच्छेत्सव्यरज्जुं स्पृशेदासेति दक्षिणम् ।

मन्त्रास्तु सप्तमे खण्डे षोडशेत्यवगम्यताम् ॥ २९ ॥

पुरस्तात्सर्वमन्त्राणां देरस्यत्वे यमुञ्जपेत् ।

वहणेत्यादयो मन्त्राः क्रमात्सत्प्रतिग्रहे ॥ ३० ॥

अश्वो गौरप्यज स्वर्णमजाऽविर्वसनाङ्गिरा ।

उष्ट्रो मृगश्च पुरुषो हस्तिवरा व्रीह्यादयः ॥ ३१ ॥

तिला अश्वतरे मन्त्र क इत्यन्त जपेदथ ।

^१अष्टादशात्र मन्त्रा स्युरष्टमे खण्ड ईरिता ॥ ३२ ॥

रश्मिरित्याद^२स्तोम भागास्तैरनुमन्त्रणम् ।

कुर्यात् क्रमण स्तोत्राणां ते अयस्त्रिंश ईरिता ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादंनिवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्यात् विद्यातीर्थमहेश्वरा ॥ ३४ ॥

इति मन्त्रविनियोगसङ्ग्रह ॥ * ॥

1 अत्र देवतानामनिर्देशेन तत्रद्वयं त्रिंशत् मन्त्रा जहनीया ।

तेनाष्टादशमन्त्रपूतिस्तत्रकारेण कार्या ॥

2 एते मन्त्राः सप्तस्तोमयापेक्षु अगता गता सप्तमशमङ्गण्योः पठन्ते ।

अत्र खण्डद्वय रश्मिरसौ चैक खण्डः सन्पुरसौत्थर । तयोराम्नाता-
मन्त्रा स्तोमान् भजन्त इति स्तोमप्राणा उच्यन्ते ।

॥ श्रीः ॥
ऋतुमाला

कल्पभाष्योक्तानि क्रमात् ऋतूनां नामानि

एकाहाः

अग्निष्टोमः

ज्योतिष्टोमः

गोष्टोमः

आयुष्टोमः ॥

अथस्त्रिकटुकाः

अभिजित्

विश्वजित

सर्वजिज्ञामक

महाभतम् ॥

चत्वारः सादस्राः

ज्योतिः

सर्वज्योति

विश्वज्योति

साहस्रोत्तमः इति ॥

षट् साद्यस्क्राः

प्रथमसाद्यस्क्र

द्वितीयसाद्यस्क्रः

तृतीयो गिरसामनुक्तीः

विश्वजिच्छिल्पः

श्वेनः

एकत्रिकः ॥

चत्वारो वात्स्यस्तोमाः

चतुष्पोडशी

पट्षोडशी

द्विपोडशी

शमनीचामेढाणां स्तोम इति ॥

षडग्निष्टुतः

त्रिवृज्योतिष्टोमो

स्वकंधारवन्तीयो

त्रिवृदग्निष्टोमः

पशुकामाग्निष्टुत्

ज्योतिष्टोमाग्निष्टुत्

बभ्राद्यकामाग्निष्टुत् इति ॥

चत्वारस्त्रिष्टुतोऽग्निष्टोमाः—

प्रजापतेरपूर्वः

बृहस्पतिसवः

इषुः

सर्वेस्वार इति ॥

सौमिकचातुर्मास्यानि

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्व देवस्य

लोके

वरुणप्रधासानां लोके द्विद्विवः

साकमेधानां लोके त्रिद्विवः

शुनासीयंस्य लोके ज्योति-
ष्टोम इति ॥

सप्तऋण्ट

तेषा उपहृद्य प्रथम
ऋतपेयो द्वितीय
दूणाशस्तृतीय
वैश्वस्तोम चतुर्थं
तीव्रसुत्पञ्चम
वाजपेय षष्ठ इति ॥

अथ राजसूय.

अभ्यारोहणीय
अभिषेचनीय
दशपेय
केशवपनीय
व्युष्टिद्विरात्र
सत्रस्य धृतिरिति
राट
विराट्
ओषदश
सर्वतोमुख
पुनस्तोम
पूवश्चतुष्टोम
उत्तरश्चतुष्टोम
उद्भित
बलभित्

अपचित
द्वितीयोपचिति
पक्षिस्तोम.
द्वितीय पक्षिस्तोम
ऋषभ
गोसवः
मरुस्तोम
इन्द्राम्न्यो कुलाय
इन्द्रस्तोम
इन्द्राम्न्योस्तोम
विघ्न
द्वितीयो विघ्न
सन्दश
वज्र

अथाहीना

तप्तोदशातिरात्र
ज्यो तेष्टोमातिरात्र
सवस्तोमातिरात्र
सर्वपृष्ठाप्तोर्याम,
नवसप्तदशातिरात्र
विषुवदतिरात्र
गोष्टोमातिरात्र
आणुष्टोमातिरात्र
अभिजिदतिरात्रः
विश्वजिदतिरात्रा

त्रिवृदतिरात्राः
पञ्चदशातिरात्र.
सप्तदशातिरात्रः
एकविंशतिरात्र इति ॥

द्विरात्रास्त्रयः

अंगिरसो द्विरात्र.
चैत्रद्विरात्रः
कापिवन द्विरात्र इति ॥

त्रिरात्राण्यष्ट

गर्गतिरात्रः [शबलीहोमः]
वश्रतिरात्र
षेदतिरात्र
छन्दोमपवमान त्रिरात्रः
अन्तर्वसुतिरात्रः
पराकृतिरात्र इति ॥

चतुरात्राः चत्वारः

अत्रेऽश्रुतुर्वीरचतुरात्रः
जामदग्न्य चतुरात्रः
यसिष्ठस्य संसर्पचतुरात्रः
वैश्वामित्र चतुरात्र इति ॥

पञ्चरात्रास्त्रयः

देवानां पञ्चरात्रः
अयमेव अभ्यासंग इत्युच्यते
पञ्च शारदीयपञ्चरात्रः
प्रथमध्यक पञ्चरात्र इति ॥

षडहारास्त्रय.

ऋतुषडहः
आयुष्कामषडहः
पृष्ठधावलव्यषडहः इति ॥

सप्तमत्तरात्राः

सप्तपिसप्तरात्रः
प्राजापत्यसप्तरात्रः
पशुकामसप्तरात्रः
जामदग्न्यसप्तरात्र
ऐन्द्रसप्तरात्रः
जनकसप्तरात्रः
पृष्ठधहोमसप्तरात्रः इति ॥
एकोऽष्टरात्रः

नवराश्रीद्वौ

आयुष्कामनवरात्र.
पशु कामनवरात्रइति ॥

चत्वारो दशरात्राः

त्रिककुब्दशारात्र
कुसुर्विन्ददशारात्रः
छन्दोमदशारात्रः
प्रदशारात्र इति
षीण्डरीक एकादशारात्र.

अथ सत्ताणि

द्वादशाहो द्विविधः सप्त-
महीनश्चेति । सः प्रत्येक
द्विविधः ब्यूढसमूहभेदात् ॥

श्रीगित्तयोदशरात्राणि
 सत्रोक्ते द्वे
 षड्विंशोक्त तृतीयम्
 चत्वारि पञ्चदशरात्राणि
 षोडशरात्रमेकं
 सप्तदशरात्रमेकं
 अष्टादशरात्रमेक इति
 एकान्निविंशतिरात्रमेकं
 विंशतिरात्रमेकम्
 द्वे एकविंशतिरात्रे
 द्वाविंशतिरात्रमेकम्
 त्रयोविंशतिरात्रमेक
 चतुर्विंशतिरात्रे द्वे
 तयोः पूर्वं संसदनामक
 पञ्चविंशतिरात्रमेक ॥
 षड्विंशतिरात्रमेक ॥
 सप्तविंशतिरात्रमेक ॥
 अष्टाविंशतिरात्रमेक ॥
 एकात्रविंशद्रात्रमेक ॥
 त्रीणि त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि
 चतुस्त्रिंशद्रात्रमेक ॥
 पञ्चत्रिंशद्रात्रमेकं ॥
 षड्विंशद्रात्रमेकं ॥
 सप्तत्रिंशद्रात्रमेक
 अष्टत्रिंशद्रात्रमेक ॥
 एकात्रचत्वारिंशद्रात्रमेक ॥
 चत्वारिंशद्रात्रमेक ॥

सप्त एकात्रपञ्चाशद्रात्राणि ॥
 विघ्नतिः
 यमातिरात्रः
 अञ्जनाभ्यङ्गना
 संवत्सरसंमिताः
 सवितु ककुभः
 प्रतिष्ठा (का) मसत्रं
 सप्तमेकात्रपञ्चाशद्रात्राम् ॥
 एकपष्टिरात्रमेकं ॥
 शतरात्रमेकम् ॥
 गवामयन-एकपष्टयुत्तरात्रि-
 णीणि शतानीत्येके
 आदिस्थानामयनं
 अगिरसामयन
 दत्तिवातवत्तोरयनं
 कुण्डपायिनामयन
 तापश्चितामयन
 प्रजापतेर्द्वादशसवत्सर
 शाक्यानां षट्त्रिंशत्सवत्सर
 साध्यानां शतसवत्सर
 सहस्रसाव्यम्
 द्वे सारस्वतामयने
 इन्द्राग्न्योरयनम्
 द्वापद्ब्रतम्
 तुरायनं
 सर्परात्रं
 त्रिसवत्सरा (णा) मयनम्
 प्रजापतेस्सहस्रसवत्सर
 विश्वसृजामयनम् ॥

॥ आहत्य १८० यागा विधीयन्ते ॥

द्राघ्यापणसूत्रे अराराधनुक्रमणिका

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू संख्या
अक्ष चेटुपहन्युः	२६५	अग्नीषोमी	१८९
अक्षन्नमीमदन्त	१२६५	अग्नीषोमी	१३८५
अक्षौषचेत्	११८५	अग्नेस्तृणानि	७१६
अस्रआगच्छ	९२	अग्नौ चोयमाने	१२६
असिचित्यायाम्	१३५४	अग्न्याधेयान्तान्	१२३०
असिज्योतिः	२४२	अग्न्याधेये	११३३
असिरिन्द्राय	८३१	अग्न्याधेयेष्टिषु	१२१८
अग्निष्टपति	६४५	अंकान्यकू	५४७
अग्निष्टुत्स्वाग्नेयः	९०	अगुष्ठेनाना	१२००
अग्निष्टोमसाम	५९२	अज आजिकम्	१९६
अग्निष्टोमसंस्य	७७८	अज इति	४०५
अग्निहोत्रम्	१३०९	अजन्तिघमम्	१७२
अग्निं प्रणयन्ति	७८८	अतिरात्र	७७०
अग्निं प्रणीयमानम्	१३६८	अतिरात्रमुभय	७७३
अग्निं विक्रेष्यत्सु	३३६०	अत्रतुवहिष्पवमान	२६२
अग्निं ह्यिषमाणम्	११४२	अत्रपितर.	७९१
अग्नीप्रणीय	१२३९	अत्रप्रथमम्	११४४
अग्नीषो मीय	७४	अत्रवाचंयच्छेयु.	३०५
" -	१३९०	अत्रवा	६२२
अग्नीषोमीयप्रभृति	१०१	अयजपेयुः	१८६

सूत्राणि	सू सख्या	सूत्राणि	सू सख्या
अथघानजय	९४	अध्वर्युनिस्सपन्तम्	३१२
अथधिग्मान्	५१०	अध्वर्युणाभिहुते	२०७
अथराजानम्	१००९	अध्वर्युणाहुते	३१८
अथसव, समस्तेन	१००९	अध्वर्युणापरि	१२६३
अथातो गवामयन	७६८	अध्वर्युणोक्त	१४०४
अथातो विध्यव्यपदेशे	१	अध्वर्युसंप्रैपम्	५२
अथान्वाजिद	११३७	अनभ्यासत्या	६१२
अथापरम्	१२११	अनाह्नियमाणयोर्न	४७६
अथापिगानमेव	११५१	अनादिष्ट देवता	५६९
अथावरेपाम्	७७	अनाह्नान	१०७
अथास्मैवमं	१०१४	अनाह्नानया	१११
अथैतद्राज	५७	अनिष्कप्रार्त	९७
अथैतरेव	१०५२	अनुजपेयुरन्धेन	२७६
अदइतिच	४३१	अनुप्रहृतेषु	६३३
अथदशरात्तपु	१५१५	अनुप्रहरन्ति	४१२
अथ पिबतु	५७५	अनुवाह्यण	६१८
अद्भिरचेत्	९२६	अनुवमग्जस्त	११०४
अद्यपुरवा	१०६	अनुव्रजेत्	१२८९
अद्यतिसमानेऽहनि	६१	अनुवाहार्पात्	३७९
अथधिग्मान्	५१०	अनुष्टुप्छन्दसा	६८४ ६९६
अथस्नाद्विशाप्यस्य	२१२	अनुष्टुप्छन्दसति	६९०
अथिकारात्तु यद्गणः	११६६	"	६९१
अथवयवेच	१२२२	अनुष्टुबुत्तरा	२०६७

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
अनादिष्टदेवताः	५६९	अन्नस्येति	५६२
अनुगच्छेत्	१२५९	अन्मतरांवा	२०९
	१३२२, १३२३	अन्यतरां	६०७
अनुव्रजेत्	१२८९	अन्यत्राजाभ्याः	५२७
अनुसवनं	३९०-४६५	अन्यत्रचैतस्मिन्	९४३
अनुस्यात्	१३१५	अन्यस्थानगत	६१५
अनूच्यमाने	१४३०	अन्येनचेत्	१३८२
अनूपविशेषात्ताम्	८३९	अन्वध्यायं	१६६८
अनूपधारयेत्	४५३	अन्यालभेरन्	६१४
अनूबन्धवपायां	११११	अन्वाहार्यम्	१२०७-१२१२
अनूबन्धय	१९२	अन्वीयुः	५९१
अन्नकरिष्यामि	३५०	अप आचम्य	११९८-१२०२
अन्नमकरम्	३५६	अपउपस्पृश्य	७०९
अन्तर्वेदि देशे	५८	"	७१४
अन्तर्वेद्येवेति	२२५	"	१०२८
अन्तरिक्षेवयांसि	२१३	अपरस्यांप्राङ्	६७०
अन्तरेण सनाम	९८	अपो अद्यान्व	६५७
आग्नीध्रीय	५२२	अपांपुष्पमसि	६३०
अन्तरेण चात्वाल	१२४	"	७०६
अन्तरेणाक्षविष्कं	२६०	अपस्सावकाः	९१२
अन्तरेणोषे	२५५	अपरयाद्वारा	४०४
अन्तस्सर्वेषां	४७३	"	१०३२
अन्तरावर्त्मनी	५४२		

सूत्राणि	सू सख्या	सूत्राणि	सू-संख्य
अपिहाध्वयैव	३११	अयसोमइति	८३८
अप्रतिहाराणि	१८२७	अयज्ञे	५७०
अप्रतिभाभेतस्मिन्	९५७	अयारूचेति	८८४
अप्रस्तावासु	४९६	अरण्योस्सन्धा	९०६
अप्राणच्च	५२६	अरण्योरम्नीन्	७४७
अभिप्लवस्य	७४९	अरात्तुरिति	१०७१
"	७८४	अरत्निमात्राभि	१०३६
अभिचरणीयेषु	१९७३	अर्ह्यिष्यन्त	२८
अभिजिद्विभ्र	८१५	अर्याभावेय	१०७४
अभिदक्षिण	३७८	अर्यनिवंचन	७९
"	९६४	अलाबुवीणा	१०५९
अभिदेवाइया	२००५	"	१०६२
अभिदेवांइयाक्षाता	२००२	अवच्छाद्यमाना	२१७
अभिपुतेराजनि	२६३	अवधायजपेत्	२०५
अभिपेचनीय	९८	अवभृथनिचुपुण	६५२
अभिहुत उत्तरेण	१३२१	अवधूयपवित	२९६
अभीन्यते	१७४	अवभृथन्यग	१२४४
अभ्यु क्षणप्रभृ	११०९	"	१२४८
अमावास्यायाषे	११९३	अवभृयादुदेत्य	१४३२
अमीमदन्त	५९८	अवभृथेष्टो	६५२
"	७१२	अवमैरिति	४६९
अमुष्यपुत्र	७६	अवरुह्य सकृत्	५५५

सूत्राणि	सू-सख्या	सूत्राणि	सू-सख्या
अवर्णुक्स्विति	१४९१	अष्टाक्षरमिति	२०१०
अवसान प्रस्ताव	१६९२	अष्टाक्षरेण	१९९१
अवस्वरेदिति	२०३०	अष्टावत्वारिण	७८०
अविकारेण सर्वे	२०३४	अष्टादशसप्त	१६३५
अविद्विषाणमात्रात्	३२४	अष्टोत्तवारोति	१९५६
अविधान	११७२	अष्टोवाद्दश	१८१४
अवि भक्तश्चेत्	२५६	अष्टोवावात्रंतुरे	१७५५
अविभाग्यांश्चेत्	१८९१	अष्टीवतोरवका	९१६
अविभाग्यानां	१९१७	असखादग्निगिरेत्	१२०१
अविष्टावा	१४८९	असभवत्सु	१६०१
अवेलायाचेत्	११९१	असमुपहूय	५२०
अवेक्षते	५९९	असमाप्तासु	१५०२
अव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च	४८	असावनुमातनुहि	६२४
अश्च कृष्ण	६६९	असृष्टतेति	८८२
अश्वत्रिरात्रे	६४९	अस्तमितश्चेत्	६२९
अश्वमुखानि	५३३	अस्तमिते	६७९
अश्वरथचेत्	५३२	अस्तोभस्तु	१७३
अश्वश्वतरे	५३९	अस्तोभावुत्तमयो	१७६९
अश्वनामानि	५५८	अहूतानिवसनानि	११०८
अश्विनोर्ग्रहस्य	१३०१	अहनिच्छन्नम्	६८०
अष्टमै स्तोमै	१९००	अहनीवा	८८९
अष्टाक्षरपाद	१७२०	अहरहः	२५०

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या-
अहर्गणेषु	१९	आज्यस्यपूर्वान्	७०७
अहर्गणेषु	१४३३	आज्येष्वेव	१४०३
अहिकारोऽपि	६१७	आतमितोः	१२८१
अहिकृताप्रथ	३५३	आतयोर्होमात्	१४०९
अहीनस्याय	३८५	आतिथ्यामिष्टिम्	१३३०
अहीनबहिष्पव	३८१	आतिथ्यायाम्	५८
अहीनंकाह	१६८३	"	१७९
आ		आत्तेपुप्राङ्गुत्	१४००
आकारत्वाचार्या	२०२५	आथर्वाणोअशि	२०५०
आकूपारकौञ्चे	१७६८	आदित्यनोपतिष्ठेरन्	१२९५
आगच्छमघवन्	६८	आदित्यमुप	६५३
आगच्छतेति पूर्वम्	६७	आदित्यानामिति	५४२
आग्नीधाय	१२२४	अदीवाद्दे	१७६५
आग्नी धीयेवा	५६६	आद्यन्तयोस्तुसवे	३८२
" द्वे	६३०	आद्यन्तस्तुब्धेषु	९९५
आग्नी धीयम्	४२८	आद्यन्तस्तुब्धे	१५५२
"	६४४	आद्यामिः	१४८४
"	९३८७	आद्येऽनेकप्र	४९५
आघयणस्यवा	२४०	आघास्यमानस्य	११३८
आघयणगृह्णन्	३०२	आनन्तर्येणेतरा	१४२२
आगिरसप्रभृति	९५	आनूपीपक्रमा	८०३
आज्यंचेत्प्राशित	१२६१	आन्धीगवात्	८०१

सूत्राणि	सू-सख्या	सूत्राणि	सू-सख्या
आन्त्रास्वरम्	१८२६	आश्रावित	१३४६
आत्राज्याग्नीध्रीयम्	३७८	आष्कारणिघनात्	८००
आभिरूप्यात्	१६४	आसन्द्या व्याख्यात	१०४७
आयोरितिश्च	२०४	आसिञ्चन्ति	१८२
आयगौ पृश्नि	९६६	आसीतान्नीध्रीये	१३८६
आरुह्यजपेत्	५५१	आसीतेवेति	१३६४
"	१०४५	आस्कन्दन्तु	१६२२
अर्भवेचेत्	१५४०	आस्ताववाप्राप्य	२४१
अर्भवेण	५९७	"	१४१२
आर्षभेणोत्तरलो	१०२५	वास्तोत्रान्तात्	१०९२
आयोरिति	२०४	आहत दुन्दुभीन्	१०५८
आवृत्तिन्याय	४८४	आहवनीयम्	४१२
आवृत्तिपुत्रुणे	४७५	आहव नीय	९६२
आवसथसोमप्र	१२	आहवनीयचेष्यत्सु	१३५७
आवापरिधानीया	१४०५	आहिताग्नि	६९९
आवापस्थान	१५६२	आहित पश्चिमेन	१३२३
"	१५६५	आसुतेपुवा	१४४४
आवावहिष्णवमानात्	१४०७	आहूतासु	१२३७
आवेदिगच्छ्यात्	१२४१	आहत पुरोडाश	१२८८
आवोपाशु	११०६	आहियमाणेभक्षे	११०१
आश्वरथन्तरयोः	१७६२		

सूत्राणि	सू-सख्या	सूत्राणि	सू-सख्या
		इन्द्रमिद्धरी	६८७
इकारादिम्	१९०८	इलान्दस्य	१८९५
इकारान्तम्	१९३२	इप ऊर्जइति	२५५
इडाभ्रानादेशे	१९६३	इषोर्व्यत्यासम्	१४९०
इडाभ्रपदाश्च	१८८३	इपोवृधीय	७५७
इडां च प्रतिगृह्य	१०६२	इष्टयजुष	६९३
इडेति धानजम्य	१९३१	इष्टाहोत्रीयम्	१५६
इतिशाण्डिल्य	६२-१७८	"	६४८
इतरप्येतरौ	४३०	इष्टघादिषु	११७७
इतरत्तु धानञ्जम्य	५८५	इहाहे	१८०१
इतराण्यनुगा	१८६८	इहेकारइडा	१९२४
इतरेष्वपि	९४०	इहकारान्त	१७७४
इतरेषाम्	१२६९	इहकारादिमिडा	१९२८
इतिपदानि	१८३३	इहवद्वामदेव्य	१७६८
इदमन्नमय	३३	इ	
इदमहममुमिति	२८१	ईक्षणाक्रमणे	१३१२
इदविष्णु	११९२	ई भ्रात् स्तोत्राणि	१४२३
इन्द्र इवदस्यू	१९७६	उ	
इन्द्र शत्रेति	९६	उकारादि	१८०३
इन्द्रमनो	८४०	उक्त प्रयोग	१५०५
"	८५२	उक्तेप्रवेशानोप	४३३
इन्द्रप्रभृति	१००८	उव्योत्तमेअ	१६६५

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
उक्षाचेदनूदनध्य	१९२	उत्तरयो	१०९
उच्चाच्चनीचे	७१	"	१४७८
उच्छ्रितायाम्	१३७३	,	१६७९
उत्तमइषोर्वृधिय	७६३	"	१८०९
उत्करवा	११८०	उत्तर वेदि	१३५३
उत्तमपाद	१७७	उत्तरादि पूर्वान्त	३
उत्तमसभार्यम	८६०	उत्तरार्घहविर्घानात्	३०९
उत्तमा प्रस्तुत्य	५०३	उत्तरार्थाहर	१००
"	९७०	उत्तरेचोप	१४६
उत्तमातुद्वघ	१८३४	उत्तरेणचेत्	१३२३
उत्तमानिसीश्र	१७५४	"	१३८१
उत्तमानिवात्रीणि	१८७०	उत्तरेणविहार	१३८३
उत्तमापरिचरा	१४६३	उत्तरेणयद्यन्यत	२०२
उत्तमाया	६११	उत्तरेणसदा	४०४
"	१०९९	उत्तरेणाग्नीध्रीय	१०२०
उत्तमाया	१६०६	"	१३५७
उत्तमीतृची	१५२३	उत्तरेणाहवनीय	१३२९
उत्तमेतुपदा	१७६४	उत्तरेणेति	२१९
उत्तर इति	१९७०	उत्तरेण	५०
उत्तर धेद्यन्त	२५	"	२०२
उत्तरत	९८२	उत्तरेणसध	४०४
उत्तर अपिकक्षम्	९९८	उत्तरेपक्षसि	८५६
		उत्तरेवा	१५१५

सूत्राणि	सू.संख्या	सूत्राणि	सू.संख्या
उत्तरोत्तरीवचो	१०८९	उदस्य हरिव	६८३
उत्तरेहविर्घानि	३६७	उदेत्यगृहपति	११७०
उत्तरोद्वचमिष	१५८८	उद्गातासामवे	११६१
उत्करेतुत्र	७३	उद्गातानिधन	६७५
उद्गाता इति	११६९	उद्गाताप्रथम	४५६
उद्गाता	५९	उद्गाताप्रथम	६३१
"	२६४	उद्गातार	३१३
उद्गाता	३१३	उद्गाताइतिषया	११६९
उद्गाता	२९८	उद्गात्तेदद्यात्	६८१
उद्गातरि	७४२	उद्गीषादोकार	१६९०
उत्सर्जनादि	८७८	उद्धरतिपिपीलिक	८५४
उत्सुध्यन्	४६	"	८४२
उत्सेधस्थाने	८३७	उद्धरेत्	८६०, ८६४
उदगप्रथम	४९७	उद्भिद्यनुरूपम्	१५२१
उदङ्ङवरोह	१४४९	उद्यतीपयोषयोः	१६२६
उदङ्ङेवतु	२३	उद्यत्यावा	१६२५
उदङ्मुष	१११९	उद्यतेत्रैकशुभ	१९४
"	०३०	उद्यतेर्षुपह	६३३
उदयनीयामाम्	१७०	उपक्रम्यममापयेत्	२००
उदयनीयेऽति	११०३	उपक्षुद्राइति	१९५४
उदयास्तमय	७३८	उपग्रहप्रभृतीनि	१५१
उद्वसनीयाया	१९९	उपमुखम्	१०६४

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
उपवत्यग्रियवती	७८७	उभयत्र सर्वे	५१८
उपवसथ्यप्रभृति	७२३	उभयान्यथा	१५८५
उपवसथ्येहनि	४८५	उभयोजीति	१६३३
उपवाजपमाना	९०१	उभाभ्यांवा	१२३६
उपसदिष्टिरत ऊर्ध्वं	१३३८	"	"
उपस्थायसद.	१०३०	उभेककुभौ	१४८२
उपहृतइति	७०	उभोवृहत्या परवचित्	१५३४
उपहृतासु	१३३७	उभो वैके	१७६७
उपहूयमानाया	४५३	उष्णिक्कुभौ	१५४२
उपहूययथायं	६९	ऊ	
उपा शुसवन-	२८५	ऊनपुर्णनावृत्	८९५
उपायवन्त.	१८५७	ऊनाक्षरेषु	१९४६
उपास्मै गायत	१९९४	ऊपास्थानेषु	१९६१
"	१९९५	ऊगित्पुरसु	६४२
"	१९९६	ऊर्ध्वंइतिमुहपान्	४५८
उपेक्षणशाण्डि	२७	ऊर्ध्वं प्रथमात्	१४१५
उपोत्तम	८०२	ऊर्ध्वंतुप्रथमात्	१८५३
"	८०६	ऊर्ध्वं रेतस्यायाः	२०११
उपोत्तमस्य	१७४५	ऊर्ध्वं होमात्	२१५
उपोत्तमोवा	१६६२	ऊर्ध्वंचत्त्रिषु	७५०
उवित्यर्षेडा	१९६४	ऊर्ध्वं चातिरावात्	११६
उभयत स्तोभाः	१८४०	ऊर्ध्वं चाबिका	१७१९

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
ऊर्ध्वमति रात्रात्	१०३	एकर्वेषुच	१४६८
"	११३	एकविंशत्यह	८१४
श्र		एकश्रुतिविधानान्	४
ऋगादिमुपरिष्ठात्	१११४	एकाक्षरं प्लारण्डम्	२०३७
ऋर्ध्वं पूर्वव्या	५८४	एकाक्षरेषु	३४३
श्रुमतामेति	३२०	एकादशेदेषं	१८९९
ऋनघामेति	४०२	एकादशमंडे	१८४३
ऋतपेयेष	१४५२	एरान्नविशे	१६३७
ऋतमदनएतन्	२७४	एवाष्टवादीशिः	८९५
ऋतसदनेवा	३०६	एविःघानति	१६१०
ऋतरयद्वारी	४२०	एकिप्रभृतय	१५७९
"	४३१	एवैवमुपरिषाय	४०९
ऋनुठावता	१३६	एकैवाधिसामेषु	१५७२
ऋतूनांवा	१२३५	एकैकर्मनसाक्षर	५८६
ऋन्विषयमेन	४३४	एतएवायुता	७५९
ऋयभद्रायंभ	१९३	एत परित्रम	६६३
ऋयभंरवति	१२४०	एतएवर्मात्रि	१२४३
ए		एतएवर्कुर्यात्	३६२
एकप्रतिहार	१७३७	एतएवर्कानुमन्त्रणम्	११८३
एकमेवर्ध	१५२७	एतदन्तर	७८३
एकगङ्गाम्नीवा	१५९१	एतन्मृगतीर्थं	५०७
एवर्ध्वानेप्यना	१५४७	एतस्यां वेताया	२८९

सूत्राणि	सू-सख्या	सूत्राणि	सू-सख्या
"	९८०	"	१२२६
एतस्यान्यतरस्मिन्	९३१	एवमेवोत्तर	१८८८
एतानिगौतम	१३९	एव न कृत्स्नेडा	१९३३
एतान्येवोह	२२३	एवत्रिराहूय	६९
एतान्येवप्रदक्षिण	१४०	एवत्रिप्परीत्य	१२७६
एतान्येवाश्रासु	५३९	एव ज्योतिष्प्राय	१८६५
एताभ्यामुक्ते	७५४	एवम्मध्ये	१५३
एतावदहेसुत्या	६०	एवविधा पर्याया	५००
एतत्सर्वेष्टीनां	१२१६	एव सदा	१३५०
एतेनैवप्रवचने	४२	एवसदाचित्तिषु	१३६५
एतेनोपविशोत्	११४१	एवसर्वस्तोत्रेषु	३३१
एतेविष्टादा	१५६६	एवसर्वेषु सदा	७१
एतेषामेकैक	२८८	एवमातृतीय	१०७९
एतेषामेकैकेन	२९०	एपकल्प काम्याना	२७३
एतीत्वेव	१३८५	एपज्योति	६६४
एवमितरी	६०५	एपन्याय	१६०१
एवमेवगृहीत्वा	७०६	"	१७२३
एवमेवनिष्क्रम्य	५१४	एपवैयजमान	७४३
एवमेवप्रातस्सवने	६६७	ऐन्द्रसहस्रति	६८८
एवमेववेदिम्	१२५७	ऐहेऽर्धं	१६९८
एवमेवापर	१३९१	ओ	११३
"	१९४२	बोकारात्	१७७८

सूत्राणि	सू सख्या	सूत्राणि	सू सख्या
ओंकारादि	१७३	कवाइतिशाण्डिल्य	२०६७
ओकारेण	१७०८	कव्यइति	४०७
,	१७१०	कस्त्वाददाति	९८५६
ओमितिवा	५७१	कामन्तुनाना	१९७२
"	११२५	कामेत्यभ्यात्म	६४१
ओमित्येवानुमन्त्र	१२५४	काम्याना निघनाना	२०३२
ओमितियजमान	३३८	कारयित्वाता	४८९
ओ		काणश्रवस	१७८४
ओत्पतिक	१९६७	कातयशेष	११८१
ओदसत्वाध्टीसा	८२८	कालेयस्थाने	८४९
ओदलस्थाने	८४४	क शमयेप्रस्तरे	१३३५
ओदुबरीमुच्छ्र	२०१	क्षत्रामतनीयावा	९६२१
ओशनकावेन	७८९	क्षाताइत्यपरा	२००२
ओर्वोरति	४७०	क्षातोभाइति	२०३१
ओर्वेभ्य	७१०	कुम्भ तु तत्र	३६६
		कुरुतेतिमधि	४५
	क		
कसेचमस	७०२	कृतसक्षणचोदनात्	२०३६
कनीयसि	९५९	कृतास्वरतु	२०३८
कयानध्वत्र	१२६७	कृत्वतर	९८८
कर्मयोगाच्च	११६५	कृत्स्नामके	१९१५
कर्मादिगु	११३१	कृशेत्तिसव्या	५५३
कर्मोपयता	६८		
कल्पसप्रायाणि	१६७७	कृष्णाभावे	६७१

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
कौकिल्यासाम	१३०८	गीतिविकारोगायत्रस्य	२०४४
कौण्डपायिनसार	११७	गीत्वायथायंम्	२३७
कौण्डपायिनताप	११५	गूर्दस्सोमेघ	१७५१
क्रीतेप्राङ्मुक्त्र	१३२२	गृहपतियजमानं	१११३
क्रीतेराजनि	५०	गृहपतेर्दास्यः	१०८५
क्रीत्वाराजायेना	१३७९	गोआयुपीच	७७१
क्रोधानृते	७३७	गोश्च	३१
गणस्सामानि	१६३	गोपुगाअपि	७१७
गतेपुवा	१४४२	गोष्ठे पशुकामः	९१८
गायत्रछन्दसा	६९४	गो ककु बुष्णिहि	८४१
गायतोवान्य	१४४८	गौश्रृगहारायण	१७८०
गायत्रस्यपादेन	१९९०	ग्लायेच्चेत्	४४१
गायत्रम्	८८३	"	५५७
गायत्रन्निघनवत्	२०२६	घमंशेषस्यभ	१३४८
गायत्रीमैत्रावरुण	२०७४	घोषाँश्च	१०९०
गायत्रीति	९७४	च	
गायत्रीतिष्टुभो.	२०७३	चतुरक्षरोवाज	१६९५
गायत्रीसामसु	१८६१	चतुरवराध्या	३३२
गायत्रेतु	१६८७	चतुरो नाना	१५३९
गायव्युत्तरा	१०४७	चतुष्ट्र चाना	१५५३
गायव्यवानुसवनं	४६५	चतुभिरुत्तरस्य	१७४०
गार्हपत्यंगत्वा	१३४२	चतुर्णाप्रयमायाम्	१५३१

सूत्राणि	सू. संख्या	सूत्राणि	सू. संख्या
चतु र्थपण्ठयो	१८१७	छन्दोदीवत	१६६४
चतुर्थस्य प्रथमः	१८८८	छदिषि	५६
चतुर्भिरिति	१०४	,	११७
,	१०४६	जगतीगायत्री	२०७१
चतुर्भिर्वा	१८००	जगत्युत्तरा	२०५६
चतुर्विंश	७७६	जनिष्यमाणना	७८
चतुर्विंशेनवा	१०९६	जनिष्यमाणाना	८२
चतुष्टयाणि	१६९१	जनिष्यमाणाइति	६२५
चतुर्होतार	९७४	जपेदेव	१०६८
चत्वारडपमा स्यु	३३४	जागतस्य सोम	१९७४
चत्वारि चत्वारि	१८३९	जातिसंहार	१६१४
चत्वायष्टाविति	१९५७	जातिरथन्तरम	११४६
चमसंप्रतिगृह्य	४५२	जातेष्वजातेषु	६२६
चतुर्भिर्वा	१८००	जातेस्तुधीरन्	१०८
चातुर्मास्येषु	१२३७	ज्यायसि छन्दसि	९५८
चातुष्प्राशय	१२२०	"	२००९
चातुष्प्राशयप्राश	११६५	ज्योतिषश्च	१६७५
चात्वालदेश	३२८	ज्योतिषामयन	८७१
चात्वालसमीपे	१३७७	ज्योतिष्टोम पर	८१८
चात्वालमुपस्थाय	१०००	डाकार त्वन्यासु	१९३०
चात्वालावेक्षण	३६४		
चात्वासेतुमाजन	३९३	त	

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
तथादान्तेषु	५६०	तदभावेय कश्चा	६७२
तथा पर्यायरोह	१६००	तदभावेयवन्त्यात्	१४३९
तथाप्रष्टी	५३६	तदपिवेदितम्	५५२
तथावृष्ण	१७४६	तदाप्नान	१२५
तथाष्टिनि	१६४७	तदुदस्येत्	५६४
तथासति	८६८	तदुभयम्	१५९८
तथासतिपूर्वे	८६२	तद्देवत्यं स्थाली	१११४
तथासत्यग्नी	१०१	तद्विविकाराना	२०४२
तथासत्येका	८९१	तद्यथेतम्	४५९
तथास्वराश्च	१८२१	तद्यदागुशसन्	६१४
तथाहिभाल्लवि	२३३	तद्वृकत्रिफल्स्तो	८५८
तथाचहोता	१२२	तन्नकुर्यादनादेशे	१६७३
तथेतार	५९६	तन्नजह्यात्	११
तथैकान्न	१६२९	तमन्तरेण	११८१
तथैवजघा	४७७	तमभीन्धिष्यत्सु	१३४१
तथैवन्न पति	९२७९	तमाह्लियमाणम्	५९८
तथोत्तरघो	१२२८	तमेवेतिघान	२८९
तदपिवेदित	५८९	तमेवोपतिष्ठेरन्	६५७
तदभावेमहावृक्ष	१७	नयो पूर्वा	१४९३
तदभावेऽद्भि	४४	तयोर्दशमे.	१९०४
तदभावेदामंम्	११९५	तद्देवत्यंस्था.	१११४
तदभावेमहावृक्ष.	१७		

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
तयोर्देशमेः	१९०४	तस्य समूढात्	७९४
तयोर्द्वर्धक्षरः	१९३९	तस्य सर्वे	१५७
तयोस्तमासः	१६७६	तस्यस्तोत्रादावा	१४७३
तस्माद्ब्रतं	८७०	तस्याउत्तमंपाद	५२१
तस्मिन्नपउप	१२९३	तस्याऋध्वं	३५५
तस्मिन्नारोहृति	१०४६	तस्या सस्थितायां	१३१६
तस्मिन्वाय्य	१७२१	,	१३३२
तस्मिन्प्रथमा	१६३८	तस्यां ह्लियमाणा	१३५६
तस्मिन्वाहू	१४४०	तस्याः प्रादेश	१०३५
तस्मिन्संस्थिते	१११२	तस्यघर्मः	२३ १
तस्मिन्संचिते	१३५८	तस्यात्मास्तीभ	१८६६
तस्मिन् समिधः	६५५	तस्याद्वितीयं	२०६५
तस्यगायत्रीषु	१७८७	तस्यान्तेश्वस्तु	१०४
तस्यचविशमा	२८३	तस्यापृष्ठस्यसतः	५९०
तस्यदधिभक्षान्तं	४४८	तस्यावृचथा	६४६
तस्यदशसु	१०४९	तस्यैव पश्चात्	४३२
तस्यदेवतासु	१७७	तस्योत्तमत्रिध	१००२
तस्यद्वधवरार्ष्यौ	१०१०	तदीधंम्	२०२९
तस्यनिदर्शनार्थं	१९९३	तरेतस्यायाम्	२०१२
तस्यपदान्तश्चतु	१९११	ताअपघाटिना	१०६५
तस्यप्रस्तोत्रासु	२१४१	तांगृतीयसचने	४६३
तस्यवृहत्यां	९४६	तांवलवदिव	२०५२

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
तथादान्तेषु	५६०	तदभावेय.कश्चा	६७२
तथा पर्यायरोह	१६००	तदभावेयश्चन्त्यात्	१४३९
तथाप्रष्टी	५३६	तदपिवेदितम्	५५२
तथावृष्ण	१७४६	तदाप्नान	१२५
तथाष्टिनि	१६४७	तदुदस्येत्	५६४
तथासति	८६८	तदुभयम्	१५९८
तथासतिपूर्वे	८६२	तद्देवत्यै स्थाली	१११४
तथासत्यग्नी	१०१	तद्विविकाराना	२०४२
तथासत्येका	८९१	तद्यथेतम्	४५९
तथास्वराञ्च	१८२१	तद्यदानुशंसान्	६१४
तथाहिभाल्तावि	३३३	तद्वैकत्रिवस्तो	८५८
तथाचहोता	१२२	तद्वक्रुयादिनादेशे	१६७३
तथेतर.	५९६	तद्वज्रह्यात्	११
तथैकाग्र	१६२९	तमन्तरेण	११८१
तथैवजघा	४७७	तमभीन्धिष्यत्सु	१३४१
तथैवति पति	१२७९	तमाह्लियमाणम्	५९८
तथोत्तरयो	१२२८	तमेवेतिघान	२८९
तदपिवेदित	५८९	तमेवोपतिष्ठेरन्	६५७
तदभावेमहावृक्ष	१७	तयो पूर्वा	१४९३
तदभावेऽद्भि	४४	तयोर्दशर्म	१९०४
तदभावेदार्भम्	११९५	तद्देवस्यस्थाः	१११४
तदभावेमहावृक्ष.	१७		

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
तयोर्दशमः	१९०४	तस्य समूढात्	७९४
तयोर्द्वर्चक्षरः	१९३९	तस्य सर्वे	१५७
तयोस्तमासः	१६७६	तस्यस्तोत्रादावा	१४७३
तस्माद्ब्रतं	८७०	तस्याउत्तमंपाद	५२१
तस्मिन्नपउप	१२९३	तस्याऋध्वं	३५५
तस्मिन्नारोहृति	१०४६	तस्या नस्थितायां	१३१६
तस्मिन्व्यय्य	१७२१	,	१३३२
तस्मिन्प्रथमा	१६३८	तस्योऽह्वियमाणा	१३५६
तस्मिन्वाहू	१४४०	तस्याः प्रादेश	१०३५
तस्मिन्संस्थिते	१११२	तस्यधर्मः	२३ १
तस्मिन्संचिते	१३५८	तस्यात्मास्तोभ	१८६६
तस्मिन् समिधः	६५५	तस्याद्वितीयं	२०६५
तस्यगायत्रीषु	१७८७	तस्यान्तेश्वस्तु	१०४
तस्यचविशमा	२८३	तस्यापृष्ठस्यसतः	५९०
तस्यदधिभक्षान्तं	४४८	तस्यावृचया	६४६
तस्यदशसु	१०४९	तस्यैव पश्चात्	४३२
तस्यदेवतासु	१७७	तस्योत्तमग्निध	१००२
तस्यद्वधवराष्टयो	१०१०	तदीर्घम्	२०२९
तस्यनिदर्शनार्थं	१९९३	तरेतस्यायाम्	२०१२
तस्यपदान्तश्चतु	१९११	ताअपघाटिला	१०६१
तस्यप्रस्तोत्रासु	११४१	तातृतीयसवने	४६३
तस्यवृहस्पति	९४६	तांबलवदिव	२०५३

सूत्राणि	सू सख्या	सूत्राणि	सू सख्या
तामुद्येनोरसा	१०५७	तासा पर्याय	१६४२
ताश्वोभूते	४९०	तासाप्रथम	१७२८
ता प्रतिमत्तयेत	१०६६	तासुसर्वासु	१४८१
ता पथ्या	१४८५	तात्रेवप्रणीयमा	११८६
ताचेदनपहृते	१३३१	तिष्ठन्निति	१२८३
तार्चवाप्रा	२८४	तिष्ठदिति	१२७०
तानभिमृश्य	२७३	तिसृषुचोत्तमासु	१०८
तानिनान्यन्न	२४३	तिसृषुवाचार्या	१४६५
तानिमुखानि	२७१	तुधउशिगधा	४००
तानिसर्वतस्सु	१०४०	तूष्णी चात्वाल	३५०
तानु नेता	११०६	तूष्णीपाकयज्ञे	११२५
तादभान्	७१३	तूष्णीपेतुकयज्ञि	१२५३
ताप्रविसृजेत	२०६	तूष्णीज्ञा	३५१
ताग्निदंष्ट्रिव	२०६१	तूष्णीमतकथ्यं	१३७८
तान्प्रति लोदा	१८२०	तूष्णीमनप्रिचित्या	१३६९
तायोवारस्थानेषु	२३०५	तूष्णीमयज्ञे	५७०
तान्पुदगातृकम्	११६०	तृचसूक्तानां	१५१७
ताभ्योऽपि वीणा	१०८७	तृचापत्तोनि	१२०
तामुत्तरेणोद्गादा	१०३८	तृचेष	१५३८
तामेधांतेषाम्	१३२४	तृचेनघानज	१६१२
तासां द्वितीय	१९५५	तृचेर्वकम्या	१६०
तासां त्रिणा	१८५९	तृचेर्व्यशर	१९४०

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू संख्या
तृचोत्तमाया	१५१८	तेर्पाप्रथमस्य	६५०
तृतीयसवने	६१९	तेर्पाप्रथमे	१६३१
तृतीयाया	६१०	तेर्पा अर्हक	१२७७
"	१५५४	तेर्पामुवतीन्याया	२०६९
तृतीयेनपादेन	१७४१	तेर्पा स्थाने	१३०
तृतीय बृहतीपु	१९४९	तेर्पाहोप्यत्सु	११२१
तृतीयाया	१७६६	तेर्पाचेत्	७४१
तृतीयपदेन	१८७८	"	७४६
तृतीयपचमा	१९१६	तेर्पामनवेक्ष्य	४६८
तेनवद्द	५२८	तेर्पामेवैवश	२९
तेनदक्षिणाज	३४९	तेर्पृहरितानि	६३७
तेन नभूय	५०८	तेस्वास्वाभक्ति	३४४
तेनैवप्रत्यावृ	९९६	तेस्थ चमस	६३८
तेभ्योऽन्यान्वैड	६७०	तेहोइति	३३८
तेमाइति	५७०	तेपृथगनु	१०१८
तेभ्योयत्रि	१९२७	तेस्साधं	१३६२
तेभ्योऽनाना	१८८४	तेर्षुतेर्यथा	११७६
तेविपमा	१५७३	तेर्ष्वेत	१०७५
तेपादीक्षा	७०२	तदणुमेहेनि	६०१
तेपानिघनेषु	१९६९	तणश्रिगेनमद्य	४९८
तेषांपूर्वयो	१७४३	तणश्रिगेनोदम	४९९
-तेषांप्रतिलोम	७६०		

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
तप्तुतभृदिति	३६८	त्रिषवातृचेपु	१४६३
तंप्रतिगृह्णीयात्	१४५५	त्रिपुचतुर्थं.	७५८
तग्रह्या	३१३	त्रिष्टुप्छन्दसा	६८९
ततेनैव	१०८२	"	९३३
तंयदाध्वर्युः	११८२	"	१४५४
तरेतस्याया	२०१२	त्रिष्टुप्पुतरा	२०५१
तसश्चाप्याययेत्	४६१	त्रिष्टुम उत्तरां	२०७६
तसर्वंतस्तुत्वा	३५८	त्रिष्वध्यास्या	१५३७
तह्वियमाण	६३८५	त्रिष्वितिशाण्डि	१०५०
तहिरण्यमन्तर्घाय	१३३४	तीनेकतृचे	१५३०
तयस्त्रयऊध	१८१९	तीन्यतरस्यां	१५३३
तयोदशत्रयोविंश	१६२८	तीणशाखवराणि	१८२९
त्रिकेणस्नोमेन	९६८	तंसविभजेत्	१४२०
त्रिणयाद्यावत्	१५९०	तंककुभेच	१९१६
त्रिभिरितिशाण्डि	९०५	तैयबका.	१२६८
त्रिभश्चेदर्घा	५४०	त्यक्षरचाभि	२०१६
त्रिभ्य प्रथमेभ्य.	१८८५	त्यत्रकयजा	१२७८
त्रिरात्रेपुच	१९३७	त्युत्तरीभावे	१५७७
त्रिरत्तान्स्तोमा	१८६३	त्ववागसि	१०२६
त्रिरत्ताभ्यास्तु	१८४७	त्वादेविदक्षिणे	५३०
त्रिभ्य स्नोमेन	१४७७	दक्षिणमध्यधिकु	१३००
		दक्षिणमनुवाहु	४५७

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
दक्षिणपूर्व	५३	दयित्वावेऽहँ	१८८८
दक्षिणस्यहवि	२६०	दशमत्रतेच	९३६
दक्षिणाग्निमुत्तरेण	१३४३	दशमस्य	१५२
दक्षिणार्धे	४३५	दशमेनवाग्न्य	१८९३
दक्षिणाधोपूर्वा	२७२	दशमेहनि	५२१
दक्षिणासु	८४	दशरात्रमेके	८६९
दक्षिणेनदक्षिणा	१२६४	दशरात्रसमीपे	७६०
दक्षिणेन परि	१०७२	दशरात्रात्	१६७४
दक्षिणेनचेद्गतः	१३८०	दशनिचतुष्क.	१६२४
दक्षिणेनमार्जा	१४३७	दाशरात्रिकेभ्यः	१६०७
"	१९७२	दीक्षणीयाया	१६८
दक्षिणेनश्वभ्रा	२१८	दीक्षासु	७३८
दक्षिणेनाग्नि	१४३	दीक्षानुपूर्व्येण	१०२
दक्षिणेनाग्नीध्री	९९२	दीक्षा . . . वा	७४४
दक्षिणेनोत्तरया	३९७	दीक्षितश्चेत्	१३९५
दक्षिणेनौदुंबरी	४२९	"	१३९८
"	१०३७	दीक्षिष्यमाणाः	७१९
दक्षिणेपापी	२६४	दीर्घतमसोर्कः	९५०
दक्षिणः पा	६२०	द्वरं व्रजित्वा	२४
दक्षिण पूर्व	५३५	दृष्टंचानेन	११६८
दधिभक्षान्तं	६५९	देवकृतस्ये	६३४
दधिश्लेष	७०८		
F			

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
पयस्योपयस्य	४१	पश्चाच्छालाम्ने	७१५
परास्वेव	२०१३	पश्चाद्दक्षिणत.	२७५
परिषर्ज्यं	१८७	पश्चाद्वाप्राङ्मुख.	१३४
परिचरातृचभा	१५६४	पश्चादाग्नीधीयस्य	१०२४
परिष्पोर्वात्तर्धि	११७८	पश्चिमेन गाहंपत्य	७०४
परिवर्तयन्	१८४६	पश्चिमेनचेत्	१४०१
परिवर्तयन्त्यास्तु	१६०८	पश्चिमेनपक्षी	१२७
परिवार्यंयामा	१४४७	पश्चिमेनपरि	१०१६
परिवार्यमाणयो	१३७२	पश्चिमेनपृच्छ	१३४
परिषिन्दमाने	१५१	पश्चिमेनवेदी	१२४५
परिहितेप्रातरनु	२३९	पश्चिमेनाग्नीधी	१०८४
परिहृतागु	७४५	पश्चिमेनोत्तर	१३७६
परेणशतभिवा	१४२४	पश्चिमेनवेदी	१२४२
पर्यापपग्ययरोहन्तु	१६०२	पावयज्ञादिति	११२०
पर्यापविष्टावान्	५०१	पाङ्क्तस्यानु	१९४८
पर्यापादिगु	५०२	पापे बर्मेभिः	१७८
पर्यापाद्यन्तेगु	१८७७	पाचंयामेषा	७९०
पशोऽभ्यस्तुराव	५१५	पावमालायेग्दा	२०००
पशमानपाङ्गस्यो	२१९	पितृभिरिति	४७१
पशिसाग्रागवसत	२९१	पिबन्मुदध	५८०
पशुरेवपत्ताः	११०६	पुनर्गम्यधुना	५२७
पशूगद्ग्राहीण	१२८४	पुनरस्मानु	६००

सूत्राणि	सू सख्या	सूत्राणि	सू सख्या
पुरस्ताच्चास्याप	१५	पूर्वयोः प्रणवा	६२
पुरस्ताच्चोपरि	२६१	पूर्वयोर्व्रत्य	१५५१
पुरस्ताज्जपाद्वा	५५९	पूर्वयोश्च	४६७
"	५६२	"	१७५६
पुरस्ताद्यजमान	२३१	,	१८०५
पुरस्तान्स्तोभा	१७९३	पूर्वस्मिन् पक्ष	७५८
"	१७८२	पूर्वस्यासदस	३९८
"	१७२८	पूर्वस्यैक	१५८३
पुरस्तादेकैकश	१०५१	पूर्वावावगौ	२००३
पुरीपपदशेष	१९३६	पूर्वाह्वेदक्षिणन	११३९
पुरीपस्त्रीणि	१८३२	पूर्वैकल्पे	११५८
पुरोडाशेन	१२८७	पूर्वेणत्वेव	६०३
"	१३९४	पूर्वेणदेव	१०११
पुष्करपलाशे	१२९	पूर्वेणपत्नी	५६
पूर्णपात्रम्	११२७	पूर्वेणपत्नीशाला	५२२
पूर्णाहुती	११९६	पूर्वेणप्रस्तोता	४२२
पूर्वमध्यमयो	१६६०	पूर्वेणया	१६९४
पूर्वं पूर्वं	२३५	पूर्वेणोपव्ल	१२८
पूर्वयाद्वारा	१६१	पूर्वेणदेवयजन	२०१
"	११३२	पूर्वं सदसोद्वायो	२०३
पूर्वयो पूर्व	१६४९	पूर्वेणहविर्घनि	१००३
"	१६५२	पूर्वेणग्नीधीय	५३३

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू संख्या
प्रस्ताव प्रतिहार	१९४३	प्राणसोमेनि	६४३
प्रस्तावोदगीथी	१६८५	प्राणायत्वेति	१०५६
प्रस्तुतवेसाम	१७१०	प्राणभक्ष	१२३२
प्रस्तोनानुकुशा	४८६	प्राणोर्वेवाष	३५
प्रस्ताता प्रथम	२५८	प्रातिहारिक	१९१८
प्रस्तोतु प्रत्यु	४१६	प्रादेशमात्री	४८८
प्रस्तोतुञ्च	११६३	प्राप्यचाहय	१५४
प्रश्निषुयात्	१३	प्रायश्चित्त चेत्	११८९
प्राक्प्रनुर्थात्	१८५४	प्रायणीयावा	१६९
प्राक्प्रनिहारात्	५८७	प्राशितमाहित्य	११९७
प्राक्प्रशिशुमत्या	१८४२	प्रोचनेनक्षत्र	०८५
प्राक्प्रवादेनात्	७४-९२	प्रोह्यस्फय	१२४२
प्रागुक्प्रनम	१४	प्लुगितिवा	१९८८
प्रागुदपनीयातिरात्रा	६५८	प्लोगितिवा	१९८५
प्रागेवस्तोतोपा	९९१	बद्धानामासीति	०५
प्राग्बोधाया	१७७६	बहिर्वेदिशूद्र	१०७३
प्रागोकारान	१७७१	बहिरस्पृश	८३०
प्रग्निप्लवविहर	३८३	बहिर्वेषेतज्जपित्वा	२४८
प्राग्ब्राह्मण्यात्	१७५९	बहिर्वेद्युदय	३३७
प्राग्प्रकरणेष	४९	बहिष्पवमानइत्येव	२०४१
प्राग्प्रयमन	५६९	बहिष्पवमानात्तयोग	२०४३
प्राक्प्रमृष	७३०	बहिष्पवमन	८८२, १५२०
		बहिष्पवमानेन	८३० ३५२

सूत्राणि	सू-सङ्ख्या	सूत्राणि	सू-सङ्ख्या
बहिस्वारवाप्राण	२०२४	ब्रह्मायतनीयातु	१६२०
बहुशब्दानेकवत	४१०	ब्रह्मायतनीयां	१६२६
बह्वक्षरस्तोभादीनि	१८५०	ब्रह्मोद्य	९७३
बभ्रमहांअरि	८३४	ब्राह्मणनिहितात्	२७७
बिलम्भय	९५	ब्राह्मणायमधु	१४५३
बीभत्सेयाताम्	४४६	ब्राह्मणाच्छसिन	४४३
बृहत पूर्व	८०७	ब्राह्मणोऽभिगर	१०६९
बृहतारथन्तरेण	५८१	भक्षश्चसमान	४४५
बेदतिरात्रे	३८४	भस्त्रांश्चोभी	१४९६
ब्रह्तीपुरथन्तर	७९७	भावस्त्वाचार्या	७६७
बृहतोदुर्दिभि	९००	भासनिधने	१८७४
बृहत्पृष्ठविश्व	८६६	भासवैरूपयो	१७३८
बृहत्पृष्ठश्चेत्	८३५	भासेनोत्क	१८३६
"	८४८	भाऽऽभाऽऽइतिशा	२०१५
बृहत्यो धानङ्जय्य	१४८३	भूमिवुदुभि	१०२३
बृहत्योशाण्डित्य	१४८०	भूपिष्ठतन्व	१६७८
बृहदसीति	५४६	भूमुवस्वः	५७१
बृहतीपुरथन्तर	५९७	'	११४०
बृहदुत्तम	७९९	"	१४१८
बृहच्चिहिते	११४८	मय्यमाने	११५६
ब्रह्मपागमाहृत	१००५	मय्यमानेस्तोम	९०७
ब्रह्मसांमिनय	५९५	मधुमन्तमिति	६३९
ब्रह्माणपजमान	११३		

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
मघुश्चुत्त्रिधना	८०५	मशकोगार्ग्यः	१९६१
माध्यन्दिनीया	१६८०	मह-मेवोचः	१०
माध्यन्दिनेनस्तुत्वा	५२०	महागिरि	३२२
मध्यम वचन	१७५७	महादिवा	१५६४
"	१९०८	महावीणां	१०६१
मध्यममेव	१९१०	महावीरान्	१३१८
मध्यमयो	१७९९	महावेदे	१३५१
मध्यमस्य	७४८	महाव्रतमिति	५७७
"	१७९०	महाव्रतस्यपु	९८९
मध्यमस्यपदस्योत्तम	२०४९	मध्यन्दिनेचेत्	१५३२
मध्यमान्मुत्तरेषां	१७५८	माध्यन्दिनेन	५२०
मध्यमाया.	१६०५	मानवात्पूर्वं	८०४
मध्यमायां	१५१९	मानसवद्वा	१४२५
"	१६४६	मामुत्तद्वतीष्ट	१२७५
मध्यमायामावृत्ति	२००४	मार्जनंच	१३९२
मध्यमावाप	१५६२	मासिमासि	८७३
मध्यमेमध्यमे	१५१२	मिथत्रपहूय	४५६
मध्यमोदिकी	१६५१	मिथुनोदक्षि	१२३१
मनोवाकसर्वं	३६	मिथोऽयस्र	४२४
मन्विष्यत्स्वरणी	११५५	मिथ पर्याय	५०१
मन्द्रप्रतस्सव	३८६	मुञ्जाभावे	१०३४
मन्त्रविधिश्च	२	मूलतोया	१०५५

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
मेनेश्रुवाणेति च	६३	यत्नवाध्वर्युः	११८७
मेवऔर्णयिवं	१९७	यत्नवोपदध्युः	१२६
मोक्षसोमसाम	९४२	यत्न वोपपद्येत	३४७
य		यत्नेनानध्वर्युः	१२८०
यञ्चराद्व्यां	१७०६	यथर्चमाचार्याः	२००७
यजमानवाचेयत्	६२३	यथर्चचान्तं	२०२१
यजमानब्रूयात्	१२५०	यथागीत	१४५
यजमानं चेत्	१३०२	यथानेस्त्रिणि	१९४७
यजमानस्य सचरः	११८१	यथाचास्वाले	१२४७
यजमानस्यामात्या.	१२७२	यथाजातिमृगान्	५२५
यजमानोनिधनमनू	१६०	यथाधीत	९५५
यजुरन्तरये	२६	"	१४४३
यजेश्चादि.	८३	"	१४४५
यज्ञायज्ञीयंपुच्छे	१३५-१४१	यथान्तएव	८७९
" भासे	८३३-८४७	यथापीकृत	१९४५
यज्ञायज्ञीय	१६५९	यथाभिप्रेत	१०८३
, यक्षु	१६५८	यथाभूमि	२१०
" यज्ञीयस्य	६०८	यथाम्नाय	१४१९
यज्ञीयस्य	१०३३	"	१९२३
यज्ञोपवीत	१२५५	यथारेवस्यः	१९२६
यज्ञोपवीती	७१४	यथावसिष्ठस्य	१८५१
यत्नतिष्ठन्तः	२२४	यथावायोमंस्त्रा	११७८
यत्नवानचेष्टेता	११८८	यथाविहृन्व	११६२

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
यथावेकः	१५६८	यन्मेरेतः	१२३४
यथाशिषवा	१४८७	यमध्वर्युः	१३४४
यथासनमुष	५१६	यशोभर्गः	७५१
यथास्थानं	१५९५	यस्यात्प्रपत्नी	११०५
यथाहविर्घानि	१००५	यस्पाचिकं	१९४४
यथाहूतौ	१२०४	याजमानब्रह्मत्वे	४२७
यदन्यदग्नि	६१६	याज्यश्चप्रथमः	८
यदवसानः	१५९७	याथाकामी	१६७
यदाऽध्वर्युः	९६५	यानिप्रागात्मनः	१८७१
"	९७२	यावद्भाक्रमेषुः	२५२
यदाग्नीध्रीयं	४१५	यावद्यजुः	५
यदाचात्वाल	४१३	यावद्वचन	११७३
यदादक्षिण	४१७	यावद्वासुनुयुः	१११७
यदाब्रह्मणः	४१६	यावन्तिपृष्ठ	५७९
यदाशामिबं	४१४	यावन्त्यहानि	६६०
यदिचोत्तरयोः	६६८	यावभितः	१५८३
यदोपाकुर्वुः	६८०	याश्चोऽवमुष	७२
यद्यत्स्तोत्र	१४२७	या वेकांचित्	२१६
यद्देवरयामु	१६६७	युक्त्वास्तोम	५८३
यद्भयस्यात्	५४३	युगपत्कर्मसु	२४६
"	५६१	युग्ममास्त्रेषु	८७६
यद्वातविशपतिः	६५१	युग्मायुग्मयोवा	१५८६
यमेतद्विष्क	२२१	युग्मायुग्माद्द्व्युत्	१५७४
यन्मेयमं	६०२		

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
युञ्जेवाचं	२३२	रथन्तरएव	५८२
यूपमुच्छीय	२२२	रथेध्वार्जि	१४४१
ये ऊर्ध्वहिकारात्	२०५	रथिमरसीति	१४१३
येनयज्ञागेन	११३०	रथमीघा एयन्	५२
येनेतोधिगच्छेयुः	१११०	रसोऽसिवानत्य	३८
योनोऽग्रत्यं चरेत्	७२०	राजानहरेति	१३८०
योनोयानि	१९६०	राज्ञोराज्याय	३००
योभूयोजिगमि	५०९	रुचितोधर्मः	१३४४
योयस्सामांगं	६७४	रुचितंप्राहुः	१७५
योक्ताश्च	१७२७	रुद्धपर्याया	१६३०
	२	रेतस्याया	२०४६
रजतजातरूपे	१७३	रेतस्यैकत्रिक	१५२०
रथन्तरएवचं	५८२	रेवतीपुवारवन्तीय	५७६
रथन्तर	१३०२	रेवत्यश्च	५७८
"	५४४	रोहितेनानहु	१०४८
"	१३३	रोरिक्कीणिचेत्	४११
"	११४६	रोहणाम्या	१८६
रथन्तरपृष्ठ	७७७		ल
रथन्तरप्रभृतीनि	१३१	लुप्तास्वधिकर	८९
रथन्तरवर्णायां	२०२४	लोकंपृणासु	१३६३
रथन्तरवर्णोत्तमा	३५४		य
रथन्तरेण	५८१	वक्राकपिशी	१०६०
रथन्तरेप्रस्तूयमा	५८६	वज्रोवाव	३१७

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
वषायाहुताया	३९२	"	९०२
"	१२८६	"	९२३
वरवरणवाक्	९८७	वाचैव	९६०
वरसप्तम	१२२९	वाचोऽन्यत्र	१६७२
वरुणप्रधासै	१२८३	वाचवागायेत्	११५०
वरुणस्त्वेति	५२४	वाजपेये	१४३५
वर्धमानेषु	१५६०	वजिनाश्विन	१२३२
वल्गुत्तम	३३४	वातभावातु	८३२
वशायावाश	१९५	वानस्पत्य	३९-
वपट्कर्तुं	४५४	वामदेव्य	१३७
वपट्कृते	६२७	" मसि	५४५
"	१४३१	" ह्यिषमाणे	११४७
वसतीवर्षोग्रह	२२८	" तु	१५४३
वसतीवरीमु	७४-१३९६	"	१७५०
वसवस्त्वागायत्रेण	१०४१	वामदेव्ययज्ञा	१५२५
वाक्चेत्	१९२५	वामदेव्येण	५९४
वाक् सर्वमनो	१०५४	वापोरभिकन्दः	१७९२
वाग्बहुबहु	३४	वारवतीषे	१८०१
वाग्वाग्ने	१७०३	" स्व	१८०६
वाग्पता अपि	९८४	वारवतीयस्तोत्र	१२१
वान् यच्छेपु	५०६	विचक्षणान्ता	७२५
वान्कित्वा	९०९	विच्छन्दसस्तु	१६६६
"	९१४	विद्यायत्तनीया	१६०३

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
ब्यूढपृष्ठघ	७९३	२०२०-२०३२-२०६४-२०६७	
ब्यूह नानुकल्पयेत्	८१३	शाण्डिल्यायन	८१३ ९५५
ब्यूहसूत्राणि	११९९	१०९८-११९६-१	९५
व्रतपक्षयो	६९७		१६४०
व्रतास्यरे	८४६	शाङ्गहृडव	१२१
व्रात्यस्तोम	१५४९	शिरसि	१३२
		शिरसिचगोत्वा	१४४
श		शुन्ध्युरिति	४०१
शप्रोदेवोरिति	१२८२	शूद्र पूर्व	१०७५
शफाभ्या परि	१८३	प्रप्रजेत्	१०८१
शमद्भ्रघसति	६४०	शूलगत्रेच	१९२३
शाक्तय साम	९७९८	शेषययामरु	१८०
शानवरोत्तमेयु	१८२४	शेषव्राज्ञाणाय	४३
शाण्डिल्यस्तु	१६३१	शेषमुद्गता	१९९६
शाण्डिल्य २७-११२-११७-		शौक्तनामर्धे	१७३४
१४३-१७८-२१८-२२४-२५१		शौनतेच	१६९९
२९०-२९३-३२१-३७२-४०९		शमशानेऽभिच	९२०
४३९-४६५-४८३-५१३-५३७		श्यावाश्वविकर्णे	८४३
५९२-९०५-९५६-९७६-९८६		श्यावाश्ववैशोकयो	१७२९
१२१७ १२२६-१२७०-१२९१		श्यावाश्ववात्	८२०
१३८५-१४८०-१००७-१० ४		श्येनोऽसीति	३५७
१०९५-११४४ ११५४-१४९४		श्येतान्तानि	१६२
१५००-१५५२-१६३२ १६३९		श्येत् प्रत्याचजन्	१५९
१६४३-१९२२ १९९५-२०१३			

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
श्वेतर्क्षुवृहत्	७९२	वाघाइतिधानं	२०५५
श्वसइतिस्थाने	१३०६	पोडशबृहतीषु	१७८८
श्रायन्तीय	१७४२	पोडशाक्षरः	१७०४
"	१७४८	पोडशिमांश्चेत्	७७४
श्रुत्वैवाह्यमा ॥	९८६	पोडशिसाम्ना	६६६
श्रुध्यस्यच	१७८६	पोडशेचत्चारः	१६५३
श्वान्नइति	३९९	स	
प		सत्रास्कन्दः	१०९७
पट्कृत्वः प्रतीचि	५५	सएवेति	३२९
पट्त्रिंशत्	१७०७	संख्याविशये	१७१७
पट्त्रिंशानिवा	७७९	संभूतेषु	१३१९
पट्वा	३३५	संभवतिस्तोमे	१५४३
पट्वापंचम	१७६१	संमाजंनप्रभृति	५५६
पट्सन्तनि	१८२३	संबर्चसेति	३५१
पट्त्वः	३३६	संवत्सरं	७२१
पठमध्यासेषु	१८२५	संवत्सरं	१११५
पठस्याह्नः	१५०४	सवाधश्चेत्	१३२८
पठादभिप्लव	८६३	संबर्चसेति	३५९
पठादौत्रिकहुकान्	८७७	संसुतसोमे	३१९
पठाद्यस्य	८७५	संस्थितायां	५८
पठेनच	८०९	संहरन्त्येके	१५९४
पठेऽहनि	९२७	संहारशिरः	१४९०
पठेऽपदि	१९०५	संहितोचेत्	२६७

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू संख्या
सहिनमार्यंभ	१७२६	सन्तताया	२९८
सवृत्तृताविति	२५१	सन्तनिचोशमा	१४५९.
सवृद्धान्तत	१९७७	सन्तनीति	१४६२
सवृत्तृद्विर्वा	७१२	सन्तानाच्च	१४६६
सवृत्तृसर्वा	१५०१	सन्तवाहिन्वन्ति	१३०५
सवृत्तृदेवसर्वाणि	६३५	सन्तेपयासि	४६४
सवृत्तृद्विद्वत्	३५२	सप्तदशया	८९१
सवतुहोमान्	१२९७	सप्तधाकार	१६८८.
सगरादिति	४०६	सप्तभिर्वेक	१८०२
सखरधिष्णोप	१२१३	सप्तमाष्टमाभ्यां	१८४४
सचितवर्माणि	१२६६	सप्तमेऽहनि	९४१
सचितमग्नि	१३२	सप्तवारवन्तीये	१७८३
सद्यैवग्रहस्य	६८२	सप्तविंशिन	८७४
सद्यैवस्यत्	१३४९	सप्तहिजावधराणि	१९५३
सद्यैवदीधि	७१९	सप्तद्विविंश	१३०९
सद्यैवपुदगरात्रे	१४९४	सप्तमोमसस्या	१३१०
सद्यैववस्यधि	१९१	सप्तैवतृत्वेपु	९४९
सद्यैवएवमेव	४१२	सद्यैवत्	१०७०
सद्यैवरेतस्याया	२०६८	"	१०७०
सद्यैवगीतिपु	१८८८	सद्यैवयु	१५३३
सद्यैवनेपदे	१८६०	सभायावम	९१९
सद्यैवनेप	६६९	समपानुष्टुमु	१९५८
सद्यैवगायनि	१४६७	समवायुभूय	१५५८
		समग्राब्राह्मण	२०६३

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
समस्तेनोत्तरयोः	५११	सर्विर्मधुभ्यां	९२९
समस्तान्ब्रीहि	५६७	सर्विषेव	९३०
समस्येत्पददेवते	१७८	सव्यैः पाणिभिः	३२७
समाधिस्तु	१९१३	सर्वर्षिवजः	६४७
सहानेऽहनि	१२१७	सर्वरथोप	२६८
समापयेयुः	१२४८	सर्वत्रचरवारि	२०२०
समाप्तानु	१४९९	सर्वत्रर्चःप्रति	९५६
समास्त्रिकप्रभृत	१५८०	सर्वज्योतिष्टोमेन	७६९
समिति	२०६८	सर्वत्रप्रथमायां	१४७४
समिधंप्रस्था	१२१३	सर्वत्रग्रहा	१११८
समुद्रइति	४०३	सर्वत्रवा	१४४५
समुद्रंबः	३७६	सर्वत्रसत्तेषु	११२
समूढमेके	७९२	सर्वत्रानादेशे	११९
समेचभक्तिनानात्वे	२०२८	सर्वत्रास्वस्तोत्ती	५९३
समेनवोभयोः	३८८	सर्वत्रेन्द्रयतुं	९३८
सपेषुसमप्रयोग	१५७१	सर्वत्रीकाराविति	२००६
समोपक्षी	८६४	सर्वतुलसीयसा	२७१४
सभू-यातिष्ठेति	१०१९	सर्वमनुवीक्षमाणः	१०६७
संघ्राडासंदी	१३६७	सर्वमव्यपेतेषु	१८८७
संलंघिताया	१६१६	सर्वमेतस्मिन्	२७१
संमार्जन	५५६	सर्वाइतिघानं	१५१६
संपत्सुनसून्यं	४४७	सर्वाःप्राक्	११४

सूत्राणि	सू सख्या	सूत्राणि	सू-सख्या
सर्वाणितृचेपु	११८९	सर्वेषांतुल्यान्त	१६७१
सर्वाणिवारारजने	१८७५	सर्वेषाप्रथमेन	१८९८
सर्वाणिवात्रिशानि	७८१	सर्वेषा यज्ञोप	४७
सर्वाणिवाहोतृक	१५११	सर्वेषा सनाना	७३६
सर्वनिमुन्वणन	१२१४	सर्वेषामोकारेण	१७०८
"	१४२६	सर्वेष्टिप्विति	११९६
सर्वाभिप्रायश्च	१४८६	सर्वे सत्रेषु	५१८
सर्वानूनानेके	८८७	सर्वे सर्वस्वार	१५२४
सर्वाण्वाहीनिका	१६८२	सर्वेस्था	४१९
सर्वाण्युदगाता	९९६	सर्वेस्सर्वेषु	२९३
सर्वाण्येकस्मिन्	५३८	सर्वेऽन्वाविधा	११६४
सर्वाण्येकैकस्मिन्	५३७	सर्वेस्वाहाकारा	३७
सर्वासादेवस्यत्वा	५२३	सर्वेरेकैक	३७२
सर्वसिद्धक्तिपु	१०८८	"	४८३
सर्वेकामा	६६१	सर्वेर्बुध्न	२९४
सर्वेणतिघान	५१०	सर्वेवा	९१५
सर्वेणैवपदेन	१८६०	सर्वेया	४६०
सर्वेभ्योऽश्वरव	१२२७	सर्वोवा	१७७५
सर्वेयजमान	४२५	सर्वनमुखेषुच	२४९
सर्वेवानिघन	१०९९	सर्वनविध	८८५
सर्वेवाभिमृषेपु	६७६	सर्वनविधेन	८९७
सर्वेषांकराणि	१०८०	सर्वनसंस्थासु	५०५

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
सवनसमीषन्ती	१५०६	साम्नाचस्तोम	१४६४
सवनमुखीयान्	३९१	साम्ने साम्ने	३७३
सवनीयस्यैवेति	१२९०	साहिप्राचिवर्त	१३२५
सवनीयवपायां	१३९३	साशशकर्णकल्पता	१५३६
सवितृप्रसूतः	११८२	सुज्ञानमुष्णिहि	८९९
"	१४१६	सुत्यामामच्छ	११५
सव्याधपराह्लुउता	१३३९	सुत्यायां ब्रह्मणः	१३११
सव्याधरान्	३३०	सुत्यायां यज्ञसा	१९०
सव्यै.पाणिभिः	३२७	सुवक्षण्यास्वाहूय	१३३६
सहधराणिह्ये	२४५	सुब्रह्मण्योमिति	५४
सहधर्मः	९३५	सुभूरसि	६२८
सहनिघनेन	११००	सुत्पक्रीचे	९४४
सहवीवया	१७७९	सुत्पयोश्च	१६९६
गहर्पभइति	९२४	सुपमिद्ध इति	९५५६
सह्युग्धर्मः	१९५१	सोऽपिदोषः	१५२६
संतर्चसेति	३५९	सोमप्रचाकं	१
साकमश्वेडानां	९४३	सोमयाज्यपीति	७००
साकमेधेषु	१२४९	सोमरारन्धीति	४५९
मादसामुपस्थाय	४२९	सोमस्य राज्ञः	३००
साद्यस्त्रेषु	८८	सोमस्येत्येव	३०१
सामासिप्रति	३५१	सोमाःशुधाः	२०५१
सप्रयात् दुभ	१०७७	सोमेहीति	६२७

सूत्राणि	सू-संख्या	सूत्राणि	सू-संख्या
हविर्धानप्रवर्तन	८६	हुतआदित्यग्रहे	५१७
हविर्धानं प्रवेश्यमा	२५३	हुतायापूर्णाहुती	११७४
हविर्धानं चेत्	१४०८	हुतायांप्रातरा	७०१
हविर्धानेप्रव	१३७१	हुतायांयथार्थं	१२८५
हविर्यज्ञेषुपयः	१२४६	हुतेतिष्ठन्तः	१२७१
हाङ्कारान्तः	१७४७	हुतेयथार्थं	११२२
हाउकारान्तः	१७०२	हुतेयजमानं	१३४७
हारियोजन्य	६३१	हुतेश्चिनोर्व्रते	१८५
हिकारमनु	१०९१	हुतेस्विष्टकृत्ति	१२५९
हिकारात्	१७७२	हुत्वाजपेयु	३२५
हिकारादिर्वा	१७३३	हुत्वाब्रूयात्	११९०
हिकार.प्रस्ता	१६८९	हुत्वातमन्तर्वेद	१२०९
हिकृता पराः	३५३	हुदयशूलः	१२९२
हिरण्यमल्पीय	५६५	होताप्रातर	२४७
हुतिर्हिकार.	२०१८	होतारप्रतारनु	२३०

द्राक्षापणसूत्रशुद्धाशुद्धपरम्

पाठ	परति	अशुद्धम्	शुद्धम्
13	19	यन्	यति
29	18	यान्	यन्
39	11	तीर	तिर
45	14	तेये	तीये
47	5	सुरम्	सुभ्या
54	13	भवा	घावा
63	10	कन्	कत्त
96	5	मुपे	मुनि
136	12 13	अट्टु	यन्
140	10	नामि	भमि
162	17	पपत्र	पत्र
172	20	मत	मत्तामत
198	15	रत्ति	रतिम
219	11	पवी	पवती
296	9	साज	साज
303	10	यन्	यतन
309	1	एका	हा
311	4	धनु	धनु
348	1	कच	वच
447	19 20 21	1	2